

Det danske Sprogs Historie

i

Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland.

Af

Carl Ferdinand

C. F. Allen.

Med fire Sprogkaart.

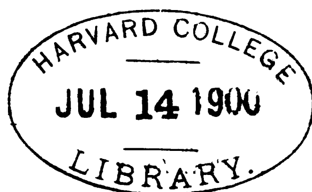
Første Bind.

Kjøbenhavn.

Forlagt af C. A. Reitzels Bo og Arvinger.

Thieles Bogtrykkeri.

1857.

HARVARD COLLEGE
JUL 14 1900
LIBRARY.

Anno Domini MLXI Rudolpho, Slieuicensi Episcopo, succedit Sivardus, homo Danus, auctoritate et consensu Svenonis Regis creatus, cum Hamburgensis Pontificis auctoritatem Rex nihili faceret, docens, incolas male instrui religione ab iis, qui ab Hamburgensi mitterentur, lingvæ patriæ et Danicæ rudibus.

Scr. Rer. Dan. Tom. I. p. 270.

Ich als ein Sachse, und da ich 12 Jahr in Pommern das Predigt Amt verwaltet, bin auch deßfals so nützlich der Gemeine in diesem Amte nicht als ein Nationalist, weil ihre Sprache mir nicht völlig bekandt, und die Leuthe die teutsche Sprache, darinnen das negotium salutis spiritualis an ihren Seelen gehandelt wird, wenig verstehen.

Præsten Fischer i Angel 1736.

Es ist allerdings ein Hindernis an der Erkentnis Gottes, daß in so vielen Gemeinen, wo eitel Dänisch geredet wird, und die Kinder nichts als Dänisch hören, der Gottesdienst in deutscher Sprache gehalten wird. Die Fürstliche (Gottorffische) Landes-Regierung achtete dieses Herzogthum als eine deutsche Provintz, und daraus machten die Prediger einen Misbrauch, die Superintendenten waren alle deutsch und zum theil die Pröpste, und folglich unvermögend das Erkentnis der religion bey der Jugend und dem gemeinen Mann zu untersuchen, und dieses hatte auf die Prediger den starken Einfluß, daß sie Deutsch zu predigen anhuben und dadurch viel Unfal anrichteten, daher sowohl der Gottes Dienst, die Predigt und die Schul-Lehre deutsch geworden.

Provst Balth. Petersen i Tønder 1778.

Fortale.

Det danske Sprogs Skjæbne i Sønderjylland eller Slesvig er et Æmne, der baade ved sig selv og ved den national-politiske Vigtighed, det har havt og vel endnu i lang Tid vil beholde, maa være tiltrækkende for Historikeren og opfordre ham til Undersøgelse og Fremstilling. Men Æmnet er efter sin egen Beskaffenhed ikke let, og Tidernes Forhold indtil de sidste Aar have lagt særegne Vanskeligheder i Veien for en sikker og omfattende Behandling. Et Sprogs Historie spindes af mange fine Traade, og en Mangfoldighed af Forhold gribe ind deri, og er det end muligt at faae Øie paa Traadene, er det dog ofte vanskeligt at gribe dem og forfølge dem i deres Sammenhæng, de sænke sig ofte dybt ned i Folkelivets Grund. Meget af det, som herved kommer i Betragtning, bliver desuden ofte slet ikke ændset af dem, der foretage sig at optegne det Mærkelige, der har tildraget sig i deres Tid, og det, der virkelig findes herom, maa søges i spredte og uligeartede Kilder. Det værste var endnu, at det Sted, hvor Hovedsamlingen fandtes og rigeligt Forraad var tilstæde til historisk Oplysning, under de tidligere Forhold var vanskelig tilgjængeligt, for ikke at sige lukket, fordi de, der raadede, helst saae, at denne Sag forblev i et Halvmørke. Heri er foregaaet en Forandring, der er kommen mig til Gode ved dette Arbeide, idet de hidtil lukkede Kilder ere blevne aabnede for mig ved den frie Adgang, det slesvigske Ministerium har givet mig til dets Arkiver.

De nærværende Tiders Forhold under den fortsatte Strid med Tydskland, de forvanskende Fremstillinger, som den tydske Presse uafladelig tillader sig af de slesvigske Sprogforhold, og det falske Lys, hvori den stiller baade den nærværende Tilstand og det, der ligger bag ved denne, har været den nærmeste Anledning til dette Skrifts Tilblivelse. Men selv uden alt Hensyn til Øieblikkets Stilling har Æmnet i sig selv en stor historisk Interesse. Skjøndt det for det Meste bevæger sig indenfor et enkelt Landskabs Grændser, kaster dog ofte det, som her foregaaer, et næsten blændende Lys paa hele Rigets Tilstand, Politikken, Regjeringssystemet, Samfundsforholdene. Der er Sider af vor indre Udvikling, som først ret forstaaes, naar de betragtes i Sammenhæng med de slesvigske Forhold; og fra disse Forhold med deres mange forunderlige Vendinger, der snart synes at aabne sig for en lykkelig Løsning, snart igjen at lukke sig haabløst, fra den lange stille Sprogstrid med dens dæmpede Bevægelser, Vulkanen med den skjulte Ild, fører Historien os tilsidst ud paa den vældige Kampplads, hvor det gjælder hele Rigets Velfærd og Tilværelse, og hvorfra et nyt Vendepunkt i Danmarks Historie begynder.

Naar de slesvigske Sprogforhold skulde sees i deres historiske Sammenhæng, maatte der tages meget Hensyn saavel til de offentlige Forhold i Almindelighed, som i Særdeleshed til de indre politiske Tilstande, til de national-politiske Stemninger og Anskuelser, der have raadet hos de Styrende og visse Samfundsklasser, og fra dem siden have bredt sig videre. De have havt en afgjørende Indflydelse paa det danske Sprogs Vilkaar. Disse Forhold har jeg skjænket al den Opmærksomhed, de fortjente [1]).

[1]) Derimod har jeg ikke medtaget de Yttringer af det nationale Liv, som ikke umiddelbart berøre Sprogforholdene, og derfor ombyttet

Jeg har gjort mig det til en stadig Regel at godtgjøre det, jeg fremførte, med gyldige Vidnesbyrd, enten offentlige Akter, eller upartiske, helst og næsten udelukkende, tydske Forfatteres Yttringer, eller aabenlyse Kjendsgjerninger og anden gyldig historisk Hjemmel. Denne Fremgangsmaade har altid det Gode ved sig, at den giver Fremstillingen en Sikkerhed og overbevisende Styrke, der ellers ikke let lader sig opnaae, og i nærværende Tilfælde, hvor det handles om saa mange omstridte Punkter, og hvor tillige det Formaal havdes for Øie, om muligt at indvirke paa Tydskernes Opfattelse af disse Forhold — Udsigten dertil kan under den nærværende Stemning i Tydskland være ringe nok endda — var den næsten en Nødvendighed [1]). Der er derfor jævnlig meddeelt Uddrag af Akterne og Forfatternes Vidnesbyrd. En naturlig Følge heraf har været, at Skriftets Omfang er blevet betydelig større, end det ved en anden Behandling vilde være blevet.

Geheime Arkivet har ydet enkelte gode Bidrag, men ellers har, som ovenfor antydet, det slesvigske Ministeriums Arkiv været det rige Forraadskammer, hvorfra de fleste og vigtigste Aktstykker og utrykte Meddelelser ere hentede; og ligesom Rigdommen af de Oplysninger, her fandtes, var stor, saaledes var Friheden i at benytte dem fuldstændig. Ogsaa maa jeg med Tak anerkjende den Redebonhed, hvormed vedkommende Embedsmænd have understøttet mine Bestræbelser, og hvorved Arbeidet i ikke ringe Grad er blevet lettet for mig. — For flere Meddelelser, jeg skylder DHr. Konfr. Werlauff og Prof. Thorsen, aflægger jeg ligeledes min Tak.

---

den Tittel, som findes paa Omslaget af første Deel: „Det danske Sprog og det nationale Liv i Slesvig", med en mere passende.

[1]) Af første Deel er udkommen en tydsk Oversættelse ved Hr. Konrektor Manicus i Slesvig. Anden Deel vil snart følge efter.

Til det Udbytte, som de herværende Hovedarkiver ydede, kom en ikke ringe Efterslæt fra de lokale Arkiver i Slesvig. Mange forskjellige geistlige og verdslige Embedsmænd er jeg forbunden for velvillig Meddelelse deels af Akter, deels af nyttige Oplysninger om forskjellige Forhold. Gjentagne Reiser i Slesvig have ogsaa givet mig Leilighed til at indhente Oplysninger og paa Stedet gjøre mig fortrolig med Forholdene.

Kjøbenhavn, den 1 Mai 1858.

C. F. Allen.

Første Afdeling.

Indhold.

I.

Side

II.

III.

IX.

X.

XI.

I.

Forholdene i Oldtiden. De ældste Forfatteres Vidnesbyrd. Kurvirke og Dannevirke. Rigsgrændse og Folkegrændse. Udtrykket „Danmarks Rige". Runemindesmærker.

Saasnart det begynder at dages i Danmarks og Nordens Historie, og dennes Forhold og Begivenheder vinde en bestemtere Skikkelse, tidligst i Slutningen af det ottende Aarhundrede, finde vi Danmarks Rigsgrændse ved Eideren. Fra Egnen omkring denne Flod begyndte de Danske deres første alvorlige Kamp mod Tydskerne, da Karl den Store under sine Hærtog mod Saxerne drog frem i det nordlige Tydskland og tilsidst gik over Elben. De underkuede Saxers Exempel lærte de Danske, hvad de havde at vente, om de ikke i Tide satte sig til Modværge imod den fremtrængende Erobrer. De jydske Konger Sigfred og hans djærve Broder Godfred havde Øie for Faren. Sigfred gav den flygtende saxiske Høvding Widekind Beskyttelse hos sig og understøttede ham i hans kjække, men uheldige Modstand mod Frankerne. Godfred drog selv ud med en mægtig Hær og Flaade. Han trængte seirrig frem ved Rhinen og Elben, indtog den af Keiseren anlagte Fæstning ved Elben, undertvang Friisland og havde en saadan Fremgang, at han tænkte paa at gjæste Karl den Store i hans Residentsstad Aachen. Keiseren befriedes imidlertid fra denne virksomme og farlige Fjende, da Godfred snigmyrdedes ved en af sine egne Krigsmænd. Hans mindre krigerske Efterfølger Hem-

ming indgik paa et Møde, der holdtes ved Eideren, Fred med Keiseren (811). Eideren fastsattes herved som Danmarks Rigsgrændse mod Tydskland [1]).

Inden sin Død havde imidlertid Godfred foretaget et Arbeide, der ligesaa meget som hans krigerske Bedrifter gjør ham værdig til at kaldes den danske Grændses første kraftige Vogter mod Tydskerne. Dette var det mærkelige **Kurvirke** eller **Kurgraven** (af **kure**, vogte), en høi Forsvarsvold med en eneste Indkjørsel, foran dækket ved en Grav, som han under Karl den Stores truende Fremskridt i Holsteen Aar 808 lod opkaste i en Strækning fra den sydvestligste Bugt af Slien, kaldet Selker-Noor, til henimod Trenefloden eller dens Arme. Denne Vold var i over hundrede Aar et Værn for Danskerne imod Angreb fra Sønden, indtil Thyre Dannebod sikkrede Grændsen ved en endnu fastere og stærkere befæstet Forsvarsvold, det berømte **Dannevirke**, der begyndte ved Sliens vestlige Ende lidt Norden for Godfreds Vold og løb omtrent i samme Retning som denne, men længere mod Vest, til de Sumper, som omgive Trenens østlige Bredder. For at fuldstændiggjøre Forsvarsværkerne mod Syd behøvedes endnu en Vold til at dække Halvøen **Svansø**. En saadan fandtes, uden Tvivl endnu ældre end Godfreds, under Navn af **Gammelvolden** eller Østervolden, der mod Øst begyndte ikke langt fra den inderste Bugt af Egernfjord, som kaldes Vindeby-Noor, og i vestlig Retning gik henimod Østerbækken, hvilken Aa med sit Flodleie i en dyb Dal, omgiven af bratte Skrænter, dannede et tilstrækkeligt Værn

---

[1]) Adam. Brem. hist. eccl., Pertzii scriptor. Germ. vol. VII., p. 291 Hemming .... mox pacem cum imperatore faciens, Egdoram, fluvium accepit regni terminum.

for det øvrige Stykke indtil den Bugt af Slien, som hedder Store-Noor [1]).

Ved samtlige disse Befæstninger var Danmark ligesom lukket mod Anfald fra sin landfaste Fjende i Syd og kunde med Rette lignes med „en hegnet Have“. Vilde Fjenden gaae udenom Voldene, paa hvilke Landets Børn, stundum i Forening med deres norske Stamfæller, værnede for Indgangen, mødte han uoverstigelige Hindringer, først mod Øst den brede Egernfjord, derefter Vest for Gammelvolden, Slien, som her ogsaa havde en betydelig Brede, og endelig Vest for Kurvirke og Dannevirke ufremkommelige Moradser, som udbredte sig paa begge Sider af Trene indtil over i de tappre Frisers Land. Desuden var i hiin Tid hele Strøget mellem Trene og Eider øde og ubebygget, fyldt deels med umaadelige Skove, som østlig Dänischwald, vestligere Jernved, deels med Moradser og endeløse Heder, saa at en fjendtlig Hær, naar den gik over Eideren, havde saare betydelige Vanskeligheder at overvinde, endnu inden den kom til selve Forsvarsværkerne.

Men disse Befæstninger ere ikke blot mærkelige som Forsvarsværker, men endnu mere fordi de i Forbindelse med Egernfjord og Slien tillige dannede den **nationale Grændse**, Grændsen mod Syd for det danske Folk og det danske Sprog: Norden for denne Grændse var alt Dansk, Sønden for den alt Tydsk, eller blev Tydsk, efterhaanden som de syd-

---

[1]) Danckwerth Newe Landesbeschreibung S. 113, 130. Dr. C. Manicus i Annaler for Nord. Oldkynd. 1838—39, S. 377 flg. Endnu i det femtende Aarhundrede havde den nu meget forfaldne Gammelvold militær Vigtighed (Jahn Danmarks Hist. under Unionskongerne S. 64).

for liggende øde Egne bebyggedes fra Holsteen [1]). Denne nationale Grændse skriver sig iøvrigt ikke først fra Godfreds Tid; den lader sig beviisligen føre endnu et Par Aarhundreder tilbage. Da nemlig Anglerne, som boede i disse Egne og havde deres Hovedsæde omkring Slien, i Midten af det 5te Aarhundrede begyndte deres Udvandring til England, droge de nordligere boende Danske ind i de forladte Egne og blandede sig med de tilbageblevne Angler. Disse tvende Stammer, om hvis nære Slægtskab det gamle Sagn vidner, der gjør deres Stamfædre **Dan** og **Angul** til Brødre [2]), smeltede let sammen, og ligesaa deres Sprog, saa at der kun bleve faa Egenheder tilbage af det, der oprindelig adskilte dem.

Mod Vest havde de Danske til Naboer **Friserne**. Denne

---

[1]) Der findes rigtignok ogsaa i dette sydlige Strøg adskillige Stedbenævnelser, der ved deres danske Form og Betydning uimodsigeligt bevise, at ogsaa danske Nybyggere have faaet Fodfæste her; saasom Endelserne By, Mark, Lund, der forekomme i Navnene Flækkeby, Gøteby, Guby, Norby, Østerby, Haby, Boklund (Bøgelund), Snelmark, alle beliggende søndenfor den angivne Linie i Hütten Amt og Dänischwald. Men de ikke talrige danske Nybyggere, som have nedsat sig her, ere blevne overvældede af den langt større Mængde Tydskere, som indvandrede søndenfra og bleve herskende i det hele Landstrøg, saavidt det lod sig rydde og opdyrke. Derom vidner den langt overveiende Masse af Stednavne, som ere tydske, og den almindelige Overeensstemmelse med Holstenerne i Klædedragt og Bygningsmaade. **Dänischwald**, de Danskes Skov, har uden Tvivl faaet denne Benævnelse af Holstenerne, for at betegne en Skovstrækning, der laae indenfor den danske Grændse.

[2]) De første Ord af Saxes Værk ere: Dan igitur et Angul, a quibus Danorum coepit origo, patre Humblo procreati, non solum conditores gentis nostræ, verum etiam rectores fuere. — Man tør i det Mindste paastaae, at om Anglerne end tildeels vare en tydsk Stamme, saa havde de et stærkt skandinavisk Element i sig som Overgangsled mellem Skandinaver og Tydskere.

engang saa kraftige og mægtige, men nu, i det Mindste i national Henseende, hensygnende Stamme boede langs Vesterhavets Kyster, mod Syd fra Eideren, mod Nord til Hvidaa, mod Øst gik deres Grændser videre end nu, og mod Vest har Havet frataget dem store Stykker af deres oprindelige Besiddelser.

Gaae vi lidt længere frem i Tiden til Slutningen af det niende Aarhundrede, møde vi et nyt Vidne om den danske Folkegrændse. Dette er Nordmanden **Ottar**, som til hiin Tid foretog tvende Reiser i de nordlige Lande og afgav Beretning derom til Kong Alfred i England. Heri siger han om Slesvig, eller som det kaldtes paa Dansk, **Hedeby**: „Den Havn, som man kalder Hedeby (æt Hæðum), den ligger imellem Venderne (Vagrerne), Saxerne og Angelen, og **hører under de Danske**" [1]).

Nogle Aar senere (omtrent 934) led den danske Rigsgrændse, men ikke Folkegrændsen, for en Tid en Indskrænkning, idet Henrik Fuglefænger trængte over Eider og efter en heldig Krig med Gorm den Gamle tvang ham til at afstaae de øde Strækninger mellem Slien og Eider, hvilke lagdes til det tidligere bestaaende saxiske Grændsegrevskab i det nordlige Holsteen. Adam af Bremen, som levede omtrent hundrede Aar efter Begivenheden, tilføier efter mundtlig Beretning [2]), at Keiseren indsatte en Markgreve i selve Byen Slesvig og lod en tydsk Koloni hidflytte dertil. Men denne Efterretning, der aldeles ikke lader sig forene med hvad vi vide om Dannevirkes Opførelse og Beliggenhed, og

---

[1]) Rasks Udgave af Ottars og Ulfstens Reiseberetninger i Skand. Litt. Selsk. Skr. 1815, S. 52—53; ogsaa i Rasks samlede Afhandl. 1 B. S. 321—22.

[2]) Pertzii scriptor. Germ. tom. VII. p. 304.

hvad vi ellers kjende til disse Egnes senere Historie, er omsider bleven opgiven af de tydske Historikere [1]), der længe have forfægtet den imod de danske. Dannevirke vedblev nu som før at være Folkegrændse, og det varede ikke hundrede Aar, inden hiint Landstrøg mellem Slien og Eideren atter forenedes med Riget, idet Keiser Konrad den Anden (1027) igjen afstod det til Knud den Store [2]). Eideren blev saaledes atter Danmarks Rigsgrændse, og saaledes er det siden vedblevet.

Endnu kan anføres den nysnævnte Adam af Bremen, der talende som samtidigt Vidne sætter det danske Folks Sydgrændse mod Tydskland ved Slien. Hans Ord ere: „Nærmest imod os (de Tydske) boe de Danske, som man kalder Jyder, lige til Slien“ [3]). Saavel af selve Ordene, som fordi han et andet Sted noget forud [4]) sætter Eideren som Rigets Grændse, er det indlysende, at han ved Slien betegner Folke- og Sproggrændsen.

Af det Anførte vil det være klart, at de Danske fra den fjærne Oldtid have boet mod Syd indtil Slien og Egernfjord, og at Eideren i meer end tusinde Aar med en

---

[1]) Selv Dahlmann, Geschichte von Dänemark 1 B. S. 70, indrømmer, at Adam af Bremens Beretning om et saxisk Grevskabs Oprettelse med Byen Slesvig til Sæde ikke lader sig holde. Allerede tidligere havde N. M. Petersen, Danmarks Hist. i Hedenold 2 B. S. 36—38. 47, paany fremsat grundede Tvivl mod Rigtigheden af Adam af Bremens Beretning og antydet, med hvilken Indskrænkning den rettest maatte forstaaes.

[2]) Adam. Brem. hist. eccl., Pertzii scriptor. Germ. tom. VII. p. 325.

[3]) Ibid. p. 373. Itaque primi .... habitant versus nos Dani, quos Iuddas appellant, usque ad Sliam lacum.

[4]) Ibid pag. 367. Hanc autem Daniam a nostris Nordalbingis flumen Egdore dirimit.

fort Afbrydelse har været Danmarks Riges [1]) Grændse mod Tydskland.

Men der gives et andet Vidnesbyrd, lige saa vigtigt som de anførte iøvrigt uomstødelige historiske Beviser, et Vidnesbyrd, som hiin Tids Mennesker selv aflægge for os, og hvori de tale ligesom med deres egen Røst til os, deres sildige Efterkommere. Dette er Rune-

[1]) Man har i den senere Tid undertiden villet paastaae, at Begrebet og Benævnelsen „Danmarks Rige“ som Udtryk for Danmark og Slesvig i en Heelhed, er et Paafund, der skyldes en nyere Tid og navnlig er bragt i Gang ved den af Rigsforsamlingen vedtagne Overskrift for Grundloven; og at man vanskelig vil kunne paavise nogen nogenlunde antagelig historisk Hjemmel for den Middelbetydning, man vil tillægge Udtrykket Danmarks Rige, ifølge hvilken det skal betegne Danmark med Slesvig, men uden Holsteen. Benævnelsen har imidlertid saa god historisk Hjemmel som nogen, og bruges baade af Fremmede og Indfødte, stundum endog af dem, i hvis Interesse det laa aldeles at nægte Gyldighed baade af dette Begreb og dets Udtryk. Et Par gamle islandske geografiske Forfattere omtale Danmarks Grændse mod Holsteen paa en saadan Maade, at de forudsætte et Danmarks Rige indbefattende Slesvig. Den ene, som antages at have levet i det 14de Aarhundrede, udtrykker sig (Scr. Rer. Dan. II. 37) saaledes: „Hià Saxlandi liggr Holtsetaland, en þar næst Danmörk“. Lignende Udtryk bruges af den anden Forfatter (Werlauff, symbolæ ad geogr. med. ævi, p. 15. 36). Endnu bestemtere og særdeles mærkelige ere de Ord, som forekomme i den flensborgske Stadsret, vedtaget af Borgerne 1284 og samme Aar stadfæstet af Hertug Valdemar den Fjerde af Sønderjylland (Thorsens Udgave S. 84, jfr. Forerindring S. 38 flg.). I dens 66 Kapittel fastsættes nemlig de forskjellige Bøder, som skulle gives for Manddrab til Landsherren, Byen, den Dødes Frænder, og Gørsummen; og efterat disse ere nævnte tilføies: „swo sum i all Danmark riki ær woon.“ Altsaa, Borgerne i Sønderjyllands første By og Landsherren, Hertugen af Sønderjylland, erkjendte et Danmarks Rige i den omhandlede Betydning, og betjente sig af dette Udtryk i en vigtig offentlig Akt. I et Dokument af 4 August 1421 (Antiskl.-holst. Fragm. 13 H. S. 118),

stenene med deres gammelnordiske Indskrifter. Af slige findes der flere i Sønderjylland; de mærkeligste ere imidlertid de tvende saakaldte slesvigske Runestene. De bleve fundne i Aarene 1796—98 paa den meest historiske Jordbund, som Danmark vel eier, imellem Thyres Dannevirke og Godfreds Kurvirke tæt ved Selker-Noor i Nærheden af Flækken Bedelspang.

---

hørende til Akterne i Lensprocessen under Erik af Pommern, hedder det: „Jutland in deme riike to Dennemarken, welk Jutland men benomet twyerleye, alse Sunder-Jutland unde Nort-Jutland.“ Og længere frem i samme Dokument: „wet man de schede wol tusschen deme lande to Holsten vnde deme suluen vorscreuenen lande (Sunder-Jutland), vnde de sulue schede schedet dat rike to Dennemarken vnde dat land to Holsten.“ Lignende Udtryk forekomme oftere i Akterne til Lensprocessen. Selve de holstenske Grever erkjendte midt under den brændende Strid med Kong Erik af Pommern, at Slesvig indbefattedes under Benævnelsen Danmark. I et Brev, som de tre holsteenske Grever udstædte 24 Juni 1422 (Jensen und Hegewisch Privil. der schl. holst. Ritterschaft S. 2), hvorved de gjøre Afkald paa Krigstjeneste af deres Mænd paa egen Bekostning udover Holsteens Grændser, bestemmes den nordlige Grændse saaledes: „na Dennemarkes syden nicht vorder alse wente vp de Leuengens owe“ (Levensau). Christiern den Første kalder i et Dokument, som han udstædte 28 Juni 1448, noget før han blev valgt til Konge (Jensen und Hegewisch Privilegien S. 24), sin Morbroder Hertug Adolf af Slesvig: „ein forste vnd raed des Riikes to Dennemarken.“ Kong Frederik den Første, der vissel ig ingenlunde var tilbøielig til at gjøre Slesvigs Selvstændighed mindre end den kunde være, bruger i et utrykt Brev af 22 Febr. 1527 til sin Søn, den følgende Konge Christian den Tredie, disse Udtryk: „vnser Sleswigkisch hertzogthumb, welchs vnsers Dennischen Reichs on all mittel oder vnderscheidt eigentlich glidt vnnd lehen ist.“ (Geh. Ark. D. K. H. Fasc. VIII.) En med Kong Frederik den Første samtidig Forfatter, der umiskjendeligt har været en høitstaaende tydsk Embedsmand, maaskee hans Kantsler Utenhoff, udtaler sig paa lignende Maade om Slesvig som et Ledemod af Danmarks Rige. Det hedder i hans Optegnelser: „Nhun ist das Hertzogkthumb Schlessewigk, im Reich Dennemargk gelegen, ein lehn

Den større Indskrift lyder:

þurlf risþi stin þonsi himþigi Svins eftir Erik felaga sin ies varþ dauþr þo dregjar (drengjar) satu um Haiþabu, ian han vas sturimaðr, drigr (drengr) harda godr.

Det er i Nutidens Sprog:

„Thorlef reiste denne Steen, Svends Hjembo, efter sin

---

vnd glidt desselben konigkreychs; og det modsættes: „Holstein, **im Romischen Reich deutzscher nacion gelegen**, vnd **ein lehen desselben Reichs.**“ (Dske. Mag. 3 R. 3 B. S. 5). I en Betænkning af en dansk Rigsraad fra 1533 om Slesvigs Forhold til Riget udtrykkes det Samme med følgende Ord: „Item Sleswigh hertughdom, som ær Søndherywlland, ær en reth dell **och lemmæ aff Danmarckes Rige**, och (then) som hertugh haffuer wærith wde Sleswigs hertugdom Søndherywlland, haffuer sideth wde Danmarckes Riges Raad“ osv.; det stilles derefter sammen med det ældre Hertugdømme Laaland og Falster. Vil man have en Udtalelse fra en senere Tid, da findes en saadan af Regjeringen selv i det kongl. Reskript af 20 Okt. 1758, hvori det hedder, at Undersaatterne i Slesvig ikke bør ansees for andet, end hvad de virkeligen ere, nemlig **rette Danske**, fødte inden **Danmarks Riges Grændser.**“ Ligesaa betegner det tydske Kancelli i Aaret 1766 **Slesvig**, i Modsætning til Holsteen, som **„ein Stück und Zubehör von Dänemark“** (Antisl.-holst. Fragm. 10 H. S. 123. Anm.). Den berømte Geograf Büsching siger: „Das Herzogthum Holstein wird gegen Norden durch die Eyder und Levensaue vom Herzogthum Schleswig, **und also vom Königreich Dänemark**, abgesondert“ (Erdbeschreib. 9 Th. S. 435, 7te Ausg. 1792). Aldeles overensstemmende hermed yttrer sig ogsaa den ikke mindre bekjendte Geograf Gaspari. Hvor gjængs og almindelig Benævnelsen har været, vise Titlerne paa historiske Værker som Holbergs „Danmarks Riges Historie“, Pontoppidans „Kirchenhistorie des Reichs Dännemarck“, Suhms „Historie af Danmark, Norge og Holsteen udi Udtog“, Badens „Danmarks Riges Historie“ o. s. v. — Dette turde være tilstrækkeligt til at bevise, at Benævnelsen Danmarks Rige, brugt saaledes, at den betegner Danmark **med** Slesvig, men **uden** Holsteen, savner hverken Hjemmel i Historien eller gammel Sprogbrug.

Staldbroder Erik, som døde, da Heltene sade om (beleirede) Hedeby, men han var Styremand, en saare god Helt".

Paa den anden Runesteen er Indskriften kortere:

Osfriðr gerði.kumbl oft Sutrik sun sin.....

Det er:

„Osfrid gjorde Høi efter Sutrik sin Søn" [1]).

Disse tvende Runeindskrifter, der vel kunne henføres til det 10de Aarhundrede, stemme i Sprogformen overeens med det gammelnordiske Sprog, som taltes over alle Nordens Lande, og Indholdet har samme eiendommelige korte og fyndige Udtryksmaade, der udmærker Runemindesmærkerne. Disse Indskrifter blive derfor uforkastelige Vidnesbyrd om, at det samme Tungemaal, som lød overalt i Norden, ogsaa har lydt ved Sliens Bredder, og at de folkelige Skikke og Forestillinger og det særegne Udtryk for dem, som herskede hos Nordboerne i det Hele, ogsaa vare hjemlige her.

Blandt andre mærkelige Runestene fortjener at nævnes Stenen paa **Haverlunds** Mark i Øster Lygum Sogn (Aabenraa Amt), som staaer tæt ved Landeveien mellem Haderslev og Flensborg. Derpaa læses med Runeskrift Hairulfr, det gamle danske Navn Herulf eller Herluf, i den oldnordiske Form [2]). Endvidere **Biolderupstenen**, som fandtes i Sognet Biolderup (Aabenraa Amt), men 1841 blev bragt til

---

[1]) Indskrifterne ere meddeelte efter S. Thorlacii Forklaring i Antiq. Annaler 2 B. 1 Hæfte; den større med N. M. Petersens Forbedring i Danmarks Hist. i Hedenold 3 B., S. 371—72. Slutningen af den mindre er udeladt, da den er tvivlsom og rimeligviis urigtigen læst af Thorlacius. Disse tvende Runestene, skjøndt fundne i hinandens Nærhed, tilhøre dog, ifølge Prof. Thorsen, forskjellige Tider, og give altsaa tvende af hinanden uafhængige Vidnesbyrd om Sproget.

[2]) Antiqvar. Annaler 1 B. 1812, S. 334.

Kiel [1]). Denne Steen, paa hvilken et Kors af en eiendommelig Skikkelse er afbildet, er uden Tvivl en Gravsteen med Runeskrift fra Middelalderen, maaskee 14de Aarhundrede. Derpaa læses: **Ketil Urnæ ligger her.** Familien Urne tilhørte Sønderjylland, og Navnet haves endnu i Urnehoved, ligesom ogsaa Ketil endnu findes i Slesvig i denne gamle Form, medens det i Danmark og Sverrig er blevet til Kjeld [2]). Fremdeles en Runesteen ved Stursbøl i **Oxenvad** Sogn (Haderslev Amt); en Runesteen funden i Byen Slesvig og opsat i en Have sammesteds [3]); en Runesteen funden ved **Løit** i Aabenraa Amt; tvende Runestene, fundne i **Arrild** i Sognet **Tystrup** eller **Tøstrup** (Gottorp Amt) [4]). Dog ere nogle af Indskrifterne paa disse Stene usikkre [5]) eller ikke tilstrækkeligt undersøgte.

Mærkværdigt er det ogsaa, at man i Sønderjylland, ligesom paa flere andre Steder i Danmark, har vedblevet at benytte sig af Oldtidens Bogstavskrift længe efter at den Dannelse, som hiin Skrift tilhørte, var gaaet til Grunde. Dette gjælder om den nys omtalte Indskrift paa Runestenen i Bjolderup; ligeledes vare Runer paa denne Maade anvendte til en latinsk Indskrift paa en gammel Kapittelsdør, der sidst fandtes i Slesvigs Domkirke; Runetegnene vare

---

[1]) Siebenter Bericht der Schl. Holst. Lauenb. Gesellsch. für vaterländ. Alterthümer, 1842, S. 10 med Afbildning.

[2]) Efter Meddelelse af Thorsen. Det første Bogstav i Urne er utydeligt, men den øvrige Indskrift klar. Jfr. C. C. Rafn, Antiquités de l'Orient, Copenhague 1856, p. 200.

[3]) N. Staatsb. Mag. 3 B. S. 556. 814 flg. Beskrivelse og Afbildning.

[4]) Smstds. S. 556. Jensen, Angeln S. 45, Anm. Dreyzehnter Bericht der Schl. Holst. Lauenb. Gesellsch. S. 34—35.

[5]) Navnlig gjælder det om Stenen, som staaer i Jochims Have i Slesvig, og om Løit og Oxenvad Stenene.

af Jern og indnaglede i Tømmeret [1]). Et andet Exempel paa en saadan sildig Anvendelse af Runer findes maaskee paa en Døbefont af Steen i **Uge Kirke** (Tønder Amt) [2]).

Som man maatte vente findes der i Sønderjylland foruden Runestenene ogsaa en Mængde andre Mindesmærker fra Oldtiden af samme Beskaffenhed som i det øvrige Danmark, Kjæmpehøie med steensatte Gravkamre, stundum ogsaa med Gravgjæmme af Tømmer; i Høiene og i Jorden findes de sædvanlige Oldtidslevninger: Urner, Prydelser, Vaaben, Bohave; ogsaa mange mærkelige Steensætninger af forskjellig Art. Alene et enkelt Sogn, **Østerlygum** (Aabenraa Amt), besidder en forbausende Mængde af slige Mindesmærker og Oldtidslevninger, som ere blevne bekjendte, fordi der i dette Sogn fandtes en Mand, der interesserede sig for sligt [3]). Men mangfoldige baade større Mindesmærker og mindre jordfundne Sager ere blevne ødelagte eller bortskaffede og tagne i Brug til saadanne Øiemed, som Lunet eller Nytten eller Vindesygen tilsagde. Som et Exempel kan nævnes de mærkelige skibsformede Steensætninger, der fandtes ved Gjennerbugten (Aabenraa Amt).

---

1) Schrøder, Gesch. u. Beschreib. der Stadt Schleswig, 1827, S. 130. Jfr. Erster Bericht der Gesellschaft für vaterländ. Alterth. 1836. S. 18. I Aaret 1827 og vel endnu 1836 var altsaa dette mærkelige Mindesmærke i Behold i Slesvigs Domkirke. Men i Schmidts Topografi over Slesvig 1852, S. 317 hedder det, at den ved Kirkens sidste Istandsættelse blev „bortrestaureret". Døren er nemlig ved Restaurationen bleven indmuret! saa man ikke kan komme til den, uden den Muur brydes ned, som indeslutter den.

2) Jensen, Kirchl. Statistik S. 435.

3) Se Beskrivelsen i Antiqvar. Annaler 1812, 1 B. S. 323—38 ved Sognepræst Kjer. Om Gravkisten dannet af en Egestamme, i Biolderup Sogn, se Nord. Tidsskrift for Oldkynd. 3 B. 1836. S. 283 flg.

Af disse Steensætninger, som i Egnen gik under Navn af **Dannebrogsskibe**, fandtes der i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede 20, store og smaae; efterhaanden borttoges flere og flere Stene, og det, der var tilbage, blev aldeles ødelagt ved Jordudskiftningen i Slutningen af det 18de Aarhundrede, da man tog Stenene for at danne Gjærder om Markerne [1]).

Til Sønderjylland føres vi ogsaa, naar vi betragte Christendommens første Forkyndelse for det danske Folk. Ved Dannevirke og Slien stod den danske Kirkes Vugge. En af Godfreds Efterfølgere, **Harald Klak**, var den første danske Konge (rex Danorum), som modtog den christne Daab. **Ansgar** drog ud for at udbrede Christendommen hos de Danske (apud Danos); han døbte de Nyomvendte i Slien, og den første danske Kirke byggedes i **Hedeby** paa Sliens Bred.

II.

Den tidligere Middelalder. Den bremiske Erkebisp Adelberts Forsøg paa at gjøre Slesvigs Geistlighed tydsk strander paa Svend Estridsens Modstand. Oprettelse af et eget Erkesæde for Norden. Sønderjylland dansk i Tungemaal, Sæder og alle offentlige Indretninger. Sproget i Landsloven, Kjøbstædlovene og offentlige Dokumenter. Vidnesbyrdene fra Akterne i Lensprocessen mellem Kong Erik af Pommern og de holsteenske Grever. Fællesskab i Retspleie mellem Sønder- og Nørrejylland; Appel fra Urnehovedthing til Viborg Landsthing.

Gaae vi fra Oldtiden over til de følgende Aarhundreder, da møde vi i dem for et langt Tidsrum kun en Fortsættelse af hiin, vi finde fremdeles i Sønder- som i

[1]) Arnkiel, Cimbrische Heyden-Bekehrung, 4 Theil 1702, S. 340. Jfr. N. Staatsb. Mag. 3 B. S. 556. Til ødelagte Runestene maa regnes Hellevadstenen (ved Byen Golbæk) i Aabenraa Amt, der nævnes i Dsk. Atlas VII. 241, men nu er aldeles forsvunden. Om andre ødelagte Stene se Jørgensen, Fortsetzung von N. Helvaderi Chronik der Stadt Schleswig, 1822. S. 42. Det vilde være en smuk Opgave for en eller anden af vore Oldforskere at undersøge

Nørrejylland et dansk Folk, dansk Sprog, danske Sæder, Love, Forfatning og Indretninger.

Rigtignok viste der sig tidligen ligesom et Forbud for senere Tiders Trængsler, idet der snart efter Christendommens Indførelse opstod Fare for, at det Tydske gjennem Kirken skulde trænge ind i Landet; men denne Fare afværgedes ved den danske Konge Svend Estridsens Aarvaagenhed og Bestemthed og hans Søn Erik Eiegods betænksomme Omsorg. Danmark som de andre nordiske Riger stod nemlig i den første Tid i kirkelig Henseende under den hamborgske (bremiske) Ærkebisps Overhøihed. Den myndige Ærkebisp Adelbert, som levede i anden Halvdeel af 11te Aarhundrede, benyttede sig af dette Forhold til at indtrænge sine tydske Geistlige i danske Stifter, navnlig i det slesvigske, som laa nærmest. Men dette vilde Svend Estridsen ikke taale. Foruden andre Tvistigheder, der vare imellem ham og Ærkebispen, var det Kongen i høi Grad imod, at Ærkebispen overdrog slige Udlændinge kirkelige Embeder i Sønderjylland, da han med god Grund meente, at de ikke vare skikkede til at forkynde Folket Guds Ord. Da derfor Slesvig Stift ved Tydskeren Rudolfs Død 1061 var blevet ledigt, sørgede Kongen for, at en dansk Mand ved Navn Sivard beskikkedes til Bisp. Adelberts Indsigelser herimod brød han sig ikke om, men tilbageviste dem med den Erklæring, „at

og beskrive saavel Runestenene (inden flere ødelægges) som andre Mindesmærker og jordfundne Sager fra Oldtiden, der findes i Sønderjylland. Det er ganske paafaldende, med hvilken Langsomhed disse Undersøgelser i vore Dage drives. De to Runestene, der for 25 Aar siden bleve fundne i Arrild (Tøstrup Sogn, Gottorp Amt), og paa en af hvilke Jensen, Beschreib. von Angeln S. 45 Anm., siger, at der tydeligen læses Ordet Fatur, ere endnu ikke blevne undersøgte! I det Mindste er Intet endnu bekjendtgjort derom.

Folket var ilde tjent med at undervises i Guds Ord af de Mænd, den hamborgske Erkebisp sendte, da de vare fremmede for Folkets danske Modersmaal [1]). Ogsaa ved en anden Leilighed viste han sig som en aarvaagen Jagttager af Erkebispens Forsøg paa Indblanding i det danske Kirkevæsen, og vidste at afvende den. Erkebispen havde nemlig i Sinde personlig at gjøre en Reise til Norden, ledsaget af et Følge af tydske Geistlige; det hed sig, han vilde selv prædike Evangeliet for de i Troen lidet befæstede Folk; men det Maal at udvide sin Indflydelse paa Kirkevæsenet laa tydeligt nok derunder. Kongen forestillede ham imidlertid det Uforstandige og Unyttige i at ville forkynde Christendommen for Folk, hvis Tungemaal han ikke forstod, og bevægede ham derved til at opgive sit Forsæt [2]). Den Fare

[1]) Anno Domini MLXI Rudolpho, Slieuicensi Episcopo, succedit Sivardus, homo Danus, auctoritate et consensu Svenonis Regis creatus, cum Hamburgensis Pontificis auctoritatem Rex nihili faceret, docens, incolas male instrui religione ab iis, qui ab Hamburgensi mitterentur, lingvæ patriæ et Danicæ rudibus. Scr. Rer. Dan. Tom. I. p. 270. Hamsfort, som meddeler dette i sin Chron. sec., har uden Tvivl taget det af Annotata Nicolai Brun episc. Slesvic. eller Annales Slesvicenses, som nævnes blandt hans Kilder, men nu ere tabte. Cypræus, Annal. episc. Slesvic. 1634, p. 100. 102. omtaler det Samme; hvis han har havt den gamle Kilde for sig, og den Yttring, han tillægger Kong Svend, at, naar Indfødte prædikede Guds Ord, saa behøvedes ingen „interpretes", har Hjemmel i Kilden: maatte man antage, at de tydske Geistlige have betjent sig af Tolke, hvilket ogsaa vilde være i bedste Overeensstemmelse med de Yttringer, Adam af Bremen tillægger Svend Estridsen (se næste Anm.), og med S. R. D. I. 270.

[2]) (Adelbertus), a cujus profectione itineris, quod jam publice moliebatur, de hortatu prudentissimi Regis Danorum commode deflexus est, qui dixit ei, barbaras gentes facilius posse converti per homines suæ linguæ morumque similium, quam per ignotas ritumque nationis abhorrentes personas. Adam. Brem. hist. eccles., Pertzii Scriptor. Germ. vol. VII. p. 365.

for Sønder-Jylland, der havde viist sig under Ærkebisp Adelbert, kunde imidlertid ikke fjærnes, saalænge de nordiske Kirker vedbleve at staae under den hamborg-bremiske Ærkebisps Styrelse. Allerede Svend Estridsen arbeidede derfor med Iver og Udholdenhed paa at frigjøre Norden for denne Afhængighed; hans Søn Erik Eiegod gjenoptog og fuldførte Underhandlingerne med Pavestolen om denne Sag og erholdt Pavens Samtykke til Oprettelsen af et eget Ærkesæde for de nordiske Riger i Lund. Døden hindrede ham selv i at iværksætte dette; men det skete strax efter ved hans Efterfølger Kong Niels i Aaret 1104. Slesvigs eller Hedebyes Bisp kom, som naturligt, til at lyde under Ærkebispen af Lund ligesom Rigets øvrige Bisper; han mødte paa danske Kirkeforsamlinger, paa Dannehof og Rigsdage, og de fra Lunds Ærkebisp udgaaende almindelige Forordninger havde ogsaa Gyldighed for Sønderjylland [1]).

Ligesom det Kirkelige herefter udviklede sig i naturlig Harmoni med det øvrige Rige, saaledes bevaredes i et langt Tidsrum i alle verdslige Forhold og Indretninger en fra Oldtiden udgaaet, uforstyrret Overeensstemmelse mellem Sønderjylland og Rigets øvrige Landskaber. Den ældgamle danske Inddeling i **Sysler** og **Herreder** fandtes allerede fra Oldtiden af i Sønderjylland. **Landbovæsen**, Jorddeling og Skyldsætning

[1]) Ærkebispen af Lund udøvede ikke blot den almindelige Overbestyrelse over Slesvigs Stift, men tog ogsaa Deel i Ordningen af ganske specielle Sager. Saaledes stadfæster f. Ex. Ærkebisp Magnus 31 Mai 1380 en Overdragelse af Bispetienden i Havetoft i Angel til Slesvigs Kapittel, og 23 Juli 1383 Foreningen af Sørups Kirke i Angel med et Præbende i Domkapitlet. Ærkebisp Birger overdrager 30 August 1502 Godskalk Alefeld Thesaurarius ved Domkapitlet „vicariam Scti. Olavi in ecclesia Brecklinghe“ i Angel (Langebeks Diplomatar.). Flere Exempler Lygum Kloster vedkommende findes i S. R. D. VIII. 116. 124. 129. 134. 190. 194. 196. 231.

vare de samme i Sønderjylland som i det øvrige Danmark. **Kjøbstæderne** med deres Raadmænd, Borgemester, Bything, Byfred, Byfoged og særegne Skattevæsen havde Forfatning fælleds med de andre danske Kjøbstæder. Om **Gilderne** og deres **Skraaer** eller Love, der spillede en saa vigtig Rolle i Kjøbstædernes Udvikling, gjælder det Samme. **Retsforfatning** og **Retspleie** var heller ikke i Sønderjylland forskjellig fra Nørrejylland eller Rigets andre Landskaber. Sagerne afgjordes her som der paa Herredsthing og Landsthing (Urnehoved) af Nævninger og Sandemænd, under Forsæde af Ombudsmanden eller Fogeden, og Beviserne førtes ved Vidner eller Mededsmænd, i en ældre Tid tillige ved Jernprøve. Vare de Tvistende ikke tilfredse med Afgjørelsen paa Herredsthing og Landsthing, kunde de henskyde sig under Rigets **almindelige Dannehof**. Med **Krigsvæsenet** forholder det sig paa samme Maade som med de øvrige offentlige Indretninger: hvad der gjaldt i Nørrejylland, Sjælland og Skaane, gjaldt ogsaa i Sønderjylland. Hærmændene vare forpligtede til stadig Krigstjeneste til Hest og nøde derfor deres Frihed for Inne, Stød og Leding. For Ledingshærens Skyld var Sønderjylland inddeelt i Havne, Havnelag og Skipæn med deres Styrismænd, ligesom i det øvrige Danmark, Indvaanerne havde de samme Forpligtelser her som hist. Slesvigs Stift skal ved Ledingsudbud have stillet 130 Skibe [1]).

I alt dette møde vi reent danske Elementer og intet Tydsk.

Til de vigtigste Mindesmærker om et Folks Nationalitet høre dets Love, baade ved deres Indhold og Sprog. De vise, hvilke Sæder og offentlige Indretninger Folket

---

[1]) Knytlinga saga, cap. 32.

har havt, og hvilket Sprog det har brugt i det daglige og offentlige Liv [1]).

Den ældste af de sønderjydske Love er den **ældre slesvigske Kjøbstædret**, given Aar 1201 eller noget tidligere, som ikke blot gjaldt i Byen Slesvig, men ogsaa blev lagt til Grund for Stadsretterne i Sønderborg, Flensborg og Egernfjord; blandt de nørrejydske Kjøbstæder var den en Tidlang antagen i Horsens og Ebeltoft, og formodentlig flere Steder. Det ældste Haandskrift, som er blevet bekjendt, er paa Latin, men en Mængde danske Ord, der uforandrede ere blevne staaende i den latinske Text, vidne om Folkets Sprog, og gjøre det sandsynligt, at danske Kilder have været benyttede ved Lovens Udarbeidelse [2]).

Den næste er den mærkelige **jydske Lov**, nedskreven paa Dansk, og vedtagen af Folket under Kong Valdemar Seir paa et almindeligt Dannehof i Vordingborg i Marts Maaned 1241. Den var gjældende for Nørre- og Sønderjylland og Fyn med tilliggende Øer [3]).

Den **flensborgske Stadsret**, vedtagen af Borgerne 1284 og samme Aar stadfæstet af Hertug Valdemar den 4de. Den er skreven paa Dansk [4]).

Den **haderslevske Stadsret**, given af Hertug Val-

---

[1]) I vore Dage, da en betydelig Deel af danske Borgere indtil den senere Tid har været regjeret med tydske Love og Forordninger, kunde man rigtignok ikke gjøre en saadan Slutning, men i Middelalderen gik det ikke saaledes til.

[2]) Kofod Anchers samlede jur. Skr. 2 B. S. 630 flg. 645. Rosenvinge, Saml. af gl. danske Love, 5 B. XXXXIII og 311 flg. Staatsbürg. Mag. V. 59. Thorsen, Udg. af gamle slesv. Stadsretter, Forerind. S. 28, antager det for rimeligst, at den er given nogle Aar før 1201.

[3]) Rosenvinges Retshist. 2den Udg. § 21. Larsen, jur. Tidsskr. XIII. 2 H. S. 231 flg.

[4]) Thorsen, Udg. af gl. slesv. Stadsretter, Forerindr. S. 38 flg.

demar den 4de 1292 og samtykt af Borgerne; ligeledes paa Dansk [1]).

Til den flensborgske Stadsret findes tvende Tillæg, forfattede paa Dansk, det ene fra Aar 1295, det andet fra 1321 [2]).

Endelig haves endnu **Aabenraa Skraa**, given af Hertug Valdemar den 5te, Aar 1335. Den er paa Latin, og tillige haves en yngre plattydsk Oversættelse; men de mange danske Ord, som ere indflettede i den latinske Text, vidne tilstrækkeligt om Folkesproget og synes at forudsætte en dansk Grundtext [3]).

Af danske Love findes ingen yngre i Sønderjylland end den sidst anførte, med mindre det skulde være en Gildeskraa for St. Knuds Gilde i Flensborg, der med Rimelighed kan henføres i sin nærværende Form til sidste Halvdeel af 15de Aarhundrede. Derimod findes der en Deel danske Dokumenter og Breve skrevne i Sønderjylland i den første Deel af 15de Aarhundrede [4]).

Vi skulle af de anførte Love fremsætte nogle Prøver paa den Tids Dansk, som kun adskiller sig fra Nutidens derved, at den staaer Oldtidens nærmere.

Af Fortalen til jydske Lov af 1241 [5]):

Loghæn skal wæræ ærlik, ræt, thollic, æftær landæns wanæ, quæmlik oc thurftlik ok opænbar, swa at allæ mæn mughæ witæ oc vndærstandæ hwat logh seghær, oc wæræ æi gørth æth scriuæn for ænnæn manz særlik wild, num æftær allæ mænsz thyrft thær i land bo. Ængi man skal

---

1) Rosenvinges Retshist. 2 Udg. 1 B. S. 51. Thorsen, Udg. af gl. flesv. Stadsretter, Forerindr. S. 64—66.
2) Thorsen, Udg. af gl. flesv. Stadsretter, S. 112—14.
3) Smst., Forerindr. S. 55—57.
4) Werlauff, det danske Sprogs Hist. i Hert. Slesvig, S. 60—61.
5) Thorsens Udg. af jydske Lov, Kbhvn. 1853. S. 3 flg.

oc dømæ the logh, thær kunung giuær oc landæt takær withær; then ma han oc æi af takæ ællær skiftæ utæn landæns wiliæ, vtæn of han war barlic gen guth.

Witæ skulæ allæ the thær thennæ bok ser, at Waldemar kunung, annæn Waldemar sun, thær sancte Knut sun war, then time han hafthæ wæræt kunung ni wintær oc thretiugh, oc fra at war hærræ warth fød, tha war gangen thvsænd wintær oc tu hundreth wintær oc fiurtiugh wintær i marz maneth, thær næst æftær løt han scriuæ thennæ bok oc gaf thennæ logh i Warthing burghæ, thær hæræ stær scriuæn a danskæ, mæth hans synær rath thær with ware, kunung Erik, hærtogh Abel, Kristofor, oc Vff, thær tha war erkibiskop i Lund *).

Af samme Lovs 1ste Bog 32 Kapittel [1]).

Swænbarn ma æi sælæ sin iord oc æi andærlundæ afhændæ, fyrræ æn han warthær attan wintær gamæl; æn møbarn ma aldrigh sin iord sælæ, vtæn hun warthær swa fatøk, at hvn sæl for lifs føzæl; tha sælæs mæth næstæ frændær rath, tho æi meræ samæn æn for half marc silfs æth marc. Ænki ma sin iord mæth næstæ frændær rath bathæ sælæ oc skiftæ.

Af Flensborg Kjøbstædret fra 1284 Kap. 59 [2])..

Hwo sum vfrithlik fær i annæn manz hws, han bøtæ hærscop fyrtiygh mark, by oc so mykæt, oc husbond, thær hws aa, oc so mykæt. Oc thær yuær scal han bætær oll skathæ, thær han i thet hws gørth, hwr mykæt then skathæ wor oc hwilk lund han var gørth. En faangær

*) thurftlik d. e. efter Behov; æth d. e. eller; ænnæn d. e. nogen; num d. e. men; thyrft d. e. Tarv.

[1]) Thorsen anf. St. S. 56.

[2]) Thorsen, Udg. af flesb. Stadsretter, S. 80.

han saar thæræ innæ eldær hug, han fangær ei boot thær for. En wrthær han dræpæn i thet hws, oc krauær nokær man boot for ham, han bøtæ hærscup fyrtiugh mark *).

Af Haderslev Kjøbstædret fra 1292 Kap. 16 [1]).

Giffuer Herschop noker Byman Sack, tha skal hanum Dag forlegges, fritelich til Suars att kumme, og saa fraa. En ey muge Men ennen Byman steffne ut af hans By til Suars at kumme, uthen af Herschop sialf wil kalle noker Man til sick for nokerhande Syssel eller Sagh; og ei maa Bischop helder steffne noker Byman uthen Byfrith **).

Af Tillægget fra Aar 1295 til Flensborgs Kjøbstædret [2]).

Oll mandagh oc thors dagh scul quinnæ bathæ, oc hwilk karmen mæth quinnæ thissæ daghæ bathæs, mistæ tha sin klæthær. En andær daghæ bathæ karlæ, og hwilk quinnæ tha bathæs mæth karl, hun mistæ sin klæthæ. Thissæ klæthæ scul foghæt oc rathmen hauæ i tvo løtæ mell them iauænt at skiftæ.

Af Tillæget fra Aar 1321 til samme Lov [3]).

Thænnæ skra, thær hær næthæn ær skriuæn, gaf hærtogh Erik, hærtogh Waldemar sun, oc bøth at scriuæs til theræ annæn skra i Flensborgh, thæt aar fra wars hærræ aar thusind wintær och thry hundreth wintær och en wintær och tiugh, sanctæ Pauls dagh æftær iwl.

---

*) Hærscop d. e. Herskab, Fyrsten, Landsherren; aa d. e. eier; nokær d. e. nogen.

1) Thorsen, anf. St. S. 237. (Haandskrifterne til denne Kjøbstædret ere temmelig unge).

**) Af eller of d. e. om.

2) Thorsen, anf. St. S. 112.

3) Smst. S. 112—113.

§ 2. Ollæ the lyus til altær offeræs, thæm skal kirki præst hauæ; hwa thæm burt før, bætær sum fyrræ ær sauth, och føræ tho the samæ lyus i geen *).

Af Flensborg Gildeskraa, rimeligviis fra sidste Halvdeel af 15de Aarhundrede [1]):

Af noghær brother worthær ylle bort ogh æy kær thit for olderman og ey for brøthær, han schal gialde i sente Knuts gilde sæx mark thær for, ogh olderman æn mark, ogh sithæn schule brøthær hiælp hanym at fangæ ræt for sine schathe **).

Af en Troskabsforsikkring fra Borgemester og Raad og al Menigheden i Flensborg By til Dronning Margrete og Kong Erik, 24 Okt. 1412:

Wi scule oc wele fornempde wort herschapp oc Righet aff Danmark wæl thiænæ oc menæ oc all tiidh trolike i thet fornempde wort herschaps och Righes thiæneste bliue oc meth thet fornempde wort herschaps oc Righes bæste vmgaa i allæ made, som tro dondemæn bør at gøre oc at mene theres rætæ hærschapp. Ok sculæ wy ok wele holde wort fornempde herschapps budh ok hørsom, oc scule ok wele til thet fornempde wort herscaps oc righes gafn ok nytte altiidh willighe oc redhæ ware æfter wor beste macht [2]).

Af Erik af Pommerns Stadfæstelse og Udvidelse af Flensborgs Privilegier, 14 Sept. 1413:

---

*) Sauth for sagt.

[1]) Smst. S. 315. Forerindr. S. 71.

**) Borth d. e. slagen, prygla, af det Isl. barðr, af Gjerningsordet at beria.

[2]) Langebeks Diplomatar.

Theroffwer aff war synderlich nadhæ ok kerlichet unnæ wy thøm, at Borghemæster ok Rathmen mughæ kesæ en beschedhen man i theræ by til war byfoghet, ok hanom sculæ the sendæ till oss, at wy hanom stadhfæstæ, ok ther scall swo lengæ waræ foghet, som oss ok thøm tycker nyttelicht war, swo at the scullæ stædhiæ hanom till ok hiælpæ hanom till meth all troschap till all war Ræt [1]).

Under Striden, som Erik af Pommern førtk med de holsteenske Grever i den første Deel af det 15de Aarhundrede, om Besiddelsen af Slesvig, fremkom der vigtige Oplysninger om dette Lands Nationalitet. Thi Kongen søgte netop at understøtte sin Ret ved at godtgjøre, at der mellem Sønderjylland og det øvrige Danmark herskede og altid havde hersket Fælledskab i Nationalitet, Sprog, Love og Retspleie. Han lod i det Øiemed optage Thingsvidner ved Rigets forskjellige Landsthing. Jyderne afgave deres Vidnesbyrd i Ribe 4 August 1421. Her mødte en anseelig Forsamling baade fra Nørre- og Sønderjylland, baade Verdslige og Geistlige, Adelige og Borgerlige. Blandt de Mødende vare Bisperne af Slesvig og Ribe med deres Kapitler, Abbederne af Lygumkloster i Nordslesvig og Ryekloster i Angel, Borgemestre og Raad i Ribe, Haderslev, Aabenraa og Flensborg. De afgave paa Thinget den Erklæring, at Slesvig hørte til Danmark, „Huilket der aff er at beuise, at de udi Sønder Judland bruge Dansk Ret oc haffue den holdet, siden Loven gjordis. For det andet, at alle gamle Priuilegier, som Capitele oc Guds Hus haffue til Slesuig,

---

[1]) Langebeks Diplomatar.

Ribe, Hadersløff, dem haffuer Rigens Konger vdgiffuet. For det Tredie, da veed mand huor Grentzerne ere, at Danmark oc Holsten skillies adt, til met, da er jo deris Sprock vdi Sønder Judland Danske paa denne Dag" [1]. I lignende Retning gik det Vidnesbyrd, som aflagdes paa Skaane Landsthing i Lund den 28 Juni 1421 af 8 Prælater, 12 Riddere og Svende, 12 Borgere og 12 Odelbønder [2]. Og af samme Indhold var det Thingsvidne, som et ligesaa stort Antal Prælater, Adelsmænd, Borgere

---

1) Hvitfeldt Ov.-Udg. 4 B. S. 302—4. (Fol.-Udg. I. 682.) Hvitfeldt giver kun Udtog; i den plattydske Original, som nu er meddeelt i Antiqvl. holst. Fragm. 13 H. S. 118 flg., lyde de vedkommende Steder saaledes: ... „Jutland in deme riike to Dennemarken, welk Jutland men benomet twyerleye, alse Sunder-Jutland vnde Nort Jutland, vmme des lenge, brede vnde grote willen, wo doch dat it alle men een land vnde ene sprake ys." ... „Vft hiir jemand wes jeghen seggen wolde also, dat id nicht recht wesen scholde alse vorscreuen ys, so ys dar wol vurdere bewisinge to...... To deme eersten, so heft dyt vorscreuene Sunder-Jutland vnde de inwonere des suluen landes, alse wol als to Nort-Jutlande, Densch recht, vnde hebben dat ye ghehat soddar der tiid dat dat Densche recht ersten ghesettet wart. Dat andere, dat alle olde priuilegia vnde vrigheyde, de de godes husere hebben, edder we se heft, alse tom ersten de dome to Sleswiik, to Ripe vnde to Hadersleff, vnde alle clostere vnde alle stede in deme suluen lande beleghen, dar se to deme ersten mede bevrighet vnde bestedighet synt, de hebben alle koninghe des vorscreuenen rikes wtghegheuen vnde beseghelt. Item dat drudde, so wet man de schede wol tusschen deme lande to Holsten vnde deme suluen vorscreuenen lande, vnde de sulue schede schedet dat rike to Dennemarken vnde dat land to Holsten. Item dat veerde, so ys de ghemeneste sprake noch huden imme daghe Densch in deme vorscreuenen Sunder-Jutlande also wol alse in Nortiutlande".

2) Antiqvlesv. holst. Fragm. 13 H. S. 110 flg.

og Bønder frembare paa Sjællandsfarernes Landsthing i Ringsted den 2 Juli 1421 [1]).

Faa Aar senere (1424), da Tvisten henskjødes til Keiser Sigismunds Afgjørelse, sendtes den keiserlige Raad Doktor Ludvig de Cataneis fra Verona til Flensborg for at optage Vidneforhør i Sagen. Disse under Ed aflagte Vidneerklæringer gaae alle ud paa, at Sønderjylland havde og fra umindelige Tider havde havt Sprog og Love og Forfatning fælleds med Nørrejylland og det øvrige Danmark.

Saaledes erklærede Ærkebisp **Peder Lykke** af Lund, at de samme Love, Vedtægter og Anordninger, som Danmarks Riges Indbyggere havde fastsat for sig, ogsaa vare gjældende i Sønderjylland, paa samme Viis som i Nørrejylland; saaledes havde han seet alle sine Levedage, og navnlig de sidste 50 Aar, som han godt huskede [2]).

Biskop **Jens Andersen** af Roeskilde bevidnede, at Sønderjylland hørte til Danmark, fordi hele Landet havde et og samme Sprog og brugte de samme Love som Nørre-

---

[1]) Smstds. S. 114 flg. „In nostris consciencils dicimus, protestamur et deponimus, quod ducatus et terra Sunder-Jucie a tempore, ex quo rerum dominia primo diuisa sunt, semper fuerat et est pars et spectans proprietas corone et regni Dacie, prout a longeua approbata vetustissima consuetudine satis patet, in cuius contrarium memoria hominum non existit, et adhuc hodie ydeomate, moribus et legibus incolarum dicte terre Sunder-Jucie comprobatur."

[2]) S. R. D. VII. 400. „Quia regnum Dacie habet sua jura et consuetudines et constituciones per ipsos regnicolas facta et factas, quibus incole et habitantes dicte terre Sunderjutland utuntur et secundum que se regunt, sicut in Norjutland; et sic vidit servari toto tempore vite sue et maxime a quinquaginta annis citra, de quibus bene recordatur".

jylland og det øvrige Danmark, og Domstolene anvendte baade i Arvesager og i alle andre Tilfælde de samme Forordninger og Vedtægter som overalt i Danmark [1]).

Bisp **Lage Glob** i Viborg yttrede sig ligeledes om Overeensstemmelsen i Sprog og Love og tilføiede, at naar man i Sønderjylland ved en Retstvist ikke var tilfreds med den givne Kjendelse, henskjød man Sagen til Viborg Landsthing eller til Kongens Retterthing [2]).

Morten Hansen, Høvidsmand i Flensborg, afgav den Erklæring, at alle Kjøbstæder og Landskaber i Sønderjylland brugte samme Love og retlige Bestemmelser som Nørrejylland; ogsaa havde Indbyggerne samme Tungemaal, med Undtagelse af Friserne, hvis Sprog og Love afvige fra de Øvriges [3]).

Oluf, Abbed til Ryekloster i Angel, bevidnede, at Sønderjylland hørte til Danmark, og at Gottorp Slot, som Ordsproget lød, var Danmarks Riges Laas og Lukke. Videre erklærede han, at Sønderjylland havde samme Sprog og samme Love og Forfatning som det øvrige Danmark. Da man spurgte ham, hvoraf han vidste det, svarede han, at han havde været tilstæde ved Retsforhandlinger i Sønder-

---

[1]) S. R. D. VII. 404. „Omnes terre contente in Jucia Australi et in insula Alse et Silua Danica habuit unum et idem ydyoma, vtuntur iisdem legibus, quo et quibus vtitur borealis Jucia et reliqua pars Dacie, et placita eisdem statutis et juribus municipalibus vtuntur tam in plicatis quam hereditatibus et statucionibus ac in omnibus aliis".

[2]) Script. R. D. VII. 402 . . . . „appellatur ad placitum generale Wibergense, quod est in Jucia borealí, uel appellatur ad placitum Regis Danorum".

[3]) Script. Rer. Dan. VII. 414.

jylland og seet, at man her udøvede og iagttog de samme Love og Retsvedtægter som i Nørrejylland [1]).

Foruden de nævnte, der alle hørte til de første Mænd i Riget, afgave en Mængde andre anseelige Mænd af personlig Erfaring og under Ed Vidnesbyrd, der gik ud paa det Samme, nemlig at der mellem Sønderjylland og Rigets øvrige Landskaber, navnlig Nørrejylland, herskede Overensstemmelse i Sprog, Love, Retsvedtægter og offentlige Indretninger [2]).

Det er altsaa ved det Foregaaende godtgjort, at endnu ind i det femtende Aarhundrede var der ikke blot samme Folkesprog, men i det Hele ogsaa samme Lov- og Forretningssprog i Sønderjylland som i det øvrige Rige; og ikke blot Sproget var det samme, men Landsloven var fælleds for Nørre- og Sønderjylland, og Kjøbstædlovene vare saavel i Sproget, som i Form og Indhold stemmende med andre danske Kjøbstædlove. Men der er endvidere en anden mærkelig Omstændighed, som her træder os imøde, det er **Fælledskabet i Retspleien**, som fandt Sted derved, at man fra det øverste Thing i Sønderjylland, Urnehovedthing, kunde

---

[1]) Scr. R. D. VII. 417—18. „Sepius audiuit dici prouerbialiter, quod castrum Gottorp claudit regnum Dacie et est sera Dacie, et dixit eciam, quod tota Jucia australis habet idem ydioma, quod habet reliquum regni Dacie, et eisdem legibus et constitucionibus utitur, quibus Jucia borealis. Interrogatus, quomodo et qualiter scit predicta, dixit, quod interfuit in placitis in dicta Jucia et vidit praticari et seruari in ipsa Jucia jura et leges, que seruantur in Jucia boreali.

[2]) S. R. D. VII. p. 406, Bispen af Fyn; p. 408, Bispen af Ribe; p. 409, Provsten af Børglum; p. 411, en sjællandsk Adelsmand og Ridder; p. 413, en nørrejydsk Adelsmand og Ridder; p. 416, en sjællandsk Adelsmand og Ridder; p. 419, ligesaa; p. 421, en nørrejydsk Adelsmand.

ved Retstrætter henskyde sig under Viborg Landsthing eller Kongens Retterthing. Dette bevidner, som anført, Bispen af Viborg. der herom maatte kunne afgive det bestemteste, paa personlig Erfaring grundede Vidnesbyrd. Det Samme siger Provsten af Børglum, og ligesaa Bispen af Fyn, i største Delen af hvis Stift jydske Lov ogsaa var den gjældende verdslige Landslov [1]). Udførligt yttrer sig herom den nørrejydske Adelsmand **Peder Lykke.** Han erklærede [2]), at i hele Sønderjylland lige til Eider og Levensaa bruges de samme Love og skrevne Forordninger som i Nørrejylland, og han har seet dem og hørt dem oplæse, og hjemme hos sig har han selv en saadan Lovbog; og naar Nogen finder sig brøstholden ved en Kjendelse, som er afsagt af Domstolene i Sønderjylland, da appellerer han, og bør han appellere til Landsthinget i Viborg. — Dette, som her saa eftertrykkeligt fremhæves imod de holsteenske Grevers Paastand, var en gammel Grundlov for Sønderjylland. Allerede faa Aar efter at det var blevet et eget Hertugdømme, under Abels Søn, Hertug Valdemar, fastsattes 1254, at „fran Wrne Landsthing oc fra Hertugen selv skulde skee Appellatz hid vdi Riget“ [3]). Rigtignok havde Sønderjylland sin egen Overdomstol i Urnehoved Landsthing; men dette er uden Tvivl opkommet senere end de øvrige danske Landskabs Thing; det nævnes ikke med Bestemthed før i den første Deel af det 12te Aarhundrede, ihvorvel det er sandsynligt, at der hentydes til det i Slutningen af 11te Aarhundrede [4]).

[1]) S. R. D. VII. 409. 406.

[2]) S. R. D. VII. 421.

[3]) Hvitfeldt II. 246. (Ov.-Udg.)

[4]) Urnehovedthing omtales overhoved sjælbent i de historiske Kilder. Om der sigtes til det ved Aar 1076, beroer paa, om Suddathorp,

Oprindeligt har derfor uden Tvivl Viborg været det fælleds Landsthing baade for Nørre- og Sønderjylland; og denne gamle Retsſædvane gjør det da ſaa meget lettere forklarligt, at man i Sønderjylland kunde vedblive at appellere til Viborg Landsthing, ſkjøndt man havde faaet et eget Thing paa Urnehoved. Men iøvrigt beroede denne Retsſkik ikke herpaa, men paa den anførte i Aaret 1254 mellem Kongen og Hertugen vedtagne Beſtemmelſe, der atter havde ſin naturlige Grund i den over hele Europa for Lensforholdet,

---

hvor Svend Eſtridſen døde, er det ſamme ſom den nuværende Landsby Søderup i Hjortkjær (Jordkirch) Sogn, og om Kongen, ſom Knytlingeſaga beretter, kort før ſin Død har holdt Thing her i Nærheden, hvilket da maatte blive Urnehoved Thing. Dette bliver ved Langebeks Bemærkninger S. R. D. III. 337 meget rimeligt. Meget anſeet har dog dette Thing næppe været; Ælnoth, der ſkrev ſandſynligviis 1109 og i alt Fald under Kong Niels, nævner Viborg ſom Landsthing i Jylland, Jutia, hvilket efter den Tids Talebrug betegner baade Sønder- og Nørrejylland, og ſiger, at man kom didhen ex totis Jutiæ partibus. S. D. R. III. 361. Udtrykkeligt nævnes Urnehoved Thing første Gang 1135 i Anledning af, at Harald Keſia her blev hyldet (Saxo ed. Müller, I. 659); derefter 1182 ved Omtalen af Knud den Sjettes Hyldning (ſmſt. S. 959). Siden forekommer det, ſom ovenanført, 1254, ved Hertug Valdemar den Tredies Forlening med Sønderjylland, og 1306 i Forliget mellem Erik Menved og Hertug Valdemar den Fjerde beſtemmes, at Kongens Bønder „ſkulde til Vrneting hende Ret" (Hvitf. III. 80). Derefter forekomme 1393 og 1397 Exempler paa Forhandling af vigtige Landsanliggender paa Urnehoved Thing (Urkundenſamml. der ſchl. holſt. lauenb. Geſellſch. 2 B. 372. 385 flg.) I Chriſtiern den Førſtes tappre Forbedring af Privilegierne i Kiel 1460 forpligter Kongen ſig til aarlig at holde et Møde med „Mandſkabet" (Lensadelen) i Hertugdømmet paa Urnehoved. Sidſte Gang omtales Urnehoved vel 1523, da Herredsfogeden Nis Henrikſen her vilde tale Frederik den Førſtes Sag, men med Nød og Næppe ſlap bort fra de forbittrede Bønder, der vare Kong Chriſtiern den Anden hengivne. Det tabte nu ſin Betydning, da Frederik den

saalænge dette bevarede sit oprindelige Væsen, gjældende Regel, at Vasallen og hans Undersaatter skulde svare for Lensherrens Domstole. Ogsaa vide vi, naar dette Fælledskab mellem Slesvig og det øvrige Rige i den øverste Retspleie er blevet ophævet; det skete ved Forliget til Bordesholm 1522, da Christiern den Anden af Hertug Frederik blev tvungen til at opgive det, og Frederik den Første optog denne Ophævelse af Retsbaandet mellem Slesvig og Danmark i det slesvig-holsteenske Ridderskabs Privilegier, strax da han var bleven Konge 1524. Mærkeligt med Hensyn til dette Forhold er det Exempel, som forekommer paa, at Kapitlet i Haderslev i Slutningen af 15de Aarhundrede har henvendt sig til Landsthinget i Viborg og forespurgt sig, hvorledes det efter Loven skulde gaae frem imod dem af deres Fæstere, der unddroge sig for at betale Landgilde i den rette Tid, og derover erholdt en Retserklæring af Thinget (2 Aug. 1488) [1].

Første i Privilegierne af 1524 bestemte, at den aarlige Landdag herefter skulde holdes i Flensborg. Muligviis kan den fortsatte Udgivelse af slesvigske Dokumenter forøge Antallet af de faa Steder, hvor hidtil Navnet paa Urnehoved Thing forekommer, og give videre Oplysning om dette Things Forhold og Virksomhed. Svend Aagesens Beretning om Erik Emunes Drab paa Urnehovedthing maa, som bekjendt, helst rettes til Hviding Herredsthing.

[1]) Langebeks Diplomatarium. I dette Diplomatar findes ogsaa Afskrifter af en Deel Retsdokumenter (indtil 1523 er det hele Tal 30), paa hvilke Langebek har tegnet: „Af Landsthings-Arkivet i Viborg." Det er Thingsvidner og Skjøder meest fra Slaugs Herreds Thing, men ogsaa fra Løve- og Tønderherred; de to ældste ere fra 1390 og 1395, de fortsættes derpaa gjennem det 15de og 16de Aarhundrede. Men de angaae alle Eiendomsspørgsmaal vedkommende eet Gods, Solvig, hvis Omraade strakte sig deels til Tønder- deels til Slaugsherred, men fornemmelig laae i Sognene Hostrup og Høist

III.

De holsteenske Grever forlenes med Sønderjylland. Benævnelserne Hertugdømmet Sønderjylland og Hertugdømmet Slesvig. Den holsteenske Adel faaer Indgang i Sønderjylland. Hansestæderne. Det oldenborgske Kongehuus; Christiern den Førstes Valgforpligtelse. Det Plattydske trænger sig ind som Rets- og Forretningssprog. Oversættelser af jydske Lov og Kjøbstædlovene. Modersmaalets Modstand. Retssproget paa Landet. Kongernes Sprog. Frederik den Første ophæver Appellen til Viborg Landsthing, og indskrænker Anvendelsen af dansk Ret i Slesvig. Bondestanden og Borgerstanden holde ved Danmark imod Frederik den Første.

Vi have i det Foregaaende gjennemgaaet de vigtigste Punkter af Slesvigs Historie, som have Betydning for dets Nationalitet, og fundet det endnu ind i det 15de Aarhundrede i alt Væsentligt som et dansk Land, dets Nationalitet endnu i det Hele taget uforvansket og ukrænket med Hensyn til Sprog, Love, Sæder og Forfatning. Der var imidlertid allerede en Tidlang indtraadt Forandringer i Landets offentlige Stilling, som havde fordærvelige Følger

---

i sidstnævnte Herred; Godset eiedes i Slutningen af 15de Aarhundrede af Eggerd Giordsen, og senere af hans Slægt. Man kan imidlertid af disse Skjøders- og Thingsvidners Tilstedeværelse i Viborg Landsthings Arkiv ikke slutte til nogen Retsforbindelse mellem Slesvig og Nørre-Jylland, eller finde Bekræftelse paa Appellen fra Urnehoved Thing til Viborg Landsthing. Thi de synes alle at have hørt kun til een Sag, og det er muligt, at det har været Godsets Overgang i en senere Tid til en nørrejydsk Eier eller en anden tilfældig og af Retsforbindelsen mellem Slesvig og Viborg Landsthing uafhængig Omstændighed, der har bragt dem i dettes Arkiv. Flere af Afskrifterne meddele ogsaa de Paategninger, der findes paa Originalerne; men ingen Paategning findes om, at de ere thinglæste ved Viborg Landsthing.

for Sproget og **Nationaliteten**, og hvis Virkninger i den følgende Tid blive alt mere og mere synlige.

Hovedpunktet heri, og det hvorom alt det Øvrige samler sig, var **Sønderjyllands Overdragelse som Len til Grev Gerhard af Holsteen 1386.**

Vel havde allerede Valdemar Seir Aar 1232 forlenet sin Søn **Abel** med Sønderjylland, og dennes Efterkommere styrede Landet som danske Vasaller indtil 1375, da Slægten uddøde. Men skjøndt dette blev en Kilde til uendelige Stridigheder og blodige og ødelæggende Krige, ligesom det ogsaa først gav de holsteenske Grever Anledning til at indblande sig i Sønderjyllands Anliggender — Abel selv gav ved at ægte Mechtilde af det Danmark fjendske holsteenske Grevehuus sine Efterkommere Anviisning paa den Politik, de havde at følge — saa blev det dog uden synderlig Indflydelse paa Nationaliteten. Thi vi have seet, at disse Hertuger regjerede Landet paa Dansk, de Love og Anordninger, som de udstædte eller stadfæstede, vare affattede i det danske Sprog. Rigets almindelige Lovgivning var ogsaa gjældende for Sønderjylland, og Retsforbindelsen vedligeholdtes under disse Hertuger og længe efter ved de for hele Riget fælleds Overdomstole, Kongens Retterthing og Dannehoffet, eller ved Appellen til Viborg Landsthing. Hertugerne vare desuden Medlemmer af Kongens Raad, og det var deres Ret som deres Pligt at give Møde paa det almindelige Dannehof. Gjentagne Gange bleve ogsaa Hertugerne, naar de glemte deres Skyldighed, viste tilbage indenfor de Skranker, som Lensforholdet medførte, og tvungne til at erkjende deres Underordning under Kongen, deres Herre, og deres Pligter som Rigets Vasaller.

Heelt anderledes blev imidlertid Forholdet, da Dronning Margrete, sysselsat med Tanken om de nordiske Rigers Forening, truet med Angreb fra Meklenborg og Kong Albrecht af Sverrig, og ikke sikker paa Hansestæderne, besluttede sig til at give Sønderjylland i Len til den holsteenske Greve Gerhard 1386. Uden Tvivl var det kun hendes Hensigt at give efter for Øieblikkets Tvang, for siden ved gunstig Leilighed med sikker Haand at tage tilbage, hvad Omstændighederne havde nødt hende til at afstaae, heri følgende hendes kloge Faders, Valdemar Atterdags stadige Politik. Hun gjorde ogsaa en god Begyndelse hertil, medens hun levede; men hendes Livstraad blev afskaaren for tidlig, til at hun kunde gjennemføre Planen, og hendes Efterfølger Erik af Pommern var ikke istand dertil. Nu kom Sønderjylland i Hænderne paa fremmede, tydske Fyrster, de schauenborgske Grever i Holsteen, hvis hele Fortid gjorde dem til Danmarks erklærede Fjender. Selv Landet fik ikke længer Lov til at kaldes med sit gamle danske Navn. Hertugerne af Abels Stamme kaldtes stadigen Hertuger af **Jylland** eller **Sønder-Jylland**, eller **for sønden Aa**[1]), indtil de to sidste, Valdemar den Femte og Henrik, under Holstener-

[1]) I Erik Glippings Forordning af 1284, vedtagen paa Dannehoffet i Nyborg, hvor Hertug Valdemar den Fjerde var tilstæde, kaldes denne Hertug Valdemar for sønden Aa. Se Gotfred af Gemens Udgave af Kong Eriks Sjællandske Lov, Bl. S. 1, hvor Forordningen er trykt. Jfr. Hvitf. II. 360. Ov.=Udg. I tvende gamle Krøniker, S. R. D. II. 432. 528. bruges ligeledes Benævnelsen for sønden Aa; ligesaa i Fornmannas. X. 159, og oftere hos islandske Forfattere. Ogsaa Titlen „dux Danorum“ forekommer; nysnævnte Hertug Valdemar kalder sig saaledes i et Diplom af 1287 (Schl. Holst. Lauenb. Urkundens. 1 B. 515). Af Fremmede kaldes den samme Valdemar 1289 „dux Dacie“ (smst. S. 130) og hans Søster Margrete kaldes filia „ducis Datie“ (smst. 516).

nes stigende Indflydelse fra Geert den Stores Tid af begyndte vexlende at kalde sig Hertuger af Jylland og Hertuger af Slesvig [1]). Fra den Tid de holsteenske Grever selv kom i Besiddelse af Landet, blev den sidste Tittel, med ganske enkelte Undtagelser, den udelukkende brugte [2]). Ikke blot den Omstændighed, at Sønderjyllands Hertugkrone fra en dansk Fyrstestamme gik over paa de holsteenske Grever, der selv brugte tydsk Tale og Skrift, og førte et tydsk Hof og tydske Embedsmænd med sig, virkede fordærveligt paa Landets danske Sprog og Nationalitet; men hertil knyttede

[1]) I Tidsløbet fra 1325 til 1377 forekommer Titlen „Hertug til Slesvig" brugt i elleve Dokumenter; Begyndelsen gjøres med Aaret 1325, da Hertug Valdemar den Femte var et Barn og stod under Grev Geerts Formynderskab; i samme Tidsrum bruges i sytten Diplomer Titlen „dux Jutiæ". Mærkelige ere tvende Dokumenter af 1375 og 1378 (Schl. Holst. Lauenb. Urk. 2 B. 308. 332 og hos Suhm), hvor Blandingen i Sprogbrugen anskueliggjøres derved, at begge Titler ere brugte jævnsides! Hertug Henriks Enke Kunigunde skriver sig i det ene Hertuginde „to Sleswich unde to Sundergutlande", og paa lignende Maade i det andet: „tho Sleswik unde tho Jutland". — Det er altsaa ikke nøiagtigt at sige, at Titlen Hertug af Slesvig først opkom, da de holsteenske Grever bleve Hertuger i Sønderjylland; Benævnelsen har fra 1325 efterhaanden trængt sig frem og skubt den gamle bort. Men paafaldende er det, at Titlen Hertug af Slesvig staaer i Forbindelse med det plattydske Sprogs Indtrængen; thi de paaberaabte elleve Dok., hvori den nye Benævnelse forekommer, ere alle plattydske, og de sytten, hvori den gamle bruges, ere alle latinske. I hele Tidsrummet 1325 til 1377 findes kun eet plattydsk Diplom af 1376 (eller to, men udstædte samme Dag og i samme Anledning, Sl. Holst. Lauenb. Urk. 2 B. 315—16) hvori Udtrykket dat hertochrike to Jutlande forekommer, og to latinske af 1358 og 1366, hvori Benævnelsen dux og ducissa Slesvicensis bruges (anf. St. 235. 273).

[2]) I de hidtil bekjendtgjorte Diplomer findes kun et Par Exempler paa, at de holsteenske Grever efter 1386 have brugt Ordet Jylland eller Sønderjylland i deres Tittel. I et Brev af 1390 kalder

sig andre Forhold, der tildeels havde udviklet sig tidligere, men nu først, under de holsteenske Grevers Herredømme, kunde træde frem i deres fulde Betydning og udøve deres hele skadelige Indflydelse. Hertil hører først og fremmest den **holsteenske Adels** Indtrængen og Bosættelse i Landet. De eneste virkelige og varige Erobringer, som Plattydsken har fravundet det Danske paa Landet (i Kjøbstæderne virkede andre Forhold med), skyldes den holsteenske Adels Indvandring. Danmark og tildeels Sverrig, ligesom ogsaa Norge gjennem Danmark, ere blevne overstrømmede af tydsk Adel; saameget mindre kunde man vente, at Grændselandet Slesvig skulde gaae fri derfor. Gjennemgaaer man de adelige Slægter, som nu ere bosatte i Slesvig, har man ondt ved at finde nogen, som ikke enten umiddelbart er kommen fra Holsteen, eller fra det øvrige Tydskland gjennem Holsteen. Og den Fortydskning, som disse Indvandrere bragte med sig, blev ret grundig; thi de kom ikke alene, men medførte en Mængde af deres Undergivne og Tjenere til at forestaae Landvæsenet og opdyrke Landet. I de Egne, hvor disse holsteenske Herremænd nedsatte sig, bleve de danske Bønder livegne, og det danske Tungemaal fortrængtes efterhaanden meer eller mindre. Livegenskabet, som ellers var ukjendt

---

Gerhard 6 sig hertoghe tho Jütlande; (men dette plattydske Brev er uden Tvivl oversat fra Latin, se Noodt Beyträge 1 B. S. 179). I et Diplom af samme Aar (Urkundens. 1 B. 492) forekommer vel ducatus Jucie, men ogsaa Titlen dux Sleswicensis. Men ellers findes Benævnelsen Sønderjylland i den følgende Tid, 15de, 16de, 17de Aarhundrede, jævnligen brugt baade af Hertugerne og Kongerne i offentlige Akter, f. Ex. 1444 (Urkundens. 1 B. S. 413); 1451 og 1452 (Knudsens Diplomatar. Christierni primi, udgivet af Wegener S. 41. 42), 1581 (Kirkehist. Saml. 1 B. S. 477), 1658 (Falck, Samml. der wichtigst. Urkund. S. 165. 166, i den vigtige Akt om Forliget i Kjøbenhavn); ogsaa i det 18de Aarhundrede af Ministeren J. H. E. Bernstorff i hans Apologie, som udkom 1772, S. 65.

saavel i Sønderjylland som i det øvrige Danmark, var ogsaa en af de Velsignelser, der fulgte i den holsteenske Adels Spor, og holdt sig i de Egne, hvor Adelen nedsatte sig masseviis, indtil det i Begyndelsen af dette Aarhundrede lykkedes den danske Regjering at faae det afskaffet. Af disse Egne er det nærmest Strøget mellem Dannevirke og Eider samt Dänischwald, Svansø og det sydøstlige Angel, hvorom her er Tale, og forsaavidt Nationaliteten kommer i Betragtning, fornemmelig de tvende sidstnævnte; thi de andre have oprindelig for største Delen ligget øde og ere meest blevne opdyrkede af Tydskerne. Ved tidlige og ofte gjentagne Pantsættelser af disse Landstrøg til de holsteenske Grever, endnu inden de bleve Hertuger i Slesvig, var Tydskhedens Indtrængen her bleven forberedt [1]).

Denne den holsteenske Adels Fremrykken mod Nord og den danske eller slesvigske Adels deraf følgende Fortrængen lader sig nøie paavise [2]). Blant Æmnerne for de idelige Tvistigheder mellem de danske Hertuger i Sønderjylland og

[1]) Allerede 1260 pantsatte Kong Abels Enke Mechtilde disse Egne til de holsteenske Grever: Mechtilda Regina, Ericus dux Jutiæ et Abel frater ejus Comitibus Holsatiæ totam terram suam inter Sliam et Eidriam, vid. Svansio, Frethslet, Stapeleholm, nemus Jernewith et oppidum Reinoldesburg pro octo millibus marcarum puri argenti in majori pondere oppignorant. Danske Atlas VII 679. (Frethslet er den nuværende Krophede, nemus Jernewith den Skovstrækning, hvoraf Dänischwald nu udgjør en Deel, Svansio Svans eller Svansø). Aar 1288 overlod Mechtilde disse Besiddelser til sin Brodersøn Grev Gerhard af Holsteen. Sl. Holst. Lauenb. Urk. 1 B. 125. Aar 1325 skete en ny Pantsættelse. Smst. 2 B. 57—61. Ligesaa 1332 og 1340. Jensen, Kirch. Statist. von Schlesw. S. 1045—46 Noten.

[2]) Velschow, Om det slesvigske Ridderskabs Oprindelse i Nyt Hist. Tidskr. 2 B. 1 H. S. 259 flg.

Kongerne af Danmark, var Spørgsmaalet om Besiddelsen af Krongodset og det kongelige Familiegods, hvoraf en saare betydelig Mængde netop laae i de omtalte Egne, et af de vigtigste. Hertil knyttede sig Striden om Antagelsen af Hærmænd, der for deres Forpligtelse til Krigstjeneste paa egen Bekostning nøde Frihed for Skatter. Hertugerne klagede nemlig over, at Kongerne benyttede sig af deres Ret til overalt i Hertugdømmet at antage Hærmænd paa en Maade, der saavel forringede Hertugernes Magt som deres Indtægter. Ved tvende Forlig ordnedes denne Sag, idet Erik Menved 1313 afstod Hertug Erik alt det Gods, som tilhørte Kronen i Sønderjylland, og 1317 forpligtede sig til ikke at antage flere Hærmænd i Hertugdømmet end dem, han allerede havde, ligesom Hertugen lovede ikke at antage nogen af Kongens Mænd i sin Tjeneste. Den naturlige Følge, som man skulde have ventet af disse Forlig, var, at den slesvigske Hærmandsstand eller Adel vilde være bleven løst fra sin Forbindelse med den danske, og at der havde uddannet sig en selvstændig og talrig slesvigsk Adel, idet Krongodset, som Hertugen havde erhvervet, gav Midler nok til at udstyre dem med Len og betydeligen forøge deres Tal [1]). Men det gik i sidste Henseende ganske anderledes.

Ved Hertug Eriks snart paafulgte Død kom nemlig hans umyndige Søn Valdemar til Regjeringen; men de holsteenske Grever, først Grev Geert, senere hans Sønner, beherskede deels ved Magt deels ved Panteerhvervelser ganske Landet, indtil de omsider, nogen Tid efter at Abels Stamme var uddød 1375, erholdt det til Len. Til deres Planer

[1]) Velschow, anf. St. S. 260—65.

passede slet ikke Uddannelsen af en selvstændig slesvigsk Adel, en holsteensk var dem derimod overmaade beqvem. Den indfødte slesvigske Adel blev derfor nu mere og mere fortrængt. Medens før 1325 slesvigske Adelsmænds Navne i Forbindelse med danske stadigen forekomme i Dokumenterne, forsvinde de efter den Tid bestandig mere og afløses af holsteenske. Til Forleninger for disse Adelsmænd havde de holsteenske Grever rigelige Midler i det 1313 afstaaede Krongods. De Godser, som danne de nuværende adelige Distrikter i Slesvig, ere næsten alle oprettede i Tidsrummet fra 1313 til 1459, og som deres Eiere forekomme ikke andre end holsteenske Adelsslægter. Foruden Livegenskab medbragte disse Adelsmænd fra deres Hjem ogsaa privat Dommerret over deres Bønder og Tjenere eller Birkeret, som den Gang næppe var kjendt hos den slesvigske eller danske Adel [1]).

At de Indfødte med Uvillie saae de mange holsteenske Adelsmænd, som indtrængte sig i Landet, er naturligt, og heller ikke fattes historiske Vidnesbyrd herom. Saaledes beretter en tydsk Forfatter [2]), at en holsteensk Adelsmand, som i hiin Tid ved Giftermaal havde erhvervet sig Besiddelser i Slesvig, længe maatte døie meget af de Danskes Had og Foragt, indtil han endelig efter sin Hustrues Raad lod hente saa mange af sine Tjenere til sig fra Holsteen, at han herefter kunde være i Sikkerhed.

Det er indlysende, at den indtrængte holsteenske Adel som Godseiere, som Kirkepatroner, som Dommere og som de, der beklædte Landets øvrige vigtigste Embeder, i mang-

---

[1]) Velschow, anf. St. 266 flg.

[2]) Alb. Kranzii Saxonia, lib. IX. cap. 25.

foldige Forhold og paa utallige Maader maatte virke fordærveligt paa Landets danske Nationalitet. Denne skadelige Indflydelse yttrede sig navnlig ogsaa, og med stor Virkning, i et Forhold, der egentlig skulde ligge udenfor Adelens Kreds, i Kirkens Styrelse. Da Kirken erhvervede sig Rigdomme og dens Prælater Magt og Anseelse, varede det ikke længe, inden de høie kirkelige Embeder bleve Gjenstand for Adelens Attraa. Enkelte Exempler paa tydske Bisper i Slesvig forekomme allerede i 14de Aarhundrede, samtidigt med den holsteenske Adels Indtrængen; i det femtende Aarhundrede og lige til Reformationen vare samtlige Bisper i Slesvig tydske, og med et Par Undtagelser alle af adelig Byrd [1]). Ligesom med Bisperne forholdt det sig med den Kreds, der valgte dem, og fra hvilken de sædvanlig udgik: Domkapitlet i Slesvig; dette blev tidligen en heel tydsk Institution, tydsk i Tale og Skrift og ved sine fleste Medlemmers Byrd. Saaledes havde det danske Sprog sine Modstandere og det tydske sin naturlige Støtte i Landets to mægtigste Stænder, Adelen og Prælaterne.

Næst efter de holsteenske Grevers Herredømme og den holsteenske Adels Indtrængen i Sønderjylland har Intet virket skadeligere paa Landets Nationalitet end de nordtydske Hansestæders vidtudbredte Indflydelse. Det er bekjendt, hvorledes Hansekjøbmændene fra det 14de til det 16de Aarhundrede aldeles bemægtigede sig Nordens Handel, baade Indførsel og Udførsel, hvorledes de nedsatte sig i Kjøb-

[1]) Pontopp. Ann. II. 65 flg. 453 flg. Ved Siden heraf maa det dog ikke oversees, at Domkapitlet og Bispedømmet i Slesvig i verdslig Henseende stode umiddelbart under Riget, og at de slesvigske Bisper under Kampen mellem Kongerne og Hertugerne jævnligt holdt med de første. Desuden stod en betydelig Deel af det nordvestlige Slesvig under Ribe, og Als og Ærø under Odense Bispestol.

stæderne i Danmark, Norge og Sverrig, hvor al Virksomhed gik over i de fremmede Handelssvendes Hænder, og selv Kjøbstædsembederne paa flere Steder fortrinsviis beklædtes af Tydskere; og hvorledes de for længere Tid erhvervede sig Besiddelser i Landene og herskede over Indvaanerne. Overalt efterlode de langsomt udslettelige Spor af deres Nærværelse i Sprog, Love og Indretninger. Naar dette var Tilfældet i fjærnere og mere afsides liggende Egne af Norden, som Bergen, Gulland, Bornholm, kan man begribe, at Virkningen ikke var mindre i det nærliggende Slesvig, hvor Forbindelsen med Holsteen desuden lettede Indgangen. Hertil kommer endnu den store Skare af tydske Haandværkere, der den Gang som senere strømmede ind over Nordens Lande og her søgte Sysselsættelse og Levebrød. Ligesom Adelen fornemmelig virkede paa Landet, i Svansø og Sydangel, saaledes kjendtes Hansestædernes og de tydske Haandværkeres Indflydelse meest i Kjøbstæderne.

De holsteenske Grevers Herredømme i Slesvig endte 1459, da Hertug Adolf den Ottende døde barnløs, den sidste regjerende Herre af den Slægt, der fjendsk og ærgjærrig gjennem Aarhundreder havde tilføiet Danmark saa meget Ondt og høstet Frugter af dets Ulykker. Christiern den Første kom nu til Regjeringen; men han var tydsk ved Byrd, Sæder og Opdragelse, og ved en ilde betænkt og udansk Politik knyttede han atter Baandet mellem Holsteen og Slesvig, der ved Schauenborgernes Bortgang burde været løst for stedse. Det oldenborgske Huses ældre Linie havde netop faaet Tid til at sidde saa længe paa Danmarks Throne, at den blev dansk, da den ved Frederik den Førstes Thronbestigelse fortrængtes af den yngre Linie, der endnu en Gang grundede Tydskhedens Herredømme.

Om de ved Christiern den Førstes Valg 1460 givne slesvig-holsteenske Privilegier er det ikke her Stedet at tale udførligere. Det er nok at bemærke, at Akten fra sin første Grund af for Slesvigs Vedkommende manglede væsentlige Betingelser for Lovgyldighed, og at dens følgende Historie er en stadig Beretning om dens Ikkeoverholdelse, indtil den omsider aldeles traadte ud af Livet og i mange Tider laae glemt i Diplomskuffen. Først i den nyeste Tid tog man den frem og hængte den op som en tjenlig Fane for Opøret. Men i sin første Tid blev denne Akt ved den politiske Forbindelse, den tilveiebragte mellem Holsteen og Slesvig, et virksomt Middel til at drage dette til hiint, og ved de stedse tiltagende Berøringer at fremme Sprogforvanskningen og indbringe tydske Sæder og Love. Vel fastsatte Akten, at Slesvig og Holsteen skulde hvert have sin særegne Forfatning og Forvaltning, egne Landdage paa Urnehoved og Bornhoved, egen Drost eller Marsk o. s. v., men for Valget af Fyrsten bestemte den en fælleds Landdag, og dette blev et fortræffeligt Udgangspunkt for videre Fælledskab. Det varede heller ikke længere end 9 Aar efter hiin Akt, før 140 slesvig-holsteenske Adelsmænd og Riddere indgik en edelig Forening om med fælleds Kræfter at forsvare sig mod Enhver som helst, der vilde krænke deres Rettigheder og Privilegier, og vedtoge at ville mødes hvert Aar to Gange i Nærheden af Kiel, for at holde Raad om, hvad der var tjenligt for deres fælleds Tarv. Denne Forbindelse, der, idet den var rettet imod Enhver som helst uden nogen Undtagelse, endog saae ud som en Trusel mod Kongen, blev vel opløst, efter at have bestaaet i elleve Aar [1]); men den slesvig-holsteenske Adel

---

[1]) Lackmanns Einleitung. 1 B. S. 51 flg. Christiani, Gesch. der Herz. Schl. u. Holst. unter dem Old. Hause. 1 Th. S. 59. 100.

vedblev dog at være en afsluttet Forening, der ved nøie Sammenhold og en organiseret Forfatning udøvede en Magt, som trykkede baade Kongen og Folket.

Naar man betænker, at det fornemmelig var Adelen, som satte Foreningen af 1460 igjennem, og at det saakaldte slesvigske Ridderskab ikke var andet end holsteensk Adel: saa seer man, hvad Lod og Deel Slesvig selv havde i hiin Akt. Idet Hvitfeldt omtaler Hertug Frederiks (siden Kong Frederik den 1stes) Beslutning, at lade Hertugdømmerne forholde sig neutrale i Danmarks Krig med Lybek 1509, kalder han Adelen i Slesvig og Holsteen „den Holster Adel“ [1]), en Benævnelse, som aldeles rigtig og træffende udtrykker det virkelige Forhold.

Saamange samvirkende Omstændigheder baade i de reent politiske Forhold og i det almindelige Samfundsliv, hver for sig egnet til at skaffe tydsk Sprog, tydske Sæder og Indretninger Indgang og Herredømme, kunde ikke andet end udøve et stærkt Tryk paa det danske Sprog og efterhaanden fortrænge det fra sin Plads som Lov- og Forretningssprog, saa meget mere, som de tydske Indvirkninger, naar de een Gang syntes overvundne og slappede, ved nye Strømninger fra Syden bestandigt vandt frisk Styrke. Det var desuden i denne Tid, Slutningen af det 14de og Begyndelsen af det 15de Aarhundrede, at det plattydske Sprog i Nordtydskland hævede sig til sin fulde Blomstring, og fortrængende det Latinske Sprog, som hidtil meest havde været

---

[1]) Hvitf. VI. 265 (Qv. Udg). Ikke mindre træffende udtrykker Hvitfeldt sig et andet Sted, III. 226, hvor han i Texten har „Adelsmend af Sønder-Judland“, men i Randen „nogen Holstiske af Adel“!

brugt i Diplomer og offentlige Brevskaber, indtog dets Plads som offentligt og diplomatisk Sprog. En lignende Forandring foregik paa samme Tid i Danmark, hvor Latinen i offentlige Skrifter begyndte at vige for Modersmaalet; men medens dette i det øvrige Danmark kom til sin Ret, maatte det i Sønderjylland indrømme det fra Holsteen indtrængende Plattydske Pladsen som offentligt Skriftsprog. De holsteenske Grever brugte dette Sprog ved deres Hof og i alle de Love og Anordninger de udgave, hvis ikke af og til Latin endnu blev anvendt; deres Embedsmænd betjente sig ligeledes af Plattydsk, ligesaa Adelen og Prælaterne; i Kjøbstæderne beredte Hansekjøbmændene, som nedsatte sig her, og deres Betjente, det plattydske Sprog en bred og frodig Grund til at voxe i. Saaledes kom det i Løbet af det 15de Aarhundrede ganske naturligt dertil, at Plattydsk i en stor Deel af Landet blev det herskende Forretnings- eller officielle Sprog, dog, som vi skulle see, ikke eneraadende og ikke uden betydelig Modstand selv paa Forretningslivets Omraade af det danske Modersmaal.

Landsloven og Kjøbstædretterne bleve oversatte paa Plattydsk. Jydske Lov blev oversat i Haandskrift i det Tidligste i Slutningen af 14de Aarhundrede, uden Tvivl foranlediget ved den Trang, som der i de sydligste Egne af Slesvig, hvor Plattydsk var Folkesprog, maatte være til èn saadan Oversættelse. Trykt blev den i Slutningen af 15de Aarhundrede (1486). Men i Byen Slesvig vedblev man, efterat denne Oversættelse var udkommen, den gamle Skik at oplæse jydske Lov hvert andet eller tredie Aar paa Raadhuset for den forsamlede Almue, paa det at Enhver kunde kjende dens Indhold. Dette findes antegnet i Stadens

Protokoller [1]); den sidste Antegnelse herom er fra 1504, som netop er det Aar, da den danske Text af jydske Lov første Gang blev trykt; hvis nu Oplæsningen sidste Gang har fundet Sted i dette Aar, saa seer man, at den er standset, den Gang den danske Text ved Trykken blev mangfoldiggjort, medens derimod Trykningen af den plattydske Oversættelse 1486 ingen Forandring i denne Henseende har medført [2]).

Af Slesvigs gamle latinske Stadsret haves en plattydsk Oversættelse med Forandringer og Tillæg; Haandskriftet er i det Høieste fra 1400, og i de ny tilkomne Lovbestemmelser findes endnu mange gode danske Udtryk, som vidne om det danske Folkesprog i Byen ved den Tid. Den blev trykt 1534 [3]).

Ogsaa Flensborgs Stadsret blev oversat paa Plattydsk; det ældste Haandskrift, som kjendes, er først fra Slutningen af 15de Aarhundrede (1492); men der har været en ældre Oversættelse fra 1431 [4]); ogsaa er Stadens Jordebog forfattet paa dette Sprog 1436, og omtrent fra samme Tid haves flere plattydske Gildeskraaer [5]). Dette viser noksom,

---

1) Danske Atlas, VII. 588. Thorsens Udg. af jydske Lov. Forerindr. S. 3—5.

2) Heller ikke i Akterne til Lensprocessen, S. R. D. VII., hvor saa ofte og udførligen Lovbøgerne og jura scripta omtales, findes den ringeste Antydning af, at nogen Oversættelse af jydske Lov den Tid har været i Brug.

3) Thorsen, Udg. af gl. Slesv. Stadsretter. Forerindr. S. 33—35. Ogsaa i et Privilegium for Byen Slesvig, udstædt paa Latin af Erik af Pommern 1417, forekomme flere danske Udtryk, som Torfortugh, Arnegield, Byfridh, Bything.

4) Thorsen, anf. St. S. 43—44. Westphalen, mon. ined. IV. 1897.

5) Clæden, monum. Flensb. I. 705. 673. 474.

at det Plattydske i første Deel af 15de Aarhundrede havde trængt sig stærkt ind i Flensborg som Forretningssprog. Men ved Siden af dette bestod dog ogsaa det Danske som Byens officielle Sprog; thi ikke blot udstædte Byen i Begyndelsen af det nævnte Aarhundrede et dansk Hyldingsbrev til Kong Erik og Dronning Margrete [1]), men længe efter, et Stykke ind i det 16de Aarhundrede, skrev Byens Borgemestre og Raad Dansk til Kong Christiern den Anden [2]). Ogsaa forekommer Exempel paa, at, om man end skrev paa Plattydsk, fandt man det dog fornødent ogsaa at give Brevet paa Dansk [3]).

Af Aabenraa Skraa haves en plattydsk Oversættelse fra Begyndelsen af 15de Aarhundrede, der i Aaret 1474 blev bekræftet af Christiern den Første, i denne Henseende forskjellig fra alle de tidligere nævnte Oversættelser, der vare meer eller mindre private Arbeider, uden Stadfæstelse af Landsherren. Aabenraaes plattydske Stadsret, er endnu yngre end Oversættelsen af Skraaen [4]).

---

1) Se ovenfor S. 22.

2) Forf. Breve og Aktst. til Chr. 2s. og Fred. 1s. Hist. 1 B. S. 54, et Brev af 19de Marts 1523. Slutningen lyder: „Og skall ethers nade inthett anneth findhe vthen trooskaff, kenne thett Gud altsommechtiigeste, then wii ethers kong. Maj. befaller mett lang sundhedh".

3) Saaledes i et Brev udstædt af Forstanderen for Graabrødrekloster i Flensborg 1528, i O. H. Møllers Vermischte Nachrichten und Urkunden, betreffend Ludolf Naamani, Flensburg 1775. S. 25. Begyndelsen lyder: „Jegh broder Sty Nielsen, Gardian uti Graabrødræ Closther y Fflensburgh, kendes med thesse myt obne Breff, at thenne nerværende Breffuiser, Naaman Jenssen, Ratmandt uti Fflensburgh, wor tiill Regenscab met megh uti wort forne Closther Aar effter Guts Biurdt twsinne femhwndride paa thet ottynne tiil tiwffue" o. s. v.

4) Thorsen, anf. St. S. 56—59. Den lybske Stadsrets Overførelse

Om Rets- og Forretningssproget i andre Dele af Slesvig, og navnlig ogsaa paa Landet, i det femtende og første Halvdeel af 16de Aarhundrede, har man en Deel Oplysninger, der, om de end ikke ere saa fuldstændige, som man kunde ønske det, dog gjøre det muligt nogenlunde at danne sig en Forestilling om Forholdene [1]). Det viser sig da, at i Kalfslund, Frøs, Tyrstrup, Haderslev, Hviding, Nørre- og Sønder-Rangstrup Herreder, Lygum Birk, Løve og Riis Herreder har Dansk været det udelukkende Retssprog. I Tønder Herred forekomme adskillige tydske Dokumenter, men et større Antal danske; i Slaugs Herred møder os egentlig først Tydsk, men saaledes at Dansk bestaaer ved Siden af det, idet danske Thingsvidner og Skjøder i dette Herred ere ligesaa hyppige som tydske. Denne Blanding af Retssproget har uden Tvivl fortsat sig længre sydpaa, som Overgang til det reent Tydske; men fra disse Egne, saa vel som fra de mere østlige, findes saa faa Dokumenter, ofte kun et eller to fra hvert Herred, at deraf ikke lader sig danne nogen Regel [2]). Der forekomme ogsaa enkelte Exempler paa, at

---

til Tønder ved Hertug Abel, er noget ganske eneſtaaende med Hensyn til Tiden, 1243, to Aar efter at jydske Lov var given, og paafaldende, fordi det var en fremmed Stadsret, der her overførtes til en sønderjydsk By.

[1]) Disse Oplysninger maae søges deels i Lygum Klosters Diplomatarium i 8de Deel af S. R. D., deels for de slesvigske Bispers og det slesvigske Domkapittels Vedkommende i Diplomatariet hos Noodt, Beyträge 2 B. S. 14 flg. 209 flg.; og for det haderslevske Kannike-Kollegium i dets Diplomatarium, meddeelt ved C. M. A. Mathiessen i Geh. Arkivets Aarsberetn. 2 B., deels endelig i en Deel utrykte Retsdokumenter og Kongebreve i Langebeks Diplomatarium.

[2]) Man har tvende Thingsvidner fra Nybelthing i Sundeved, 6 Dec. 1425 og 1 Febr. 1453, og et Skjøde paa et Gaardsalg i Sundeved 8 Sept. 1492 (Langeb. Diplom.), som ere plattydske. Selv

det selvsamme Dokument er givet baade paa Dansk og Tydsk, saaledes et i Tønder, et i Lygum, et i Slagsherred [1]). Samtlige Dokumenter fra Slesvigs Domkapittel og de slesvigske Bisper ere paa Plattydsk, hvis de ikke ere paa Latin; denne fuldkomne Tydskhed i det slesvigske Kapittel finder sin Forklaring i det, som ovenfor er bemærket om Kapitlets Sammensætning. Heller ikke Haderslev Kannike-Kollegium formaaede at skrive Dansk længer end til 1465; om Haderslev Byes Sprog vidner noksom den Omstændighed, at dens Stadsret aldrig, som de sydligere Stæders, er bleven oversat paa Plattydsk. Hvad Angel angaaer, da finder man, at Kong Hans og Hertug Frederik den 24 Januar 1484 have udstædt et Dansk Brev til St. Antonii Klostret Morkjær (Gottorp Amt), hvorved de stadfæste dets Privilegier og tage det under deres Værn og Beskyttelse, hvilket Brev bliver saa meget mærkeligere, som de tre Dage efter, 27 Januar, give Slesvigs Domkapittel et lignende Beskjærmelsesbrev, **men paa Plattydsk** [2]). Ogsaa Christiern den Førstes Stadfæstelse af Pavens Privilegier for Morkjær Kloster af 1466 er paa Dansk [3]). Imidlertid kan man for Angels Vedkommende ikke slutte videre, end at det officielle Sprog har været blandet, og maaskee overveiende tydsk, thi Kong Hans og Hertug Frederik have samme Aar, som de skreve paa Dansk ogsaa skrevet paa Plattydsk til det nævnte Kloster, og man har ellers ogsaa en Deel plattydske Doku-

---

fra Nørreherred paa Als findes et plattydsk Thingsvidne 19 Jan. 1517, men dog ogsaa danske, som 3 Juli 1522 (Langeb. Diplom.)

[1]) S. R. D. VIII. 66—67. 2. 47—48.

[2]) Begge i Langebeks Diplomatar.

[3]) Gottorpske Arkiv i Geh. Ark.

menter vedkommende Morkjær [1]). Det fremgaaer altsaa af det Anførte, at Rets- og Forretningssproget i Nordslesvig, eller i Haderslev, Aabenraa, Lygum Kloster og en Deel af Tønder Amt, har været udelukkende Dansk; at det i Mellemslesvig, baade i Midten og paa Østkysten, saa vidt man kan skjønne, har været blandet, i Sydslesvig udelukkende plattydsk, hvilket ogsaa maa gjælde om Sydvestkysten, hvis ikke Frisisk tillige har været brugt [2]). Den slesvigske eller rettere holsteenske Adel, som Rantzauerne, Ahlefeldterne, Krummedigerne, skreve, som man maatte vente, Plattydsk, enten de vare i Nord eller Syd. En Undtagelse gjør det kun, at de undertiden i et Herred med ublandet dansk Retssprog, ere komne til at deeltage i Udstædelse af et dansk Skjøde eller Thingsvidne.

Det er værd et Øieblik at dvæle ved Kongernes Sprog, naar de skreve til deres Undersaatter i Slesvig, thi under Forhold som dem, vi her beskjæftige os med, er det af ikke ringe Betydning, om Statens øverste Styrer skrev enten Tydsk eller Dansk til Slesvig, det giver os et Maal for, om den Bevægelse, der udgik fra Regjeringen, var i tydsk eller dansk Retning. Den første Konge efter de holsteenske Grever, Christiern den Første, betjente sig med ganske sjældne Undtagelser kun af det plattydske Sprog, som han medbragte

---

[1]) Westphalen, monum. ined. IV. col. 3393. Brevet er af 5 Januar 1484. Sammesteds findes flere plattydske Breve vedkommende Morkjær Kloster.

[2]) Efter det, som her er anført, og hvad ovenfor S. 30—31 Anm. 1. er oplyst om Retsdokumenterne fra Viborg Landsthings Arkiv, maae Fr. Hammerichs Bemærkninger i Danmark under Kong. af den ældre old. Linie S. 46 og S. 210 Anmk. 16 indskrænkes og berigtiges.

fra sit Stamland; under den næste Konge Hans skeer allerede et Fremskridt: han skrev ved Siden af Plattydsk ogsaa Dansk til Slesvig; foruden det anførte til Morkjær Kloster, har man et andet dansk Brev af ham, skrevet Aar 1505 til Lygum Kloster [1]); men endnu flere ere udgaaede fra ham paa Plattydsk. Med Christiern den Anden brød den danske Aare omsider igjennem: man har Breve fra ham skrevne paa Dansk til forskjellige Egne af Slesvig; nogle ere trykte [2]), andre henligge endnu i Arkiverne [3]). Men den Revolution, som bragte ham fra Thronen og hans Farbroder Frederik den Første paa den, havde ogsaa i national Henseende ulykkelige Følger. Plattydsk blev nu atter Regjeringens udelukkende Sprog i Skrivelser til Slesvig. Man har mangfoldige Breve fra Frederik den Første, baade fra den Tid han var Hertug, og siden, da han blev Konge, men alle paa Plattydsk, hvad enten de ere stilede til de sydligste eller nordligste Egne [4]). Og under hans Søn Christian den Tredie, hvis Opdragelse og Dannelse var heel tydsk, blev Forholdet det samme.

Folkesproget, som trængtes fra saa mange Sider, blev med alt dette dog ikke forandret. Folket vedblev da og længe efter at tale sit danske Modersmaal indenfor de

---

1) S. R. D. VIII. 174.

2) Clæden, monum. Flensb. II. 72. S. R. D. VIII. 30. 31. 175.

3) I Flensborg Byes Arkiv findes flere danske Breve af Christiern den Anden. Thorsen, Udg. af gl. slesv. Stadsretter, Forerindr. S. 49—50.

4) Brevet til Morkjær Kloster af 24 Januar 1484, som blev udstædt i Kong Hanses og Hertug Frederiks Navn, gjør ikke, som det kunde synes, en Undtagelse herfra, thi Frederik var den Gang et Barn, under sin Broders Formynderskab, og hans Navn findes der kun for Formens Skyld.

gamle Grændser. Der er i Modersmaalet en forunderlig Seighed og mærkværdig Modstandskraft, som gjorde, at det danske Sprog i Slesvig endnu i lang Tid gjennemgik endogsaa haardere Prøvelser, inden det begyndte at forvanskes og vige paa enkelte af de meest udsatte Punkter.

Iøvrigt indskrænkede den Fremgang, som det Tydske gjorde under tydske Fyrster, en tydsk Embedsstand, tydsk Ridderskab og Prælater, sig ikke til Forandringer af Rets- og Forretningssproget alene, men som alt ovenfor berørt, blev ogsaa det gamle Retsfælledskab mellem Slesvig og Danmark hævet. Det var Hertug Frederik, som ogsaa gjorde sig mærkelig ved at løse dette Baand, først i Forliget, som han aftvang Christiern den Anden i Bordesholm 1522, siden i de Privilegier, han gav Ridderskab og Prælater 1524 [1]). I disse bestemmes, at, skjøndt Slesvig var et Len af Danmark, maatte Indvaanerne dog ikke appellere »buthen landes«, og skulde ikke dømmes af »denssche edder uth heimessch.« Der gives andre Bestemmelser i de samme Privilegier, der gaae ud paa i Adelens og Prælaternes Interesse at svække og formindske den Lighed i Love og Indretninger, som fandt Sted mellem Slesvig og det øvrige Rige. Der fastsættes saaledes, at Bønder og Fæstere herefter ikke maatte sidde i Rette over Prælater og Adelsmænd eller dømme dem paa Liv og Gods eller paa nogen Maade forfølge dem med **dansk Proces**. Derimod skulde Prælater og Ridderskab have Hals og Haand og høieste Ret over deres Fæstebønder og Undergivne. Ogsaa blev Landdagen, som hidtil havde været holdt paa Urnehoved, nu forlagt til Flensborg, og Bøndernes Deeltagelse i Forhandlingerne, der i det fem-

---

[1]) Hvitf. VII. 232. Jensen u. Hegewisch, Privilegien, S. 142 flg.

tende Aarhundrede allerede havde været i stærk Aftagen [1]), nu saa godt som umuliggjort; Mangel paa Plads i Raadstuen i Flensborg var nu nok til at udelukke Bønderne. Man finder heller ikke siden Spor til deres Nærværelse. Om disse Bestemmelser end ikke umiddelbart berøre Sprogforholdene, saa have de dog deres store Betydning ogsaa for Sproget, da de alle sigtede til at trykke den Stand ned, som i Forening med Borgerstanden var Modersmaalets eneste Støtte mod den tydske Adel og høiere Geistlighed.

Men netop paa denne Tid, da Tydskheden saa mægtigt brød frem, afgav den slesvigske Bonde- og Borgerstand et Vidnesbyrd om sit danske Sind og sin Vedhængen ved Danmark. Medens Prælater og Ridderskab hyldede Frederik den Første som Landsherre, tog Borger- og Bondestanden Parti for den danske og folkelige Christiern mod den tydske og adeligsindede Frederik. Bønderne vilde ikke vide noget af Hertug Frederik, de samlede og væbnede sig for Christiern den Anden og droge frem til Urnehoved Landsthing. Her forsøgte Herredsfoged **Nis Henriksen** forgjæves at bevæge Bønderne til at falde tilføie for den nye Hersker: han frelste kun med Møie Livet for de forfølgende Bønders Pileskud. Bondestanden kunde imidlertid intet udrette, da de af Frederik den Første indkaldte tydske Tropper vare for stærke. Ikke heldigere vare Borgerne i Kjøbstæderne, blandt hvilke navnligen Aabenraa haardt maatte bøde for sin Hengivenhed for sin retmæssige Konge. Staden blev indtagen af Fre-

[1]) Privilegierne af 1460 tale kun om Møde paa Urnehoved af „Mandskabet", det vil sige Adel og Prælater. I Folkemindet er ogsaa kun Forestillingen om en Forsamling af Landets Adelige knyttet til Stedet: Egnens Beboere kalde Urnehoved Riddersalen.

detiks Krigsfolk, plyndret, og Mænd og Qvinder skammeligen mishandlede [1]).

IV.

Reformationen, udgaaet fra Tydskland og udbredt ved Tydskere, udvider og befæster det Tydskes Herredømme i Slesvig. Studering ved tydske Universiteter. Indvandring af tydske Embedsmænd; af 13 General-Superintendenter ere 10 Udlændinger. Kirkeordinantsen bliver vel fælleds for Slesvig og Danmark; men den gamle Enhed i Kirkestyrelsen brydes dog snart efter Reformationen, da Christian den Tredies Brødre efter Delingen erholde Høihedsret over Kirke og Geistlighed. Det ender med, at Slesvig faaer fælleds Kirkestyrelse med Holsteen.

Ikke længe efter indtraf Reformationen. Denne Begivenhed, saa velgjørende den i andre Henseender var, havde dog skadelige Følger for Slesvigs Sprog og Nationalitet. Medens Reformationen andre Steder bragte Modersmaalet til sin Ret og Værdighed ved at udvise det latinske Sprog fra Kirken og Gudstjenesten: saa afløste i Slesvig kun den ene Uret og Urimelighed den anden, istedenfor Latin blev i en stor Deel af Slesvig efterhaanden Plattydsk og siden Høitydsk det religiøse Opbyggelsessprog, og fik tillige langt større Raaderum end det latinske havde havt, idet det ogsaa udstraktes til Skoleunderviisningen. Allerede den Omstændighed, at den religiøse Bevægelse udgik fra Tydskland og var en af de kraftigste Ytringer af den tydske Aand, maatte

[1]) Danske Atlas, VII. 305. Helvaderus, Sylva chron. maris balt. 2ter Th. S. 70. O. H. Møller, Histor. Bericht von der Stadt Flensburg, andere Hälfte, 1760, S. 25—27. Jfr. D. Mag. 3 R. 3 B. S. 24. Baade Lackmann, Einl. zur Schl. Holst. Hist. 1ster Th. 266, og endnu mere Christiani, anf. St. S. 367—68, har til Fordeel for Frederik den 1ste paa en besynderlig Maade forbreiet disse Begivenheder, tværtimod Indholdet af de Kilder, de selv paaberaabe.

mægtigen bidrage til at skaffe Tydskheden Indgang og Udbredelse overalt, hvor Reformationen trængte frem. Dette viste sig i alle tre nordiske Riger, men stærkest maatte Virkningen være i Slesvig, der laa nærmest for Døren, og hvor der allerede forud fandtes betydelige tydske Elementer, til hvilke det nye kunde slutte sig. Reformationen var ikke blot en tydsk Bevægelse, men i Slesvig gjennemførtes den saa godt som udelukkende ved Personer, der vare tydsk fødte. Ikke at tale om Pomeraneren **Bugenhagen**, der indkaldtes og tog vigtig Deel i Reformationsværket, var selve Hovedmanden for Reformationen i Slesvig **Herman Tast**, skjøndt født i Husum, af holsteensk Slægt [1]); af de øvrige: **Eberhard Weidensee, Gerhard Sleward, Johan Wandal, Bernhard Mauritius, Vincents Alberti, Johan Brun**, var den Første fra Hildesheim, den Anden født i Kampen i Holland, siden Munk i Magdeburg, den Tredie fra Goslar, den Fjerde fra Minden, den Femte fra Leuwarden, den Sjette fra Soltquell. Johan Wandal, der efter at have været Lektor ved Haderslev Seminarium, blev Bisp i **Ribe**, forstod saa lidet Dansk, at han paa sine Visitatsreiser altid maatte have en dansk Præst med sig, der kunde tjene som Tolk [2]). Paa lignende Maade gik det med Eberhard Weidensee. For at bøde paa sin Mangel paa Indsigt i det danske Sprog, udnævnte han i ethvert Herred en Præst, der under Navn af Herredsprovst paa hans Vegne skulde eftersee Kirkeregnskaberne [3]). I Haderslev stiftede ogsaa Hertug Christian en Dannelsesanstalt for vor-

---

[1]) G. Waitz, Schleswig-Holsteins Geschichte, 2 B. 281. Jfr. Kbhvn. Vid. S. Skrifter, 8 B. 157.

[2]) Pontopp., Ann. eccles. Dan. III. 138.

[3]) Rhodes Saml. til Haderslev Amts Beskr. S. 145—46.

dende Kirkelærere, som stod under Ledelse af de tydske Reformatorer, og fra hvilken under Reformationen og den nærmeste Tid derefter ikke faa slesvigske Præster udgik [1]).

Ligesom det Aarhundrede, i hvilket de holsteenske Grever satte sig fast i Herredømmet over Slesvig, betegnedes ved en Forandring i Skriftsproget, der faldt ud til Skade for det danske Tungemaal i Slesvig, idet Latinen da i offentlige Akter og Dokumenter veg Pladsen for de nyere Folkesprog og nu afløstes af de fremmede Herrers Plattydsk og ikke af det danske Tungemaal: saaledes understøttedes ogsaa paa Reformationstiden Tydskens Fremgang ved en særegen Omstændighed, der var til Uheld for det danske Sprog. Dette befandt sig nemlig den Gang netop i sin Overgang fra en ældre til en nyere Sprogform. Den Opløsning og Gjæring af Sprogets Elementer, den Vaklen og Svæven mellem det Gamle og Nye, som ledsager en saadan Forandring, maatte naturligviis svække det Danskes Modstandskraft og lette det Tydskes Fremtrængen.

Det Fremspring Tydsken havde gjort i Slesvig ved Reformationens Indførelse, standsedes ikke, da den egentlige Reformationsbevægelse lagde sig, men fortsattes gjennem lange Tider og paa mange forskjellige Maader. Theologien, som længe var Tidens første og næsten eneste Videnskab, havde de fornemste Sæder for sin Dyrkelse i Tydsklands Universiteter. Det Samme gjælder for en stor Deel om de gamle klassiske Sprog, der udgjorde den anden Hovedgreen af Tidens lærde Dannelse. Hvo der derfor attraaede Ansættelse i Kirkens eller Skolens Tjeneste, søgte til tydske Universiteter, Leipsig, Wittenberg, Jena, Rostok o. fl. a.

---

[1]) Kirkehist. Saml. 1 B. S. 390—94.

Det mindre Antal af Studerende, der forberedte sig til at tjene Staten som verdslige Embedsmænd, gik samme Vei. Yderst sjældent søgte Nogen til Kjøbenhavns Universitet. Saaledes vedblev det, indtil Strømmen afledtes, da Kiels Universitet stiftedes 1665, hvilket i den følgende Tid blev Fosterskole for en slesvig-holsteensk geistlig og verdslig Embedsstand.

Men det indskrænkede sig ikke til, at de slesvigske Studerende vandrede til Tydskland for at faae deres videnskabelige Uddannelse, og vendte tilbage til deres Fødeland, gjennemtrængte af tydsk Væsen og tydsk Sind, for derefter som Embedsmænd hver for sig at danne et lille Middelpunkt for tydsk Dannelse: men bag efter dem fulgte en heel Strøm af Tydskere, som ønskede Ansættelse i Slesvig, og uden Vanskelighed fik den, fordi Sted og Leilighed forud var godt beredt. De modtoges med aabne Arme af de gottorpske Fyrsters tydske Regjering, og af den danske Regjerings tydskfødte eller tydskdannede høie Embedsmænd [1]). Den, der nok i Almindelighed kjender Sagen, men ikke særligen har fæstet sin Opmærksomhed derpaa, vil blive forundret ved at see, hvor stor denne Folkevandring af Lærde og Embedsmænd har været, der bevægede sig op fra Tydskland til Slesvig, og næsten finde det utroligt.

For at gjøre det anskueligt, ville vi holde os til den nordligste Kjøbstad i Slesvig, Haderslev, fordi man skulde antage, at Tydskerne have maattet finde størst Vanskelighed ved at trænge sig frem her, saa høit mod Nord, tæt ved

[1]) Det var ellers en gammel Regel i Danmark, at Ingen, der ikke forstod Landets Sprog, maatte ansættes i noget præsteligt Embede. I Christoffer den Andens Haandfæstning af 1320 hedder det: quod nullus extraneus, ignote lingue, ... ad aliquam ecclesiam presentetur.

Nørrejyllands Grændse, om end den Omstændighed, at Hertug Hans den Ældre her holdt sit tydske Hof (1544—1580), en Tidlang begunstigede Tydskhedens Fremskriden. Vi ville betragte, hvorledes Forholdene have været i denne By i Kirke og Skole.

Af Provster og Præster i Haderslev have foruden de to Reformatorer Weidensee fra **Hildesheim** og Wandal fra **Goslar** i det Mindste følgende været Tydskere: Johan Vorst fra **Antwerpen**; Johan Hecht, en **Meklenborger**; Henrich Dinggreve, en **Vestfaler**; Peter Sinknecht, en **Lybekker**; B. Schmidt von Eisenberg, en **Brandenborger**; Johan Reinboth, en **Sachser**; Johan Rotlöben, en **Sachser**; Bonaventura Rehefeld, en **Sachser**; Christoffer Krahe, en **Sachser**; Michael Stichelius, fra **Düsseldorf**; A. H. Strodtmann, en **Holstener**. Det er især til de høiere Embeder, at de Fremmede ere befundne meest beqvemme; thi de nævnte tretten Udlændinger vare Hof- og Slotspræster eller Præster ved Hovedkirken, og 10 af dem tillige Provster, medens der i dette Tidsrum i det Hele kun var 20 Provster.

Ved Reformationen fik det lærde Skolevæsen i Slesvig som i det øvrige Danmark en ny Skikkelse, og en forbedret Underviisning indførtes; men Skolesproget blev ikke mindre i Haderslevs end i Slesvigs andre lærde Skoler **Tydsk**, forsaavidt det ikke var Latin. For Modersmaalet var der ingen Plads. Ikke blot Kirkeordinantsens Bestemmelse, at der i hver Kjøbstad og Flække skulde oprettes en latinsk Skole, skadede Modersmaalet, men ligesaa meget dens Forbud mod de saakaldte »Winckelscholen« (Smug-Skoler, uautoriserede Skoler); thi i hine pleiedes Tydsken, medens disses mindre lærde Bestyrere holdt sig til Folkesproget. Men ikke blot Skolesproget var Tydsk, ogsaa

Styrere og Lærere ved Slesvigs nordligste lærde Skole vare for en stor Deel tydskfødte. Foruden de nævnte Weidensee, Wandal og Vorst, der ved Siden af deres kirkelige Embede ogsaa vare Forstandere for det tidligere Seminar i Haderslev, har den nyere Skole havt følgende tydske Rektorer: Martin Pletz, en **Brandenborger**; Richard von der Hard, en **Lybekker**; C. M. Overbeck, en **Bremer**; C. C. Erdmann, en **Sachser**; C. F. Wiegmann, en **Brunsviger**; A. H. Strodtmann, en **Holstener**; A. H. Eckermann, en **Holstener**. — Af Konrektorer og andre Lærere skyldes følgende Tydskland: Habakuk Meier, en **Vestfaler**; J. H. Bilhard, en **Thyringer**; H. C. Schriver, en **Holstener**; Jakob Weber, en **Sachser**; Peter Wöldike, en **Meklenborger**; Thomas Bendel, en **Bøhmer**; G. H. Overbeck, en **Lyneborger**; L. C. Stiegehausen, en **Waldecker**; F. L. Krahe, en **Oldenborger**; J. G. Sauppe, en **Sachser**; G. T. Steger, en **Ditmarsker**; J. J. Langbehn, en **Holstener**.

Meget sjælden fik Nogen fra de andre danske Provindser Ansættelse i Haderslev, og var der da En eller Anden af disse, som modsatte sig det danske Sprogs stedse videre drevne Fortrængelse, paadrog han sig derved store Fortrædeligheder. Vi skulle i det Følgende nærmere omtale et Par saadanne Tilfælde, af hvilke det ene endte sig med Embedsafsættelse.

Fra hvilketsomhelst Punkt af den slesvigske Embedsstands Historie man gaaer ud, vil man finde, at overalt en Mængde Tydskere har trængt sig ind; og navnlig har det især været de høieste Embedsposter, de have betragtet som et værdigt Maal for deres Stræben. Gjennemgaaer man f. Ex. Rækken af General-Superintendenterne i den kongelige Deel, i hvilken man skulde mene, at der

maatte have været den største Interesse ved at betro den øverste kirkelige Styrelse til indfødte Mænd, kommer man til det mærkelige Resultat, at af de 13 General-Superintendenter, der have været siden 1636, da denne Værdighed først oprettedes i den kongelige Deel, have kun tre været indfødte Slesvigere, og ingen fra andre danske Landskaber, men 10 **Udlændinger**. Den første af de Fremmede var Stefan Klotz, hvis Navn har vundet en sørgelig Berømthed i den slesvigske Sprog-Undertrykkelses Historie; han var en **Vestfaler**; den anden var Bonaventura Rehfeld, en **Sachser**; den tredie, Johan Hudemann, en **Holstener**; den fjerde, Christian von Stöcken, en **Holstener**; den femte, Josua Schwartz, en **Pomeraner**; den sjette, Theodor Dassow, en **Hamborger**; den syvende, G. J. Conradi, en **Liflænder**; den ottende, J. F. Reuß, en **Wyrtemberger**; den niende, Adam Struensee, som i sine Bestræbelser for at fortrænge det Danske og udbrede det Tydske vilde have baaret Prisen for Alle, hvis ikke Stefan Klotz havde berøvet ham denne Ære, var en **Brandenborger**; endelig den tiende, Christian Fr. Callisen, som var en **Holstener**. Som man seer, savne de forskjelligste Dele af Tydskland ikke Repræsentanter i denne brogede Række af General-Superintendenter, ligesaa lidet som i Fortegnelsen over Haderslevs Geistlighed og Skolemænd.

Der var et vigtigt og betydningsfuldt Baand, som gjennem mange Aarhundreder knyttede Slesvig til det øvrige Danmark: Eenheden i den øverste Kirkestyrelse. Ærkebispen af Lund var næst Paven den danske Kirkes øverste Styrer, under ham stod Bispen af Slesvig ligesaavelsom Rigets øvrige Bisper. Som en af Rigets Prælater mødte den slesvigske Bisp paa Dannehof og Herredage og paa de danske Kirkemøder, og de Love og Beslutninger, der paa

slige Møder vedtoges for den danske Kirke, gjaldt som en Selvfølge ogsaa for Slesvig. Det gjorde i dette Forhold intet til Sagen, om Slesvig stod umiddelbart under Kongen, eller var givet i Len enten til Abel og hans Efterkommere eller de holsteenske Grever. Selv under de politiske Stridigheder bestod dette Baand. Var der end en eller anden Bisp, som brød sin Troskab mod Riget, medførte dette kun en forbigaaende Forstyrrelse, men ophævede ikke den vigtige Kjendsgjerning, at Slesvig var og blev et Ledemod af den danske Rigskirke [1]). Ved Reformationen brast dette Baand — og dette var en anden af de uheldige Virkninger, som Reformationen førte med sig. Dette vilde dog ikke være skeet, i det Mindste ikke i det Omfang, som siden blev Tilfældet, hvis Slesvig havde vedblevet at være forenet med Kronen under en fælleds Hersker, saaledes som det var det paa selve Reformationstiden og nogen Tid efter; thi den fælleds Fyrste vilde da ogsaa for Kirkestyrelsens Vedkommende have givet det forbindende Led.

Det lod derfor i Begyndelsen heller ikke til, at Reformationen skulde have medført en saadan fuldkommen Adskillelse; dertil var ogsaa Mindet om den gamle Kirke-

[1]) Endnu den sidste katholske Bisp i Slesvig Godskalk Ahlefeld udtrykker i et Brev af 1526 Forholdet rigtigen med disse Ord: „a plerisque centenis annis antea diœcesis Slesvicensis suffuit archiepiscopo Lundensi in Dania, et jus et regalia a regno Daciæ dependebant.“ Pontopp. Annal. II. 795. Paa lignende Maade udtrykker han sig 1533 i et Brev til Erkebispen af Lund i Anledning af Kongevalget. Han siger: „Licet enim hic ducatus Slesvicensis possideatur hereditarie, tamen est feudum Regni, et ecclesia ac diœcesis Slesvicensis prorsus sub Rev. D. vestra ut archiepiscopo Lundensi, et membrum ecclesiæ Dacianæ.“ Han begjærer derfor ogsaa, at Slesvigs Kirke og Stift udtrykkeligen maa blive nævnt i den nye Konges Haandfæstning. N. D. Mag. II. 221.

Eenhed, som forenede Slesvig med Danmark, endnu for frisk. At det var Christian den Tredies Tanke, at Kirke-Eenheden skulde fortsættes efter Reformationen, viste han derved, at han tilkaldte Geistlige ligesaa vel fra Slesvig som fra Kongeriget for at overveie, hvorledes den ved Reformationen rystede og næsten opløste Kirkeforfatning paa ny kunde ordnes ved Lov, og Stedet, hvor de første Forhandlinger herom pleiedes, var endog en slesvigsk By, Haderslev [1]). Kirkeordinantsen, som udkom 1537 med kongelig Stadfæstelse, er underskreven af sex slesvigske Geistlige, nemlig tre fra Haderslev, en fra Flensborg, en fra Slesvig og en fra Husum [2]). Dens Samgyldighed for Slesvig som for Danmark fremgaaer ogsaa deraf, at Christian den Tredie i G. Slewarts Bestalling som Superintendent for Flensborg og Tønder i Aaret 1540 henviser til den udgangne Kirkeordinants som Regel for hans Embedsvirksomhed [3]). Ordinantsen blev, efter at være oversat paa Plattydsk med enkelte Forandringer og Tillæg, forelagt Landdagen i Rendsborg 1542 og vedtagen af den, saa at dens Gyldighed nu ogsaa var udvidet til Holsteen. Denne Ordinants anmelder

---

1) G. Boethius Agricola, Superintendent eller Provst i Haderslev, der var samtidig med Reformationen, skriver i en Opsats fra 1564 (Neues Kiel. Mag. 1 B. 323) følgende: „Tho düsser Tidt worden de Gelerten uth dem Riike tho Dennemarck ock uth düssem Hertochdom tho Schleswig na Haderschleven durch Kong. Mait. vorschreven, eine Kercken-Ordinanzie, so beyde im Riike und Hertochdom gelden scholde, tovorraten. Welcken Ordinanz von vorgeschrevnen Gelerten hir tho Haderschleve underschreven worde, und noch in allen Stiften aver dat ganze Riike tho Dennemargck bey Magt erholden mogt“.

2) Deres Navne findes under Ordinantsens latinske Text i N. Cragii Annal. Chr. IIItii Additam. p. 87.

3) H. Muhlii commentatio de reformatione in Cimbria. Kiliæ. 1714. 4to. p. 163.

sig rigtignok som gjældende baade for Slesvig og Holsteen [1]), men da den danske Kirkeordinantses Lovgyldighed for Slesvig aldrig er bleven ophævet, og da den slesvig-holsteenske paabyder, at det plattydske Sprog skal bruges ved Gudstjenesten, maa man vel antage, at Meningen er, at den plattydske skulde gjælde, foruden for Holsteen, tillige i de Egne af Slesvig, hvor Plattydsk var Folkesprog. Thi rigtignok var den Agt, man i hine Tider havde for Folkesproget, overmaade ringe, hvad Indførelsen af tydsk Retssprog i dansktalende Egne noksom viser; men at man allerede den Gang skulde være gaaet til den Grad af Ufornuft at foreskrive danske Menigheder plattydsk Gudstjeneste, er dog ikke troligt, ligesom det heller ikke findes stadfæstet ved Historien, at man har brugt den plattydske Ordinants i en saadan Udstrækning [2]). Men unægteligt havde de tydsksindede Geistlige i den plattydske Kirkeordinants, der efter Ordene var gjældende ikke mindre for Slesvig end for Holsteen, og vedtagen af en Landdag sammensat af Medlemmer fra begge Landskaber, en Paaminder om at strække det Tydske saa vidt som muligt og en Undskyldning for deres Samvittighed, om stundum urolige Tvivl skulde reise sig.

Christian den Tredie altsaa agtede den gamle kirkelige Forbindelse mellem Danmark og Slesvig, og tog den, som han forefandt den. Han viste det ikke alene derved, at han

---

[1]) Christlyke Kercken Ordeninge, de yn den Fürstendömen Schleszwig, Holsten etc. schal geholden werdenn. Magdeborch, 1542. Siden oftere optrykt.

[2]) Ogsaa Jensen i Staatsb. Mag. VII. 375 antager den kjøbenhavnske Kirkeordinants som gjældende for Slesvig, og 1542 i Rendsborg udvidet til Holsteen. Jfr. E. v. Wimpfen, Gesch. u. Zustände des Herzogth. Schl. oder Südjütland. S. 213.

lod slesvigske — men ikke holsteenske — Geistlige deeltage i Udarbeidelsen af den danske Kirkes Ordinants, men ogsaa derved, at han med Hensyn til Kirkens Styrelse holdt Slesvig nøie adskilt fra Holsteen [1]). Naar derfor Slesvig og Danmark havde vedblevet at beholde fælleds Fyrste, vilde der af den gamle Kirkeforbindelse være blevet bevaret saa meget, som kunde bestaae med den ved Reformationen frembragte nye Tingenes Orden. Men snart toge Forholdene en langt ugunstigere Vending. Dette skete, da Slesvig anden Gang deeltes og gaves i Len til Prindser af Kongehuset. Forleningen fik nu en heel anden Betydning end i den katholske Tid.

I den tydske protestantiske Kirke uddannede Kirkeretten sig nemlig saaledes, at det opstilledes som Regel, at den, der havde Landshøiheden, ham tilkom ogsaa Kirkehøiheden eller Retten til at styre Kirken. Fyrsterne bleve summi episcopi. Dette overførtes paa den danske Kirke, og som Følge heraf gjorde de kongelige Prindser, som forlenedes med Dele af Slesvig, Fordring paa at udøve dette Kirkeherredømme. Det var en Ret af stor politisk Betydning, da det gjaldt om Styrelsen af hele Kirkevæsenet, Beskikkelsen af Geistligheden og Raadigheden over den katholske Kirkes rige Arvegods. Den danske Regjering indrømmede, skjøndt efter langvarig Modstræben, denne Fordring, og saaledes deeltes den slesvigske Kirkes Styrelse mellem de forskjellige smaae Fyrster, til hvilke Landet udstykkedes. Ja det varede ikke længe, inden Forholdet vendtes saa aldeles om, at, medens

---

[1]) Christlyke Kercken Ordeninge, fol. Niij: De Bisschop to Schleswick schal gantz nichtes ym Lande tho Holsten tho schaffende edder regerende hebben, wente darhen ys ein sonderlick Prawest vorordent, alse herna gesegt schal werden.

Slesvig tidligere havde havt den øverste Kirkestyrelse fælleds med Danmark, fik det den nu fælleds med Holsteen! Som man kan tænke, var det de gottorpske Fyrster, der begyndte paa dette. Hertug Adolf af Gottorp udnævnte allerede 1549, fem Aar efter Slesvigs Deling, en General-Provst **Volqvard Jonas** til at forestaae Kirkevæsenet i den hertugelige Deel baade af Slesvig og Holsteen, og dette Fælledskab vedblev, saalænge det gottorpske Huus havde Magten [1]). Der forløb ikke fuldt hundrede Aar, før den danske Regjering fulgte det af Hertug Adolf givne Exempel ved 1636 at beskikke Stefan Klotz til General-Superintendent for den kongelige Deel baade i Slesvig og Holsteen. Det kunde synes, som om den danske Regjering undertiden har havt en Fornemmelse af, at dette Fælledskab med Holsteen ikke var til Baade, idet den flere Gange, baade før og efter Slesvigs Gjenforening med Kronen, har hævet det ved at beskikke særskilte General-Superintendenter for Slesvig og Holsteen; men naar Fælledskabet en Tid har været løst, er det atter snart igjen blevet knyttet, saa at kun tilfældige Omstændigheder, og ikke nogen Regel eller Grundsætning, synes at have været det afgjørende [2]).

---

[1]) P. C. H. Scholtz, Kirchengeschichte des Herzogthums Holstein, 1791. S. 246. 257 flg. 270 flg.

[2]) Christian den Femte beskikkede to Gange efter hinanden særskilte Superintendenter for Holsteen, men gjenoprettede siden Fællesskabet; Frederik den Sjette udnævnte som Kronprinds 1792 særskilte Superintendenter for Slesvig og for Holsteen, men 1806 forenedes igjen begge Embeder indtil 1835, da de atter adskiltes. Af de tre indfødte Slesvigere, der have været General-Superintendenter, har Frederik den Fjerde beskikket de to, Frederik den Sjette den tredie.

V.

Ribe og Odense Bispestols Forbindelse med Dele af Sønderjylland afbrydes ved Reformationen for en Tid ganske; knyttes vel siden igjen; men svækkes og indskrænkes Tid efter anden, saa at efterhaanden 17 Sogne unddrages den danske Kirkestyrelse.

Der var et andet Bindeled mellem Slesvig og Danmark, som bestod deri, at betydelige Dele af Slesvig vare i det Kirkelige forenede med Stifterne Ribe og Odense. Det har viist sin store Betydning i de onde Dage, baade i ældre og nyere Tider. Ogsaa dette Baand blev under Reformationen og en Række Aar derefter løsnet, en Tidlang endog aldeles hævet, siden vel knyttet igjen, men ikke i samme Omfang som tidligere. Denne Forening af store Landsdele af Slesvig med danske Stifter skriver sig fra den første Tid, da Kirkevæsenet ordnedes i Danmark, uden Tvivl fra Knud den Stores Tid, i det Mindste for det ene Stifts Vedkommende [1]), og i alt Fald fra Svend Estridsens Tid. Medens ellers Stiftsinddelingen overalt i Danmark sluttede sig til den verdslige Syssel-Inddeling, var dette ikke Tilfældet med Ribe og Slesvig Stift. Ribestifts Grændser strakte sig dybt ind i Sønderjylland, overskjærende de to nordligste Sysler af dette Landskab. Grunden har uden Tvivl været den, at Christendommen i sin Udbredelse her har havt tvende Udgangspunkter, et i Syd og et i Nord, Byen Ribe og Byen Slesvig eller Hedeby. Fra hver af disse er der stiftet Kirker i de tilgrændsende Dele, nærmere eller fjærnere, eftersom Omstændighederne føiede sig eller

---

[1]) Jensen, om Bispedømmet Slesvigs gamle Omfang, i Annaler for nord. Oldkyndighed for 1849. S. 335.

Iveren og Virksomheden var stor. Ved Stifternes endelige Afgrændsning er der taget Hensyn til de Dele, hver Moderkirke havde erhvervet sig, og Inddelingen gjort i Overeensstemmelse hermed. Paa denne Maade fik Ribe Stift et stort Stykke af Sønderjylland lagt under sig, af hvilket den større nordlige Deel senere fik Navn af Tørning Len. Det indbefattede følgende Herreder: Kalslund, Hviding, Løve, Høier, Tønder, det Meste af Frøs Herred, Dele af Grams, Nørre- og Sønder-Rangstrups Herreder, altsaa efter den nuværende Inddeling hørende under Amterne Haderslev, Aabenraa, Lygumkloster og Tønder. Hertil hørte, foruden Ribe selv, Kjøbstaden Tønder og de nuværende Flækker Høier og Møgeltønder. Hvidaaen med dens nordlige Arme dannede Sydgrændsen, dog saaledes at Sognet Uberg hørte med; det var det sydvestligste, Egvad det sydøstligste; i det Hele var der omtrent 50 Kirker [1]).

Den Deel af Slesvig, som hørte under Odense Bispestol, bestod af Øerne Als, Ærø og Femern. Uden Tvivl ere de ligesom det nysomtalte Landstrøg af Nordslesvig ved den første Ordning af Kirkevæsenet blevne forenede med Odense Stift, Forbindelsen er alt Fald ældgammel: Als og Ærø omtales som hørende under Fyns Stift i Valdemars Jordebog [2]); ligesaa i Knytlingesaga [3]); Femern forekommer i Dokumenter fra Middelalderen som en Deel af Fyns Stift [4]).

---

[1]) Annaler for nord. Oldk. 1849. S. 338—43. Staatsb. Mag. 7 B. S. 50—51. Det er en Feil, naar Aagaard, Tørning Lens Beskrivelse, S. 34—35, efter Helvaderns regner Øster-Lygum hertil; dette Sogn hørte til Aabenraa Provsti og stod under Bispen af Slesvig.

[2]) Script. Rer. Dan. VII. 530. 523—24.

[3]) Kap. 32. Øerne Laaland, Ærø, Thorslund, Als og Langeland opregnes; derefter tilføies: „þessar 5 eyjar eru undir biskup á Fioni".

[3]) Lackmanns Afhandling om Femern bag i 5te B. af hans Einleitung

Men denne Forbindelse mellem Stifterne Ribe og Odense og de nævnte Dele af Slesvig blev under og en Tidlang efter Reformationen heelt afbrudt. Aarsagen var, at Reformationen noget tidligere trængte igjennem i Slesvig end i Danmark, hvor de katholske Bisper gjorde den en seigere og mere vedholdende Modstand end den svage og føielige Bisp Godskalk Ahlefeld i Slesvig. Hertug Christian, der paa sin Faders Vegne bestyrede Slesvig som Statholder, benyttede sig af Leiligheden til at gjennemføre Reformationen ogsaa i de Dele af Slesvig, som hørte under de danske Bisper. I Aaret 1528 sammenkaldte han, uden at tage noget Hensyn til Bisp Iver Munck i Ribe, Præsterne ikke blot i Haderslev-Len, men ogsaa i Tørning-Len, til et Møde i Haderslev. Her tog han en skriftlig Forsikkring af Præsterne, at de vilde lære overeensstemmende med den evangeliske Bekjendelse og gav dem nye Kaldsbreve. Tre Præster i Tørning-Len, som ikke vilde føie sig, bleve afsatte fra deres Embede. Tillige beskikkedes en Provst for hvert Herred, som skulde varetage Kirkens Tarv og føre Kirke-Regnskaberne; Overtilsynet med det Hele betroedes til Reformatoren Eberhard Weidensee. Iver Munck maatte see paa alt dette, uden at vove nogen Modstand. Hans Efterfølger, den første evangeliske Bisp i Ribe, Johan Vandal, fik ikke Lov til at visitere i den Deel af hans Stift, der laae i Sønderjylland, men maatte i hele sin Embedstid (1537—1541) indskrænke sin Virksomhed til Stiftets nørrejydske Sogne [1].

zur Schl.-Holst. Hist. S. 43—45. Jfr. Adam. Brem. Hist. eccles., Pertzii Scriptor. Germ. VII. 373. Sarauws Indvendinger herimod i N. Staatsb. Mag. 4 B. S. 515 flg. betyde slet intet.

[1]) En samtidig Optegnelse af Præsten Thomas Knudsen i Hygum, i Supplement til Krags Christian den Tredies Historie, S. 5 flg. Jfr. Kirkehist. Saml. 1 B. S. 392.

Paa lignende Maade gik det med Als og Ærø. Vi savne nærmere Oplysninger herom, men sikkert have Forholdene her været af samme Beskaffenhed som i Tørning-Len, og fremkaldt den samme Virkning. Vist er det, at Hertug Christian overdrog Provsten i Flensborg, Gerhard Sleward, at styre Kirkevæsenet paa Als og Ærø. Hertug Christian har maaskee ikke havt nogen politisk Tanke ved at unddrage disse Dele af Slesvig fra de danske Bispers Styrelse, men alene ladet sig lede af Bestræbelsen efter at fjærne Hindringerne for den evangeliske Læres Udbredelse og paa bedste Maade benytte Øieblikkets Forhold til dens Tarv. Men har han som Hertug havt nogen politisk Tanke i Baghaanden, saa maatte denne bortfalde, da han selv blev Konge i Danmark, og ved denne nye Stilling blev det ham endog snart indlysende, at han havde at følge en heel anden Politik. Da derfor de fynske Rigsraader og Adelen sammesteds gjorde ham Forestillinger mod, at Als og Ærø saaledes vare blevne unddragne Fyns Bispestol, hvorunder de fra gammel Tid af havde hørt, gik han villig ind herpaa og omgjorde det Skete ved et Brev af 24 April 1540 [1]), ved hvilket Als og Ærø igjen bleve lagte til Fyns Stift, som de derefter vedbleve at være forenede med indtil 1819.

Samme Forsynlighed viste Christian den Tredie med Hensyn til de nordslesvigske Kirker. Da hans Brødre vedbleve at trænge paa ham om at faae en Deel af Slesvig som deres Arvelod, og han omsider besluttede sig til at give efter for deres Fordringer, blev det ham klart, hvilken Betydning Nordslesvigs Forbindelse med Ribe Stift havde

---

[1] Werlauff, Priisskrift S. 69 Anm. e. Christian den Tredies Historie ved Krag, 1 B. S. 222 Anm. n.

for Riget. Hurtigt i Aaret 1543, umiddelbart før Landsdelingen, lagde han derfor alle de frastilte Sogne i Nordslesvig igjen under Ribe Bispestol, som den danske Reformator Hans Tausen den Gang beklædte [1]).

Men Kongens Brødre, af hvilke den ene, Hans den Ældre, til sin Deel bl. a. havde faaet Haderslev med Tørning, Lygum Kloster og Tønder, hvori de fleste af de omtalte Sogne laae, og den anden, Adolf af Gottorp, blandt de ham overladte Besiddelser havde erholdt Aabenraa Amt med tre under Ribe Stift hørende Sogne, vare ingenlunde tilsinds at lade sig nøie med den Maade, Kongen havde ordnet denne Sag paa. De vilde gjøre gjældende den ved Reformationen i Tydskland opkomne Retsſætning: hvo der har Landshøiheden har ogsaa Kirkehøiheden, Fyrsten er summus episcopus. Herimod satte Christian den Tredie Rigets og Kongens Høihed, der havde mere at betyde end Hertugernes, der kun vare Vasaller af Kongen og Riget; og tillige lagde han Vægt paa den ældgamle, gjennem saa mange Aarhundreder bevarede Forbindelse mellem de omstridte Sogne og den danske Bispestol i Ribe. Flere Møder holdtes derom, og Christian den Tredie gav tilsidst efter med Hensyn til de tre Sogne, Hellevad, Egvad og Bedsted, der laae i Aabenraa Amt i Hertug Adolfs Deel [2]). Disse

[1]) Supplement til Krags Christian den Tredies Hist. S. 8.

[2]) De anførte Optegnelser af den samtidige Præst Thomas Knudsen, Supplement til Christ. den Tredies Hist. ved Krag, S. 8: „mett de tre Kircker, Helwad, Jwad oc Vested, som ligger wnder Hertug Adolph wdi Apenraaleen, skulle huercken Bispen heller Mester Jens (Ærkedegnen i Ribe, Jens Viborg) beuare sig effter den tiidt, som de ware begerende, Bispen att visitere, oc Mester Jens derom gjøre regenskaff.“ Dette afgjordes paa et Møde i Flensborg;

bleve saaledes for stedse skilte fra Ribe Stift; men om det langt større Antal, som var beliggende i Hans den Ældres Deel, kom det ikke til nogen Afgjørelse, saalænge Christian den Tredie levede, og Striden, hvori ogsaa adskillige andre Sager af beslægtet Natur bleve inddragne, trak sig langt ind i Frederik den Andens Regjeringstid. Efter mange og langvarige Forhandlinger søgte man at faae Ende paa Tvisten ved paa hver Side at udnævne otte Mænd med Fuldmagt til at affige en Kjendelse i Sagen. Men ved deres Sammenkomst i Kolding Januar 1576 kom Sagen ikke videre; thi alle de af Hertugen valgte Fuldmægtige gave Hertugen Medhold, og de otte kongelige Fuldmægtige stode ligesaa fast paa Kongens Ret, saa det ikke var muligt at tilveiebringe nogen Stemmefleerhed. Af de 41 Sogne, hvorom Spørgsmaalet dreiede sig, og blandt hvilke ogsaa Kjøbstaden Tønder var, frafaldt de Hertugelige kun Fordringen paa 5 [1]), men tilkjendte Hertugen Jurisdiktion og Patronatsret over alle de øvrige, dog saaledes, at Bispen af Ribe fremdeles skulde beholde sin gamle Ret til at visitere alle disse Kirker, og Regnskaberne skulde aflægges til Ærkedegnen i Ribe Kapittel; herfra undtoges alene Lygumkloster med Nørrelygum. Da man saaledes ikke havde kunnet komme til Enighed, overdroges Afgjørelsen til den af begge Parter valgte Voldgiftsmand Kurfyrst August af Sachsen. Han fulgte den i Tydskland gjældende Kirkeret og gav i en Kjendelse af 4 Marts 1578 Hertugens Fuldmægtige Med-

---

Aaret angives ikke, men er senere end 1554, da et Møde i Kolding holdtes, og Tiden vil uden Tvivl være April 1557, da Christian den Tredie havde en Sammenkomst med Hertugerne Hans og Adolf i Flensborg.

[1]) Brøns, Emmerlev, Vester-Vedsted, Daler og Rømø.

hold i Et og Alt [1]). Saaledes kom alle disse Sogne under Hertug Hans's Høihed. Ogsaa Femern, der hørte til hans Deel og laae under Fyns Bispestol, har han, uvist hvad Aar, bragt ud af sin hidtilværende Forbindelse med det danske Stift og gjort til et eget Provsti [2]), uden at dette synes at have fremkaldt nogen Paatale enten fra Christian den Tredies eller Frederik den Andens Side. Men Hans den Ældre overlevede den sidste Afgjørelse af Striden om de til Ribe Stift hørende Kirker kun to Aar, og Kong Frederik den Anden var aldrig saasnart ved den Deling af Hertug Hans's Besiddelser, han fandt sig i at indgaae med sin Farbroder Hertug Adolf af Gottorp, kommen i Besiddelse af Haderslev og Tørning-Len, førend han i Aaret 1581 gjenoprettede det gamle Forhold ved atter at lægge Kirkerne i Tørning-Len under Ribe Bispestol paa samme Viis, som de havde været før [3]). Det var forsynligt og velbetænkt af Frederik den Anden, baade med Hensyn til Fremtidens Usikkerhed og den engang vundne Erfaring, at han gjorde dette Skridt, som kunde synes mindre fornødent nu, da Sognene var komme under Kronen. Siden den Tid ere disse Sogne ikke mere blevne skilte fra Ribe Stift. Men i den Deel, som tilfaldt Hertug Adolf af Gottorp efter hans Broder Hans, laae, foruden Lygumkloster med Nørrelygum (der 1578 ganske var blevet skilt fra Ribe Stift), Kjøbstaden Tønder og 6 Landsogne i Tønder Amt [4]),

[1] Staatsb. Mag. 5 B. S. 441—465.

[2]) N. Falck, Handb. des schl.-holst. Privatrechts. 3. B. S. 196.

[3]) Frederik den Andens Brev af 20 Nov. 1581 til Bispen af Ribe tilligemed flere Aktstykker denne Sag vedkommende findes meddeelt i Kirkehistor. Samlinger, 1 B. S. 474—479. Jfr. N. Staatsb. Mag. 2 B. S. 875.

[4]) Ubjerg, Abild, Brede, Høier, Hjerpsted og Skads.

som alle hørte under Ribe Stift. Disse 7 Sogne kom nu vel under den gottorpske Hertugs Høihed, men i Overeensstemmelse med Voldgiftskjendelsen i Aaret 1578 vedblev Bispen af Ribe at visitere dem, føre Kirkeregnskaberne og hæve de hermed forbundne Indtægter. Saaledes gik det i 80 Aar uden nogen Indvending fra Hertugernes Side; der var kun en lille Tvist engang mellem Bispen af Ribe og Borgemester og Raad i Tønder, angaaende den Tid, paa hvilken Kirkeregnskaberne skulde aflægges; men dette var uden Betydning, og den da regjerende Hertug Frederik den Tredie udtalte ved den Leilighed, 1655, at Ribe Bisps Ret til Tønder og de 6 Landsogne var en afgjort og uomtvistelig Sag. Men efter den mere betænksomme Frederik den Tredie fulgte 1659 hans Søn Christian Albrecht, der var mere fremfusende og stridig, og nu tillige modig ved Fredslutningerne i Roeskilde og Kjøbenhavn og ved Tilliden til Sverrigs sikkre Bistand, som han vidste ikke vilde feile, naar han trodsede Danmark. Strax efter den sidste Fred tilkjendegav han Borgemester og Raad i Tønder, som tjenstivrigt havde henvendt sig til deres Hertug med Forespørgsel om, hvorledes de havde at forholde sig mod Bispen af Ribe, som havde ladet sig forlyde med, at han snart vilde komme for at visitere deres Kirke, at denne og lignende „Prætensioner", som Danmarks Krone maaskee tidligere havde havt, nu vare aldeles ophørte, da Slesvig var blevet et souverænt Hertugdømme. Dette skulde de tilkjendegive Bispen af Ribe, hvis han vedblev at gjøre Fordring paa at visitere i deres By; og heller ikke vilde Hertugen for Fremtiden tilstæde ham den Visitats, han anmassede sig i Landsognene [1]).

[1]) Hertugens Brev af 20 Mai 1661 findes i Original i Tønder By-Arkiv. Det hedder heri: „Alß nun durch den zu Copenhagen

Det er indlysende, at en saadan Fortolkning af de sidste Fredslutninger kun kunde være indgiven af den gottorpske Hertugs Overmod og Stolen paa Sverrigs Medhold; hvis Danmark skulde modsætte sig; thi Ribe Bisps Ret grundede sig paa en traktatmæssig Overeenskomst, der ikke kunde være hævet, naar Intet udtrykkeligt derom var fastsat i Freden, ved den Souverænitet, den gottorpske mandlige Linie havde faaet i Slesvig [1]). Men det var ikke Danmarks Leilighed efter en besværlig og ulykkelig Krig at yppe Strid om de 7 Sogne, og disse bleve saaledes skilte fra deres Forbindelse med den danske Bispestol i Ribe, og kom kun for en kort Tid atter tilbage dertil. Det svækkede

---

zwischen Ihr Konigl. Wirden zu Dennemarck, Norwegen etc., vnserm freundtlichen geliebten und hochgeehrten Herrn Vettern, vndt weilandt vnserm in Gott ruhenden, gnedigen vndt hertzviel-geliebten Herrn Vattern, hochsehligen Angedenckens, auffgerichteten vnd durch den letzten vnter beden Nordischen Crohnen allgemeinen Friedenschluß confirmirten Vergleich, solche vndt derogleichen in vorigen Zeitten vff vnser nunmehr Souueraines Hertzogthumb Schleswig der Chrohn Dennemarck etwa zugestandene prætensiones gentzlich abgethan vndt hinführo cessiren: also habt ihr euch auch in diesem passu darnach zu achten, vnd gegen gedachten Bischoffen zu Riepen, wen er weitere instantz wegen berührter Kirchen visitation machen solte, auch solchergestaldt zu erklehren, inmaßen Wir auch im Ambte ihme solche angemaßete visitation weiter nicht gestatten konnen." Ogsaa Heimreich omtaler i sin nordfrisiske Krønike (Falcks Udg. 1 B. S. 182), at Bispen af Ribe indtil sidste svenske Krig visiterede i Byen Tønder, og at den hertugelige Provst sammesteds ikke havde at befatte sig med Kirkeregnskaberne; men, naar han tilføier, at Erkedegnen af Ribe endnu (1668) visiterede i Sognet Brede, maa dette vel være en Feiltagelse.

[1]) Desuden vare i Souverænitetsdiplomet saavel de kongelige Undersaatters Privilegier „in ecclesiasticis et politicis" som Rigets geistlige og verdslige Jurisdiktion udtrykkeligen forbeholdte. Hansens vollst. Staatsbeschreib. S. 672.

danske Statslegeme samlede nye Kræfter efter Enevoldsmagtens Indførelse, og Kong Christian den Femte vendte dem imod den gottorpske Hertug. I Aaret 1684 inddrog Kongen den hertugelige Deel af Slesvig, og viste strax, at han forstod at vurdere Betydningen af det gamle Baand mellem Nørre- og Sønderjylland, idet han under 23 Juli 1684 fra Gottorp udstædte et aabent Brev, hvorved befaledes, „at efterskrevne 7 Kirker i Tønderhuus Amt, nemlig Tønder, Høier, Skads, Hjerpsted, Brede, Abild og Ubjerg skal herefter som i fordum Tider ligge og høre under Riber bispoppelig Jurisdiktion, og af Superintendenten over Riberstift, den som nu er eller efterkommendes vorder, med Visitats og Regnskabers Forhør samt alt andet deres Embede vedkommende, betjenes". Samme Dag blev det ved et Reskript til Provst og Præster i Haderslev Amt indskjærpet, at de, forsaavidt de stode under Ribe Bispestol, skulde i geistlige Sager aldeles rette sig efter **danske Lov** og være de kongelige Forordninger, som vare udkomne eller herefter udgaves, undergivne [1]). Derimod bleve baade Lygumkloster og de tre Sogne i Aabenraa Amt, ved denne Leilighed glemte og overseete. I de nærmest følgende Aar visiterede nu Ribe Bisp Christen Lodberg de 7 Sogne; men det varede ikke længer end til 1689, da Christian den Femte ved flere af de europæiske Stormagters Mellemtræden blev nødt til at tilbagegive Hertugen hans Land, hvorefter alt blev sat paa den gamle Fod. Da Frederik den Fjerde 1720 gjenforenede Slesvig med Riget, kunde dette være blevet rettet. Men denne Konge benyttede langt fra ikke

---

[1]) Fogtmanns Reskripter, 1684, S. 262. I Tønder By-Arkiv findes denne og flere andre Kongeskrivelser om samme Sag.

tilfulde den gode Leilighed, der var ham given: han forsømte Meget, og deriblandt ogsaa det, at give hine Sogne tilbage til Ribe Stift og Øen Femern til Odense Bispestol.

Øerne Als og Ærø bleve, som vi have seet, efter en Deel Aars Adskillelse i Aaret 1540 af Christian den Tredie atter lagte under Fyns Stift, og da Kongen ved den kort paafølgende Deling 1544 til sin Deel bl. a. fik disse tvende Øer, saa syntes der ikke at være nogen synderlig Fare for, at jo den gamle Forbindelse vilde vedblive. Her blev rigtignok ogsaa bedre holdt igjen end i Nordslesvig, men dog endte det sig ikke, uden at ogsaa Forbindelsen med Odense Stift svækkedes.

Ved den Deling, som fandt Sted 1564, overlod Kong Frederik den Anden sin Broder **Hans den Yngre** Als og Ærø m. m., hvis Besiddelse han dog først skulde tiltræde, naar Enkedronnig **Dorothea** døde; thi hende vare de overdragne som en Deel af hendes Enkegods. Allerede med Enkedronning Dorothea havde Kongen alvorlig Tvist om Kirkehøiheden; hun udnævnte 1566 paa egen Haand en Provst over Als og Ærø og en Deel Sogne i Sundeved, uafhængig af Bispen paa Fyn. Men Kongen tog deraf Anledning til at tilskrive samtlige Præster paa Als og Ærø, at de i det Geistlige herefter som før skulde lyde under Fyns Bispestol, og Enkedronningen maatte efter nogen Modstand falde tilføie [1]). Da Hertug Hans efter sin Moders Død 7 Okt. 1571 tiltraadte Besiddelsen af Øerne, fornyede han Forsøget paa at gjøre sin formeentlige Ret til kirkelig Høihed og Jurisdiktion over Geistlig-

---

[1]) Jensen, Kirchliche Statistik. S. 313—14. Pontopp. Annal. III. 408.

heden gjældende, idet han beraabte sig paa den anførte Sætning, at Landshøihed og Kirkehøihed vare uadskillelige. Denne Sætning kunde imidlertid saa meget mindre finde Anvendelse paa Hertug Hans den Yngre og de fra ham udgaaende Linier, som de aldrig fik Arvehyldning af Stænderne eller erkjendtes for regjerende Fyrster. Hertug Hans maatte derfor finde sig i, at Kongen ved Dernes Overdragelse fastsatte, at den geistlige Jurisdiktion skulde tilhøre Fyns Bispestol. Ogsaa ved senere Overeenskomster mellem Kongen og Hertugen 1579 og 1584 om nogle af Kronens Godser paa Als, maatte Hertug Hans udtrykkelig i en skriftlig Erklæring erkjende den fynske Bispestols Ret [1]). Saameget opnaaede dog Hertug Hans ved indstændige og mere beskedne Anmodninger, at han fik Jurisdiktion og Patronatsret over tvende Kirker paa Als, som han selv byggede, nemlig den nye Kirke i Sønderborg og Kirken paa Kegnæs. Heraf dannedes i Forbindelse med et Par Kirker i Sundeved det lille sønderborgske Provsti, uafhængigt af Bispen i Fyn. — Ogsaa den glücksborgske Linie fik, efter den her kun lidet anvendelige Sætning om Landsfyrstens Ret til at udøve Kirkehøiheden, Tilladelse til at oprette et eget Provsti for de Kirker, der hørte til dens Besiddelser, hvilke derved unddroges den kongelige General-Superintendent i Slesvig. Men nu er det Mærkelige: da denne Linie 1779 uddøde og dens Besiddelser overtoges af Kronen, bleve faa Aar efter, som rimeligt, de glücksborgske Sogne igjen underlagte den slesvigske General-Superintendent; men hvad der var ligesaa rimeligt, nemlig at de to alsiske Sogne, da Kronen

---

1) Stemann, Schleswigs Rechts- und Gerichtsverfassung im 17ten Jahrh. 1855. S. 59. 267—69.

1667 overtog den sønderborgske Linies Besiddelser, tilbagegaves Fyns Stift, det skete ikke. De lagdes under den slesvigske Superintendent og bleve siden for bestandigt skilte fra Fyns Stift [1]).

Paa denne Maade ere efterhaanden 17 Sogne unddragne deres gamle Forbindelse med Ribe og Odense Stift; hiint har mistet 11, dette 6 Sogne (de to paa Als og de fire paa Femern); og hiint vigtige kirkelige Baand mellem Danmark og Slesvig, der havde dannet sig aldeles historisk ved Tingenes egen Gang og naturlige Udvikling, er saaledes blevet betydelig svækket. Det minder om for Fremtiden at være mere opmærksom og forsynlig.

Vi have seet, hvorledes det Tydske samtidigt med Reformationen gjorde et mægtigt Fremspring i Slesvig, hvorledes den studerende Ungdom strømmede til Tydskland, for der at søge sin videnskabelige Uddannelse og Forberedelse til Embedsvirksomhed i Kirkens, Skolens og den verdslige Regjerings Tjeneste, hvorledes Tydskere hobeviis vandrede ind i Slesvig og trængte sig ind netop i de høieste Embeder, hvorledes endog tydsk Gudstjeneste gjordes til Regel i et Land, der for største Delen var dansk, og at den Eenhed i den øverste kirkelige Styrelse, som tidligere havde fundet Sted mellem Danmark og Slesvig opløstes og snart forvandledes til en Kirke-Eenhed med Holsteen, medens tillige efterhaanden den særlige Forbindelse mellem danske Stifter og betydelige Dele af Slesvig svækkedes og forringedes.

---

[1]) Jensen, Kirchl. Statistik. S. 314. 319. Wiegmann, Geschichte der christl. Relig. in Schl. und Holst. 1840. S. 129—30. 147—48. Ogsaa den pløenske eller yngre nordborgske Linie fik en Tidlang Kirkehøihed over Sognene i Nørreherred paa Als (1676—1730), se Jensen, Kirchl. Statist. S. 1633—35.

Man kan vel ikke sige, at Reformationen ligefrem virkede alle disse Ting; men den blev en Anledning til dem alle og fremkaldte nogle umiddelbart; den lagde Grundvolden for hele denne nye og uheldige Tingenes Orden ved mægtigen at udvide den tydske Indflydelse, der især maatte slaae Rod i Slesvig, hvor Jordbunden allerede forud var saa vel forberedt for den tydske Sæd. De ulykkelige Landsdelinger, som ogsaa vare en tydsk Gave til Slesvig, Sammenblandingen af Slesvigs og Holsteens Kirkevæsen, og Tydskernes egen Paatrængenhed, som den danske Regjering saa svagt modsatte sig og de gottorpske Fyrster saa villig kom imøde, forenede sig om at gjøre den Tydskhedens Strøm, som allevegne fulgte med Reformationen, saa særlig fordærvelig for dansk Sprog og Nationalitet i Slesvig. Af Reformationen i sig selv skulde man ellers mindst ventet, at den vilde have fortrængt Modersmaalet fra Kirken; thi det hørte netop med til Luthers Hovedgjerning, at aabne Biblen for Folket, ved at oversætte den i dets Sprog, og at gjøre Guds Ord forstaaeligt for Menigmand, ved at forkynde det i Modersmaalet. Men denne væsentlige Side af Reformationen forvanskedes i Slesvig, hvor de unaturlige Forhold snart førte det dertil, at danske Menigheder maatte søge deres Opbyggelse og Oplysning i Kirke og Skole gjennem Tydsk.

VI.

Latin holder sig i Brug ved Gudstjenesten i Slesvig et Par hundrede Aar efter Reformationen, og afskaffes først lovlig sidst i det 18de Aarhundrede. Tanke om at indføre latinsk Retssprog i Nordslesvig i det 19de Aarhundrede.

Naar man veed, at et andet Tungemaal end Folkets efterhaanden blev gjort til Kirkens Sprog, vil man finde en anden Besynderlighed mindre paafaldende, nemlig at **Latinen** længe efter Reformationen vedblev stærkt at regjere i Slesvig, dette Sprogforvirringens Land, ved Siden af Høitydsk og Plattydsk. Det ene er slet ikke mere urimeligt eller stødende end det andet, begge Dele en Fortsættelse af Middelalderens unaturlige Adskillelse mellem Kirkens og Folkets Sprog. Denne Kjendsgjerning fortjener noget nærmere at udhæves. Det er bekjendt, at man i Danmark som i flere Lande ved Kirkevæsenets Gjenordning efter Reformationen beholdt ikke faa Bestanddele af den romerske Kirkes latinske Gudstjeneste; Bestemmelse derom gives baade i den danske og i den i det Hele hermed stemmende slesvig-holsteenske Kirke-Ordinants af 1542. Grunden var, at de Styrende deels selv ikke havde Lyst eller Mod til aldeles at bryde med det Gamle, deels troede, at de lettere kunde skaffe den nye Lære Indgang i Menighederne, naar disse fik Lov til at beholde en Deel af det Tilvante i den gamle Gudstjeneste. I den anden Halvdeel af Reformationens Aarhundrede, da Latinens Regimente var paa sit Høieste, gik man endog en Deel videre, end selve Kirke-Ordinantsen foreskrev [1]). Imidlertid var dog Anvendelsen af Latin

---

[1] C. T. Engelstoft, Liturgiens Historie i Danmark, S. 82—83.

langt ringere paa Landet end i Kjøbstæderne, og Valget af Latin eller Dansk i det Hele overladt til Præstens Godtykke; den var ogsaa af mindre Omfang ved Søndags-Gudstjenesten end paa de høie kirkelige Festdage, Juul, Paaske og Pindse. I Danmark indtræder ogsaa snart en mærkelig Dalen i denne søre Brug af Latin ved Gudstjenesten, der blev mere urimelig, jo længere den varede, indtil omsider Christian den Fjerde i Aaret 1640 gjennem Landemoderne befalede Afskaffelsen „af latinske Sange og responsoria i de daglige Bedetimer baade om Formiddagen og Eftermiddagen, og forordnede, at Alt, saaledes som en fornuftig Gudstjeneste krævede det, herefter skulde skee paa Dansk“ [1]). Har Brugen efter den Tid maaskee holdt sig paa et eller andet Sted, især paa de høie Festdage, saa maa det snart være ophørt. Derfor kunde Biskop Bagger, Hovedforfatteren af det danske Ritual, i hvilket Latinen er heelt forsvundet, i Aaret 1686 sige, at den latinske Messe, som pleiede at bruges paa de store Festdage, er paa de fleste Steder **allerede for længe siden** gaaet af Brug, saa at Ingen kan paastaae, at den nu først er afskaffet [2]).

Anderledes er det gaaet i **Slesvig**: der er Brugen af Latin ved Gudstjenesten først lovligen afskaffet **i Slutningen af det attende Aarhundrede.** Den gottorpske Hofpræst Adam Olearius udgav i Aaret 1665, altsaa 25 Aar efter hiin Forordning af Christian den Fjerde, en Kirkebog, omtrent svarende til vor Ritual og Alterbog, for Slesvig og Holsteen, der snart kom i almindelig Brug i begge Land-

---

[1] Pontopp. Annal. IV. 320.

[2]) Zwergius, det sjellandske Cleresie, S. 315.

ſkaber [1]). Denne Bog giver os en Forestilling om Omfanget af Latinens Brug ved Gudstjenesten i Slesvig i anden Halvdeel af 17de Aarhundrede. En stor Deel af Altertjenesten var paa Latin. Gudstjenesten begyndte med den ſaakaldte »introitus« eller en Række af Vexelſange mellem Præsten og Choret, der vare en Levning af den katholske Messe, saa som Kyrie eleison Christe og Gloria in excelsis Deo, eller: Veni sancte spiritus, reple tuorum corda fidelium o. s. v., sluttende med et Halleluja; Vexelſangen endte med en latinsk Bøn af Præsten, som Choret besvarede med Amen. Paa de store Festdage vare der andre og flere saadanne Vexelſange. Naar der efter Prædikenen var Kommunion, blev der før denne messet og sunget de saakaldte »præfationes«, der ved den almindelige Søndagstjeneste lød: Dominus vobiscum, Et cum spiritu tuo. — Sursum corda, Habemus ad dominum. — Gratias agamus, Domino Deo nostro o. s. v. o. s. v., og det tredobbelte sanctus, sluttende med Osianna in excelsis. Men Julen, Paasken, Himmelfartsfesten og Pindsen havde hver sine særlige præfationes. Foruden at Messen saaledes for en stor Deel var latinsk, blev der ogsaa sunget latinske Psalmer, saaledes ved Julen: Grates nunc omnes reddamus Domino Deo, qui sua nativitate o. s. v., eller Dies est lætitiæ in ortu regali o. s. v., eller Puer natus in Bethlehem, unde gaudet Hierusalem o. s. v. Ved Paaskefesten sang man: Surrexit Christus hodie, Halle, Halleluja, Humano pro solamine o. s. v. Paa Himmelfartsdagen lød det: Ascendit Christus hodie, Alle, Alleluja, — Sursum ad patrem gloriæ, Alle, Alleluja, — Qui morte crucis horrida o. s. v. Underligt bliver det især, naar Latin

[1] Das schleßwigische und holsteinische Kirchen Buch, Schleßwig 1665.

og Tydsk er blandet imellem hverandre. En Prøve herpaa er dette:

In dulci jubilo, nun singet und seyd froh,
Unsers Hertzen Wonne liegt in præsepio,
Und leuchtet als die Sonne matris in gremio,
Alpha es et O, Alpha es et O.

O patris charitas, o nati lenitas,
Wir wären alle verlohren per nostra crimina,
So hat er uns erworben cælorum gaudia,
Eya weren wir da, Eya weren wir da.

Blandt „Vesper Gesänge“ eller de Psalmer, som bleve sungne ved Gudstjenesten Løverdagaften eller Aftenen før de store Høitidsdage, anfører Olearius ikke mindre end 10 lange latinske Psalmer, og da slet ingen tydske her meddeles, synes denne Gudstjeneste at have været heel Latin. Ogsaa over de Døde sang man paa Latin; Kirkebogens Forfatter meddeler een længre og tre kortere Liigpsalmer paa dette Sprog. Det følger allerede af den praktiske Bestemmelse, som Olearii Bog havde, at de latinske Formularer, Vexelsange og Psalmer, han meddeler, ikke have faaet Plads i hans Bog, for paa denne Maade som kuriøse Antiqviteter at bringes til Efterverdenens Kundskab, men fordi de virkelig vare i Brug. For dog ikke at lade os i nogen Uvished herom, ytrer han selv et Sted leilighedsviis, at de latinske Psalmer, han meddeler, pleiede at bruges i Menighederne[1]).

---

[1]) Han havde forglemt at meddele nogle latinske Liigvers paa det rette Sted, og idet han senere tilføier dem, S. 136, bemærker han: „Dieweil nachfolgende lateinische Gesänge, welche bey den Begräbnissen der Todten pflegen gebrauchet zu werden, p. 97 außgelassen, sind sie hieher gesetzet“.

En besynderlig opbyggelig Gudstjeneste maa det paa mange Steder have været, hvor Præsten var tydsk, Menigheden dansk, Prædiken tydsk, Messe og Sang blandet Latin og Tydsk! — Olearii Bog viser, i hvad Omfang Latinen brugtes ved Gudstjenesten paa den Tid, hans Værk udkom, eller den anden Halvdeel af det syttende Aarhundrede.

En Deel Aar efter Olearii Værk udkom den glücksborgske Kirkeforordning af 10 Dec. 1682 for de Hertugen af Glücksborg tilhørende Sogne i Sundeved og Nørre-Angel, hvilken giver et Beviis paa det latinske Sprogs fortsatte Brug ved Gudstjenesten i Slutningen af 17de Aarhundrede. Den bestemmer at hele Menigheden „mit schuldiger Andacht" skal synge Kyrie Eleison, og derefter skal Præsten alene synge for Alteret Gloria in excelsis Deo; siden synges præfatio Evangelii af Præsten, og til Slutning ligeledes af Præsten credo in unum Deum [1]). At Latin endnu i den første Fjerdedeel af det attende Aarhundrede, to hundrede Aar efter Reformationen, havde bevaret sig i sit fulde Omfang ved Gudstjenesten og ved kirkelige Handlinger, i det Mindste i Stæderne, derom oplyses vi ved en mærkelig Skrivelse fra Slesvigs øverste Geistlige, General-Superintendent Andreas Høyer, til Flensborg Konvent, af 5 Dec. 1725. Han meddeler heri Konventet, at der med de høiere geistlige Autoriteters Samtykke nu er givet Tilladelse til at ombytte de hidtil brugte latinske Sange med tydske, hvilke man derfor herefter turde betjene sig af baade ved den offentlige Gudstjeneste, ved Vespersangene og ved Liigbegjængelser, paa det at Gudstjenesten kunde skee med

---

[1]) Den glücksb. Kirkeforordn. af 10 Dec. 1682 § 3. § 4. § 14. § 17. (I det forrige Glücksb. Arkiv, nu i Geh.-Ark.)

større Opbyggelighed og Enhver synge med [1]). Om Forholdene have været ganske de samme i Landsbykirkerne, vides ikke nærmere. Nogen Oplysning giver imidlertid en Bemærkning af Pontoppidan. Han var Præst i Hagebjerg paa Als fra 1726 til 1734 og fortæller, at han ved sin Ankomst til dette Sogn forefandt den Skik paa Festdagene at messe Gloria, Credo, Deus vobiscum for Alteret, og at han var den første, som aflagde dette [2]). Vel hørte Als under Fyns Stift, men da den latinske Gudstjeneste den Gang for længe siden var afskaffet i Kongeriget, maa man antage, at den her paa Als har vedligeholdt sig formedelst Nærheden af Slesvig og de mangehaande Berøringer, som denne Ø, der i verdslig Henseende udgjorde en Deel af Slesvig, nødvendig maatte have med dette Landskab. Iøvrigt har vel baade Omfanget, hvori Latinen brugtes, og Varigheden af Tiden, hvori den holdt sig i Brug, været ulige paa de forskjellige Steder. I Holsteen blev Affyngningen af Credo og Gloria afskaffet ved et kongeligt Reskript af 11 Marts 1746, foranlediget ved en Forestilling fra Præsten Helmich i Süderau; men

---

[1]) Skrivelsen lyder saaledes: Als bekanndter maßen vor Jahren daran gearbeitet ist, daß die Lateinische Gesänge in den Kirchen und bei den Leuten, sowohl in Flensburg als an anderen Ohrten dieser Herzogthümer möchten abgestellet, und an deren statt gute bewährte Teutsche Gesänge gesungen werden; so ist endlich diese Veränderung dahin permittiret und zugestanden, daß mit Genehmhaltung der Obern, und Zustimmung rev: Consist: Flensb: hinfort, um der Gemeine Erbauung, und daß einjeder mitsingen könne, die Lateinischen Gesänge mit Teutschen abgewechselt, und sowohl bey öffentlichem Gotes = Dienst, als in den Vespern und bei den Leichen adhibiret und gebrauchet werden mögen. Welches hiedurch dem Rev: Min: sowohl als hiebevor denen Hrn. Schul=Collegen eröffnet" osv. (Af Flensborg Provste=Arkiv).

[2]) Pontopp. Annal. III. 67.

besynderligt nok blev dette ikke udvidet til Slesvig, og saaledes vedbleve her Kirke-Ordinantsens Bestemmelser i dette Punkt at være de gjældende, meer eller mindre hævdede eller indskrænkede ved Praxis. Det viste sig imidlertid næsten en Menneskealder efter, at uagtet hiint Reskript var Brugen af Latin ved Gudstjenesten dog ikke aldeles ophørt i Holsteen. Et Tilfælde, som indtraf i Krempe 1772, henledede Regjeringens Opmærksomhed herpaa. Det oplystes da, at i Krempe brugtes Latin ved Begyndelsen af Eftermiddagsprædikenen og ved Begyndelsen og Slutningen af Vespertjenesten. Begge begyndtes med Afsyngelsen paa Latin af Psalmen CX, 1., hvortil føiedes »Gloria patri et filio et spiritui sancto, sicut erat in principio et nunc et semper et in secula seculorum. Amen.« Vesperen sluttedes med de Ord: Benedicamus Domino. Deo dicamus gratias«. Lignende havde fundet Sted i Rendsborg, men var for ikke længe siden blevet afskaffet af General-Superintendent Struensee. Der udgik nu et kongeligt Reskript til Over-Konsistoriet i Glückstadt, hvorved denne Uskik afskaffedes i Holsteen, og denne Gang udvidedes Befalingen til Slesvig. Det hedder derom i det kongl. Reskript af 7 Marts 1772 til Over-Konsistoriet paa Gottorp: „daß das Singen in lateinischer Sprache in allen Kirchen des Herzogthums Schleswig, wo es noch in Gebrauch ist, gänzlich abgeschafft werden soll.“ Saa seent ophørte Brugen af Latin ved Gudstjenesten at være lovlig i Slesvig!

Naar man ret betænker den umaadelige Sprogforvirring, der i saa lang Tid har hersket i Slesvig med Plattydsk og Høitydsk, og Dansk og Latin, og den haarde Undertrykkelse af Folkets Modersmaal, baade dansk og frisisk, der har fundet Sted i dette Land: saa bliver det først forstaaeligt,

hvorledes en saadan Tanke kunde opstaae hos en fornuftig Mand, som den, N. Falck yttrede i den første slesvigske Stænderforsamling, da Talen var om Indførelsen af dansk Retssprog i Nordslesvig. I Anledning af Nis Lorentzen fra Lilholts Forslag om Afskaffelsen af tydsk Retssprog og de mange latinske Formularer i Retsdokumenterne, erklærede N. Falck, at han vilde understøtte dette Forslags første Punkt, men hvad Afskaffelsen af Latin angik, „**da vilde han tvertimod hellere foreslaae at indføre det som Retssprog i det nordlige Slesvig**, saaledes som det har været ved den tydske Rigskammerret. Hvor Embedsmandens og Undersaatternes Sprog ikke har været det samme, der har man ofte fulgt den Grundsætning, at vælge et tredie som Retssprog“! [1]).

VII.

Nyt Sprogskifte: det plattydske Sprog afløses af det høitydske, først hos Regjeringen og Ridderskabet, derpaa ved Domstolene, tilsidst i Kirken. Omstændighederne derved. Sachseren Johan Reinboth. Det høitydske Sprogs Forhold til det plattydske. Modstand mod det høitydske, Forkjærlighed for det plattydske Tungemaal; stræng Medfart mod dem, der holde paa dette Sprog. De almindelige Følger af dette Sprogskifte, og dets Indflydelse i Særdeleshed paa det danske Sprogs Stilling i Slesvig. — Stiftelsen af Universitetet i Kiel.

Den fremskridende Bevægelse, som Reformationen understøttet af de tydske Elementer, der forud fandtes hos Regjeringen, Adelen og en Deel af Embedsstanden, havde givet Tydskheden, fortsattes i den følgende Tid, uden at

---

[1]) Slesvigske Stændertidende for 1836. S. 531.

møde anden Modstand end den, som Folkets Modersmaal ved sin egen Kraft maatte gjøre. Denne Modstand var ogsaa stærk og i lang Tid uovervindelig paa Folkesprogets eget Omraade, i Omgangen og det daglige Samqvem. Men udenfor denne Kreds var Modersmaalet værgeløst, thi vi ere komne til de Tider — og de vare allerede længe forberedte — i hvilke det menige Folk som politisk Bestanddeel af Staten havde saare lidet at betyde, og de Magthavende derfor saa let glemte, at der var et Hensyn at tage til dets særlige Tarv, at det havde Eiendommeligheder og en naturlig Ret, som ikke turde krænkes. Denne Modsætning mellem de Styrende og dem, som styredes, blev i Slesvig endnu stærkere derved, at de meest Formaaende i Landet for en stor Deel tilhørte en anden Stamme og talte et andet Sprog end Folkets. Under saadanne Forhold bliver det begribeligt, at Folket uden Modstand maatte finde sig i, at Love og Forordninger og alle Regjeringens Befalinger, der skulde være Rettesnor i det borgerlige Liv, udstædtes i et fremmed Sprog, at Dommerne, paa hvis Afgjørelser Liv og Velfærd ofte beroede, i en stor Deel af Landet pleiede Retten i et andet Sprog end det Folket brugte, og at dette fremmede Tungemaal paa sine Steder endog listede sig ind i Kirken. Det var, som vi have seet, det plattydske Sprog, der i Slesvig spillede denne anseelige Rolle. Det lod sig den Gang ikke forudsee, at de samme Stænder, som nu satte en saa høi Priis paa dette Sprog og holdt det i Ære paa det danske Sprogs Bekostning, senere skulde aldeles forkaste det, og vrage det som et Sprog, der kun passede for den simple Almue, og ombytte det med et andet fremmed Tungemaal, der syntes fornemmere. Og dog gik det saaledes. Det Høitydske afløste det Plattydske som Forretnings-

og offentligt Sprog, og Slesvig maatte endnu engang prøve et Sprogskifte med alle dets sørgelige Følger.

Der var, som naturligt i slige Forhold, en Tidlang nogen Vaklen frem og tilbage, inden det viste sig, til hvilken Side det vilde vende sig; det Plattydske stod en Tidlang tilsyneladende fast, medens Grunden allerede var undergravet af det Høitydske. Hovedskrifter, vedrørende baade den verdslige Lovgivning og Kirkens Styrelse, udkom endnu paa Plattydsk i sidste Deel af 16de og første Deel af 17de Aarhundrede. I Aaret 1593 udkom en ny plattydsk Oversættelse af jydske Lov, trykt i Byen Slesvig og besørget ved Lybekkeren **Blasius Ekenberger**, der var ansat som Embedsmand i Flensborg [1]). I Kjøbenhavn var der 1590 ved Kantsler Niels Kaas's Omsorg og som det synes ved hans personlige Deeltagelse i Arbeidet udkommen en ny Udgave af Loven, for at afhjælpe den Trang, der længe havde været følt hos Dommere og andre Embedsmænd, til en nøiagtig Text, fremstillet i en nyere og lettere forstaaelig Sprogform. Et lignende Behov i de Egne af Slesvig, hvor tydsk Rettergang brugtes, bevægede Ekenberger, tilskyndet og understøttet af Statholderen, den lærde Henrik Ranzau, til at besørge en plattydsk Oversættelse, for hvilken den kjøben-

---

[1]) Dat rechte Judske Lowbock Anno 1590 avergesehn, corrigeret, vnde in dem Densken vorbetert, tho Copenhagen in Druck uthgegahn. Nu öuerst vth dem Densken in de Holsteinische Sprake . . . . . vp dat trüwlikeste gebracht vnde vmmegesettet. Anno M. D. XCIII. Gedrücket tho Schleszwig, dorch Nicolaum Wegener. — Derimod har den høitydske Oversættelse, som den danske Rigsraad Erik Krabbe 1557 forfattede, og som først 1684 udgaves af P. Resen, aldrig havt nogen praktisk Betydning.

havnske Udgave af 1590 lagdes til Grund [1]); begge fik et Slags offentlig Autorisation. Ekenberger gjør i Fortalerne til første og anden Udgave selv nærmere Rede for, hvad der har bevæget ham til at paatage sig dette Arbeide. Det var især ubeqvemt for den i Slesvig bosatte tydske Adel, at man savnede en tidssvarende Udgave af Landets gjældende Lovbog paa det Sprog, som Adelen selv brugte, og Statholderen Henrik Rantzau ønskede derfor, at der maatte udkomme en plattydsk Oversættelse, »dat ock by den yennen vam Adel, de der Denschen Sprake vnkündich, dennoch wegen erer Erffgüdere ein sunderlyck interesse hebben, wat de Denschen Rechte vormögen vnd in sick holden, wethen möchten«. Men desuden var der Mange, som godt forstode Dansk i det daglige Liv, men for hvem de danske Lovudtryk, da Rettergangssproget var tydsk, efterhaanden vare blevne uklare og uforstaaelige. Ogsaa til Bedste for disse havde Ekenberger paataget sig at oversætte den danske Lov paa Plattydsk. Herom hedder det: »So wert doch menniger, binnen vnde buten Rykes geseten, Gemene vnde Priuat Persone befunden, de de gemene dachlike Densche Sprake, wat en in erem Handel vnde Wandel nödich is, wol vorstahn können, nicht tho weiniger groten Mangel daran hebben, dat se dat Landt Recht, insonderheit de Terminos juris in der Denschen Sprake, vnde wat dat Recht fördert vnde hebben wil, recht wol vorstahn scholden. Sintemal den ock dat Löfflike Förstendohm Schleszwig mit dem süluigen Lowbokes Rechte

[1]) Ekenberger siger i sine Fortaler, at den danske Udgaves Text besørgedes ved Kantsler Niels Kaas, og at hans egen Oversættelse fremgik efter Opmuntring og ved Fremhjælp af Henrik Rantzau.

begauet, ... is nicht ane, dat inner vnde vtherhaluen der Empter ein herlike Antall der vam Adel, de ere Güder im Förstendohme hebben, der sprake öuerst, insonderheit im Lowboke so gar wol nicht entbinnen syn, dat se alles in sinem vorstande, wat jder Wordt eigentlick bedüdet, vorstündeu. Derwegen nicht alleine de vam Adel gewünschet vnde vorlangen gehat, dat se eine gewisse erkleringe darup hebben mochten, sonder hefft de gemene Man vnde Inwaner des Landes, de am Meisten mit Vnrechte beschweret werden, darümme sick gesenet, dat se dorchvth solcker erer begehr geweret werden mochten, einen gewissen Düdeschen Text vor sick hedden.«

Flere andre vigtige Skrifter udkom paa Plattydsk ved denne Tid, og selv senere. Hertug Johan Adolf af Gottorp lod i Aaret 1598 endog en Kirkeordinants paa **Plattydsk** udgaae, særlig for Aabenraa Amt [1]), uagtet dette Amt var udelukkende Dansk baade i Kirkesprog og Folketale. I Aaret 1603 udkom en ny Udgave af Ekenbergers nys omtalte plattydske Oversættelse af jydske Lov, der altsaa fremdeles maa have fundet Afsætning [2]). Endnu et godt Stykke ind i det syttende Aarhundrede udgav en flensborgsk Præst **Paul Walther** en plattydsk Alterbog og Ritual eller saakaldet »Manuale ecclesiasticum edder Kercken Handbökeschen«, trykt i Flensborg 1635. — Naar man seer, at det plattydske Sprog bliver brugt i slige vigtige og for

[1]) Wiegmann, Gesch. der christl. Religion, S. 102.

[2]) Denne Udgave har faaet adskillige Tillæg foran og i Slutningen af Bogen, men til selve Texten er Restoplaget af Udgaven fra 1593 benyttet, med Undtagelse af nogle af de første Sider, som ere blevne omtrykte.

det praktiske Liv bestemte Skrifter, og tillige veed, at til samme Tid plattydske Oversættelser af Bibelen [1]) og plattydske Psalmebøger vedbleve at udkomme, skulde man mene, at Plattydsk som offentligt og Forretningssprog endnu nød en urokket Anseelse; men dette var ingenlunde Tilfældet. Da Walthers »Kercken Handbökeschen« udkom, var det Høitydske allerede nærved at trænge ind i Kirken, og hos Regjeringen og ved Retterne i største Delen af Slesvig havde det Høitydske endog en lang Tid forud taget Magten fra det Plattydske. Det Høitydske har gjort selv samme Vandring i Slesvig som det Plattydske, begyndende fra oven; Landets Fyrster og deres Embedsmænd gave Tonen an, dem fulgte Ridderskab og Prælater, derefter forvendte Domstolene deres Sprog, tilsidst fandt Høitydsk Vei til Kirken; det menige Folk blev uberørt af Høitydsk, og har ikke lært det den Dag i Dag. Frederik den Førstes Sønner have gaaet i Spidsen for det andet Sprogskifte i Slesvig, ligesom de holsteenske Grever for det første. Indtil Midten af det 16de Aarhundrede eller bestemtere til 1560 forekommer Plattydsk jævnlig som Regjeringssprog, vel ikke udelukkende; thi ogsaa mange offentlige Breve og Akter, navnlig fra Christian den Tredie, ere i de 30 nærmest foregaaende Aar affattede paa Høitydsk [2]), men Plattydsk er

---

[1]) En plattydsk Oversættelse af Bibelen udkom endnu 1621.

[2]) Som et Exempel blandt mange, der ogsaa er mærkeligt ved den Modsætning af begge Sprog, her finder Sted, kan anføres Aktstykket fra Aar 1544 i Supplement til Christian den 3dies Historie, S. 62 flg., en Besværing fra Ridderskabet med Hensyn til dets Privilegier: Besværingen er paa Plattydsk, men Svaret fra Christian den Tredie og hans Brødre Hertugerne Hans og Adolf er paa Høitydsk.

dog heller ikke sjældent. Men efter 1560 forsvinder det Plattydske aldeles, og om det muligen skulde forekomme efter den Tid, vil det være som en sjælden Undtagelse; Regjeringens offentlige Skrivelser, Forordninger og Bekjendtgjørelser, blive herefter, uden Forskjel om de ere rettede til frisiske, plattydske eller danske Egne, affattede paa Høitydsk, f. Ex. 1562 Høitydsk til Femern; 1572 Høitydsk til Nordstrand, 1563 Høitydsk til Flensborg, 1565 Høitydsk til Sønderborg, 1567, 1569, 1571 o. s. v. Høitydsk til Haderslev [1]); almindelige Forordninger for hele Landet 1562, 1564, 1565 o. s. v. paa Høitydsk [2]). Bekræftelsen paa Stændernes Privilegier af Kong Frederik den Anden Aar 1564 er paa Høitydsk [3]). Samme Aar fulgte Stænderne det af Regjeringen flere Gange givne Exempel ved at ombytte det hidtil brugte plattydske Sprog i deres Forhandlinger med Høitydsk [4]). — Noget længre varede det, inden Høitydsk fandt Indgang ved Domstolene, navnlig de lavere, Herredsthingene. Dog forsvinder det Plattydske allerede fra 1600 mere og mere. I Aaret 1600 forekommer endnu Plattydsk i Nord Husum Kog, men 1615 er det afløst af Høitydsk; i det nordlige og mellemste Angel, i Nyherred og Ugleherred, bruges allerede Høitydsk paa Thingene 1626 og 1630, i Viesherred 1626, og muligen har det været brugt

---

[1]) Corpus statut. Slesv. I. 694. 429. II. 788. III. 2. 187. II. 482. 486. 492. o. s. v.

[2]) Sammlung der gemeinsch. Verordn. S. 132. 136. 143 o. s. v.

[3]) Jensen und Hegewisch, Privilegien, S. 190. Der forekommer vel allerede en Revers til Stænderne af Christian 3 fra Aar 1533 (anf. St. S. 170), paa Høitydsk; men Plattydsk kommer siden igjen.

[4]) Jpsen, Die alten Landtage der Herz. Schlesw.-Holstein, S. 36.

en rum Tid forud; men man har ikke Retsdokumenter fra disse Herreder offentliggjorte ældre end fra de anførte Aar, saa man ikke med Bestemthed kan sige, naar det Plattydske her er ophørt som Retssprog. I de nordligere Dele af Landet, som Kjær og Slaugs Herred i Tønder Amt, holdt det Plattydske sig længre i Brug ved Domstolene, i hiint endnu 1669, i dette 1672; Høitydsk forekommer i Kjærherred først 1691, i Slaugs 1683 [1]); længre nordpaa vedblev Dansk indtil efter Midten af det 18de Aarhundrede at være Retssprog, ligesom ogsaa paa Als og Ærø.

Sidst trængte det Høitydske ind i Kirken og fordrev det Plattydske. Hvorvidt egentlig det Plattydske den Gang havde grebet om sig som Kirkesprog i de danske Egne, derom savner man nærmere Oplysning. At det Plattydske er kommet i Brug paa Prædikestolen i Flensborg og de sydligere Kjøbstæder strax ved Reformationen eller ikke længe efter, maa man, uagtet intet udtrykkeligt Vidnesbyrd derom haves, efter det Indtryk, som alle Efterretningerne om de sproglige Tilstande gjøre, finde ganske sandsynligt; og vist bliver det, at Plattydsk var det almindelige Kirkesprog i Flensborg i den sidste Deel af 16de Aarhundrede, da man veed, at der ved den Tid blev beskikket en egen dansk Præst i Flensborg for at

---

[1] De anførte Oplysninger om Forandringen i Retssproget ere hentede fra de i Stemanns Skrift Schleswigs Rechts- und Gerichtsverfassung im 17ten Jahrh. trykte Domme og Thingsvidner, S. 242. 221. 217. 210. 205. 196. 197. og fl. St. — Hvad Sønder-Angel angaaer, da haves hos Noodt et Thingsvidne fra Strußtrup (Struxdorf) Herred af 1590 paa Plattydsk, og af Domkapitlet i Slesvig 1595 et plattydsk Fæstebrev paa „die freie Sehrmarck Torschel“ (Særmarken Thorskilde i Havetoft Sogn); men 1609 udstæder Domkapitlet et høitydsk Kjøbebrev. Noodts Beiträge, 2 B. S. 378. 390. 475.

høde paa Manglen af dansk Gudstjeneste [1]). Paa Landet er det uden Tvivl gaaet langsommere med det Danskes Fortrængelse; men at Plattydsk i Svans, der heelt var adeligt Gods, og i det sydlige og sydøstligste Angel, hvor der ligeledes var meget Adelsgods, er blevet brugt i Kirken, i det Mindste ved Siden af Dansk, sidst i det 16de eller først i det 17de Aarhundrede, er ikke uantageligt. I et saadant adeligt Sogn, Gelting, skal der være prædiket plattydsk 1621, skjøndt ikke uden Modstand fra den danske Befolknings Side; ja endog i Nørre-Hagsted i Viesherred, sydvestlig i Flensborg Amt, forekommer plattydsk Prædiken i Aaret 1628 [2]).

Med Bestemthed at angive, til hvilken Tid Høitydsk først har fundet Plads paa Prædikestolen, falder for de fleste Dele af Landet noget vanskeligt, da man ikke her, som ved Spørgsmaalet om Regjeringens, Stændernes og Domstolenes Sprog, finder skriftlige Vidnesbyrd for sig; kun Faa fandt det værd at gjøre en Optegnelse om en Sag, der syntes saa ligegyldig og ligesom faldt af sig selv; Prædikener fra den Tid har man ikke, og at slutte fra Folkesproget til Præstens Sprog, som ellers overalt i den protestantiske Verden vilde være det naturlige, gaaer ikke an i Slesvig. Imidlertid vil man fra en Forandring, som er foregaaet med Kirkebøgernes Sprog, med temmelig Sikkerhed kunne

---

[1]) Clæden, monum. Flensb. I. 723—24. Den danske Præst skulde prædike om Mandagen i Hellig Geist Kirke; den første, som beskikkedes til dette Embede, døde 1600.

[2]) Michelsen und Asmussen, Archiv für Staats- und Kirch. Gesch. der Herzogth. Schl., Holst., Lauenb. 3 B. S. 79—80. Jensen, Kirchl. Statistik, S. 26. 27.

slutte til, at en tilsvarende Forandring enten samtidig eller ikke længe efter har fundet Sted i Prædikestolens. De færreste Kirkebøger gaae saa langt tilbage i Tiden, men dog adskillige. I **Ølseby** Sogn er Plattydsk sidste Gang brugt i Kirkeregnskaberne for Aaret 1644, næste Aar 1645 føres Regnskaberne paa Høitydsk og saaledes bestandigt i den følgende Tid; ligesaa i det med Ølseby forbundne **Sarensted** Sogn; det Samme er Tilfældet med **Tumby** og **Strustrup** Sogne [1]), med **Havetoft** Sogn og med Sognet **Hollingsted** [2]). Disse Sogne ligge i Gottorp Amt; i **Breklum** Sogn, Husum Amt, har man begyndt at føre Kirkebøgerne paa Høitydsk mellem 1643 og 1648 [3]). Man feiler næppe ved at antage, at denne Indførelse af Høitydsk, der begynder 1645, skriver sig fra den hertugelige Generalsuperintendent **Johan Reinboth**, der netop 1645 tiltraadte sit Embede som General-Superintendent og Provst for Gottorp og Husum Provsti; han var en Sachser, fra Meissen, den høitydske Dialekts Hjem. I Sønder-Lygum, Tønder Amt, der ogsaa stod under Hertugen af Gottorp og hans Superintendent, har Provst Stefan **Kenkel** første Gang 1652 betjent

---

[1]) I Strustrup og Tumby har der dog været en Afbrydelse i Plattydsk fra 1610—15, da Kirkebøgerne ere førte paa Høitydsk, men med en fremmed Haand, og Plattydsk begynder igjen efter 1615 og vedbliver indtil Regnskabet „5 Nov. 1644 thor bedröveden tidt“; fra det næste Aar 1645 bruges stadigen Høitydsk.

[2]) Augustiny, Chronik des Kirchspiels Hollingstedt, Flensburg 1852. S. 50: „1645 ist die Kirchenrechnung zum ersten Mal auf Hochdeutsch eingetragen und von dem Generalsuperintendenten Dr. Johannes Reinboth und dem Kirchen Commissarius Johann Adolph B[ecker] unterschrieben worden“.

[3] Jensen, Kirchl. Statistik S. 725.

sig af det høitydske Sprog ved Visitatsen og i Kirkeregnskaberne [1]).

Ligesom det Plattydske tidligere fandt Indgang i **Kjøbstæderne** end paa Landet, fortrængende det Danske fra Kirkerne, saaledes kom ogsaa det Høitydske her tidligere til Ære og Værdighed, fortrængende det Plattydske. Man veed saaledes, at i **Flensborg** blev der allerede tidligt i 17de Aarhundrede prædiket Høitydsk, og først af **Fr. Dame**, en Holstener, der fra 1600 til 1635 var Præst ved Nikolai Kirke [2]). Han prædikede i den første Tid Plattydsk, men ombyttede det siden med Høitydsk, fordi Hertuginde Augusta, en Søster til Christian den Fjerde og gift med Hertug Johan Adolf, ikke syntes om Plattydsk [3]). Dog holdt det høitydske Prædikesprog sig ikke stadigt i Flensborg fra den Tid, thi senere prædikedes Plattydsk i samme Kirke, lige indtil Stefan Klotz i Midten af 17de Aarhundrede gjorde Høitydsk til det almindelige Sprog i Kirken [4]).

Det forstaaer sig af sig selv, at Forandringen med Sproget paa Prædikestolen ikke allevegne, ikke engang i det samme Provsti, er gaaet for sig paa een Tid: hvor en gammel Præst en Række af Aar var vant til at prædike paa

---

[1]) Provste-Arkivet i Tønder. Dog er Præsten Nicolaus Claudius vendt tilbage til det Danske og har fra 1682—94 ført Kirkebøgerne i dette Sprog; men 1694 skiftede han Sind og skrev Tydsk; han blev just dette Aar anden Gang gift, om det har gjort noget til Sagen.

[2]) Jensen, Kirchl. Statistik, S. 26.

[3] O. H. Møller, Histor. Nachricht von den kön. Pröbsten in Flensburg, S. 21.

[4]) Jo. D. Michaelis oratio de ea Germanica dialecto, qua in sacris faciundis utimur, p. 188, et samtidigt Vidnesbyrd, som siden vil blive anført.

Plattydsk, beqvemmede han sig ikke let til at ombytte det med Høitydsk [1]); man maatte da vente med at indføre Forandringen til der blev Embedsskifte. Men man kan antage for vist, at ved Aar 1665 var der paa de allerfleste Steder i Slesvig, hvor man før havde havt plattydsk Prædiken, nu indført høitydsk; thi dette Aar, ikkun 30 Aar efter at Paul Walthers plattydske »Kerken-Handbökeschen« var udkommen, udgav **Olearius** sin „Kirchenbuch“ (Ritual og Alterbog) paa Høitydsk [2]), og han siger i Fortalen: „die meisten Pfarrer verrichten ihre Predigten und Gottesdienst jetzo nicht in niedersächsischer sondern hochdeutscher Sprache.“

Saaledes var det eengang saa ansete plattydske Sprog efterhaanden forstudt af Landets Fyrster, af Prælater og Ridderskab, af Domstolene og omsider af Kirken, og stødt til Side for det prægtigere høitydske. Som Forretningssprog havde det hersket i Slesvig omtrent halvtredie hundrede Aar, i det 15de, 16de og ind i det 17de Aar-

---

1) Om Richard Tilemann Præst i Borlum i det frisiske, som døde 84 Aar gammel 1647, bemærkes: „er predigte noch plattdeutsch und schalt seine Zuhörer „Borlumer Pack“. (Jensen, Kirchl. Statist. S. 733). Om Paul Fabricius i Fjolde, Bredsted Amt, som blev ansat 1648, hedder det: „Hat zuerst hochdeutsch gepredigt und viel gutes gestiftet.“ (Jensen, smst. 755). Om Samuel Løscher, Præst i Hütten siden 1659, siges, at han først begyndte at prædike høitydsk; hans Formand, der var ansat 1631, prædikede bestandig plattydsk (Jensen, anf. St. S. 1233). Om Ingvar Petræi, en Friser, der 1670 blev ansat i det frisiske Sogn Østenfeld, bemærkes: „er war hier der erste, der hochdeutsch predigen mußte“ (Jensen, smst. 605). I Holsteen har man, som var at vente, noget tidligere, nemlig 1630, begyndt at føre Kirkebøgerne paa Høitydsk, og fra den Tid er ogsaa høitydsk Prædiken kommen i Gang. N. Staatsb. Mag. VIII. 249.

2) Das schleßwigische und holsteinische Kirchen Buch, Schleßwig 1665.

hundrede; men i de sidste hundrede Aar blev dets Herredømme bestandig gjort det stridigt, og fra 1560 trængtes det Aar for Aar mere ud af sin gamle Stilling, indtil det omsider aldeles veg for det Høitydske og maatte lade sig nøie med at være den simple Almues ringe Sprog — til Hverdagsbrug; thi om Helligdagene maatte selv Bonden tillige med Søndagsklæderne ogsaa trække det høitydske Søndagssprog paa, for i det at lære Gudsfrygt for hele Ugen. Betragtet fra et reent dansk nationalt Standpunkt, kan man vel ikke kalde det sidste Sprogskifte i Slesvig, der satte det Høitydske i det Plattydskes Sted, uheldigt; thi det forsinkede det danske Sprogs Udryddelse. Det var ikke blot et dobbelt Arbeide, først at bringe det ene, saa det andet Tungemaal i Brug; men det Høitydske laae langt fjærnere fra Folkets Modersmaal end det Plattydske, og Fremgangen maatte saaledes blive langt langsommere. Dersom det Plattydske havde vedblevet at være det herskende offentlige Sprog i Slesvig, og man med samme Iver og Hensynsløshed, samme Kløgt og Anstrængelse havde arbeidet paa dets Udbredelse blandt Almuen, som man siden gjorde med det Høitydske: da tør man næppe tvivle om, at det Danske vilde være blevet aldeles fortrængt fra Slesvig og Plattydsk det herskende Sprog. Men, om end under de eengang forqvaklede og unaturlige Sprogforhold i Slesvig et nyt og vanskeligt Sprogs Indførelse i en vis Henseende var en Vinding, nemlig forsaavidt som det svækkede de Kræfter, der vare i Bevægelse mod Folkets Modersmaal, og gjorde deres Fremgang langsom og slæbende: saa var dog dette nye Sprog atter en Kilde til store Lidelser for Folket og en mægtig Hindring for dets aandelige Udvikling, og det saavel for den Befolkning i det sydlige Slesvig, hvis oprindelige

Sprog og Modersmaal Plattydsk altid har været, som for den frisiske og danske Befolkning, hos hvem det Plattydske i den sidste Tid var blevet brugt for Retten og i Kirken. For dem alle var Høitydsk et fremmed Sprog, vanskeligt at forstaae og vanskeligt at lære; det var ogsåa fremmed for deres Natur, thi den fordringsløse, jævne troskyldige Natur, som i Almindelighed udmærker denne Befolkning (saalænge den holder sig uforvansket), kunde ikke finde sit Udtryk i det fordringsfulde og høitonende tydske Sprog. Man kan tænke sig, at en Befolkning, hvoraf den ene Deel taler Dansk, den anden Plattydsk, under Omstændigheder, der begunstige en Blanding og Overgang, kan bytte det ene Sprog med det andet: Ulæmperne ville altid være store nok og en Hæmmelse af den aandelige Udvikling uundgaaelig, fordi der aldrig er mere end eet Sprog, Modersmaalet, der er det fuldkomne Udtryk for et Folks aandelige Væsen; men da Dansk og Plattydsk, allerhelst det Plattydsk, som tales i Slesvig, i Sprogtone, Ordforraad og Sprogets simple Bygning ligge hinanden saa nær, vil Misforholdet her være mindre end ellers og Følgerne mindre fordærvelige. Men heelt anderledes er det med Høitydsk: Overgang enten fra Dansk eller Plattydsk til Høitydsk forudsætter en heel Omdannelse af den eiendommelige og oprindelige Folkenatur, altsaa en Forstyrrelse og langvarig Standsning af Udviklingen. Derfor var den nu begyndte Indførelse af Høitydsk saa ulykkelig for Slesvig.

Der vare enkelte kirkelige Embedsmænd, som søgte at stride mod Strømmen og maatte lide for deres Kjærlighed til det plattydske Sprog. Saaledes blev Klokkeren **Hans Lammert** i **Østenfeld** afsat 1678 af den gottorpske Gen.-Superintendent Sebastian Niemann, fordi han ikke kunde

eller vilde synge andet end Plattydsk. Omtrent ved samme Tid maatte Præsten **Ingvar Petræi** ifølge Befaling fra Enkehertuginde Maria Elisabet af Gottorp vælge mellem at nedlægge sit Embede som Præst i Østenfeld eller prædike Høitydsk; Sognet var frisisk og Præsten selv en Friser. Samme Hertugindes Hofpræst **Volkhard Paysen**, ligeledes en Friser, maatte 1666 opgive sit Embede som Hofpræst, da det faldt ham for vanskeligt at prædike Høitydsk, og blev derefter Præst i Hatsted, hvor han formodentligt har vedblevet at prædike Plattydsk til sin Død, der indtraf 1679 [1]). Hertuginde Maria Elisabet lader efter disse Exempler at dømme til ikke at have kunnet fordrage Plattydsk, hvilket bliver forklarligt, naar man erindrer, at hun var født i det Meissenske; hun indførte ogsaa i Aaret 1656 den Dresdenske Psalmebog til Brug for sit Hofkapel [2]). Disse Præster have sikkert været de, der længst holdt paa det Plattydske; men al Modstand var forgjæves: det Plattydske var og blev skriinlagt som offentligt Sprog. Det fandt siden varme Lovtalere, der sørgede over dets Tilsidesættelse og ikke noksom vidste at berømme dets skjønne Egenskaber [3]). I vore Dage

---

1) Jensen, Kirchl. Statistik S. 26—27, jfr. S. 605. 588. 618.

2) Wiegmann, Gesch. der christl. Religion in den dän. Staaten. S. 171.

3) Den lærde Flensborger Johan Møller yttrer i et Program fra 1722, „Von billiger Liebe und Hochachtung der Land- oder Muttersprache, in Sonderheit unserer Teutschen", Følgende om det plattydske Sprog: „Bei diesen Vorzügen des Alterthums und der Fortpflanzung in so viele Länder und fremde Sprachen muß dennoch nothwendig angemerkt werden, daß unter den so mannichfaltigen Dialectis oder Spracharten Deutschlands keine sich derselben mit größerem Rechte berühmen könne als unsere niedersächsische oder cimbrische, der uralten deutschen Hauptsprache allerälteste und

synes det at ville komme til Ære i Tydskland og blive et Modestudium.

Naar man seer det plattydske Sprog trængt aldeles ud af det offentlige Liv i saa kort en Tid — thi knapt et Aarhundrede, 1560—1650, er i slige Forhold en kort Tid, og

erstgeborne Tochter, welche an unverfälschter Reinigkeit und heldenmäßiger Männlichkeit der Aussprache alle andere übertrifft und an wahrhafter Zierlichkeit auch keiner unter selbigen etwas nachgiebt. Daher billig zu bedauern ist, daß dieselbe in den letzten hundert Jahren bei uns Cimbern und bei den übrigen Niedersachsen in so große Verachtung ist gerathen, daß sie fast aus allen Kirchen, Kanzeleien, Gerichten, ja auch vielen Häusern unverantwortlich verbannt und der meisnischen zu weichen gezwungen, ja auch von den Gelehrten fast keiner sie erläuternden und weiter auspolirenden Schriften gewürdigt werde." (Kieler Blätter, 2 B. 118). Mærkeligt er det iøvrigt, at han ikke fremhæver det, som dog egentlig giver det plattydske Sprog sin Ynde, dets naive Oprigtighed, jævne, ukunstlede Tone og lette Bygning. For „Männlichkeit" kan man vel næppe rose det; derimod snarere for Blødhed, hvorved det adskiller sig fra det skurrende og haarde høitydske Sprog. Jo. David Michaelis har i en oratio de ea Germaniæ dialecto, qua in sacris faciundis atque in scribendis libris utimur (optagen i hans syntagma commentationum, vol. I. Goettingæ 1759. 4.) fremstillet det plattydske Sprogs Forhold til det høitydske, og det sidstes Overgang til Herredømmet i hele Nordtydskland i det 16de og 17de Aarhundrede. Mærkelige ere hans Ord S. 189: „gravi quidem hoc incommodo Saxonibus nostris fuit, cum nec in hunc usque diem (1751) aratores satis ea percipiant, quæ Misniee exponunt evangelii præcones, nec ea imbuantur cognitione Dei, quam ex orationibus Saxonicis uberrimam haurire possent." I den nyeste Tid har Ditmarskeren Claus Harms givet en skjøn Beskrivelse af det plattydske Sprog og dets Fortrin for Høitydsk i sin Gnomon, dritte Auflage, Kiel 1854, i Stykket med Overskrift: „Mien leve Landessprak, gude Nacht!" Ligesaa i Kieler Beyträge, 1 B. 1820. S. 292 flg. „Van de platdüütsche spraak, un worin se beter is as de hoogdüütsche"; jævnfør hans Vermischte Aufsätze, Kiel 1853, to Stykker med Overskrift „Sprick düdsch" og „Sprachverwirrung". Skrifter om samme Gjenstand af Raupach 1704 og Thorstraten 1722 omtales i Werlauffs Priisskrift S. 81—82.

den egentlige Afgjørelse faldt i et endnu kortere Tidsrum, nemlig fra 1560 til 1600 — saa ledes man til at spørge, hvad var da Aarsagerne til denne vigtige og hurtige Forandring. Svaret ligger ikke langt borte, det var Tydsklands Exempel, der i dette som i Andet blev Regel for Slesvig. Det høitydske Sprog var ved Luther gjennem hans Bibeloversættelse og øvrige indgribende Forfattervirksomhed kommet til Ære og Anseelse paa det Plattydskes Bekostning; Tydskland virkede nærmest paa Holsteen, og dette trykkede atter paa Slesvig, med hvilket det havde Fyrster og Adel og snart ogsaa geistlig Bestyrelse tilfælleds. De Studerende, baade af geistlig og verdslig Stand, reiste til tydske Universiteter og hjembragte derfra Kundskab til det høitydske Sprog, som syntes dem fortrinligere end deres danske eller plattydske Modersmaal. Hvad der fattedes, fuldbragtes ved den Mængde Tydskere, der indvandrede fra alle Egne af Tydskland. Dette Sidste har havt en meget betydelig Indflydelse, navnlig i den sidste Tid, da Kirken optog Høitydsk, hvilket falder sammen med Trediveaarskrigen. Den store Masse, som altid strømmede ind til Slesvig, fik i hine ulykkelige Aar, i hvilke Danmark med korte Afbrydelser nød Ro, en overordentlig Tilvæxt af alle dem, der søgte Tilflugt for de Farer og forfærdelige Ødelæggelser, der i 30 Aar hjemsøgte Tydskland fra den ene Ende til den anden. De fik i Slesvig baade Tilflugt og Embeder. Landsdelingerne med de mange Hoffer, de skabte, virkede ogsaa med til at fremme det Høitydske. Foruden Hertug Adolfs tydske Hof paa Gottorp, holdt den grundtydske Hertug Hans den ældre i henved 40 Aar Hof i Haderslev, siden kom de smaae Hoffer paa Sønderborg, Nordborg, Glücksborg, Augustenborg, alle tydske. Disse mange Hoffer i det lille Land vare ikke blot

i Almindelighed ligesaa mange Middelpunkter for tydsk Liv og tydske Sæder, men her fik navnlig det høitydske Sprog tidligst Indgang, og herfra fik det sin Udbredelse; Fyrsterne, deres Hoffolk og Embedsmænd brugte høitydsk Sprog før nogen Stand i Landet; Ridderskabet fulgte næst efter. Hermed staaer i Forbindelse den Støtte, som det Høitydske fik i Moden og i en lav Forfængelighed, der søgte en Tilfredsstillelse i ligesom ved Byrd og Rigdomme og andre Herligheder saaledes ogsaa ved Sproget selv at adskille sig fra den store Hob: de Fornemme fandt det simpelt at tale Plattydsk, ligesom siden, da Smitten gik dybere ned, endog de, der ikke vare Fornemme, fandt det simpelt at tale Dansk.

Snart efter at det høitydske Sprog var trængt igjennem, fik det et fast Holdepunkt i Universitetet i Kiel, som stiftedes 1665. Allerede Christian den Fjerde havde tænkt paa Oprettelsen af et Universitet, enten i Slesvig eller Holsteen, og i Aaret 1641 i Forbindelse med Hertug Frederik den Tredie af Gottorp gjort Stænderne et dertil sigtende Forslag, idet han gjorde opmærksom paa den Trang, der var til en saadan videnskabelig Stiftelse, da al Universitetsvirksomhed rundt omkring i Tydskland paa Grund af Trediveaarskrigen saa godt som var ophørt, en Omstændighed, der tillige gav stor Sandsynlighed for, at et nyt Universitet, oprettet i et fredeligt Land, hurtigt vilde komme i en blomstrende Tilstand. Stænderne gik imidlertid af Hensyn til de Bekostninger, et saadant Foretagende vilde medføre, ikke ind paa dette Forslag. Siden hvilede Sagen en Tid, da ogsaa Danmark snart efter uventet blev hjemsøgt af Krigen. Den videnskabelskende Hertug Frederik den Tredie opgav dog ikke Tanken, men gjorde i Aaret 1652 et Skridt til dens Udførelse ved at erhverve Keiser Ferdinand den Tredies Tilladelse til at oprette et Universitet: Hertug Frederik maa

altsaa have tænkt sig en By i Holsteen som Sædet for det vordende Universitet, thi ellers havde Keiserens Samtykke ikke været fornødent. Nye Krigsuroligheder hindrede ogsaa Iværksættelsen af dette Forsæt, og hans Søn Christian Albrecht forbeholdtes det at grundlægge den nye Stiftelse 1665 [1]). Kiel valgtes til Universitetsstad, men først efter lang Tvivl og Betænkning, om ikke Byen Slesvig burde have Fortrinet; det betydelige gottorpske Bibliothek og andre væsentlige Omstændigheder, som komme i Betragtning ved et sligt Spørgsmaal, talte saa stærkt for Slesvig, at man ikke kan andet end sympathisere med den fædrelandssindede og lærde Slesviger Ulrik Petersen, naar han med Bitterhed klager over den Tilsidesættelse, der overgik Slesvig, og yttrer sin Brede mod Hertugens Minister Kielmann von Kielmannsegge, en Holstener, der bevirkede, at Kiel fik Fortrinet [2]). Kiel blev saaledes det nordligste Sæde for den tydske Kultur og Videnskabelighed, og ved sin Beliggenhed vel egnet til at forplante Tydsklands lærde Væsen ind over Danmarks Grændser og videre i Norden. I en senere Tid blev det en Pleiemoder for slesvig-holsteensk Aand og slesvig-holsteenske Bestræbelser, og udstrøede meget af det Frø, der siden voxede op til Oprør. Om Slesvig 1665 var blevet valgt til Universitetsstad, vilde vel den Gang, saadan som alle Forhold vare, ikke have gjort stor Forskjel; men det vilde have havt ikke saa ringe Betydning efter 1720, og fornemmelig i det 19de Aarhundrede, om Universitetets Sæde havde været i Slesvig istedenfor i Kiel.

---

[1]) Christiani Gesch. von Schl. und Holst., fortgesetzt von Hegewisch. 3 B. 332. 4 B. 164—65.

[2]) Staatsb. Mag. 10 B. 629—36.

VIII.

Dansk Prædiken i Angel. Danske Kirkebøger. Vestfaleren Stefan Klotz og Sachseren Johan Reinboth drive Folkesproget ud af Kirkerne og indføre Høitydsk. Klotzes Personlighed og Virksomhed. Sognet Hanveds Klage til Kongen over Paatvingelse af en tydsk Præst. Præsterne Henrik Mikkelsen og Paul Sass i Haderslev fortrædiges, fordi de søge at værne om det danske Sprog i denne By. — Folkesprogenes Grændser i Midten af det 17de Aarhundrede.

Sprogforholdene i det i saa mange Henseender mærkværdige Angel fortjene en nærmere Belysning, og en saadan lader sig give, da vi om Fortrængelsen af det danske og plattydske Kirkesprog i denne Deel af Slesvig besidde forholdsviis udførligere og nøiagtigere Efterretninger end om de øvrige Egne. Men her møder os strax den Paastand, at der i Angel aldrig er prædiket Dansk, og at der altsaa ikke kan være Tale om det danske Sprogs Fortrængelse fra Kirken i denne Egn. Den Mand, paa hvis Ord man gjerne beraaber sig, den flittige og lærde Samler Jensen, en Tidlang Præst i Gelting, siden i Borne ved Slien, siger egentlig ikke andet, end at der „ikke findes Spor til, at Dansk nogensinde har været prædiket i Angel" [1]), og udelukker altsaa ikke Muligheden af, at det dog kan have været Tilfældet; men i Almindelighed har man benyttet hans Ord i den Mening, at det var en afgjort Sag, at der aldrig havde lydt Dansk fra Prædikestolen i Angel. Dette forholder sig ikke saaledes; der ere gode Grunde for at antage, at der har været prædiket Dansk i Angel i det 16de og

---

[1]) H. N. A. Jensen, Angeln, S. 144: Daß in Angeln jemals Dänisch gepredigt worden, wiewohl die Volkssprache allgemein Dänisch war, davon findet sich keine Spur.

ind i det syttende Aarhundrede, og det lader sig bevise, at Dansk til samme Tid har været brugt som **officielt Kirkesprog**. Foruden Pontoppidans bekjendte Vidnesbyrd om, at Dansk tilligemed Plattydsk først i Midten af det 17de Aarhundrede blev afskaffet ved Gudstjenesten i den Deel af Angel, som hører under Flensborg Amt, saa veed man, at Menigheden i **Gelting**, et adeligt Sogn i Gottorp Amt mellem Sliens Munding og Geltingbugten, i det 16de Aarhundrede har gjort Indsigelse mod Ansættelsen af en Præst, fordi han ikke kunde Dansk, hvilket forudsætter, at Dansk har været brugt som Kirkesprog [1]). Og selv **Jensen** finder det endog for en senere Tid, nemlig 1621, sandsynligt, at Menigheden i Gelting har gjort Forsøg paa at faae det danske Kirkesprog gjenindført [2]). Det er mærkeligt, at Sligt fremkommer netop i et Sogn, der udelukkende bestod af Adelsgods, og hvor derfor det Tydske havde en saa stor Overvægt. Man synes at maatte antage, at det Danske i andre Sogne af Angel har havt gunstigere Kaar og været mindre udsat for Krænkelse.

---

[1]) Christian Paulsen, Det danske Sprog i Hertugd. Slesvig, Kbhvn. 1837. S. 15. „Paa den anden Side fattes der heller ikke Exempler paa Menigheder, der have gjort Indsigelser mod en Præsts Ansættelse af den Grund, at han ikke har forstaaet Dansk; dette var Tilfældet i det 16de Aarhundrede i det adelige, nu aldeles tydske Sogn Gelting i Angel." Det har desværre ikke været mig muligt at faae nærmere Oplysninger om denne Sag, hvilket vilde have været af megen Interesse. Imidlertid tager jeg ikke et Dieblik i Betænkning at følge afdøde Paulsen, hvis Samvittighedsfuldhed og Grundighed er almindelig bekjendt. Det har i andre Tilfælde, hvor han har fremført noget Nyt om Sprogforholdene, uden at anføre sin Kilde og Hjemmel, ved senere Undersøgelse viist sig, at han var aldeles nøiagtig.

[2]) Michelsen und Asmussen, Archiv, 3 B. S. 80.

Ligesom Kirkebøgerne, efter hvad vi have seet, give Oplysning om det plattydske Sprog, saaledes aflægge ogsaa de enkelte blandt dem, der gaae saa langt tilbage i Tiden, et uforkasteligt Vidnesbyrd om, at det Danske i Angel har holdt sig som Kirkens officielle Sprog ind i det 17de Aarhundrede. Dette er Tilfældet med Kirkebøgerne for **Husby** og **Eskriis** Sogne i Flensborg Provsti og **Havetoft** Sogn i det Gottorpske. Disse Bøger ere indrettede saaledes, at de have 4 Afdelinger, den første indeholdende Kirkens Inventarium, den anden Fortegnelse over Jordskyld af Kirkejorderne, den tredie over Indtægterne af „Kohyre", den fjerde over Renter af faste Kapitaler, „Rentepenge". Disse forskjellige Afdelinger ere i Kirkebøgerne for Husby og Eskriis førte paa Dansk, saaledes at i **Husby** anden Afdeling afbrydes med Plattydsk „Anno 1605", tredie „Anno 1603", og i fjerde Afdeling er 1610 det første Aar, i hvilket Plattydsk forekommer. I Kirkebogen for **Eskriis** forekommer intet Aarstal i de første Afdelinger, men i den fjerde findes etsteds Aaret 1590, efter hvilket der endnu vedblives med Dansk, og Aarstallet 1605 er det første, som møder i det Plattydske. I **Havetoft** Kirkebog er vel tidligere Plattydsk blevet brugt, men tillige forekommer Dansk endnu senere end i de andre nævnte Kirkebøger, nemlig 1633, altsaa et godt Stykke inde i det syttende Aarhundrede. En Optegnelse, som vedkommer et andet Sogn i Angel, **Grumtofte**, er heller ikke ganske uden Betydning med Hensyn til Kirkesproget. Man har et Inventar eller Fortegnelse over det denne Kirke tilhørende rørlige og urørlige Gods, Indtægter o. s. v., forfattet i sidste Deel af forrige Aarhundrede. Heri forekommer under Opregnelsen af de trykte Bøger, Kirken eier: „eine dänische

Bibel in folio", og den siges at være forreven og ilde medhandlet. Dette tyder i det Mindste paa, at Bogen har været brugt, og vel af Kirkens Præst, siden det var Kirkens Bog.

Her meddeles nogle Prøver af den danske Deel af Kirkebøgerne fra Husby, Eskriis og Havetoft; man vil see, at Sproget stemmer med det, som almindelig forekommer i Skrift fra sidst i 16de og først i 17de Aarhundrede, og har den samme ubehjælpelige Bogstavering, som brugtes i hiin Tid. I Prøven fra Havetoft findes det tydske Udtryk Hüwener, svarende til Hufner, og „fordrikke" for at drikke op.

Husby Kirkebog:

„Hr. Claus Jensen haffuer annammit aff Kirckens Penge 10 Marck, som hannom aff Offrigheden med menige Sognemendens bewilliging foruden nogen Rente thil hans Underhollings Behoeff er foruntt. Dog schal her huos achtes, ad same x Marck Kircken ei schal forkortes, mend stedz wid Prestegarden blifue, och naar nogen aff Kallet affstaaer eller wid Døden heden kallis, schal hannom eller hans Arffuinge aff hans Effterkommendis vdj thend Sted same thi Marck fornøgis o. s. v."

Kirkebogen i Eskriis:

„Laß Jordt thill Niswraa giffuer af thennd sønnderste og nørreste Mark aarligen thill Kirken xxx ß."

„Schall were witterligt, at welbiurdige Frwe Dorthea van Alefeldt thill Grumtofft udi hendis Testament Eßgrus Kirke euig ther huß ad blifue hafuer gifuet Summa 1000 Mark".

Havetoft Kirkebog:

„Til Effterrettening paa dedt Gresening, som Presten tilkommer i den store og liele Kolücke, saa har Presten i diese twende Kolücker 7 Kiør, 4re som for halwe Hüwener, twuende

som for Presten, en for Digerne. I den Syndre Kolücke 8te Kior, 6 som for halwe Hüwener, og 2de som for Presten.

Havetofft A: 1633

d. 1 Maij.

Schwerman Pastor | Kierckewerger A. M. H. J."

„Wiedere Efftterrettening poa Gresningen til Hawetofft: nor som Hüwerne schlar deris Feh paa Gresening, saa lader dj dedt Presten wiede wed hans schwen, adt han tillige med dennom driewer sidt Feh paa Gresningen; der effter gar dj i Krohuset og for dricker Pengerne, som dj hawer ower aldt for Fehedt, som dj hawer inschlagen.

Havetofft A: 1633

d. 1 Maij

Schwerman Pastor. | Kierckewerger A. M. H. J."

Men det danske Kirkesprog tilligemed det plattydske maatte i den Deel af Angel, der stod under kongelig Regjering (Flensborg Amt), i Midten af det 17de Aarhundrede vige for en af disse indtrængte Tydskere, General-Superintendent Stefan Klotz, hvis Ringeagt for Folkesproget, Ukyndighed i det danske Tungemaal og forudfattede Mening om det høitydske Sprogs Fortrin for ethvert andet gjorde, at han ikke kunde taale, at Modersmaalet længre lød i de Kirker, der vare undergivne hans Styrelse. Han var en Vestfaler, og Plattydsk altsaa hans Modersmaal, men han synes ikke at have villet staae tilbage for den hertugelige General-Superintendent Reinboth, der var en Sachser, og

samtidigt eller noget før havde begyndt paa at drive Folkesproget ud af Kirkerne i den Deel af Angel, som hører under Gottorp Amt, og i det øvrige Sydslesvig [1]). Kloß, der hadede enhver Afvigelse fra den strængeste kirkelige Eenhed i Troeslæren, hvilket bevægede ham til at gjennemdrive Indførelsen af formula Concordiæ, har uden Tvivl ogsaa fundet, at det var rigtigt og hensigtsmæssigt at befæste Eenheden i Kirketroen ved Eenheden i Kirkesproget, paa det at de nøie afmaalte Troessætninger ikke skulde udsættes for Faren af at forvanskes ved Sprogets Dobbelthed eller Tredobbelthed, og Ubestemtheden i Folkesproget aabne Kjætteriet kjærkomne Smuthuller. Det er den samme Tanke, der ligger til Grund for Katholicismens Fastholden af eet Kirkesprog og dens Frygt for Folkesproget.

Stefan Kloß, der, som bemærket, var en Vestfaler, født i Lipstadt, forberedtes først til Studeringer ved Skolen i Hjemmet og fik derefter sin lærde Uddannelse ved Universiteterne i Marburg og Rostok. I den sidste Stad opholdt han sig indtil sit tredivte Aar, da Christian den Fjerdes tydske Kantsler Detlev Reventlow, med hvis Familie han i Rostok havde gjort Bekjendtskab, anbefalede ham til Kongen og bevirkede, at han 1636 blev udnævnt til General-Superintendent for den kongelige Deel af Slesvig og Holsteen, den første der beklædte denne Værdighed. Tre Aar efter blev han tillige beskikket til Provst for Flensborg Provsti, der altsaa blev Gjenstand for hans nærmeste og særlige Tilsyn, og til Hovedpræst ved Nikolai Kirke i Flensborg. Den gode Mening, man havde bibragt Christian den Fjerde om hans Dygtighed, vidste han at bevare hos dennes Efter-

[1]) Se ovenfor S. 94.

følger, Frederik den Tredie, der før sit Kongevalg en Tid holdt Hof i Flensborg. Klotz gjorde her Frederik den Tredies personlige Bekjendtskab, og satte sig saa fast i hans Gunst, at han lige til sin Død modtog en Mængde Beviser paa hans uforandrede Naade og Tillid. Af mindre Betydning var det, at Frederik den Tredie, strax efter at han var kommen til Kjøbenhavn, skjænkede ham et Huus i Flensborg som Beviis paa sin Tilfredshed med hans „tro Tjeneste og Opvartning som Prædikant paa Flensborg Slot" [1]); men vigtigere, at Kongen 1667 kaldte ham til Kjøbenhavn, for at kunne have ham i sin Nærhed og høre ham prædike, naar han ønskede det, og det paa den Maade, at Klotz skulde beholde sine forrige Embeder som General-Superintendent for Slesvig og Holsteen og Provst i Flensborg Amt, og nyde alle Indtægterne deraf og desuden have et Tillæg af 1000 Rdlr. aarlig. De bedst underrettede Mænd [2]) sige, at det var Kongens Hensigt, efter den svagelige Erkebisp Svanes Død at gjøre Klotz til General-Superintendent over hele Kirkevæsenet i Danmark, Norge, Slesvig og Holsteen. I det Brev, hvorved Kongen kalder ham til Kjøbenhavn [3]), staaer vel intet herom; men det kunde der heller ikke vel, da Svane endnu levede. Men just da Klotz stod i Begreb med at tiltræde Reisen, anden Gang havde giftet sig i en høi Alder, og tvende kongelige Skibe allerede vare ankomne til Flensborg, for at føre ham og hans Sager til Kjøbenhavn, bortkaldtes han fra Nydelsen af Magten og

---

1) Patente de Anno 1648—49, Geh. Ark.

2) And. Høiers Dännemärckische Gesch. S. 496—97, og Pontopp. Annal. IV. 120, hvor tillige en af Høier uafhængig Kilde anføres.

3) Falck, Samml. der wicht. Abhandl. aus den schl.-holst. Anzeigen, 2 B. 347.

alle denne Verdens Herligheder. Svane overlevede ham et Par Maaneder. Klotz var en Mand af ikke almindelige Evner; men han havde et verdsligt Sind, der gjorde ham det let at færdes mellem de Store og indynde sig hos dem, der havde Magten, hvorfor Pontoppidan ogsaa siger om ham, at han ex gratia majorum havde fri Haand næsten i alle Ting. Mod sine Undergivne var han hovmodig og i sin Styrelse af Kirken vilkaarlig. Præsten Fr. Breckling i Hanved, som vovede at sætte sig op imod ham, maatte føle hans Vrede, og mistede først sit Embede, derpaa maatte han vandre i Fængsel og tilsidst i Landflygtighed [1]). Af en samtidig slesvigsk Præst, **Markus Esmarch** i Klægsbøl, har der været en haandskreven Efterretning om Klotzes „forargelige og ulovlige Besættelse af geistlige Embeder i den kongelige Deel af den cimbriske Halvø", hvis Tab man meget maa beklage, da man maa formode, at dette Skrift ogsaa vil have indeholdt Oplysninger om Sprogforholdene [2]). At

---

1) Appel til Kongen blev nægtet Breckling, Cimbria litt. II. 419. III. 73; og Pontoppidan siger, at Brecklings Fjender, som frygtede for, at Kongen skulde tage sig af Breckling, snedigen fik denne indbildt, at den haardeste Straf ventede ham, hvorved de forledede ham til at flygte ud af Fængslet og bort fra Landet, og saaledes bleve ham qvit. Pontopp. Annal. IV. 462—63.

2) Scriptum de scandalis circa vocationes ministrorum ecclesiæ illegitimas in Cimbria regia a Doctore Stephano Klotzio Superintendente commissis, Cimbria litt. II. 419. Thorsen, Udg. af slesv. Stadsretter, Forerindr. S. 59. I Esmarchs tabte Skrift har den vilkaarlige Besættelse af Sognekaldet i Hanved 1660, som siden nærmere vil blive omtalt, sikkert havt en Plads, og ligeledes Besættelsen af Sognet Esgriis i Angel 1652, hvilke to ere de eneste Tilfælde af den Art, hvorom de sparsomme Papirer, som ere levnede fra hiin Tid, nu give os Underretning. Beboerne i Esgriis, som havde Valgret, vilde have en Paul Tannemann til Præst,

Dansk ikke fandt Naade for Klotzes Dine, bliver forklarligt, naar man veed, at han ikke forstod Sproget, saa at han maatte overlade Gjennemsynet af de Bøger, der udkom paa

---

men Klotz modsatte sig hans Udnævnelse, forbi — sige Sognebøerne i en Klage til Kongen — han var kommen i en Strid med Tannemann. Klotz arbeidede for at faae en Paul Moth, hidtil Kantor ved Skolen i Flensborg, kaldet til Sognet, og bevægede Kongen til at udnævne ham, uagtet han ikke havde prædiket til Prøve for Menigheden. Til Fordeel for Moth anfører iøvrigt Klotz, at Moth, „welcher 14 Jahr derselben Schule (in Flensburg) aufgewartet, der dänischen Sprach, die deß Ohrts ein Prediger billig wissen soll, wohl kündig ist", hvad enten det var, forbi han ved slige Leiligheder benyttede ethvert brugeligt Argument, eller forbi han virkelig intet havde mod det Danske som Almuessprog, naar det kun ikke kom paa Prædikestolen („Amt und Probstei Flensburg, signirt", Geh. Arkiv). Samme Aar anbefalede Amtmanden i Flensborg, Detlef v. Alefeld, sin Tjener til at blive Herredsfoged i Nyherred, forbi han var „dieser Ohrter Sprache und Gewonheiten kündig" (smsteds). Det bør ikke lades uomtalt, at Klotz i en Visitatsberetning fra 1649 (den eneste fra Klotzes Tid, det har været Forfatteren muligt at finde), tilraader som et Middel, der vilde fremme Skolevæsenet, „wen den Kindern an denen Orten, da gar keine deutsche Sprache ist, alsß an den Jutlendischen Grentzen! nicht der deutsche Catechismus (welchen ja die Kinder nicht verstehen) sondern der denische in Schulen gelehret; auch zu Hatersleben in der Statt eine Denische Catechismus-Schule gehalten würde" („Probstei Habersl. u. Tørninglehn signirt", Geh. Arkiv). Der var altsaa Steder i Slesvig, hvor det forekom Klotz mindre hensigtsmæssigt at undervise Børnene paa et Sprog, de ikke forstode. Men denne Omsorg for det danske Sprog „an denen Orten, da gar keine deutsche Sprache ist, alsß an den Jutlendischen Grentzen", tager sig underlig ud, naar man veed, at der var en kongelig Forordn. af 20 August 1650 om Skoler og Katechisationer (E. Ambrosius, Sachregister über Kön. und Fürstl. Verordnungen für die Herzogth. Schlesw. und Holstein, Schlesw. 1799. S. 12) som ganske i Almindelighed bestemmer: „wo keine deutsche Sprache geredet wird, soll nicht der deutsche, sondern der dänische Catechismus gelehrt werden", og hermed sammenholder Klotzes

Dansk i Slesvig, til Mænd, som vare kyndige i det danske Sprog (linguæ danicæ peritis) [1]).

En Mand saa myndig og mægtig som Klotz, saa fremmed for Dansk og for Alt, hvad der kaldes folkeligt, saa indtagen af Høitydsk, som det eneste værdige Sprog for Kirken, maatte kunne gjøre det danske Folkesprog i Slesvig meget Ondt, især da hans Virksomhed indfaldt paa en Tid, da det allerede var begyndt at komme til en Brydning mellem Folkesproget og et derfra forskjelligt Kirkesprog. Og han har gjort det. Den flittige og lærde danske Biskop Erik Pontoppidan, der under et elleveaarigt Ophold som Præst paa Als havde havt den bedste Leilighed til at gjøre sig bekjendt med de kirkelige Forhold i Slesvig, hvortil han desuden tilskyndedes af den Forkjærlighed og Videbegjærlighed, der var ham naturlig, har givet et udførligt Vidnesbyrd om Klotzes fordærvelige Færd i den Deel af Slesvig, hvor han som Provst i 30 Aar ved aarligt gjentagne Visitatser kunde virke meest, nemlig i Flensborg Amt.

Pontoppidan yttrer i Aaret 1743 herom Følgende, idet han tillige berører den Virksomhed, som den tydske Geistlighed efter Reformationens Indførelse overhoved viste for at fortrænge Folkesproget [2]):

„Den gang lood man mange tydske Studentere forskrive fra Magdeborg og Wittenberg, foruden at see saa nøye paa Sproget. Dog blef endnu Kirketjenesten paa de fleeste Stæder lang Tiid Dansk. Men Tiid efter anden have

hele Virksomhed. For Haderslev Amt blev den bekjendtgjort (Rhode, Haderslev Amts Beskrivelse, S. 132), men i Flensborg Amt handlede Klotz lige imod den.

1) Werlauff, Priisskrift, S. 88, Anm. n.

2) Kjøb. Vidsk. Selsk. Skr. I. 72.

Presterne, som alleene studerede i Tydskland og fandt Besværlighed ved det Danske, for deres Mageligheds Skyld søgt at indføre tydsk Prædiken paa Landet, endogsaa i de Egne, hvor Allmuen knap engang forstaaer en samlet periodum. Paa nogle Steder begyndte man først at giøre hvær fiærde, siden hvær anden og omsider alle Predikener paa Tydsk. Saadant kunde ikke skee, hvis ey Provsterne og særdeeles General-Superintendenterne, saasom Tydske af Fødsel, hafde samme principium som Presterne; thi da de paa visitationer udi Meenigheden ofte intet kunde udrette, ønskede de at indføre det, som er dem bedst bekjendt, skjønt Meenigheden nesten fremmet. I denne Henseende holder jeg for, at General-Superintendenten Doct. Stephan Clotz har handlet meget uforsvarlig, da han mit i forrige Seculo reent afskaffede det Danske og indførte, til Allmuens store Sorg og Gremmelse, skjønt Presteskabet til Behag, Tydsk Sprog i alle Angelske Kirker, det Flensborgske Amt og Provstie tilhørende, hvor Dansk tales i hvær Bondes Huus, men aldrig høres en Dansk Prædiken".

En halv Snees Aar senere kommer Pontoppidan atter til at udtale sig om denne Sag, og siger da [1]):

„Eine Sache von sehr wichtigen Folgen unternahm D. Klotzius, die seinem hiesigen Amt so wenig Ehre als denen anvertrauten Seelen Nutzen bringen konte, da er als ein Mann, der ex gratia Majorum fast in allen Dingen freye Hand hatte, im Amte Flensburg theils die Dänische theils die Plat-Teutsche Sprache beym Kirchen-Dienst abschaffte, und an deren statt die Hochteutsche denen armen Bauern auf-

[1]) Annal. eccl. Dan. IV. 121.

drang, welches, so lange die Kirche stehet, die Erbauung eine unüberwindliche Hinderniß wird setzen".

Et andet af Pontoppidan uafhængigt og fra en af Klotzes Samtidige hidrørende Vidnesbyrd om hans Fremfærd navnlig mod det plattydske Sprog, haves i et Brev fra **Lundius**, der var Provst i Flensborg paa Christian den Sjettes Tid. Heri hedder det [1]):

„Unser jetziger Rektor, der Herr Professor Møller [2]), erinnert sich noch gantz wol, von seinem Vater gehöret zu haben, daß sein seeliger Gros-Vater als Diaconus und College des damahligen General-Superintendenten, Stephani Clotzii, im Anfang seines Amtes noch in der hiesigen Nicolai Kirche platteutsch geprediget, bis etwan um 1650 von gemeldetem Clotzio die hochdeutsche Sprache überall nach und nach eingeführet, und eine allgemeine Sprache in unseren Kirchen geworden".

Og om det **Danskes** Fortrængelse fra Prædikestolen i Flensborg Amt haves ligeledes et af Pontoppidan uafhængigt samtidigt Vidnesbyrd i en Skrivelse fra Sognet Hanved af 13 Febr. 1661, hvori det hedder:

„Vnsere Frawen, Kinder vndt Gesinde, so nicht zur Stadt (Flensburg) kommen vndt des Deutschen gewohnt, beschweren sich noch hoch über die deutsche Predigt, **so vor dem in denischer Sprache geschehen**" [3]).

---

[1]) Jo. Dav. Michaelis oratio de ea Germanica dialecto, qua in sacris faciundis atque in scribendis libris utimur, 1750 (i den samlede Udg. af hans Afhandl., Syntagma Commentationum, I. p. 188).

[2]) D. e. Ole Henrik Møller, bekjendt af sine mange lærde Afhandlinger, vedkommende Litteratur og Personalhistorie; **Faderen** er Johan Møller, Forfatter til Cimbria litterata; **Bedstefaderen** Ole Møller, som var Diakonus ved Nikolai Kirke og Klotzes Samtidige.

[3]) Geh. Arkiv. „Amt und Probstei Flensburg, Signirt". — Det

Ingen kan tvivle om, at de haardt behandlede Angelboer have følt den Uret de lede ved at berøves Brugen af deres Modersmaal i Livets helligste og vigtigste Anliggender, og at mangt et Suk har lydt over det Aag, som de fremmede geistlige Overhyrder lagde paa dem. Den danske Almue er i Almindelighed ikke let til at lade det komme til

---

fortjener ogsaa at erindres, at den bekjendte Johan Laß fra Husum i sin Versuch einer Anleitung für Studiosi theol. und angehende Prediger in den Herz. Schl.=Holst. o. s. v., 2den Udg. 1759, S. 169, siger, at Gen.=Superintendent Klotz „zuerst anstatt der dänischen und platteutschen Sprache die hochteutsche Sprache beym Predigen im Amte Flensburg einführete". Bogen er rigtignok udkommen nogle Aar efter Pontoppidans Arbeide, og det er altsaa muligt, at Forfatteren har benyttet dette; men det er alligevel ikke uden Betydning, at en Mand, der var en født Slesviger og saa vel bevandert i den slesvigske Kirkehistorie, hensætter det som en uomtvistelig Kjendsgjerning, at Klotz har afskaffet baade det Danske og Plattydske som Kirkesprog i Flensborg Amt. Dette bemærkes her, ikke fordi Sagen i sig selv er tvivlsom, men fordi man, ligesom man med Begjærlighed har grebet — og overdrevet — Jensens ovenanførte Yttring om Mangel paa Spor til tidligere dansk Prædiken i Angel, hvoraf skulde følge, at det vilde være aldeles urimeligt nu at ville indføre Dansk i Angel isteden for Tydsk, der havde alle Aarhundreders Hævd for sig siden Reformationen: saaledes ogsaa — og i samme Hensigt — har søgt at svække og indskrænke det af Pontoppidan gjentagne Gange aflagte historiske Vidnesbyrd. Det er næsten overflødigt, efterat vi ovenfor have seet Exempler paa det danske Sprogs officielle Brug i Kirken, og Menigheders Klage over Modersmaalets Tilsidesættelse, og betragtet Forandringen med Kirkesproget i dens hele Gang og Sammenhæng, at imødegaae de fremførte Indvendinger. De ere heelt svage. Outzen (i sit Priisskrift S. 92) er aldeles forvirret, naar han i en Sag, hvor der spørges om Beviser, lader sig nøie med at tro — „ich finde mich aus mehreren Ursachen veranlaßt zu glauben" (hvilke disse Aarsager ere, angives ikke) — og i den Grad forglemmer sig, at han „troer", at Indførelsen af Tydsk i Flensborg og Gottorp Amter „in Kirchen und Schulen und zuvörderst

høilydte Klager; den kan vaande sig længe under et Tryk, der hviler paa den, og i lang Tid lade det blive ved stille Klager inden sine Jævnliges Kreds, indtil omsider en eller anden Foranledning, der lader Trykket føles stærkere end sædvanligt, bringer den til at henvende sig med Besværing til sine Foresatte; og derfra er der endda et langt Skridt til, at en Klage bliver sat i Skrift og indgivet til Landets

beym Gottesdienst" skriver sig fra de holsteenske Grevers Tid, uden at det falder ham ind, at der den Tid ingen Landsbyskoler vare, og at Gudstjenestens Sprog var Latin! Han bemærker og- saa, at Klotz kun var Provst for Flensborg og ikke for Gottorp Provsti, i hvilket dog Høitydsk ogsaa blev indført; men Pontop- pidan taler kun om Flensborg Provsti; og at Høitydsk ved en anden Tydsker, Johan Reinboth, som vi have seet, blev indført i den hertugelige Deel af Angel, staaer ikke i nogensomhelst Strid med Beretningen om Klotzes Virksomhed i den kongelige Deel. Falck har i Aaret 1816 (Kieler Blätter, 2 B. S. 115) fremført den samme intetsigende Bemærkning om, at Klotz ingen Indflydelse kunde øve paa Gottorps Provsti, og baade den Gang bemærket og 1848 i sit Schleswig-Holsteinisches Wochenblatt (Nr. 55, 22 Dec. 1848), med flere Ord gjentaget, at Indførelsen af høitydsk Kirkesprog i Angel i Midten af 17de Aarhundrede netop forudsætter en tem- melig almindelig Udbredelse af Tydsk. Men naar man vil følge Historien og navnlig en saa paalidelig Hjemmelsmand som Danck- werth (1652), og ikke sine egne løse Indbildninger, saa maa man blive staaende ved, at der i Midten af det 16de Aarhundrede i Angel slet *ikke* er *talt Tydsk*, men *alene Dansk*. At Plattydsk fra Slutningen af det 16de Aarhundrede har fundet Indgang i Kirken — *ikke hos Folket* — paa enkelte Steder i Angel, kan antages for vist eller høist sandsynligt; men herfra er der et meget stort Spring til, at det skulde have været det *udelukkende* Kirkesprog i *hele* Angel. Og naar Falck mener, at kunne slutte fra Kirkesproget til Folkesproget, da er han paa en slem Afvei: han glemmer, at man indtil 1851 havde tydsk Kirke- og Skolesprog i en Mængde dansktalende Sogne i Slesvig, og at man indtil 1841 havde tydsk Rets- og Forretningssprog i Haderslev Amt. En Slutning, der andensteds vilde være fuld- kommen gyldig, taber al Anvendelighed i det sprogforvirrede Slesvig.

øverste Styrelse. Og dog er det sædvanlig først, naar dette skeer, at Eftertiden kommer til Kundskab om, at Almuen har lidt Uret, og har følt det; thi sjældent var det, at nogen Anden efter de Anskuelser, der i den Tid, hvormed vi her befatte os, vare de gjældende om Almuens Stilling og Ret, fandt sig foranlediget til at optegne noget om saadanne smaae Begivenheder inden for et Sogns snævre Grændser, der syntes saa ligegyldige. Og selv om der blev klaget skriftligt fra et Sogn, er det noget heelt tilfældigt, om et saadant Papiir har bevaret sig til vore Dage, og i slesvigske Sager langt mindre sandsynligt end ved andre, formedelst den forunderlige Ødelæggelse, der er overgaaet de historiske Papirer, der skulde oplyse Sprogforholdene netop ved de vigtigste Vendepunkter [1]). Det kan derfor antages,

[1]) Vel kan man næsten i alle vore offentlige Samlinger og Arkiver finde rigelig Anledning til at beklage den Ligegyldighed, der baade i ældre og nyere Tider har hersket for Bevarelsen af vigtige historiske Papirer, og den uforsvarlige Vanrøgt, hvorunder de have lidt; men Intet er dog at ligne med det Barbari, der herskede i det forrige tydske eller sl.-holst.-lauenb. Arkiv. Ikke blot Masser af Papirer i enkelte Stykker ere forsvundne eller ødelagte, men hele store Protokoller. Man har havt flere Rækker af Protokoller, under forskjellige Benævnelser, som „Patente", „Inländisch", i hvilke indkomne og udgaaende Regjeringssager vare indførte, men af Levningerne af disse forskjellige Rækker er det ikke engang muligt nu at tilveiebringe een fortløbende Række. Saaledes f. Ex. fattes alle Protokoller fra 1632—47 (Klotzes Tid), derefter findes Protokollerne „Inländisch" for 1648—49; men de derefter følgende Aar indtil 1655 mangle igjen (ligeledes Klotzes Tid). Der har været en Pakke med Visitatsberetninger „variorum annorum", i hvilke man kunde vente at finde Oplysninger om Sprogforholdene, men ved et Eftersyn af Arkivet i Aaret 1833 fandtes de at være forsvundne („Ohne Nachricht" hedder det). Saaledes savnes ogsaa i Bispearkivet i Flensborg en lang Række af Visitatsberetninger for alle Slesvigs Provstier fra 1736 og Resten af det 18de Aarhundrede; nogle ældre, som en fra 1632, en fra 1707, ere ligeledes borte. I Aaret 1848 vare alle de vigtige og inter-

at der mange Steder i Angel har været følt baade Bedrøvelse og Harme over Modersmaalets Udstødelse af Kirken, ja selv været klaget til Regjeringen, uden vi nu kunne komme til Kundskab derom. Under den almindelige Ødelæggelse har Tilfældet dog bevaret een saadan Klage, der oplyser Stefan Klotzes Bestyrelse. Den lyder som et Nødskrig gjennem Tiden fra en eenlig slesvigsk Menighed, og maa tjene som et Exempel paa de flere Klager, der sikkert have været, men som Tiden eller Menneskene ikke have villet unde os Kundskab om. Den er fra Sognet **Hanved** en Miils Vei sydvestlig for Flensborg. Her levede den gamle Præst Johannes, eller som Fornavnet lød paa Dansk, Jens, Breckling; han havde i 36 Aar deelt baade onde og gode Dage med Menigheden og var navnlig under de to ødelæggende Krige, som indfaldt i hans Embedstid, og hvis Trængsler ogsaa haardt hjemsøgte dette Sogn, bleven nøie knyttet til sine Sognefolk, der gjengjældte hans Deeltagelse og Omsorg med en sjælden Hengivenhed. Til Medhjælper i Embedet havde han i de sidste Aar faaet sin Søn, den tidligere omtalte Fr. Breckling. Da denne formedelst sin Strid med Klotz maatte forlade baade Embede og Fædreland, fandt Klotz, at den gamle affældige Mand burde have en anden Medhjælper, men Valget af denne tiltog han sig

essante Akter og Indberetninger, som fremkaldtes ved Frederik den Sjettes Sprogreskript af 15 December 1810, sporløst forsvundne fra det slesv.-holst.-lauenb. Kancellies Arkiv. Duplikater af dem befandt sig imidlertid i Overrettens Arkiv paa Gottorp, men bleve under Oprøret førte til Insurgentarkivet i Kiel; herfra ere de siden bragte til Kjøbenhavn. Man vil efter det Anførte ikke let kunne tilbagevise den Mistanke, at ikke blot Tiden og de almindelige Tilfældigheder have foraarsaget disse Ødelæggelser og denne Forsvinden af vigtige Papirer, men at den menneskelige Villie ogsaa har været lidt i Spillet med.

selv. Menigheden, der havde Valgret, forlangte imidlertid, at der skulde fremstilles tre Kandidater til at vælge imellem, og at disse skulde kunne Dansk, som var Menighedens Sprog; tillige begjærede den, at der ved Beskikkelsen af Medhjælperen maatte tages Hensyn til den gamle Præsts og hans Families Tarv. Men om alt dette brød Klotz sig ikke det ringeste. Han bevirkede ved Amtmand Detlef v. Alefeld, som da var i Kjøbenhavn, at Kongen udnævnte en Kandidat Hartvig Meyer fra Rostok til Medhjælper for Jens Breckling og efter hans Død til Sognepræst i Hanved. Denne Meyer holdt en Prøveprædiken paa Tydsk og blev derpaa ordineret af Klotz; Menigheden besværede sig først hos Klotz og fordrede Overholdelse af deres Valgret og Fremstillelse af Kandidater, der kunde Dansk. Da deres Forestillinger intet frugtede hos General-Superintendenten, indgik de med en Klage til Kongen den 19 Januar 1661; men, uden at oppebie, hvad Beslutning Kongen nu vilde tage, introducerede Klotz den 27 Januar i Henhold til Kongens tidligere Bestemmelse Rostokkeren Hartvig Meyer til Præst i Hanved. Menighedens Klage er saa lydende:

„Ewr konigl. Mayest. künnen wir Eingepfarrte des Kirgspiels Handewitt aller unterthänigst zuhinterbringen nicht vmbgehen, wie daß auff Ihr K. Mayst. gnädige recommendation ein Studiosus M. Meyer ein Probe Predigt in vnsern Kirchen gethan, daß wir zwar an seiner Person vnd Gaben nicht zu tadeln haben, ohn allein von seiner Predigt gar wenig vnd die meisten nichts verstehn künnen, zu dem auch wir von ihm erspüret, daß er vnser dänischen sprache gar nicht kündig, worüber wir Eingepfarrte des Kirgspels vns woll berathen vnd zu vnser Seelen Sorge vnd plege seine Person vndienlich befunden. Dann wir vnser Beichte

vnd ander Anliegen stets in vnserer dänischen sprache thun, auch wieder in dänischer sprach getröstet vnd absolviret werden, auch die Schwache in ihrem Todes Kampf kein begreiffen noch Trost aus der deutschen sprache haben künnen. Weßwegen wir vnser Anliegen durch 2 Männer an H. D. Klotz in einer Supplication angebracht, vnd hochlich gebeten, daß vns doch nach Ihro K. Mayst. Kirchen-Rechten annoch 2 Personen müchten vorgestellet werden, so der dänischen Sprach zugleich kündig; aber der H. D. Klotz hat gantzlich ohn einige vnsern ergangenen Vocation vnd vnser Vorbewüst M. Meyern in gar wenig Prediger Ansehn ordiniret.

Worüber ein großes Wehklagen, Geschrey vnd Beschweren im Kirgespiel entstanden, daß, da vns leider all vnser Vermügen vnd zeitlich Wolfahrt geräubet ist [1]), wir noch mit größerem Weh des recht-vornehmlichen Seelen Trostes in vnser gewohnlichen Sprache sollen beräubet werden, welchs wir in gewißer Zuversicht hoffen, daß solches niemahln mit ihro K. Mayst. allergn. Willen vnd Nachgeben geschehen wird, auch wie wir ietzo vns erkündigen, daß Ihro allergn. Mayst. die Sache im rechten Grunde nicht wird fürgebracht seyn" [2]).

---

[1]) Her sigtes til Treaarskrigen 1657—60, under hvilken, som det fremgaaer af en anden Skrivelse, Byen var bleven afbrændt og heelt ødelagt.

[2]) I en gjentagen Skrivelse til Kongen af 13 Febr. 1661 siger Menigheden: „Gott dem unser Jammer bewußt über alles was wir in dieser Krigs press außgestanden, vndt nun die meisten hie mit nackten Kindlein im Elend ohne Brodt sitzen, vndt diß vnß nun eine newe bittere Kunde, daß man so gewaltsahm mit vnß vorfähret, vnß doch die einige Christliche Freyheit einer rechtmeßigen Wahl benimmt, vnsre Beichtende, Schwache vnd Trostruffende nicht mehr in dänischer Sprache können getröstet werden, sondern

Til Stefan Klotzes Bestyrelsestid hører Afsættelsen af Provsten i Haderslev **Henrik Mikkelsen** 1639, i hvilken der dog ikke tillægges Klotz, som da var ny i sit Embede, nogen Deel. Henrik Mikkelsen havde været Præst i Odense og kom derfra som Provst til Haderslev. Men han glemte at føle sig for, i hvad Land han var. „Han afskaffede," siges der, „i Haderslev det kjære tydske Sprog og forrettede alle Ting paa Dansk; men han var derfor og altid anskreven paa det sorte Bret" [1]). Da han havde siddet 4 Aar i Embedet, fik man ham afsat i Anledning af en Injuriesag, han havde

vnsere Seele sich immer an vnvernehmliche (d. e. uforstaaelige) vberlendische Worte ergern soll." I Slutningen af denne Skrivelse forekommer den ovenanførte Yttring, at Prædikenen før havde været i det danske Sprog. (Geh. Arkiv. „Amt und Probstei Flensburg. Signirt"). Der findes en heel Deel Papirer om denne Sag; men dog seer man ikke, hvad det endelige Udfald blev. Det synes imidlertid, at Klotz dog ikke strax fik sin Krig frem; thi efter Cimbria litterata og Jensens Statistik S. 910 skal Jens Breckling først have nedlagt sit Embede 1664, og i de tre mellemliggende Aar have havt to Medhjælpere, først Konrad Thordsen og derpaa Sønnen Henrik Breckling. Underligt maa det imidlertid have gaaet til i dette Sogn, hvis det er rigtigt, hvad Jensen efter et nu forsvundet Haandskrift beretter, at den første af disse Medhjælpere, Thordsen, løb sin Vei fra Sognet (aufugit). I Aaret 1664 blev derpaa ifølge Jensen Hartwig Meyer indsat i Hanveb af Klotz; om alt hvad der tidligere var foregaaet i Anledning af samme Meyer, melder Jensen ikke et Ord. Den gamle Jens Breckling tilbragte sine sidste Aar hos sin Svigersøn Ole Møller, der var Diakonus ved Nikolai Kirke i Flensborg og altsaa Klotzes Embedsfælle ved denne Kirke. Da Johannes eller Jens Brecklings Datter var gift med Ole Møller, er han altsaa Bedstefader og Oldefader til to af Slesvigs lærdeste Mænd, Flensborgerne Johan og Henrik Møller (Moller). Den første er opkaldt efter Morfaderen. — Selv det at Menigheden, som ikke forstod Tydsk, maatte lade sin Klage opsætte paa Tydsk og indgive den i dette Sprog, viser, hvor tilsidesat det danske Tungemaal har været.

[1]) Rhode, Haderslev Amts Beskrivelse, S. 164.

med en af Præsterne, og han maatte søge sig et andet Fædreland [1]).

Et andet Tilfælde, som indtraf noget senere i Haderslev, viser, hvorledes det danske Sprog havde sin Nød i Slesvigs nordligste Kjøbstad. **Paul Sass**, en Fynbo, var af Kongen 1667 bleven udnævnt til Archidiakonus i Haderslev, tilligemed Henrik Mikkelsen et af de sjældne Exempler paa, at Nogen fra et andet dansk Landskab har faaet Ansættelse i Haderslev, hvor saa mange Tydskere fandt Plads [2]). Men den daværende Provst i Haderslev **Bonaventura Rehefeld**, en Sachser, tog meget unaadigt mod den „Fremmede", som Kongen umiddelbart havde udnævnt og skikket til Byen, uden at den Valgret, som ellers Byraadet med Provst og Amtmand udøvede, var kommen i Betragtning; ja han vægrede sig endog ved at ordinere Sass, og lod sig først ved Beskikkelse med to Mænd, eller som andre sige, ved General-Superintendentens alvorlige Formaning, bevæge til at opfylde sin Skyldighed. Rehefeld vedblev dog at fortrædige ham, hvor han kunde, blandt andet ved ikke at kalde ham til Deeltagelse i Examen ved Byens lærde Skole, som det tilkom Sass efter hans Embede at have Tilsyn med. Senere kom Sass paa det danske Sprogs Vegne i Strid med en følgende Provst. Sass havde været vant til ved Uddelelsen af Alterens Sakramente at sige Ordene „dette er Jesu sande Legeme — dette er Jesu sande Blod" paa Dansk til dem, som talede Dansk, og paa Tydsk til dem, som foretrak det Tydske; men

---

1) Rhode, anf. St. S. 170—75.

2) Iøvrigt var Paul Sasses Fader en Haderslever og han selv havde gaaet i Skole i Haderslev. Om den ovennævnte Henrik Mikkelsen var en Ripenser eller Haderslever, er uvist.

i Aaret 1697 faldt det Provst **Stichelius, en Düsseldorfer,** ind at paalægge ham, at han ved Uddelelsen af Sakramentet altid skulde betjene sig af det tydske Sprog. Herimod oprørte sig baade Sasses danske Følelse og sunde Sands. Han vægrede sig, og forlangte først at see en Befaling fra General-Superintendenten. Herover blev han anklaget for Ulydighed mod sin Provst, og fik en Irettesættelse og strængt Paalæg fra Gen.-Superintendent **Josva Schwartz, en Pomeraner,** at vise Provsten „Ære og Parition". Heraf lod imidlertid Sass sig ikke skrække, men erklærede, „at det tilkom Summo Episcopo (Kongen) at gjøre slige Forandringer; item at det tydske Sprog var unyttigt for dem, som ikke forstode det, henvisende til Pauli Ord i første Brev til de Korinthier 14 Kapittel: „Dersom I ved Tungemaalet ikke fremføre en forstaaelig Tale, hvorledes kan man da vide, hvad det er som tales? thi I tale hen i Veiret", og „dersom Du velsigner med Aanden i et fremmed Tungemaal, hvorledes kan da den Ukyndige sige Amen til din Taksigelse?" — og han sluttede med at sige, at han ingenlunde vilde adlyde General-Superintendentens Ordre i Sligt". Denne, som begyndte at frygte for, at Sagen kunde faae et for ham ubehageligt Udfald, hvis Sass, som han havde antydet, lod Sagen komme for Kongen, istemte nu en anden Tone, og bad Sass for Fredens og Kjærlighedens Skyld at give efter, da Ordene (saa meente han) ikke hørte til det Væsentlige ved Sakramentet. Om Sass var mere eftergivende for milde end strænge Ord, siges ikke [1]).

---

[1]) Rhode, Haderslev Amts Beskriv. S. 123—25. Worm, Lexikon over lærde Mænd, 2 B. S. 317. Sass viste ogsaa sin Omsorg

Uagtet alle de ugunstige Vilkaar, under hvilke det danske Tungemaal i Slesvig nu i flere Aarhundreder fortsatte sin Tilværelse, uagtet de mange fjendtlige Bestræbelser for at fortrænge det fra sit gamle Omraade, uagtet de tydske Herskaber, de tydske verdslige Embedsmænd og i en betydelig Deel af Landet tillige tydske Præster: saa lod det danske Folkesprog sig dog ikke rokke fra sine gamle Grændser. Endnu ved Midten af det 17de Aarhundrede var den danske Sprog- og Folkegrændse mod Tydskland den samme som i Oldtiden, med Undtagelse af Landskabet Svansø sønden for Slien, hvor Plattydsk alt havde vundet Fodfæste ved Siden af det Danske [1]), takket være den holsteenske Adel, som nu heelt havde besat Svansø, og bragte tydsk Livegenskab og plattydsk Sprog i sit Følge. Som Vidne skulle vi anføre en Forfatter, der skrev 1652, og hvem ogsaa Tydskerne pleie at agte som en god Hjemmelsmand. Det er **Caspar Danckwerth**, der i sin Newe Landesbeschreibung von Schleswich und Holstein yttrer Følgende om Folke- og Sproggrændserne paa hans Tid [2]):

„Zu diesen unsern Zeiten wohnen in diesem Hertzogtuhme **Dänen** oder **Jüthen**, **Sachsen** und **Friesen**. Die **Jüthen** besitzen den grössesten Teihl daran, sintemal alles von Coldingen biß an den Schliestrohm und die Stadt

for det danske Sprog ved at oversætte den tydske Katechismus, som ellers brugtes, paa Dansk til Brug for Befolkningen i Haderslev, „efterdi“, siger han, „den største Deel af Menigheden er ikkun dansk“. Werlauffs Priisskrift, S. 94.

[1]) Danckwerth, Newe Landesbeschreibung, S. 130. „Die Einwohner gebrauchen sich Sächsischer und Dänischer Sprache. Dieß Landt wird zu dieser unser Zeit schier gantz von dem Schleßwichischen Adel besessen“. („Slesvigsk Adel“ vil, som vi vide, sige „Holsteensk Adel“).

[2]) Smst. S. 54—55.

Schleßwich, Jütisch ist oder Dänische Völcker, so sich der Dänischen Sprache gebrauchen, etwa die Stadt Flenßburg ausgenommen, so von Dänen und Teutschen untermenget. Die Stadt Schleßwich und was ferner von der Schley an bis an die Eyder und Levens Aw belegen, wird mehrenteihls von **Sachsen** bewohnet, die gebrauchen sich der Niedersächsischen Sprache, wie dann auch die Einwohner der Insul Femern. An der West-Seekante von der Grentze oder Schodtburgischen Aw an biß an Tondern wohnen abermahl lauter Jüthen, hernach aber kommen die **Nord-Friesen**, welche nicht allein die Marschländer von Tundern an biß an die Eyder inne haben, sondern auch einen Teihl auff der Geest oder dem Hohenlande besitzen, so bei den Alten die Friesische Vorgeest genennet ward, und begreift in sich diese Harden: Karrharde, Rießmohr in Bökenharde, ein Teihl von Tonderharde, Norgoeßharde und Südergoeßharde. Diese Einwohner reden zwar heut zu Tage gemeinlich Teutsch oder Niedersächsisch; die nach dem Norden belegene wissen auch ihre Dänische und daneben ihre Altfriesische Sprache zu reden, also daß selbige Leute trilingues dreyzüngig seyn."

IX.

De Gottorpske Hertugers Forhold mod Danmark og det danske Sprog; deres bittre Had til begge. De slutte sig snart hemmeligt snart aabenbart til Rigets Fjender og føre Vaaben mod Danmark. Hertug Frederik den Tredie, hans Broder og Farbroder. Hertug Christian Albrecht. Deres Regjerings skadelige Følger for det danske Sprog. Hertug Frederik den Fjerdes Forsæt at udrydde dette Tungemaal i Slesvig. Forsøg i den Retning.

Vi have i det Foregaaende omtalt den vidtvirkende Indflydelse, som de ved Landsdelingerne opkomne smaae Fyrstehoffer udøvede paa Slesvigs Fortydskelse. De gottorpske Hertuger overgik i denne Henseende de øvrige, da de besade en langt større Deel af Landet end de andre, og paa Grund heraf tidlig begyndte at føle sig og optræde med større Fordringer. Den betydelige Deel, de havde faaet af Holsteen, styrkede deres Magt i Slesvig og lettede Tydskhedens Indtrængen i dette Landskab [1]). Men den Ind-

[1]) Hvor stærk og vidtvirkende den Tydskhed har været, som udgik fra den gottorpske Regjering, faaer man en Forestilling om, naar man erfarer, at selv Bispen af Ribe ikke kunde holde sig fri for Indflydelsen deraf. Det er et ikke umærkeligt Træk i Fortydskningens Historie, at enkelte Bisper i Ribe (f. Ex. Peder Kragelund) i Bestyrelsen af de 7 Sogne i Tønder Amt, som i reent kirkelig Henseende vare dem underlagte, medens de i hele den øvrige baade geistlige og verdslige Bestyrelse stode under Hertugerne af Gottorp, formedelst dette blandede Forhold have givet efter for det Tydske og betjent sig af dette som Forretningssprog; og at Kirkeregnskaberne i disse Sogne fra 1638 ere førte paa Tydsk af Erkedegnen i Ribe. Naar Erkedegnen alene har underskrevet, bruges dog Dansk; men naar den hertugelige Skriver, som var det Regelmæssige, var tilstæde og underskrev med, bruges Tydsk. (Provste-Arkivet i Tønder).

flydelse, som de gottorpske Hertuger udøvede, om man saa tør sige det, paa en naturlig Maade til Skade for det danske Sprog, formedelst hele det tydske Væsen, der fra første Færd af hæftede ved dem, og fordi de nok saameget vare holsteenske som danske eller slesvigske Fyrster, fik en heel anden Betydning, da det danske Sprog begyndte at blive dem ikke blot et fremmed og ringeagtet, men ogsaa et forhadt Tungemaal, der var en Hindring for deres politiske Planer, og som derfor maatte trykkes dybere og dybere ned og om muligt aldeles udryddes. Dette blev Tilfældet under den stadigt voxende Spænding, der opkom mellem det danske Kongehuus og de gottorpske Fyrster, som tragtede efter at løsrive sig fra den Afhængighed, hvori de som Vasaller stode til Danmarks Krone, og som under den Modstand, deres Planer mødte, æggedes til et dødeligt Had til Danmark, der lagde sig for Dagen i de meest fjendske og troløse Handlinger.

De gottorpske Fyrsters Regjering var fra Begyndelsen til Enden en Kjede af Stridigheder med Danmarks Konger, der tiltog i Hæftighed, som Tiden skred frem, og Hertugerne meer og meer glemte den Pligt, de skyldte deres Lensherre. Allerede før Delingen 1544 kivedes Frederik den Førstes Sønner; siden yppede baade Adolf af Gottorp og Hans den Ældre Strid om Forleningsvilkaarene og hensade fra 1544 til 1580 i deres Besiddelser uden at aflægge Lenshylding. De ovenfor omtalte 41 Sogne i Nordslesvig, som hørte under Ribe Stift, vare et langvarigt Stridsæmne, og Følgerne af den uheldige Afgjørelse, som Sagen fik, hævedes kun derved, at Hans den Ældre døde barnløs, og hævedes endda kun for en Deel. Den nye Deling 1580 avlede ny Kiv. Tvisten om Slesvigs Kapittelgods var ikke mindre

langvarig og hæftig. Det nye Gods, som tilhørte Slesvigs Stift, tilrev Hertug Adolf sig 1556 egenmægtig og imod Christian den Tredies Villie. Efter Adolfs Død 1586 inddrog Kong Frederik den Anden Stiftsgodset som Kronen tilhørende med samme Ret som det øvrige Kirkegods, der efter Reformationen blev lagt under Kronen. Det blev derefter under Kongernes Raadighed, indtil ifølge Freden i Kjøbenhavn den gottorpske Hertug 1661 fik en Deel deraf. Det egentlige Vendepunkt i de gottorpske Fyrsters Forhold til Kronen indtræder under de store Krige, hvori Danmark i Løbet af det 17de Aarhundrede flere Gange blev indviklet. Det blev nu afgjort fjendtligt. Da de Keiserlige under Christian den Fjerdes Deeltagelse i Trediveaarskrigen faldt ind paa Halvøen, indlod Hertug Frederik den Tredie sig i Underhandlinger med Wallenstein og Tilly og sluttede en Stilstand med sin Lensherres Fjender, overlod dem sine Fæstninger og forbød sine Undersaatter at sætte sig til Modværge [1]); til Løn herfor tilsagde Wallenstein ham, at hans Lande aldeles skulde forskaanes for Krigen og dens Byrder [2]). Christian den Fjerde dulgte ikke sin Harme over en Adfærd, der saa lidet stemmede med en Vassals Pligter, og som ikke forbedredes derved, at samme Vassal var Kongens Søstersøn

[1]) Ikke allevegne adlød imidlertid Befolkningen Hertugens Bud; Friserne og Angelboerne navnlig ydede Christian den Fjerde kraftig Bistand mod Rigets Fjender. Det er et smukt Træk, som flere Gange gjentager sig og fortjener at erindres, at Folket i Slesvig viste større Troskab mod Danmark end den gottorpske Hertug. Saaledes nu under Christian den Fjerde, og saaledes tidligere under Christiern den Anden, for hvem Folket i en anden Egn af Slesvig reiste sig mod Frederik den Første. (Jfr. ovenfor S. 51—52).

[2]) Wallensteins Brev herom af 7 Okt. 1627 findes i Nordalb. Studien, 2 B. 298.

og svigtede ham i en Kamp, som han førte først for sine Troesfællers Samvittighedsfrihed og siden for sit Riges Tilværelse. Christian den Fjerde behandlede i den følgende Deel af Krigen Hertugen som Fjende; men efter Freden til Lybek slog han ædelmodig det, der var skeet, i Glemsel. Hertugens nære Slægtninge, hans Broder **Adolf** og Farbroder **Johan Frederik**, der begge havde Len og Appanager fra Danmark, opførte sig i samme Krig ikke bedre, eller snarere værre, imod Kongen. Hertug Adolf gik i Keiserens Tjeneste, hvervede et Regiment paa egen Bekostning og førte Vaaben mod Kongen, sin Morbroder. Baade ved Breve og egne Sendebud forestillede han Keiseren, at Christian den Fjerde ved sin Opførsel havde fortjent at falde i Rigets Akt, og at en Aktserklæring umulig kunde udeblive, og bad derfor Keiseren om at **blive belenet med Kongeriget Norge og den kongelige Deel af Slesvig og Holsteen** [1]). Farbroderen Johan Frederik, der var Erkebisp af Bremen, var i Krigens Begyndelse i Forbund med Kongen, men da det gik denne uheldigt, faldt han fra og gik over til Keiserens Parti; siden bagvaskede han Kongen i offentlige Skrifter, og ligesom Adolf henvendte han sig til Keiseren med Begjæring om at faae Deel i Byttet, naar Kongen aldeles blev underkuet; han vilde dog lade sig nøie med den kongelige Deel af Holsteen [2]).

Hertug Frederik den Tredie af Gottorp lønnede Christian den Fjerdes Ædelmodighed med Utaknemmelighed: i den følgende Krig, som udbrød 1643, begyndte han der,

---

[1]) Mailath, Gesch. des Oesterreich. Kaiserstaats, 3 B. S. 136 (efter Arkiv-Dokumenter).

[2]) Lackmann, Einleitung, 3 B. S. 213—14. 229. 237—38.

hvor han havde endt i den forrige. Allerede i Aaret 1642, da han mærkede, hvad der forestod, sendte han en Gesandt til den svenske Fuldmægtige **Salvius** i Hamborg og underhandlede om at blive neutral i den forestaaende Kamp. Som Følge heraf fik ogsaa **Torstenson**, før han faldt ind paa Halvøen, af sin Regjering Befaling til at behandle Hertugen af Gottorp som Ven, hvis han afholdt sig fra Deeltagelse i Krigen [1]). Ligesom tidligere i Krigen med Keiseren indgik nu Hertug Frederik, et Par Uger efter at de Svenske vare faldne ind i Landet, Stilstand med Fjenden og betingede sig derfor, at hans Besiddelser aldeles skulde forskaanes for Pengeydelser, Indqvartering og andre Byrder. At den hensynsløse Torstenson ikke holdt den indgangne Forpligtelse, retfærdiggjør ikke Hertugen. Men ikke nok hermed: der er, om ikke Beviis, saa dog uafviselige Grunde for at antage, at den gottorpske Regjering ikke blot ved at pleie hemmelige Underhandlinger med Fjenden og indgaae Stilstand med ham, har svigtet sin Pligt mod Lensherren, men at den ligesom i forrige Krig har ønsket og haabet Danmarks Undergang og luret paa den for at grunde den politiske Magt og Uafhængighed, som var Maalet for dens Stræben. Det er bekjendt, at man almindelig antog, at den Flaade, som **Ludvig de Geer** i Holland udrustede til Hjælp for de Svenske, vilde afgjøre Krigens Udfald, og at det vilde være ude med Danmark, hvis den i god Behold kom til Sverrig og forenede sig med dette Riges egen Flaade. Det gottorpske Hof holdt nøie Øie med, hvorledes det vilde gaae

[1]) For disse Kjendsgjerninger er Pufendorf et ligesaa vel underrettet som umistænkeligt Vidne i sin Commentar. de reb. Suecicis lib. XV. § 77. 82.

og havde sine betroede Mænd ude, for at skaffe sig paalidelig Underretning om denne Flaades Bevægelse langs den slesvigske og jydske Kyst. Efterat Christian den Fjerde i Slaget ved List havde tilredet den hollandske Flaade saaledes, at den syntes udygtig til sin Bestemmelse, undlod den gottorpske Regjerings Speider ikke at give en Beretning om denne Begivenhed. Af de Udtryk, hvori han omtaler det, der var hændt, kan man slutte til den Stemning og de Forhaabninger, der levede hos dem, han skrev til. Efter at have givet en udførlig Beskrivelse over Slagets Gang, siger han, at der er al Udsigt til: „daß diese holländische Flotte, wo so viel auf gebauet und so lange auf geharret, wie ich sehr fürchte, allhie so einen großen Stoß leiden, wo nicht gar caput seyn wird" [1]). Hertugens Bevidsthed om sin Brøde røbede sig ogsaa derved, at han ved en Gesandt, som han skikkede til Brømsebro, ikke blot fik sig indesluttet i Freden, men ogsaa den Bestemmelse optagen i Fredstraktaten, at, hvis han ved sit Forhold i Krigen havde vakt Mistanke

---

[1]) Falck, som første Gang har meddeelt dette mærkelige Aktstykke fuldstændigt (thi det var forud to Gange trykt, men begge Gange med Udeladelse af det Sted, som blottede Hertugen) føier hertil, efter at have omtalt tidligere Forfatteres Forsøg paa at rense Hertug Frederik for Mistanke, følgende meget rigtige Bemærkning (Kieler Blätter, 7 B. S. 323): „ich fürchte, daß die Sache sich auf die Weise, wie Pufendorf sie erzählt, und wahrscheinlich auf eine noch schlimmere Weise, werde verhalten haben, so daß bloß die gelungene Verheimlichung der Pläne des Herzogs ihm damals und auch bei spätern Geschichtschreibern zu Gute gekommen ist. Aller Vermuthung nach wäre eine völlige Vernichtung der Dänischen Streitkräfte dem Herzoge etwas recht erwünschtes gewesen, und auf einen solchen Zeitpunct hin, der aber gänzlich ausblieb, mag er die Ausführung seiner geheimen Pläne aufgeschoben haben."

og Misnøie hos en af Parterne, saa skulde dette nu være aldeles glemt og aldrig blive Gjenstand for nogen Anke eller Paatale. — Ved Tilknytningen til Sverrig i sidste Krig var Sagen imidlertid kommen i sin Gjænge, og Hertug Frederik skred frem paa den Bane, han eengang havde betraadt. Sverrig var den Gang Danmarks naturlige Fjende, og tragtede efter aldeles at opløse dette Rige, som det i Freden til Brømsebro saa betydeligt havde svækket; til Sverrig sluttede Hertug Frederik sig herefter paa det Nøieste; og denne Stat kunde aldrig finde en beqvemmere Forbundsfælle end Hertugen af Gottorp, som sad midt i Riget med en ikke ubetydelig Magt, altid beredt til fjendtlige Foretagender, istand til at lette ethvert Angreb paa Danmark og lamme ethvert Forsvar. Hertug Frederiks Datter ægtede Karl den Tiende af Sverrig, og dennes Vaaben skaffede Svigerfaderen i Freden til Roeskilde Souverænitet for ham og hans mandlige Efterkommere, tilligemed andre Fordele. Aaret efter døde Hertug Frederik den Tredie. Hans Søn Christian Albrecht fornægtede ikke sin Slægts fjendske Sind mod Danmark: han fulgte med Karl den Tiende til Kjøbenhavns Beleiring, men de kjøbenhavnske Borgeres Tapperhed tilintetgjorde hans Haab om at blive Vidne til denne Stads Fald og dermed til Danmarks Undergang. Det er ikke at undre over, om Danmark nu herefter anspændte sine Kræfter for endelig at knuse en Magt, der blev farlig ved de fremmede Vaaben, den havde til sin Tjeneste, og fordrive fra sin Grund en Slægt, der var oprunden af den danske Kongestammes Rod, men aldrig havde havt en Følelse for Danmarks Vel, der agtede det gamle Frændskab ligesaa lidet som det ved flere Giftermaal fornyede Slægtskab, der ved en Række af troløse Handlinger krænkede de Pligter, som svorne Eder ikke mindre end

Ærens Bud og Statsrettens Fordringer burde have gjort hellige og ubrødelige. Kong Christian den Femte begyndte denne Kamp, men kom ikke til Maalet; hans Søn Kong Frederik den Fjerde naaede det. Hertug Christian Albrecht trak sig ved Udlandets Hjælp heldigt ud af den bittre Strid med Christian den Femte. Hans Søn Hertug Frederik den Fjerde styrkede Forbindelsen med Sverrig ved at ægte Karl den Tolvtes Søster, og overgik sine Forgjængere i overmodig Trods mod Danmark og i det dybe grundige Had, han nærede mod alt Dansk, og alt hvad der mindede om Dansk. Det gamle Dannebrog, som dog hans Slægt i flere hundrede Aar, lige siden den kom til Danmark, havde æret og agtet og kjæmpet mangen Kamp under, kunde han ikke længer taale; han afskaffede det snart efter, at han var kommen til Regjeringen, og indførte 1696 et nyt Flag efter sin egen Opfindelse for sine holsteen-gottorpske Besiddelser: et Neldeblad, som omgav de slesvigske Løver, og derover en Krone [1]). Hans bratte Død paa Valpladsen i Polen, hvorhen han ledsagede sin Svoger Karl den Tolvte, hindrede ham i at udføre sine fjendtlige Planer. Den derpaa følgende Formynderregjering fortsatte det gottorpske Huses fjendske Politik, ja overbød den i Falskhed og Svig. Men Frederik den Fjerde gjennembrød Rænkerne med Sværdet og forenede igjen Slesvig med Riget efter en lang Fraskillelse.

Som man kan tænke, blev den Stemning, der herskede hos de gottorpske Hertuger ikke uden Følger for det danske Sprog i Slesvig. Det danske Modersmaal og det derfra uadskillelige danske Sind hos Befolkningen var dem en

---

1) Staatsb. Mag. 10 B. S. 618. Dette Flag blev dog ikke gammelt, det varede kun fra 1696 til 1713.

alvorlig Hindring for deres politiske Planer. Var det derfor i den ældre Tid kun Gjenstand for Tilsidesættelse og Ringeagt som den lave Almues raae og udannede Sprog, saa blev det nu snart betragtet med Ugunst og Vrede som et hæmmende og farligt Baand, der maatte brydes jo før jo heller; hvis ikke det politisk adskilte Folk idelig skulde længes efter Forening og atter engang flyde sammen. Det danske Tungemaal skulde derfor udryddes og saaledes Folkebevidstheden om Eenhed med Danmark aldeles dødes. Af Grunde, som ovenfor ere udviklede, skjule mange af de Forsøg, der ere gjorte paa Voldtægt imod Sproget, sig ofte for Forskningen; imidlertid har dog de gottorpske Hertugers Stræben i denne Retning ikke ladet sig uden Vidnesbyrd. Deres Forhold mod det danske Sprog har holdt mærkeligt lige Skridt med deres politiske Stemning mod Danmark. Om den første Hertug efter Delingen, Adolf, berettes det, at han kunde tale alle sine Undersaatters Sprog, Dansk, Plattydsk og Frisisk; om Hertug Frederik den Tredie veed man, at han kunde ikke et Ord Dansk [1]), og endelig Hertug Frederik den Fjerde vilde aldeles udrydde det danske Sprog.

Om den Indflydelse, som de gottorpske Hertugers tydske Regjering i Almindelighed havde paa at fortrænge det danske Sprog, haves en mærkelig Erklæring af en Mand, der var født under deres Regimente og ellers ikke udmærker sig ved nogen Forkjærlighed for det danske Sprog, men tværtimod

---

[1]) Acta legationis Johannis Skytte ad Fredericum III Holsatiæ Gottorpiensis ducem Anno 1635. Pars 1. Upsaliæ 1808. pag. 4: „Hertigen sade sigh aldrig kunna förstå ett ordh Danske, mycket mindre bruka det Danske tungomålet uthi sitt hoff“.

ved flere Leiligheder, arbeidede imod det, **Balthasar Petersen**, Provst i Tønder [1]). Han yttrer:

„Die Fürstliche (gottorfsche) Landes-Regierung achtete dieses Herzogthum als eine deutsche Provinz, und daraus machten die Prediger einen Misbrauch; die Superintendenten waren alle deutsch und zum Theil die Pröbste, und folglich unvermögend das Erkentnis der religion bey der Jugend und dem gemeinen Manne zu untersuchen, und dieses hatte auf die Prediger den starken Einfluß, daß sie Deutsch zu predigen anhüben und dadurch viel Unfal anrichteten."

Om Hertug Frederik den Fjerdes Forsæt, aldeles at udrydde det danske Sprog i den Deel, han besad af Slesvig, underretter Pontoppidan os [2]), og for at ikke Nogen skal tvivle, anfører han som Hjemmelsmand et fuldgyldigt Vidne, Hertugens egen Embedsmand, **Christ. Gotl. Koch**, der var Provst i Aabenraa og den gottorpske Regjering meget hengiven [3]). Pontoppidans Ord ere følgende:

„Udi det store Tønder-Amt saa og i Amtet Brønlund eller Aabenraae, hvor Tydsk er endnu langt mindre bekjendt

---

[1]) Han var født 7 Mai 1703 i Byen Tønder, som hørte til den gottorpske Deel (ikke i Landsbyen Sæd, Ubjerg Sogn, som Jensen siger i sin Kirchl. Statist. S. 372, se Falcks Archiv, 3 B. S. 338, og N. Schl.-Holst. Prov. Berichte, 1812, S. 563. Anm). De anførte Ord findes i en Embedserklæring fra ham af 14 Marts 1778 (Slesv. Min. Arkiv).

[2]) Kbhvnsk. Vidsk. S. Skr. I. 72.

[3]) Han blev Præst i Aabenraa 1700, det følgende Aar Provst, og levede til 1736. Hans Vidnesbyrd er saa meget paalideligere, som han saalænge som muligt holdt fast ved de gottorpske Hertugers Sag, efterat Kong Frederik den Fjerde 1713 havde inddraget den gottorpske Deel af Slesvig, og var den af alle de gottorpske Geistlige, som med størst Haardnakkethed modsatte sig den af Kong Frederik den Fjerde 1713 paabudte Kirkebøn.

end i Angeln, hafde selsamme meer end dumdristige Forsett (det danske Sprogs Udryddelse) denne Time været udført, hvis den Førstelige Gottorfske Regiering var bleven ved Magt; thi dermed lood sig afgangne Provst Koch ofte forlyde, sigendes, det var Hertug Friderich, som endte sit Løb i den Polske Krig, hans fulde Agt, at hvis han var kommen hjem til roelig Regiering, ville han med Roed udrydde det Danske Sprog af alle sine Kirker."

At der er gjort Forsøg i den Retning af den gottorpske Regjering endog før Frederik den Fjerdes Tid, findes der Spor til. Saaledes udgav Hertug Johan Adolf 1598 en særlig Kirkeordinants for Aabenraa Amt paa Plattydsk [1]), og fra første Deel af følgende Aarhundrede har man en Katechismus paa Høitydsk „zum Gebrauch derer Apenradischen Kirchen"; i Lygumkloster blev 1681 tydsk Prædiken indført ved Siden af dansk [2]).

---

[1]) Wiegmann, Gesch. der christl. Religion. S. 102. Samme Hertug Johan Adolf befalede ogsaa 1591, at hver Kirke i hans Besiddelser skulde anskaffe et Exemplar af Superintendent P. v. Eitzens tydske Postille (Muhlius, de reform. relig. in Cimbria, p. 208).

[2]) Werlauff, Priisskrift, S. 104. Anm. i. 107. — Stundum bøiede dog den gottorpske Regjering, ihvor tydsk den var, sig for den Nødvendighed, at dens danske Undersaatter for at adlyde dens Befalinger maatte forstaae dem, og betjente sig af Dansk som Forretningssprog. Der haves saaledes en Kirkeforordning for Tønder Amt af 22 Mai 1706, der er affattet paa dansk (Provste-Arkivet i Tønder).

X.

De danske Kongers ringe Omsorg for det danske Sprog i Slesvig; større Agtpaagivenhed paa de politiske Forhold, efterat de gottorpske Hertugers Hensigter vare blevne tydelige. Kong Frederik den Tredie henlægger de slesvigske Sager under danske Kancelli. Christian den Femtes bestemte og kraftige Optræden: Forbindelsen mellem det slesvigske og holsteenske Ridderskab hæves aldeles; ligesaa Retsfælledskabet mellem Slesvig og Holsteen m. m. Kong Frederik den Fjerde gjenforener Slesvig med Riget; Slesvig faaer en egen øverste Domstol og et eget Regjeringskollegium. Kirkebønnen. Kongens Mangel paa Fremsynethed og store Forsømmelighed i at træffe Forholdsregler til at betrygge Slesvigs danske Sprog og Nationalitet: Skaanes Forsvenskning — Slesvigs Fortydskning.

Det vilde være glædeligt, om man i Modsætning til den gottorpske Regjerings Hadskhed mod det danske Tungemaal, kunde anføre nogle Prøver paa, at den danske Regjering til samme Tid havde ladet dette Sprog være en Gjenstand for sin Omsorg og Pleie; men der er i den Henseende lidet eller intet at meddele. Derimod paa Slesvigs politiske Stilling havde den et opmærksomt Øie, og optraadte fra den Tid, da de gottorpske Fyrster ved gjentagne fjendske og troløse Handlinger havde viist, hvad de førte i Skjoldet, ved flere Leiligheder med en ikke ringe Energi.

Kong Frederik den Tredie gjorde en Maanedstid før sin Død en Forandring i Slesvigs Bestyrelse, der ogsaa for de sproglige Forhold ikke er uden Betydning, idet han den 29 December 1669 tilskrev det tydske Kancelli saaledes: „Efter som Vi have for godt anseet at lade herefter udfærdige de **Slesvigske Sager** i Vores **Danske** Cancellie, da er Vores allernaad. Villie og Befaling, at I udi bemeldte Vores danske Cancellie indleverer alle benævnte Sager, som endnu uexpederte ere, med dertil hørige Documenter, og at

I efter denne Dag ikke enten antager eller expederer noget, som Vores Undersaatter i Hertugdømmet Slesvig vedkommer. Derefter I Eder allerunderdanigst haver at rette" [1]). Men dette blev et halvt Aar efter i det Væsentlige omgjort af hans Søn Christian den Femte ved en ny Anordning om Forretningsgangen i det tydske Kancelli, som Kongen udstædte 26 Juli 1670. I den sjette Paragraf af denne Forordning fastsættes nemlig, at alle Kancellisager, vedkommende de forskjellige Dele af Hertugdømmet Holsteen og Grevskaberne Oldenborg og Delmenhorst, skulde udfærdiges gjennem det tydske Kancelli, „saavel som alt huis paa tydsch schal expederis", og derefter tilføies „**och Sleßuigsche Sager, saauit Gemeene Regiering eller nogen Justitz Sag angaar, indtil videre Anordning**" [2]). Dette blev derefter slaaet fast i Aaret 1688, da det tydske Kancelli fik den Indretning og Skikkelse, som det siden i lang Tid beholdt. Det vilde være af ikke ringe Interesse at erfare, hvad der har bevæget Kong Frederik til at slaae ind paa en Vei i Slesvigs Bestyrelse, der var saa afvigende fra den hidtil fulgte, og som vanskeligen kan have fundet Bifald hos de mange Tydske, der omgave hans Throne. Det viser, at Kongen, om end rigtignok meget seent, er kommen til at betragte de slesvigske Forhold ogsaa udenfor det reent Politiske fra et dansk Synspunkt, og det kan ikke have været noget Ubetydeligt, der virkede en saadan Forandring. Men der savnes enhver nærmere Oplysning herom, saa vel som

---

[1]) Fogtman, Reskr. 1 B. 240. Werlauff, S. 76.

[2]) Den utrykte Forordning, hvoraf Udtog hos Fogtman, 2 B. S. 6. Det vedkommende Sted har i Koncepten været Gjenstand for flere Rettelser.

om Aarsagen til Christian den Femtes pludselige Tilbagevenden til det gamle System. Dette var imidlertid ulige lettere end Overgangen til et nyt, og det har maaskee ikke været andet end Hensynet til en lettere Forretningsgang og lignende Beqvemmelighedshensyn, der gjorde, at han atter lagde de vigtigste slesvigske Sager under det tydske Kancelli. Begge Kancelliers Medlemmer vare jo hans svorne Embedsmænd, og den Betragtning laae efter alle Forhold hiin Tid nær, og nærmere end den burde have ligget senere Tider, at det var temmelig ligegyldigt, om slesvigske Sager behandledes af tydske eller danske Mænd, naar de kun vare Kongen troe. Det var alligevel en saare beklagelig Forandring; thi hos en dansk Bestyrelse turde man dog i Regelen forudsætte Deeltagelse for dansk Sprog og Nationalitet, medens det tydske Kancellies tydskfødte Medlemmer — selv om de ikke vare ligefrem fjendske mod det Danske, hvad undertiden var Tilfældet — aldrig kunde have det Hjærtelag og den Kjærlighed til dansk Tungemaal og dansk Folkelighed, som falder af sig selv hos den danske Mand. Mangfoldige vrange Forholdsregler, den fordærvelige Sammenblanding af Holsteen og Slesvig, den ligefremme Arbeiden paa ved tydsk Skolesprog meer og meer at trænge det Danske ud af Livet, Indførelsen af tydsk Retssprog selv i de nordligste Egne af Slesvig, den i tydske Sympathier grundede haardnakkede Modstand hos det øverste Regjeringskollegiums Medlemmer mod en enevældig Konges bestemt udtalte Villie, at det danske Sprog skulde hævdes i sin Ret, og meget Andet, kunde umuligt have fundet Sted, om Kong Frederik den Tredies vise Beslutning var bleven gjennemført og holdt i Hævd.

Skjøndt nu Christian den Femte i dette Punkt vistnok begik et stort Misgreb, viste han dog ved andre Leiligheder, at den rette Betragtningsmaade af de slesvigske Forhold ikke var ham fremmed. Han erklærede saaledes ikke længe efter, ved aabent Brev af 18de Januar 1671, **„at ei Nogen af Kongens Undersaatter, som bygge og boe paa den slesvigske Grund, skal være fremmed eller udlændisk her udi Riget Danmark, ... hvorunder Fyrstendømmet Slesvig er beliggende“** [1]). Og senere, da han i Aaret 1684 inddrog den hertugelige Deel af Slesvig, optraadte han med en Kraft og Fasthed, og gik i de Forandringer, han gjorde, ud fra et saa rigtigt Synspunkt og fastholdt det med saa megen Konsekvents, at vi maatte ønske, at hans Efterfølgere paa Thronen, der havde langt mindre vanskelige Forhold at virke under, havde lignet ham heri. Efterat han havde ladet samtlige Stænder den 9 Juli 1684 aflægge en Hyldingsed, hvorved de erkjendte Kongen af Danmark og hans retmæssige Arve-Efterfølgere for deres ene souveræne Landsherre [2]), stadfæstede han den 14 Juli den slesvigske Adels Privilegier, for saavidt de ikke vare i Strid med Kongens souveræne Ene-Regjering og den nylig aflagte Hyldingsed, **alene og særskilt,** uden Forbindelse med Holsteens Adel [3]). Slesvigs Ridderskab meente imidlertid, at den desuagtet kunde fortsætte det gamle Fælledskab med den holsteenske Adel og holdt et Møde med den i Kiel mod Slutningen af Aaret 1684, paa hvilket adskillige fælleds Anliggender

---

[1]) Fogtman, Reskr. 2 B. 43. Det var foranlediget derved, at man havde ladet en Slesviger betale Arveafgift af en Arv, falden efter en Paarørende, der var bosiddende paa Falster.

[2]) Falck, Samlung der wichtigsten Urkunden, S. 222—24.

[3]) Jensen und Hegewisch, Privilegien, S. 250.

bleve forhandlede og et Bønskrift i Fælledskab opsat til Kongen. Men dette Skridt paadrog det slesvigske Ridderskab ikke alene en saa drøi Irettesættelse, som vel sjældent nogen adelig Korporation har faaet [1]); men Christian den Femte fandt sig derved tillige foranlediget til at sammen-

[1]) Kongen paalægger den 7 Marts 1685 Statholderen Detlev Rantzau, som havde gjort Indberetning om hiint Fællebsmøde i Kiel, at give det slesvigske Ridderskab „einen scharfen Verweis" forbi de „propria authoritate unternommen mit der Ritterschaft des Herzogthumbs Holstein eine Tagefahrt zu concertiren", og forbi de der havde forhandlet og forfattet Supplikker „alß wann diejenige von der Ritterschafft, so zum Kiel versamblet gewesen, nicht allein das ganze corps der Noblesse, sondern auch die beede Fürstenthümer insgesambt repræsentirten". Skjøndt vi derfor, vedbliver Kongen, „gnugsame Ursache hätten, dieses gebührend zu ressentiren, so wollen Wir dennoch bloß aus Königl. Clementz und Gnade, sie für dieses Mahl mit der wohlverdienten Straffe übersehen, jedoch hiebey ihnen sambt und sonders ernstlich und bey Unserer höchsten Ungnade anbefohlen haben, daß sie sich hinführo dergleichen eigenmächtiger Conventen und deliberationen sowohl mit der holsteinischen Ritterschafft als unter sich selbst gäntzlich und allerdinges enthalten." (Protokol „Inländisch" for 1685, Geh. Arkivet). Falck omtaler denne Sag i sit bekjendte Stridsskrift (Das Herzogthum Schleswig in seinem gegenwärtigen Verhältniß o. s. v. 1816) S. 72—73 og søger at gjendrive sin Modstander, der havde beraabt sig paa hiin Akt af Christian den Femte. Falck gjendriver ham ogsaa fuldstændigt, men rigtignok kun ved aldeles at forvanske den Kilde, han fremfører for at bevise sin Modstanders Uefterrettelighed. Efter Falcks Fremstilling var Sagens Sammenhæng en heel anden, end man fra dansk Side paastod. Den dreiede sig nemlig derom, at det slesvigske Ridderskab efterat den gottorpske Deel var inddragen, havde holdt Møde med den holsteenske Adel og opsat og indgivet et Bønskrift **til Hertugen af Gottorp**; derover var Kongen bleven vred og havde 2 April 1685 ladet den slesvigske Adel komme til Gottorp og givet den en Irettesættelse. Dersom Slesvigs Adel, efter den 9 Juli 1684 at have svoret Kongen Troskab som sin eneste souveræne Herre, og

kalde Slesvigs Adel til et Møde paa Gottorp, hvor han, den 2den April 1685, ved en høitidelig Akt **adskilte den fra den holsteenske** og paalagde den at udstæde et Dokument, hvori den erkjendte ham for sin ene souveræne Herre og Konge, og erklærede sig at være en Deel og et Ledemod af

---

efter den 14 Juli at have faaet sine Privilegier bekræftede under det samme Forbehold, og som en særlig, fra Holsteen adskilt, Korporation, havde indgivet Bønskrifter til den afsatte Hertug af Gottorp: **saa havde det været Oprør**; det vilde den slesvigske Adel den Gang næppe have bristet sig til, og Christian den Femte vilde sikkerlig saa have taget Sagen paa en ganske anden Maade. Men Sagens Sammenhæng er heller ikke saadan: af det her meddeelte Aktstykke og af den efter Akterne givne Fremstilling sees det, at Bønskriftet var rettet til Kongen, men at hans Vrede netop vaktes over, at den slesvigske Adel, uagtet den ifølge Hyldingseden og Formen for Bekræftelsen af dens Privilegier var skilt fra den holsteenske, dog vovede at **holde Fællesmøde med denne** og i et saadant Møde opsætte et fælleds Bønskrift til ham. Og naar dette er vist, saa viser sig Gebhardis Meddelse om, at den slesvigske Adel paa Forsamlingen paa Gottorp 2den April 1685 ikke blot ved en høitidelig Akt blev skilt fra den holsteenske, men ogsaa fik Befaling om at udstæde en Erklæring, hvori den erkjendte Kongen for sin Ene-Herre, og tilstod, at den selv var et Led af Danmarks Rige, sig i en saa god Sammenhæng med Alt, hvad der var gaaet forud, at Ingen let skal tvivle om dens Sandhed. Dette kunde man imidlertid allerede finde af den Kilde, som Falck beraaber sig paa, men som han rigtignok ikke kan benytte til sit Øiemed uden ved at forvanske den i Hovedpunktet. I Theatrum Europ. XII. 862 hedder det nemlig: „Ferner wurde den 2ten April die Schleßwigische Ritterschafft nach Gottorff vor die Regierung citirt, daselbst Rede und Antwort zu geben, warumb sie sich mit denen Holsteinischen Fürstlichen in der vorigen Jahrs an **Ihre Majestät** abgelassenen Supplication umb Erlassung der Beschwärungen und Gefälle conjungirt hätten, da doch die Schleßwigischen allein von Ihrer Majestät dependirten.“ Disse Ord gjengiver Falck i det Øvrige saa godt som ordret; men Ordene **„an Ihre Majestät“** udelader han, og sætter i deres Sted i Parenthes: **„(versteht sich an den**

Danmarks Rige [1]). Fremdeles ophævede Kongen det hidtil-værende Fælledskab med Holsteen i Retspleien ved at stifte en egen verdslig og geistlig Overret paa Gottorp for hele Slesvig. I Forordningen om denne Ret befaler Kongen, at der skal dømmes efter de særlige Love og Stadsretter, som vare gjældende i Slesvigs forskjellige Landskaber og Byer: men naar der ingen særskilt Lov var, eller denne ingen Bestemmelser indeholdt til Afgjørelse af det Spørgsmaal, som svævede for Retten, saa skulde Dommerne blot følge jydske Lov, indtil Kongen indførte en anden [2]); Kjøbstæderne Tønder og Borg paa Femern tillod Kongen vel at beholde den lybske Stadsret, som de havde, men ogsaa for dem ophævedes Retsfælledskabet med Holsteen, idet Apellen til den holsteenske Viergericht forbødes. En af Dommerne i den nye Ret, den lærde **Marqvard Gude**, overdrog Kon-

---

Herzog)". Til det Følgende, som dog maatte have samme Gyldighed som det Første, tager Falck ikke mindste Hensyn: det lyder: „Wurde demnach das Fürstenthum Schleßwig diesem Königreich dergestalt einverleibet, daß auch der gemeldte Adel sich von dem Holsteinisch Fürstlichen separiren und den König für ihren Souverainen annehmen mußte".

[1]) Gebhardi Gesch. von Dänemark. 2 Th. S. 2200. „Er ließ ferner am zweyten April die schleßwigische Ritterschaft zu Gottorp zusammenkommen, trennete sie feyerlich von dem holsteinischen Adel und befahl ihr, eine Urkunde auszufertigen, worin sie ihn als ihren einigen unumschränkten Herren und König erkante, und gestand, daß sie ein Glied des dänischen Reichs sey."

[2]) §. 8 ...... wann aber der casus darinnen nicht entschieden oder auch sonsten keine particulire Statuta und constitutiones verhanden, soll dem Lowbuch, bis wir ein anders verordnen, lediglich gefolget werden". Et Udtog af Forordningen findes i Londorps Acta Publica tom. XII. 156; men den henføres urigtigen til 1685; den blev udstædt 15 Nov. 1684, og Retten aabnedes 11 Febr. 1685.

gen tillige at udarbeide en ny Lovbog for Slesvig [1]). Heller ikke forsømte han at lade foretage en Forandring med Kirkebønnen, saaledes at den svarede til de forandrede Forhold. Forbønnen, som oplæstes fra Prædikestolen, hver Gang Gudstjeneste holdtes, kom herefter over hele Slesvig til at lyde paa „Kong Christian den Femte, vor allernaadigste Arvekonge og Landsherre", og „det hele kongelige Arvehuus" [2]). Endelig gjenoprettede Kongen, som alt ovenfor bemærket, den Forbindelse, der fra den ældste Tid med Hensyn til den geistlige Bestyrelse havde bestaaet mellem Ribe Stift og Kjøbstaden Tønder samt 6 Sogne i Tønder Amt, men som Christian Albrecht Aaret efter Freden i Kjøbenhavn saa overmodigen og ulovligt havde hævet. Alt dette maatte imidlertid Christian den Femte efter nogle Aars Forløb formedelst Udlandets Indblanding lade falde; men Frederik den Fjerde optog Værket paa ny. Han tilveiebragte lykkeligen Slesvigs Gjenforening med Riget, og denne Gjerning alene vil være tilstrækkelig til at sikkre ham en Plads i Danmarks Historie blandt de Konger, som have gjort sig vel fortjente af Riget. Ogsaa hævede han Forbindelsen i Retspleien mellem Slesvig og Holsteen, idet han ved en Befaling af 4 Nov. 1713 paany oprettede en øverste Domstol for hele Slesvig paa Gottorp; ligesom Christian den Femte indskjærpede han Anvendelsen af jydske

---

1) Cimbria litt. III. 285; jfr. Thorsen, Udg. af jydske Lov, Forerindr. S. 4.

2) Königl. Kirchen-Gebeth, welches auf Befehl des großm. Königs Christian des Fünften im ganzen Fürstentuhm Schleßwig ohn Unterscheid allemahl nach der Predigt zu gebrauchen. Glükkstadt 1684.

Lov [1]), og nogle Aar senere paalagde han enhver Ret i Slesvig at anskaffe sig et Exemplar af Loven [2]).

Ligesom Christian den Femte indsaae ogsaa Frederik den Fjerde Vigtigheden af at holde den allerede i Kirkeordinantsen af 1542 foreskrevne Kirkebøn for Kongen i Hævd — den sidste Tids Erfaring har viist os, hvad Betydning et Parti, der stræbte at løsrive Slesvig fra Danmark, tillagde den. Samme Dag, som Kongen tog den gottorpske Deel af Slesvig i Besiddelse (13 Marts 1713), gav han General-Superintendent Dassow Befaling at overtage Styrelsen af Kirkevæsenet i hele Slesvig, og tillige at sørge for, at den Bøn for Kongen og det kongelige Huus, som hidtil alene brugtes i den kongelige Deel, herefter ogsaa indførtes i den forrige gottorpske Deel [3]). General-Superintendenten gjorde ogsaa strax de fornødne Skridt til at udføre denne Befaling. Men herimod reiste sig en Modstand fra de gottorpske Geistliges Side, der begyndte med Præsterne i Byerne Tønder og Slesvig, og siden strakte sig videre, idet mange Geistlige fandt Oplæsningen af denne Kirkebøn stridende mod den Troskabsed, de havde aflagt til Hertugen af Got-

[1]) Frederik den 4des Instrux for Overretten i Gottorp af 4 Nov. 1713 stemmer i det Hele og næsten ordlydende med Christian den 5tes Forordn. af 15 Nov. 1684. Om jydske Lov hedder det, efterat Special-Statuterne ere omtalte, „soll dem alten Jutschen Low-Buch, bis wir ein anders verordnen, lediglich gefolget werden." Denne Bestemmelse har uden Tvivl fremkaldt det nye Oplag af den plattydske Oversættelse af jydske Lov i Aaret 1717. Ogsaa Frederik den Fjerde forbød Appel fra Stadsretten i Tønder og Borg til den holsteenske Viergericht.

[2]) Reskript af 5 Febr. 1722 i Falcks Udg. af jydske Lov, S. 23.

[3]) Falck, Samml. der wichtigsten Urkunden, S. 263. — Ogsaa medens Slesvig var deelt, bades der i den hertugelige Deel, eller skulde i det Mindste bedes, for Kongen som Lensherre, ligesom der i Holsteen bades for Keiseren.

torp. Denne Modstand, der havde sin Grund i Samvittighedsfuldhed, var naturlig og undskyldelig nok paa en Tid, da hele Slesvigs Stilling var saa uafgjort og svævende, og Frederik den Fjerde læmpede sig med sin sædvanlige Mildhed derefter, idet han tillod, at Præsterne blot oplæste en i de almindeligste Udtryk affattet Bøn, hvori der istedenfor Kongens Navn var sat: „den høie Lands-Øvrighed" [1]). Skjøndt Enkelte endnu viste sig gjenstridige, saa faldt dog Modstanden nu efterhaanden bort [2]). Men saasnart Spørgsmaalet om Slesvig var afgjort og Besiddelsen sikkret Kongen, indførte han (1721) en Kirkebøn, hvori der bades for Arvekongen, den kongelige Families enkelte Medlemmer og det hele kongelige Arvehuus. Dette gjennemførtes nu, da Grunden til den tidligere Uvillie var hævet, uden nogensomhelst Indsigelse [3]). — Men naar vi have nævnt disse Foranstaltninger, og tillige erindre de bekjendte Forandringer i Slesvigs statsretlige Stilling, som

[1]) Kongens Reskript af 9 Dec. 1714 (Slesv. Min. Ark.).

[2]) En af de meest haardnakkede var Provst Koch i Aabenraa, som endnu to Aar efter at Kongen havde taget Slesvig i Besiddelse, vedblev at gjøre Indvendinger, og tilsidst ved Paalæg af Bøder for hver Gang han tilsidesatte sin Pligt, maatte bringes til Fornuft (Reskript 18 Febr. 1715).

[3]) I den følgende Tid fandt Kongerne dog gjentagne Gange Grund til at indskjærpe den nøiagtige Efterfølgelse af Budet om Kirkebønnen. Saaledes ved Reskript 22 Juni 1726, fremkaldt derved, at nogle Præster, for at spare Tid, aldeles udelode hele Kirkebønnen og altsaa ogsaa Forbønnen for Kongen og Kongehuset. Kongen betegnede det som en for hans kongelige Person og det kongelige Arvehuus præjudiceerlig Uorden og satte en stræng Straf for denne egenmægtige baade mod den Kongen skyldige Respekt og mod Kirke-Observancen stridende Fremfærd. Senere fandtes det, at vilkaarlige Forandringer i Formularen for Kirkebønnen havde indsneget sig. Herimod rettedes Reskript af 18 Nov. 1737, som befalede, at man herefter skulde følge den Formular af Kirkebønnen,

fulgte af dets Inddragelse under Kronen og af de Akter, hvorved det nye Forhold ordnedes 1720—21, saa have vi ogsaa sagt Alt, hvad Frederik den Fjerde gjorde for at knytte dette Landskab nærmere til Danmark. Og skjøndt han selv har udtalt sin Overbeviisning om Rigtigheden og Lovligheden af at gjøre mere indgribende Forandringer, lod han det dog beroe med sin »peu après peu«-Politik, og meente, det var ikke fornødent „also fort“ at foretage andre Skridt; Overretten i Gottorp, der tillige var et Regjerings-kollegium, skulde hjælpe igjennem for det Første. Fremtiden

som brugtes i St. Petri Kirke i Kjøbenhavn. I Anledning af Erhvervelsen af den storfyrstelige Deel af Holsteen blev Kirkebønnen underkastet en Revision og ved Reskr. af 4 Marts 1775 foreskrevet en ny Kirkebøn, som i det Væsentlige stemmede med den, som fandtes i Alterbogen for Kongeriget. Hvor Tiden var kort, tillodes at bruge en kortere foreskreven Formular. Saaledes vedblev det til 1848; thi vel var der i Adlers Agende af 1796 optaget fire forskjellige Formularer for almindelige Kirkebønner til frit Valg af Præsterne; men det forudsattes altid, at der skulde holdes Kirkebøn, og at denne indbefattede Forbøn for Kongen og det kongelige Arvehuus, hvilket den paa Kong Frederik den Sjettes Befaling efter dennes Thronbestigelse af Adler selv forfattede nye Formular for Kirkebønnen til Overflødighed viser. Men næppe var Oprøret udbrudt, før den saakaldte provisoriske Regjering ved Reskript af 13 Mai 1848 befalede, at Præsterne istedenfor den hidtil brugelige Forbøn for Kongen og Kongehuset skulde benytte Ordene: „Velsign vor Fyrste og enhver Øvrighed.“ Denne Befaling blev ikke blot med stor Beredvillighed efterkommet af den allerstørste Deel af Slesvigs Geistlige, men siden, da Bestyrelseskommissionen havde ophævet hiint Reskript, og befalet at vende tilbage til den lovlige Kirkeorden, udstædte de en offentlig Erklæring (15 Okt. 1849) om, at det stred mod deres Samvittighed at oplæse den gamle Kirkebøn. Efter at Roligheden var gjenoprettet, blev ogsaa denne Sag bragt i Orden, saaledes at der foreskreves en længere Kirkebøn, for hvilken den ved Reskr. af 4 Marts 1775 befalede ligger til Grund, og en kortere, der slutter sig til den, som findes i Biskop Mynsters 1839 udkomne Udkast til en Alterbog.

viste, hvorlidet en saadan Læmpnings- og Mæglings-Politik passede for de slesvigske Forhold og de Modstandere, man her havde med at gjøre. Det er saare beklageligt, at Frederik den Fjerde ikke bedre benyttede Tidernes Gunst og Leilighed. Ingen af hans Forgjængere eller Efterfølgere paa Thronen have med Hensyn til Slesvig befundet sig i en saa heldig Stilling som han. Han havde Magten: han havde været lykkelig og seirrig i Krigen; de udenlandske Regjeringer vare velvilligt stemte, eller ikke istand til at lægge ham nogen Hindring i Veien, mindst Sverrig, det gottorpske Huses gamle Støtte, der var svækket ved en langvarig Feide, der for lang Tid havde udtømt dets Kræfter, og hvis nye Kongehuus var fjendtligt stemt mod den gottorpske Prætendent; i Indlandet var ingen Modstand, det slesvigske Ridderskab bøiede sig for ham; og 10 fredelige Regjeringsaar, som Forsynet endnu skjænkede ham, havde været ypperlige til at pleie og frede om de Indretninger, han vilde gjøre, og befæste dem saaledes, at hans Efterkommere fandt Fortsættelsen af Arbeidet let. Det er især med Hensyn til Sprogforholdene, at en alvorlig Bebreidelse rammer Frederik den Fjerde; det var den Gang ikke alene **ikke forsilde**, men endnu **god Tid**; thi det danske Folkesprogs gamle Grændser havde endnu saa godt som ingen Indskrænkninger lidt, og en pleiende Haand havde med Lethed kunnet hjælpe det op og atter føre det ind i Kirken, paa Domstolen og i den offentlige Styrelse; og hvad der den Gang var blevet ordnet med Forstand i denne Retning, vilde have staaet sig i den følgende Tid og baaret Frugt, thi Grunden var endnu god: Forvanskningen var endnu ikke trængt ind i Sproget, og Folkets Sind var ikke forvendt; Modstanden fra den tydske Side var lammet ved den danske

Sags Seir og det gottorpske Huses Fald. Men Frederik den Fjerde gjorde Intet for det danske Sprog i Slesvig; ham fattedes Syn for denne Sags Betydning, og det var for meget at forlange, at hans tydske Omgivelser skulde have aabnet hans Øie derfor. Men Danmark har haardt maattet bøde for Frederik den Fjerdes Forsømmelighed; megen Sorg og Bekymring, megen Kamp og meget Blod vilde have været sparet, hvis Frederik den Fjerde havde forstaaet sit Kald og benyttet det vigtige Øieblik, der var ham skjænket. Vil man have en Forestilling om Storheden af Frederik den Fjerdes Forsømmelse, da tænke man sig blot, at han havde indført det danske Sprog i Bestyrelsen, for Retten, i Kirken og i Skolen overalt, hvor det var Folkets Modersmaal; at han havde udført sin Faders Forsæt, at give Slesvig en ny Lovbog, med Benyttelse af de stærke Elementer af gammel dansk Lovgivning (jydske Lov, Recesserne, Kjøbstædlovene), som endnu i den største Deel af Slesvig vare i fuld Gyldighed, og forresten udarbeidet i Overeensstemmelse med den i Danmark gjældende Ret; at han havde sørget for, at Embederne besattes med paalidelige Mænd, hvis Hu stod til Danmark og ikke til Tydskland: og man spørge sig da — hvis Frederik den Fjerde forsvarligt havde forberedt dette og hans Efterfølgere paa Thronen bygget videre — om **Opløret i Aaret 1848 da havde været muligt.**

Man har villet undskylde Frederik den Fjerde med, at Sprogets politiske Betydning var Noget, som var fremmed for den Tid, hvori han levede; men saa antagelig end denne Undskyldning ved første Øiekast synes, saa er den dog usand. Modersmaalets Betydning i politisk eller i andre Henseender var ingenlunde fremmed for Frederik den Fjerdes Tid; den blev tværtimod stillet ham saa umiddelbart for Øie, at man

næsten skulde synes, han forsætlig har lukket Øinene for ikke at see den. Han havde i Slesvig selv de samtidige gottorpske Fyrsters Exempel for sig; de vidste, hvad Magt Modersmaalet har, og viste ved deres Gjerninger, at de forstode det; de hadede og nedtrykkede og vilde udrydde Folkesproget, fordi det var dansk: det burde have været en Opfordring for Frederik den Fjerde til at elske, styrke og pleie det danske Sprog i Slesvig. Han havde et andet Exempel, der ikke laae længere borte. Han kunde hver Dag fra sin Hovedstad eller sit Slot see over Sundet til Skaane; her havde Karl den Ellevte, med hvem han er samtidig, om ikke som Konge, saa dog som Kronprinds, stillet ham for Øie, hvad Vægt og Betydning en klog og betænksom Regjering tillagde Folkesproget endog i reen politisk Henseende. Det vil være af nogen Interesse og ikke fremmed for vort Emne at see, hvorledes det gik det danske Sprog i et Landskab, der var kommet under fremmed Herredømme, ikke meget længe før et andet gammelt dansk Landskab, der længe havde været næsten tabt, atter blev underlagt den danske Konges Magt; det ene Forhold oplyser det andet. Vi skulle dvæle et Øieblik derved. Det første Skridt gjordes 1668 med at stifte et eget Universitet i Lund for Skaane og de andre afstaaede danske Landskaber, paa det at de nye Undersaatter ikke skulde vedblive at søge over til Kjøbenhavns Universitet. Derefter gjordes forskjellige Forslag til at indføre svensk Sprog i Kirke, Skole og Rettergang, svenske Love og svensk Kirkeforfatning, hvis Udførelse den snart efter udbrydende Krig dog hindrede; men fra 1678 tog man for Alvor fat paa Værket. Dette Aar befalede Karl den Ellevte, at Gudstjenesten i Christianstad skulde indrettes paa Svensk, med svensk Prædiken og Psalmesang, og besørges

ved svenske og ikke danske eller skaanske Præster. Dette første Skridt fulgtes af andre, sigtende til at indføre Svensk i hele Landskabet. I Aaret 1680 tilkjendegav Kongen Bispen af Lund, at det var hans Hensigt at sammenknytte Rigets Indbyggere ved Fælledskab i Sprog og Lighed i Kirkevæsenet; derfor skulde de svenske Kirkeceremonier indføres over hele Stiftet, og Ungdommen undervises paa Svensk i alle Skoler og Gymnasier, som derfor burde anskaffe sig svenske Abceter, Katechismusser, Bønnnebøger og Læsebøger; til det samme Øiemeds Fremme vilde Kongen herefter beskikke indfødte svenske Mænd i de ledige Embeder, og kun undtagelsesviis turde Skaaninger, for hvis Paalidelighed man havde fuldkommen Sikkerhed, befordres til geistlige Embeder i Lunds Stift. For saa meget sikkrere at kunne gjennemføre dette, blev den Ret, som deels Adelen, deels Borgemester og Raad i Kjøbstæderne havde til at kalde Præster, Skolelærere og Rektorer, indskrænket og paa mange Steder aldeles ophævet. Ikke blot i Kirker og Skoler, men selv i private Huse, erklærede Kongen ved anden Leilighed, skulde blot findes svenske Psalmebøger og Bønnebøger, og saasnart man fik et tilstrækkeligt Antal svenske Bibler trykt, maatte ingen danske indføres; selv skjænkede Kongen Stiftet 413 svenske Bibler og befalede, at de danske, som fandtes ved Kirkerne, skulde afleveres til Konsistorium, og ikke, som man havde foreslaaet, sælges, »ne forte postea iis abutantur«. Klokkere og Skolelærere skulde ogsaa saavidt muligt være svenske Mænd, og Provsterne bemyndiges til „uden videre Proces" at afsætte dem, der ikke kunde eller vilde undervise Bornene paa Svensk; holdt Forældrene deres Børn borte fra de svenske Læsetimer, straffedes de med Bøder. Præsterne lod Kongen 1682 ved Bispen af Lund

tilkjendegive, at dersom de understode sig at prædike Dansk, skulde de som modvillige Overtrædere af Kongens Befalinger kjendes uværdige til at beklæde deres Embeder. Selv de danske Præsters Pibekrave maatte ikke taales, der skulde være „Uniformitet“ i det ene som det andet. En egen „Uniformitetsinspektor“ beskikkedes til at reise omkring i Landet for at paasee, at de kongelige Forordninger efterlevedes, navnlig med Hensyn til Børnenes Underviisning paa Svensk og stadigt Besøg af den svenske Gudstjeneste. Kongens Hensigt at „blande Folkene“ gjennemførtes med Kraft; allerede 1685 var der mellem 30 og 40 svenskfødte Præster ansatte i Lunds Stift. Iver for det svenske Sprogs Indførelse var den bedste Anbefaling for en Embedsmand, Efterladenhed heri en utilgivelig Brøde. Saaledes skred Sagen rask frem: hvor det Milde ikke vilde hjælpe, brugte man det Haarde, hvor man ikke kunde gaae den lige Vei, gik man krumme Veie og brugte snedige Mellemhandlere, som reiste omkring og overtalte Præsterne til at gjøre sig gode hos Regjeringen ved selv at begjære det, som den ønskede. Mange strede dog imod, saa længe de kunde. Efter mindre end 10 Aars Arbeide var det imidlertid bragt saa vidt, at Kongen kunde udtale sin høie Tilfredshed med de Fremskridt, der vare gjorte og stole paa, at Sagen nu vilde gaae sin jævne Gang. Hans Energi og Klogskab havde overvundet Hindringerne, og Værket føiede sig saa meget lettere for ham, som Sprogenes indbyrdes Lighed og det gamle Folkeslægtskab fremmede Overgangen fra det ene til det andet [1]). Ligesom svensk Sprog var indført i Kirke

[1]) Høist interessante Oplysninger om disse Forhold og mange snurrige Enkeltheder findes hos Cawallin, Lunds Stifts Herdaminne, 1—2

og Skole, saaledes bleve ved de samme vel beregnede Midler inden føie Tid ogsaa svenske Love og svensk Rettergang almindelige i Skaane saavel paa Landet som i Stæderne. Indførelsen heraf antages at være fuldendt allerede 1685 [1]).

Naar vi have anført dette, da er Meningen dermed ingenlunde, at vi ville rose Karl den Elleventes Adfærd i sig selv. Der var vistnok megen Statsklogskab deri, men kun liden Retfærdighed og liden Agt for Modersmaalets altid hellige Ret. Ligheden mellem Dansk og Svensk var heller ikke saa stor, at Folket jo følte, at det led Uret, derved at der paanødtes dem et andet Sprog end deres Modersmaal, og flere Præster klagede over, at de skulde prædike i et Sprog, som Folket ikke forstod [2]). Men Frederik den Fjerde var i den lykkelige Stilling, at han kunde have fulgt

---

D. Lund 1854—55; i 1ste D. S. 60—95. 282—83. 2 D. 204 flg. og fl. St. Ligesaa i Cronholms Skånes Politiska Historia, 2 D. S. 133. 358—62. 390—91. Morsom er Beretningen hos Cawallin, 1 D. S. 81 om Mølleren i Munke-Lyngby, som da Klokkeren begyndte at synge paa Svensk Julesangen: „En jungfru födde ett barn i dag", med vældig Røst istemmede den danske: „Et lidet Barn saa lysteligt", „och det samma med så stor ifwer, at han sjelf icke allenast med hög intonerande certerade med klåckaren om öfwerhanden, utan och med forargelige miner och wink sökte att instigera de omstående till adsistence, samt sedan, då klåckaren på pastors wink afstannat med sången, lade sig neder med stort löye, nickandes till de andre af församblingen, likasom gratulerandes sig sin avantage." En Provst truede Karle og Piger med, at de ikke skulde faae Lov at gifte sig, naar de ikke lærte Svensk, „hwilken hotelse befunnits hafwa med Guds hjelp en helsosam werkan." Landsbypræster, der ikke vilde aflægge Dansk, maatte begive sig til Lund, og der prædike Svensk i Domkirken.

1) Cronholm, 2 D. S. 390—91.

2) Cawallin, 1 D. S. 73.

det Exempel, som Karl den Ellevte gav ham paa politisk Klogskab i Behandlingen af et Forhold, der var af saa stor Betydning for Staten, uden at gjøre sig skyldig i den Uretfærdighed, som den svenske Konge lod sig falde til Last. Statsklogskaben stillede ikke den danske Konge den piinlige Opgave, at værne om Rigets Fremtid ved at udrydde et Folkesprog, men gav ham tværtimod det skjønne Hverv at befæste Danmarks Sikkerhed og Ro ved at hævde og beskytte Folkets længe undertrykkede Modersmaal i Slesvig, det Modersmaal, som tillige var hans eget og hans hele Folks. Karl den Ellevte arbeidede ufortrødent og hensynsløst for sit Maal, og gjennemførte det; Frederik den Fjerde gjorde Intet for sit: Modsætningen kan ikke være større.

Men om vi end vilde antage, at det ikke var muligt for Frederik den Fjerde at indsee, hvad Betydning Folkesproget havde for Statens Fasthed og Sikkerhed, saa var der dog en anden Side ved denne Sag, dens Betydning i reent menneskelig Henseende, for hvilken Kongen umulig kunde være blind. Frederik den Fjerde var en altfor forstandig og indsigtsfuld Mand, og havde altfor megen Deeltagelse for Folkets Oplysning gjennem Kirke og Skole, til at han ikke skulde have indseet det Unaturlige, det Uretfærdige, det Hæmmende for al religiøs og menneskelig Udvikling i de Forhold, som fandt Sted i Slesvig. Og dog gjorde han Intet for at rette disse Forhold. Det var saa langt fra at være noget Skjult og Forborgent, som der behøvedes ualmindelig Skarpsindighed og særdeles Anstrængelse for at trænge ind i og fatte, at de bestaaende Forhold i Slesvig vare en stor Uret mod Folket og en Fordærvelse for dets aandelige Udvikling, at det tværtimod tilhørte Tidens almindelige Bevidsthed og udtaltes i offentlige Skrifter.

En Slesviger yttrer sig herom i et Skrift, som udkom 1704, nogle Aar før Kongen satte sig i Besiddelse af Slesvig, paa følgende Maade:

„I mit Fædreland er Dansk Folkesprog, men Prædikenerne og Katechisationerne blive for det Meste holdte paa Høitydsk. Hvilke Frugter ere deraf at vente, hvilken Opbyggelse at haabe? Kan Underviisningens Øiemed naaes, naar Børnene lære Katechismus udenad i det høitydske Sprog, hvoraf de før næppe have hørt et Ord? Dette maa meget betvivles“ [1]).

Skjøndt Frederik den Fjerde saaledes vistnok ikke kan fritages for den alvorlige Bebreidelse, at have svigtet en stor Kongepligt, som Øieblikkets Forhold bydende paalagde ham, og hvis Forsømmelse siden kom Danmark saa dyrt at staae, saa vilde det dog være uretfærdigt, ikke tillige at erindre, at det dog var ham, som gjenforenede Slesvig med Riget og lagde den Grundvold, hvorpaa Fremtiden skulde bygge.

---

[1]) B. Raupach, Tundera-Cimber, Von unbilliger Verachtung der Plat-Teutschen Sprache (Exercitat. Acad.), Rostochi 1704. p. 45: „In patria mea homines plebeji **Danica** utuntur ceu vulgari et qvotidiana lingva. Nihilominus in conventibus ecclesiasticis **Misnicas** audis haberi conciones plerasqve. Quis autem earum promittendus fructus? quæ speranda ædificatio? . . . . . Catechismum . . . . . de verbo ad verbum, qui unum alterumve vocabulum **Misnicum** antea vix audiverunt, in **Misnica** lingva memoriæ mandare jubentur“ etc. Forfatteren blev angreben for de Meninger, han havde yttret om Folkesprogets Værd og Ret, og fandt det fornødent at udgive en „Defensio“, som blev trykt samme Aar i Stralsund.

XI.

Christian den Sjettes Omsorg for det danske Sprog i Slesvig. Erik Pontoppidan. Indhentelse af Oplysninger om Forholdene i Skole og Kirke. Yttringer af Præsterne i to angelske Sogne, Hyrup og Grunntofte. Beretning fra Haderslev Amt: Forslag om Underviisning for Landsbybørn i Tydsk. Beretning fra Aabenraa og Lygumkloster Amt: Uenighed mellem den tydske Amtmand von Massow og den danskfindede Provst Schmid. Beretning fra Tønder Amt: tydsk Psalmesang til dansk Gudstjeneste; de 8 saakaldte blandede Menigheder; Pomeraneren Provst Reimarus's Kamp med den til Kjøbstaden Tønder hørende Landsbymenighed. Beretning fra Flensborg Amt og Landskabet Bredsted: af Præsterne i Angel ere nogle fødte Tydskere, som slet intet Dansk kunne; andre ere indfødte, og kunne „nothdurftig" udtrykke sig paa Dansk. Beretning fra Gottorp Amt: Tydskeren W. M. von Buseck genannt Münch og Liflænderen Johan Georg Conradi forsikkre, at Angelboerne tale „eine verworrene dänische Sprache". Slesvigeren Andreas Høyer bevidner, at de tale „godt gammelt Dansk". Christian den Sjettes Befaling, at Præster og Skolelærere i hele Slesvig, som for Fremtiden ansattes, skulde besidde Færdighed i Dansk ikke mindre end i Tydsk. De ringe Frugter af Kongens Bestræbelser.

Næsten en Menneskealder var forløben, siden Danmark kom i Besiddelse af det hele Slesvig, og en god Deel Aar hengangne, siden denne Besiddelse statsretlig var anerkjendt, førend den danske Regjering gjorde Noget for at værne om det danske Tungemaal i dette Landskab. Kong Christian den Sjette tilkommer den Fortjeneste først at have viist sig virksom i denne Retning. Det kan ikke have været nogen særdeles sproglig eller national Interesse, der ledede Kongen herved; thi hans sædvanlige Tale var tydsk, han skrev aldrig noget paa Dansk, men meget paa Tydsk, og hele hans Omgivelse var tydsk. Det har uden Tvivl været denne Konges bekjendte religiøse Stemning og kirkelige Interesse, der har

været det drivende. Som en from og christelig Mand ængstedes han over, at saa mange Sjæle maaskee tabtes, fordi Guds Ord forkyndtes dem i et Sprog, som de ikke forstode, og Christendommens Lære saaledes prædikedes som for Døve. Han følte sig trykket i sin Samvittighed over, at Sligt skulde finde Sted under hans Regjering, og besluttede, saasnart hans Opmærksomhed var bleven fæstet derpaa, at see det afhjulpet. Men der maa have været en eller anden Omstændighed, som først ledede hans Tanker hen paa dette Punkt, og vi feile næppe ved at antage, at **Erik Pontoppidan**, der har saa store Fortjenester af det danske Tungemaal i Slesvig, om hvis Stilling og Vilkaar han først har givet udførlige Oplysninger, og hvis Undertrykkelse han gjentagne Gange med Varme offentlig paatalte, ogsaa er den, der først lagde Christian den Sjette paa Hjærtet, at det var en Sag, der tilfulde fortjente en christelig Konges Omsorg og Opmærksomhed. Pontoppidan havde i elleve Aar været Præst paa Als, først paa Nordborg siden i Sognet Hagebjerg, og havde saaledes havt rigelig Leilighed til at gjøre sig bekjendt med de slesvigske Forhold, en Leilighed, som han efter den stærke Drift, der var hos ham saavel til at erhverve sig Kundskab i de forskjelligste Retninger som til at meddele Andre, hvad han havde gransket eller erfaret, ikke lod ubenyttet. Der var tillige hos Pontoppidan en medfødt Lyst til at dvæle ved og lægge Vægt paa Alt, hvad der var Folkeligt, Folkets Tro, Meninger, Sprog og Sæder. Dette har han lagt for Dagen saavel i flere andre af sine talrige Skrifter, som i et lille Skrift, han udgav ikke længe, efterat han havde forladt Als, og i hvilket han netop har hentet en heel Deel af sit Stof fra

Slesvig [1]). I Hagebjerg forblev Pontoppidan til 1734, da Kongen kaldte ham til Slotspræst paa Frederiksborg og Sognepræst i Hillerød. At Kongen fandt Behag i ham, viste han derved, at han næste Aar udnævnte ham til sin Hofprædikant, ligesom han ogsaa i den nærmeste Tid derefter gav ham Beviser paa sin Naade og Tillid. Ikke længe efter at Pontoppidan var bleven Hofpræst i Kjøbenhavn, gjorde Kongen det første Skridt i den slesvigske Sag, og dette i Forbindelse med hvad vi vide om Pontoppidans

[1]) Everriculum fermenti veteris, som udkom 1736. At han har hentet Meget fra Slesvig, fremgaaer af selve Skriftet, f. Ex. S. 11, hvor han omtaler en Overtro paa Als; S. 64—66, hvor han anfører flere danske Riim og Formularer fra den katholske Tid, som endnu leve i Folkemunde i Angel (jfr. Hagerup i i Nyt Hist. Tidsskr. 6 B. S. 309—10. Nr. 8); det Samme gjælder om den katholske Bøn han anfører S. 67 (se Wiegmann, Gesch. der christl. Rel. in Schl. u. Holstein, S. 68). S. 85 henviser han til den alsingske Dialekt; S. 76 og 96 beraaber han sig paa sine Sognefolk og Tilhørere. De nævnte Riim og Bønner fra den katholske Tid, som endnu lyde paa Folkets Læber i Angel og rimeligviis paa flere Steder, have i en anden Henseende stor Mærkelighed. De vise os nemlig, at den katholske Geistlighed, skjøndt Gudstjenestens Sprog var latinsk, dog ved Folkets religiøse Underviisning ikke udelukkede Modersmaalet eller søgte at fortrænge det, saaledes som den senere Tids tydske protestantiske Geistlige. Det er endog høist sandsynligt, at der i det Mindste i den senere Deel af Middelalderen, uagtet hele den liturgiske Deel af Gudstjenesten holdtes paa Latin, dog blev prædiket Dansk for Folket. For Ribe Stifts Vedkommende, der indbefattede en betydelig Deel af Slesvig, er dette vist (Pontopp. Annal. II. S. 624—25, Aar 1461); men der er ingen Grund til at antage, at den Forpligtelse til at prædike Dansk, der under strænge Bøder indskjærpes Præsterne, og hvis gjentagne Forsømmelse endog kunde medføre Embedstab, blandt alle danske Stifter blot skulde have været gjældende i Ribe Stift. Det vilde være altfor stridende imod den Eenhed, som herskede i det hele Kirkevæsen.

tidligere Stilling og Interesser, giver en grundet Formodning om, at Pontoppidan har været den, der har oplyst Kongen om Forholdene og tilskyndet ham til at gjøre en Forandring. Det er ogsaa vist, at Kongen har raadført sig om disse Anliggender med den anden af sine Hofprædikanter, den bekjendte **Joh. Barth. Bluhme**, der var en indfødt Slesviger, født i Tønder, og som længe havde været Præst i Angel. Kongen havde saaledes i sin daglige Omgivelse tvende betroede Mænd, der godt kjendte de slesvigske Forhold; men da Bluhme allerede var Hofpræst i Frederik den Fjerdes Tid, og Kongens Virksomhed for denne Sag begyndte snart efter, at Pontoppidan var udnævnt til denne Værdighed, synes det, at det er denne, som har givet Stødet.

Kongens første Foranstaltning gjaldt Skolevæsenet i Slesvig. Ved Reskript af 17 Mai 1736 tilkjendegav han den daværende General-Superintendent **Conradi**, at der var blevet gjort ham Forestillinger om det slesvigske Skolevæsens Forfatning, hvoraf han med stort Mishag havde erfaret, at dette var i et dybt Forfald; da det var hans Hensigt at afhjælpe dette Onde, paalægger han General-Superintendenten at indgive nøiagtig Beretning om hele Skolevæsenets Tilstand i Slesvig. Efterat denne var indkommen, fandt Kongen sig foranlediget til ved Reskr. af 30 April 1738 at forlange yderligere Oplysninger om visse bestemt opgivne Punkter [1]). Men Skolens og Kirkens Forhold stode i saa nøie Forbindelse, at Kongen, allerede medens Skolesagen endnu var i Gang, og ikke længe efter at han havde udstædt den første Befaling herom, fandt det

---

[1]) P. Paulsen, Schulstatistik des Herzogthums Schleswig. Oldenburg in Holst. 1845. S. 12—13.

rigtigt ogsaa at inddrage de kirkelige Forhold under denne Undersøgelse. Ved en Befaling af 31 Mai 1737 paalagde han Provsterne i Slesvig at indsende Beretning om adskillige Punkter, hvorom Kongen ønskede Oplysning. Dertil hørte blandt flere en Fremstilling af Kirke- og Skolevæsenets Tilstand i Almindelighed, Oplysning om Præsternes og de øvrige Kirke- og Skole-Embedsmænds Lære, Levnet og Embedsførelse, om Katechisationer og Beskaffenheden af Skoleundervíisningen, om de Brøst og Mangler i Kirke og Skole, der fandtes paa hvert enkelt Sted, med Betænkning om, hvorledes de bedst kunde afhjælpes. — Om Skolevæsenets Forfatning i Slesvig ville vi siden faae Leilighed til at tale, her holde vi os til det, som nærmest angaaer Sprogforholdene. Provst Lundius indgav under 15 Januar 1738 en Beretning om Forholdene i Flensborg Amt og Landskabet Bredsted [1]). Han bemærker deri, at hvad **Børnene** angik, saa maatte Aarsagen til Skolevæsenets Forfald søges i: „1mo die Unwissenheit der teutschen Sprache, allermasen da dieselben von Kind auf von ihren Eltern **nichts als Dänisch** hören und lernen, in den Schulen aber und in der Kirche **in teutscher Sprache** informiret, gelehret und examiniret werden, sich daraus von selbsten ergeben muß, daß es ihnen werde schwer fallen, was proponiret wird zu faßen, zu verstehen und zu ihrem Nutzen anzuwenden“ [2]).

---

[1]) Slesv. Min. Arkiv. Kongens Befaling gjaldt alle Provstier i Slesvig, men ikkun Beretningen fra Flensborg Provsti forefindes, hvilket er meget at beklage, da Beretningerne navnlig fra Gottorp og Tønder Provsti uden Tvivl vilde have indeholdt interessante Oplysninger om Sprogforholdene.

[2]) Som den anden Grund anføres „der Mangel eines publica autoritate eingeführten allgemeinen Catechismi, denn, da man bishero

Et tjenligt Middel til noget at bøde paa dette uheldige Forhold vilde det efter Provst Lundius's Mening være, om Kongen vilde behage „bey Besetzung der zumahl in dem hiesigen Amte vorfallenden Prediger-vacancen auf die subjecta besonders zu regardiren, die nebst der teutschen auch der dänischen Sprache einigermasen kundig wären, allermasen nicht allein überall das Dänische geredt wird, sondern auch viele unter alten und jungen sich finden, die von dem Teutschen gar wenig verstehen." — Sagen kom for i Kongens Konseil den 28 April 1738; Betænkningen (formodentlig Schulins) over det Punkt i Lundius's Beretning, som vedrørte de sproglige Misforhold, lyder saaledes: **„Hierinn siehet man nicht, daß vor der Hand eine Aenderung geschehen könne;"** men der henvises derefter til, at Kongen havde besluttet, at lade udgaae en Befaling til Kirke-Visitatorierne i alle Slesvigs Amter, at de skulde indsende en Fortegnelse over samtlige Sogne, i hvilke Menighederne ikke rigtig forstode Tydsk, med Oplysning om, hvorvidt Kirke- og Skolesproget var Dansk eller Tydsk, og om Kirkens

des seeligen Stöcken vernünftige Milch in den Schulen gebraucht hat, dieses Buch aber weder eine hinlängliche Erklährung noch nützliche Anwendung der catechetischen Wahrheiten enthält, die Eltern aber kein ander compendium sich wollen aufbringen laßen, so kann auch daraus nicht anders denn Hinderniß und Schade in der information erwachsen". Hvad angaaer Forældrenes Kjærlighed til Stöckens store „vernünftige Milch", da maa den være opkommen i den sidste Tid ved Vanen, thi i Begyndelsen var man misfornøiet nok. I en Klage fra Menigheden i Nørre-Hagsted i Aaret 1695 hedder det: „Sind die Kinder einige Jahre her mit des Gen. Superintendenten von Stöcken großem Catechismo sehr beschweret und an ihrem andern außwendiglernen der Psalter, Gebethe, Gesänge und dergleichen sehr gehindert worden". (Geh. Ark. „Amt u. Probstei Flensburg, signirt").

og Skolens Embedsmænd, hvis det forlangtes, vare istand til at forrette deres Embede paa Dansk. Om Lundius's Forslag, at der ved Besættelsen af ledige Embeder i disse Egne maatte tages Hensyn til Mænd, der vare baade det tydske og danske Sprog mægtige (eller nøiagtigere: „auch der dänischen Sprache **einigermasen** kundig"), bemærkes i Betænkningen, at det var Noget, som ganske maatte overlades Kongens eget allerhøieste Godtbefindende [1]). Der

---

[1]) Som en af de Brøst, Kirken og Skolen led under, havde Provst Lundius ogsaa nævnet Savnet af Bibler, han siger ikke, om danske eller tydske, men har uden Tvivl meent de sidste, da Sproget ved Gudstjenesten og i Skolen var tydsk. Hans Ord ere: „der Mangel an Bibeln in Schulen und Häusern, der bißher so groß gewesen, daß man auch wol in vielen Schulen, geschweige in privat-Häußern, eine Bibel kaum antreffen mögen." Med Hensyn hertil befalede Kongen, at de Formuende skulde tilholdes at skaffe deres Børn Bibler eller i det Mindste Nye Testamenter; de Uformuende skulde understøttes af Fattigpengene og lignende Midler til Anskaffelsen af disse Bøger. Det kan herved erindres, at for den danske Befolknings Tarv i denne Henseende var der dog ved denne Tid ad privat Vei gjort Noget ved et nyt Optryk af Bibelen, som udkom i Kjøbenhavn 1738, under Tittel: Biblia, det er den gandske Hell. Skrifts Bøger, efter den 1699 udgangne Huus- og Reyse-Bibel, trykt udi det kgl. Vaisenhuses Bogtrykkeri paa gode Venners Bekostning. 4to. I Fortalen hedder det: „en **Deel af Guds Ords Tjenere i Hertugdømmet Slesvigs nørre og østre Deel**, hvor Menighederne af Tydske og Danske ere meer eller mindre melerede, og altsaa begge Sprog i Kirken, Skolerne, eller dog ved Sielenes Behandling i Eenrum ere fornødne, har ey uden Bedrøvelse seet i deres Menigheder Kundskaben til Guds Ord derved formindskes, at de brugelige og sangelige Danske Bibel-Versiones ey komme saa just overeens med den sal. Guds Mands D. M. Luthers tydske Bibel, og de deraf tagne Texter og Sententser, som allene i alle tydske Menigheder bruges. Thi denne Forskiel hindrer, ... at det Guds Ord, som i Skolen, Catechisationen eller Prædiken en forklaret og Menigheden eller Ungdommen med Fliid enten paa

hengik imidlertid over et Aar, inden Kongen tog nogen Beslutning om de forskjellige Punkter baade vedrørende Sproget og andre Forhold, som Lundius havde bragt paa Bane i sin Indberetning; derimod udstædte han to Dage efter hiint Konseilsmøde den ovenomtalte Befaling af 30 April 1738, hvorved han krævede nye og nøiagtigere Oplysninger om Skolevæsenets Forfatning, og han synes at have villet oppebie disse, inden han foretog noget Videre. De forlangte Oplysninger indkom først ind i det følgende Aar. Der var i de opgivne Spørgsmaal, som Præsterne vare

---

Tydsk eller Dansk indprentet, af Tilhørerne, som bruge det andet Sprog, ikke saa vel hiemme i deres Huse med behørig Nytte kand igientages, siden Sproget ofte anderledes findes oversat." Dette Onde havde Kirkens Lærere i hine Egne af Slesvig søgt at afhjælpe ved paa egen Bekostning at lade gjøre et Optryk af Christian den Fjerdes ved H. P. Resen besørgede Bibeloversættelse — „som den Version, der blant Danske Bibler nærmest kommer overeens med Lutheri tydske Version, og tillige er i deres Menigheder fra gammel Tiid af bekiendt og brugelig" — efter den Udgave af Resens Oversættelse, som udkom 1699 under Navn af Huus- og Reyse-Bibel. Det har altsaa, som man seer, egentlig været en Eftergivenhed fra dansk Side mod det i Kirken og Skolen i de danske Menigheder herskende tydske Sprog, og et Forsøg paa ved Læmpelse noget at formindske Trykket af dette Onde. For saavidt som man herved har havt den danske Befolknings Tarv for Øie, fortjener det nogen Paaskjønnelse, ihvorvel det egentlig maatte blive en Støtte for de bestaaende unaturlige Forhold: en ny Lap paa den gamle Klædning. Mærkeligt er det, at Præsterne selv have sat sig i Bevægelse for denne Sag, og ved egne Kræfter bragt den istand. Da Trykningen af dette store Arbeide (omtrent 1660 Sider 4to, og desuden en Udgave af Ny Testamente til Skolebrug i Duodez) vel maa være begyndt et Par Aar, før det kom ud, falder Forberedelsen og Begyndelsen dertil sammen med den Tid, Pontoppidan kom til Kjøbenhavn, og det er derfor ganske troligt, at denne Mand, der saa godt kjendte de slesvigske Tilstande, har været virksom i denne Sag.

opfordrede til at besvare, intet, som ligefrem berørte Sprogforholdene; men et Par Præster havde af egen Drift grebet Leiligheden til at udtale sig om denne Sag. Den ene var den i Slesvigs Sproghistorie siden saa berygtede **Christof Henrik Fischer**, Sognepræst i Hyrup i Angel. Han yttrer i sin Erklæring af 5 Juli 1738 [1]) Følgende:

„Ich habe bey dem Antrit meines Amts 1730 viele alte Leuthe gefunden, die kein Teutsch verstehen, das erste Geboth, noch weniger die übrigen, in dem Christlichen Glauben beten können, dahero von Sünde, Christo und seinem Erlösungs Amt nichts gewust, am allerwenigsten von denen Mitteln der Seeligkeit und deren Gebrauch; die in die Kirche, zu Beicht und Abendmahl gehen, aber nichts verstehen von der teutschen Sprache, und also was in derselben abgehandelt wird. Bey solchen bejammerswürdigen Umständen erhellet, wie wenig der geschickteste Fleiß eines treuen Lehrers bey einem verwilderten Volcke, **dessen Sprache Er nicht, und Sie seine nicht verstehen**, in theoria et praxi veri christianismi ausrichten könne, besonders auch deßfals, weil aus der Unwißenheit die Halstarrigkeit in Verharrung der bösen Gewohnheiten dem officio pastorali entgegen“.

„Der Küster und Schulmeister müste die teutsche Sprache vollkommen verstehen, die Jugend in derselben

[1]) Visitatorial-Arkivet i Flensborg. Hvor meget det har været Fischer om at gjøre, at komme til at yttre sig om Sprogforholdene, kan man see deraf, at han knytter sine Bemærkninger til et Spørgsmaal, der lød saaledes: „Ob die in dieser Gemeine verhandene Schulhäuser im guten Stande sich befinden, oder eine Besserung bedürfen?“

Sprache unterrichten, und wenigstens die Jugend dazu anhalten, daß sie in der Schule Teutsch reden müsten".

Den Anden, som yttrede sig om Sproget, var ogsaa en Præst fra Angel, **Joh. Chr. Ordorff**, Sognepræst i Grumtoft. Han slutter sin Beretning af 18 Nov. 1738 [1]) med følgende Ord:

„Ueberhaupt habe diesem Bericht annectiren wollen, wie es höchstnötig sey, daß bey Besetzung der Schuldienste alhier in Angeln, wo **die Unkunde der teutschen Sprache** fast die gröszeste Hindernis der Erkentnis Gottes ist, mehr auf subjecta reflectiret werde, **die kein Dänisch sprechen können!**"

De Yttringer, Fischer havde brugt, vare saadanne, at de vel kunde ængste og forfærde en Mand, der selv var mindre nidkjær end Christian den Sjette for christelig Oplysnings Udbredelse blandt Folket, og Ordorffs Forslag, at de danske Børn skulde have Lærere, **der ikke kunde tale Dansk**, maatte oprøre Enhver, hos hvem der var en Gnist af dansk Følelse. Nu udstædte han, 10 Juli 1739, den for allerede mere end et Aar siden bebudede Skrivelse til Kirkevisitatorerne, det vil sige Amtmænd og Provster, i Haderslev, Aabenraa og Lygumkloster, Tønder, Gottorp og Flensborg Amter [2]). Heri tilkjendegiver Kongen, at han er bleven oplyst om, at man paa en stor Mængde Steder i Slesvig havde tydsk Gudstjeneste, uagtet den største Deel af Sognefolkene ikke kunde Tydsk, men næsten alle, med ganske faa Undtagelser, blot forstode Dansk, og at ligeledes

---

[1]) Visitat.-Ark. i Flensborg.

[2]) Dette og de andre herhen hørende Aktstykker findes trykte hos Werlauff, S. 100–124.

Skoleunderviisningen og Katechisationerne i Kirken dreves paa Tydsk, enten Børnene forstode det eller ikke; det var Kongens Villie, at denne Sag skulde undersøges, for at der kunde træffes passende Foranstaltninger til at raade Bod paa et saa stort Onde; derfor skulde hver især snarest muligt indgive en Fortegnelse over de i deres Embedskreds liggende Sogne, i hvilke Beboerne ikke ret forstode Tydsk, og oplyse, om Kirke- og Skolesproget var tydsk eller dansk, samt om vedkommende Embedsmænd, hvis det krævedes af dem, vare istand til at prædike og undervise paa Dansk.

Efterhaanden indkom de befalede Beretninger. Vi skulle nærmere betragte dem; de indeholde vigtige Oplysninger om Sprogforholdene, og om Stemningen hos de Embedsmænd, gjennem hvilke Kongens Villie skulde bringes til Udførelse. Naar der hos disse fremtræde Ytringer af en Stemning for Tydsk og mod Dansk, og af Ringeagt for det danske Folkesprog: da bliver det saa meget mærkeligere og betydningsfuldere, som man kan holde sig overbeviist om, at de, ligeover for Kongens tydeligt nok udtalte Beslutning at ville værne om Folkets Ret til Brugen af dets danske Modersmaal, i deres Indberetninger til Kongen saa meget som muligt have lagt Baand paa deres tydske Sympathier.

Beretningen fra Haderslev Amt gaaer ud paa, at Kirke- og Skolesproget **paa Landet** overalt var Dansk.

Anderledes var det i Kjøbstaden Haderslev. Dog var efter Amtmands og Provsts Mening det danske Sprog her ingenlunde tilsidesat, men nød tværtimod næsten et Overmaal af Beskyttelse. Det hedder nemlig: „In der Stadt Hadersleben sind **zwar** die **meisten** Einwohner der **teutschen** Sprache mächtig; **gleichwohl werden, um derer Dänen**

villen, wöchentlich **nur** zwey teutsche, hingegen aber **drey** dänische Predigten gehalten". Ikke alene de tre Præster, men endog de **fleste** Lærere i Trivialskolerne forstode begge Sprog. Men uagtet den Hævd, hvori det danske Sprog formeentlig holdtes i denne By, bemærkes dog, at Ungdommens Katechisation **alene skete paa Tydsk**, og der foreslaaes derfor, at den danske Fredagsprædiken skulde forandres til en dansk Katechisation. (Den øvrige Katechisation skulde altsaa vedblive at være tydsk).

Til Slutning fremkomme de med et Forslag om, at Børnene **paa Landet** ogsaa skulde underviises i **Tydsk**. Det hedder derom: „Gleich es dann auch hingegen unmaasgeblich nicht undienlich wäre, wenn die Unterthanen auf dem Lande ihre Jugend, neben der dänischen Sprache auch in **der teutschen** informiren liessen, um die in teutscher Sprache abgefassete Landesgesetze, Constitutiones und Verordnungen und was sonsten in solcher Sprache expediret wird, **mit der Zeit** desto besser verstehen zu können". — I et Uddrag af denne Beretning, som blev forelagt Kongen, har Schulin dog ved dette Punkt skrevet: „An diesen Vorschlag wäre nicht weiter zu reflectiren." Forresten var Kongen tilfreds med Beretningen og bifaldt den foreslagne Forandring af Fredagsprædikenen til Katechisation.

Beretningen fra Aabenraa og Lygumkloster Amter har en særegen Mærkelighed derved, at den verdslige og geistlige Embedsmand traadte op imod hinanden, idet Amtmanden, Konferentsraad **von Massow** søgte at hævde det tydske Sprog den Plads, de gottorpske Fyrster havde anviist det paa disse reent danske Enemærker, Provsten, **Schmid** i Aabenraa, derimod søgte at tilbagevinde for det danske Tungemaal noget af den Ret, det havde tabt paa sit eget

lovlige Omraade. — I Fremstillingen af Forholdet paa Landet ere de enige: Kirke- og Skolesprog var her Dansk, stemmende med Folkesproget. Om Kjøbstaden Aabenraa yttrer v. Massow, at Hovedgudstjenesten er paa Tydsk, og Skolesproget er ligeledes Tydsk; men der holdes dansk Froprædiken; og han finder, at Sagen paa denne Maade er overmaade vel ordnet, eftersom „die **allermeisten** Parochiani der Apenradischen Stadtkirche der teutschen Sprache **sattsam kundig**, auch **denen wenigen andern** zum Besten in der Frühpredigt Dänisch gepredigt wird.“ Men denne Konferentsraad von Massows Tilfredshed med Forholdene i Aabenraa og hans Beskrivelse af dem faaer en egen Belysning, naar man ved Siden heraf læser Provst Schmids Erklæring: „Daß in der Stadt und Kirchspiel Apenrade **der gröste Haufe** der teutschen Sprache **nicht völlig kundig**, doch **gleichwohl** Herkommens ist, daß in der Hauptpredigt **Teutsch** gepredigt wird, in der **teutschen** Sprache publice catechisiret, auch die Jugend in **eben derselben** Sprache in den Schulen unterwiesen wird; dabey aber doch um derer Willen, die der teutschen Sprache unkündig sind, die Frühpredigten am jeglichen Sonntage in dänischer Sprache geschehen, die Information der Confirmandorum, wie auch die Confirmation selbsten, in eben derjenigen Sprache, die die Catechumenen verstehen, vor die Hand genommen und bewerkstelliget wird.“

Men i den forskjellige Betragtning af Forholdene i Flækken **Lygumkloster**, navnlig hvad Kirkesproget angik, aabenbarede sig især Modsætningen af tydsk og dansk Sympathi hos Amtmand og Provst. For Tiden prædikedes i Lygumkloster to Søndage Dansk, hver tredie Søndag Tydsk; Sproget i Flækkens Hovedskole var tydsk. Herom bemærker

Konferentsraad von Massow: „Wegen der teutschen Schule in dem Flecken Lügumkloster sind wir dahin mit einander einig, daß selbige am füglichsten so bleiben könnte, in Betracht theils eine teutsche Information daselbst als an einem kleinen Handlungsorte **sehr erforderlich**, theils aber auch diejenigen Kinder, welche gar kein Teutsch verstehen, in dänischer Sprache stets examiniret und confirmiret werden, als wozu die Kirchendiener hinlänglich geschickt sind." — Men angaaende Gudstjenesten var det Provst Schmids Mening, at det var nok, om der i det Høieste prædikedes Tydsk hver fjerde Søndag (istedenfor hidtil hver tredie), og at der derimod burde prædikes **Dansk** tre Søndage i Rad; dette maatte Amtmanden bestemt erklære sig imod. Han yttrer i den Anledning: „Ich finde mich genöthigt folgende hiebey versirende Umstände E. K. M. allerunterthänigst vorstellig zu machen, und solchemnach in allertiefster Submission anzuzeigen, wesmassen ich meinestheils nicht absehen kann, daß eine solche Veränderung von einiger Nothwendigkeit sey, 1) in Betracht **die mehreste** in dem Flecken Lügumkloster der teutschen Sprache **sattsam kundig**, 2) und die Gemeinde der bisherigen Alternirung mit denen Predigten schon **von vielen Jahren** her gewohnet; 3) über dem auch **verschiedene** in solcher Gemeinde befindliche nach **Hamburg** und andern Orten **mit Spitzen handelnde Personen** die Vermehrung derer dänischen Predigten sehr ungerne sehen, auch daher wohl gar Anlas nehmen würden, E. K. M. mit vielen **Queruliren**, als wozu einige derselben bereits ziemlich geneigt zu seyn ich mir zuverlässig berichten lassen, zu behelligen; wenn es aber bey der bisherigen Einrichtung, nach welcher gleichwohl die dänische Sprache prævaliret, gelassen werden möchte, käme man solchem zuvor." — Provst Schmid

oplyser i sin Erklæring, hvorledes det har sig med denne „sattsame Kunde", som efter von Massows Forsikkring „die mehresten Einwohner" skulde have i det tydske Sprog, og hvormeget „die vielen Jahre" beløb sig til, som skulde have givet den nærværende Indretning Hævd og gjort den til en kjær Vane. Derimod tager han intet Hensyn til den Støtte, som von Massow søgte for sin Fremstilling i Knipling-træmmernes Tilbøielighed til at „querulere" og den Fare der var for, at de maaskee kunde falde Hans Majestæt besværlig med Klage, hvis de fik eengang mindre tydsk Prædiken om Maaneden, og saaledes bleve mindre skikkede til at sælge Kniplinger til Hamborg og andre tydske Stæder. Provsten siger, at Indvaanerne „**durchgehends, kaum ein und ander ausgenommen, die dänische Sprache allein reden,**" og at „**kaum der dreyßigste Theil** der teutschen Sprache kundig ist." Han oplyser fremdeles, at tydsk Prædiken vexelviis med Dansk først er indført af en hertugelig gottorpsk Amtmand i Aaret 1681, og at man siden, da man mærkede, at kun den allermindste Deel af Sognefolkene kunde have Nytte af den tydske Prædiken, indskrænkede denne til hver tredie Søndag; derhos havde man hidtil havt den Fordeel, at de Søndage der prædikedes Tydsk i Lygumkloster, kunde man søge til det nærliggende Landsogn Nørre-Lygum, som hidtil udgjorde een Menighed med Flækken Lygum Kloster; men netop i dette Aar, 1739, var denne Forbindelse bleven hævet, og Landsognet adskilt fra Flækken. I Henhold til dette gjør Provst Schmid tre forskjellige Forslag, men saaledes at han tydelig erklærer sig for det tredie som det fornuftigste og ene rigtige. Han foreslaaer nemlig enten at lade det Bestaaende blive som det er, eller at prædike tre Søndage efter hinanden Dansk og indskrænke den tydske

Prædiken til hver fjerde Søndag, samt ved den danske Gudstjeneste bruge danske Psalmer, Kollekter, Epistler, Evangelier og dansk Velsignelse, **istedenfor at man hidtil ved alt dette betjente sig af det tydske Sprog**; eller ogsaa, og dette Forslag anbefaler han som det bedste i følgende Udtryk: „mitall die dänische Sprache in Predigten u. s. w., da alle Eingepfarreten, kaum ein und ander ausgenommen, wie allein dänisch reden, also auch verstehen, allein gebraucht werden solle, und folglich das Predigen in teutscher Sprache, so in Ansehung der Allermeisten ohne den geringsten Nutzen ist, cessiren solle; dabey noch dieses melde, daß der Pastor Riis in dänischer Sprache sein Amt zu verrichten vollkommen in Stande, und wie er mir diese Woche berichtet, von den Eingepfarreten die dänischen Predigten begieriger gesucht und aufmerksamer angehöret werden, als die teutschen."

Det gjør os ondt at maatte sige det, at Christian den Sjette gav den tydske Amtmand Medhold mod den danskfindede Provst, og stadfæstede den Uskik med tydsk Prædiken i Lygumkloster, som den gottorpske Regjering havde indført. I Aabenraa Kjøbstad skete ingen Forandring, og i Lygumkloster skulde det blive ved den „hergebrachte Gewohnheit," og saaledes vedblev det ogsaa indtil 1851. Dog befalede Kongen, at man, naar der var dansk Prædiken, ikke maatte ende med tydsk Velsignelse eller synge tydske Psalmer [1]).

[1]) Men ogsaa i Aabenraa fandt, som man seer af en Indberetning fra General-Superintendent Conradi af 22 Febr. 1741, den Uskik Sted, at man brugte tydsk Psalmesang ved den danske Frokprædiken. Dette blev ikke forandret! Ligesaa var det med den danske Froprædiken i Tønder. Det blev heller ikke forandret. Det samme var Tilfældet med en heel Deel Landsogne i Tønder Amt. Det blev ligesaa lidet forandret.

Om Tønderamt indgave Amtmand **Holstein** og Provst **Arends** en fælleds Beretning. De bemærke, at nogle af Menighederne i dette Amt ere næsten heelt tydske, andre næsten heelt danske, atter andre blandede, og opregne derefter de Sogne, i hvilke Kirke- og Skolesproget er tydsk, dansk eller blandet. Til de reent tydske, som derfor havde tydsk Kirke- og Skolesprog, regnes alle de frisiske og de til dem grændsende meer eller mindre danske Sogne, saasom Aventoft, Klægsbøl, Læk, Nykirke, Rodenæs, hvor en betydelig eller endog en langt overveiende Deel af Befolkningen er dansk. — Blandt de Sogne, der henføres til de heelt danske, fortjener at erindres Flækken **Høier**, fordi Visitatorerne om den bemærke, at man hidtil der har **sunget tydske Psalmer** ved den danske Gudstjeneste, men love at ville sørge for, at dette bliver forandret [1]). Til de blandede Sogne regnes, foruden Tønder Bymenighed [2]), Ubjerg,

[1]) Dette er ogsaa skeet. Herom findes følgende Optegnelse anført i Dsk. Atlas, VII. 290: „1736 (maa være Tryk- eller Skrivfeil for 1739) ist Gottlob in dem Hause Gottes eine höchst erwünschte Veränderung vorgenommen worden, indem die Gemeine Dom. 1 Adventus zum ersten Mahl Dänisch gesungen, welches zuvor in der teutschen Sprache geschehen, ungeachtet alles sonsten in der Dänischen Sprache verrichtet worden, wie denn alle Eingepfarrete die Dänische, gar wenige aber die Teutsche Sprache verstehen".

[2]) Om Sprogforholdene i Byen Tønder meddeler Beretningen intet nærmere; det vil derfor være passende her at tilføie nogle Oplysninger. I en skreven Præstekrønike i Tønder Provste-Arkiv berettes om Herman Schrader, der var Præst og Provst i Tønder fra 1728 til 1737: „Ihm verdankt die Stadt die dritte Predigerstelle, und daß dieser die Predigt in dänischer Sprache halten muß, ist sein Werk; imgleichen das Emmerschede Bethaus und die damit verbundene Schule. Ueber die Schule hat der dritte oder dänische Prediger die Aufsicht und er muß im Bethause predigen und katechisieren". Det er dog ikke rigtigt, at der først fra Schraders Tid

Sønder-Lygum, Humdrup, Brarup, Karlum, Ladelund og Medelby. I disse **blandede** Sogne havde imidlertid efter Visitatorernes egen Fremstilling det danske Sprog vissélig ikke faaet Løvens Deel; thi der prædikedes, sige de, **mere Tydsk** end Dansk, Katechisation og Skoleundervíisning var næsten heel **Tydsk**, og naar der prædikedes Dansk, blev der sunget **Tydsk**. Imidlertid havde man dog i den sidste Tid

---

holdtes dansk Prædiken i Tønder; der har fra gammel Tid, og rimeligviis lige fra Reformationen været to Præster i Tønder, af hvilke den ene prædikede Tydsk til Høimesse, den anden, Diakonus, holdt dansk Froprædiken; men Schrader bevirkede 1729 Ansættelse af endnu en tydsk Præst, Archidiakonus, som prædikede Tydsk til Aftensang, medens Diakonus vedblev at besørge den danske Froprædiken. At den bekjendte danske Psalmedigter **Hans Adolf Brorson** i Aaret 1729 beskikkedes til sidstnævnte Post, skyldes Schraders Medvirkning. Han foranstaltede ogsaa 1733 Indretningen af „Bedehuset" i Emmerskede, en Landsby i det tønderske Landsogn, hvor Diakonus skulde prædike og katechisere paa Dansk; andre gudstjenstlige Forretninger øvedes i Regelen ikke i dette „Bedehuus". (Jensen, Kirchl. Statist. S. 368. 366). At Indretningen i det Mindste af et dansk „Bedehuus" for den til Tønderby hørende Landsbymenighed var høist fornøden, vil man see af en Forestilling fra Schraders Formand, Provst **Samuel Reimarus**, en **Pomeraner**, tidligere Hofpræst paa Gottorp, til den gottorpske Administrator **Christian August**, i hvilken han giver sin Vrede Luft mod den danske Landsbymenighed, forbi den ikke vilde lade sig opbygge paa Tydsk, og paakalder Fyrstens Hjælp imod den. Han bemærker, at de fire til Byen Tønder hørende Landsbyer før Reformationen havde udgjort et eget Sogn, og efter Reformationen indlemmedes i Bymenigheden: „sie synd aber nach der Reformation alle Zeit bey ihrer vorigen Religion, da der vornehmste Glaubens Articul die Unwissenheit in göttlichen Dingen ist, fest und unverrückt verblieben, so daß alle Prediger der Stadt Tundern grosse Klage über gedachte Unwissenheit und daher fliessendes bestialisches Leben geführet, indem es zu meiner Zeit auch wahr befunden, daß grossen Theils diese Leute sich des Sonntages lieber auf dem Torf-Mohr als in den Kirchen finden lassen, und das

paa somme Steder lagt noget mere Vind paa Dansk [1]), fordi der var kommen Præster derhen, som ogsaa forstode Dansk, og i eet af Sognene, Ubjerg, havde man efter Ansættelsen af en ny Præst, gjort Forberedelse til danske Prædikener og Katechisationer; men skjøndt Befolkningen i disse Sogne **forstod bedre Dansk end Tydsk**, saae de dog ikke gjerne, at den tydske Underviisning og de tydske Prædikener aldeles skulde komme af Brug. Til Slutning tilraade Visitatorerne indstændigen, at der for Fremtiden ikke blot i de blandede Sogne, men i hele Tønder Amt maatte ansættes Præster, som vare begge Sprog mægtige, deels for at de kunde sørge for dem i deres Menighed, som ikke forstode det gjældende Kirke- og Skolesprog, deels være istand til at vikariere for hverandre indbyrdes og for Provsten i Tønder,

---

daher, weil sie Dänisch reden, der Tundersche Stadt-Gottesdienst aber deutsch, ohne daß in der Früh-Predigt Dänisch gepredigt wird, welche Predigt sie aber auch weder besuchen, noch aber der Catechisation des Sonntags Nachmittag, so ich (altsaa paa Tydsk) auß der Hauptpredigt und catechismo allezeit halte, beywohnen wollen". Han havde søgt at bevæge dem til at sende deres Børn i Skole; men — „waß ich aber für Widerstandh und Verdruß von diesen Leuten deswegen gehabt, kan ich nicht sagen, so gahr daß mir die Haare zu Berge gestanden .... Kurz ich habe das bracchium seculare imploriren und mit den Fußknechten öffters hinter sie hehr sein müssen, und habe sie doch weder mit der Scherffe noch Güte gewinnen können." Han beder derfor, at Administratoren vil yde ham Hjælp med den verdslige Magt, for at han dog engang kunde faae Bugt med disse Folks Gjenstridighed og twinge dem til at gaae i Kirke, og det ikke blot i den danske Froprædiken, men ogsaa i tydsk Høimesse og til den tydske Katechisation om Eftermiddagen („die Kirche des Sonntags fleissig besuchen sowohl in der Haupt- als auch Früh-Predigt, auch dem Nachmittags Examini nach Möglichkeit beywohnen"). Gottorpske Arkiv i Geh. Ark.

[1]) „Eine Zeit hero ist an etlichen Orten das Dänische was mehr getrieben".

naar han var paa Visitats eller paa anden Maade forhindret fra at besørge sine Forretninger i Byen Tønder.

Indberetningen fra Tønder Amt bevægede ikke Christian den Sjette til at gjøre nogen Forandring i de bestaaende Forhold i de blandede Sogne, ikke engang den, at den tydske Sang ved den danske Gudstjeneste skulde ombyttes med dansk. Derimod tilskrev han Visitatorerne, at det var hans Villie, at der skulde stræbes hen til, at Præster og Skolelærere saavel i de blandede som ublandede Sogne i Tønderamt for Fremtiden forstode begge Sprog; ved Ansættelsen af Skolelærere og ved Forslag til Besættelse af Præste-Embeder, skulde Kirkevisitatoriet derfor tage Hensyn til Vedkommendes Sprogfærdighed. For at lette Gjennemførelsen af denne Forholdsregel og bane Veien for Udførelsen af det, som var Kongens Hensigt, nemlig at alle Kirke- og Skole-Embeder i hele Hertugdømmet Slesvig i Fremtiden bleve besatte med Mænd, der kunde ligesaavel Dansk som Tydsk, skulde Provsten med de øvrige Examinatorer ved den aarlige Konsistorial-Examen formane de theologiske Kandidater, som vilde søge Ansættelse i Tønder Amt eller andensteds i Slesvig, til ved Siden af Tydsk ogsaa at lægge Vind paa det danske Sprog [1]).

[1]) Der har dog været Tale om at gjøre Forandringer i Kirke- og Skolesproget i Tønder Amt. General-Superintendent Conradi har nemlig, foruden den Indberetning, han gjorde som Provst i Gottorp, ogsaa i sine General-Visitationsberetninger, som desværre ere tabte, afgivet Betænkning om Sprogforholdene i Slesvig. Kun en kort Notits vedkommende Tønder Amt er bevaret i en ved Referatet i Konseillet 1739 benyttet Extrakt, hvoraf man seer, at han har gjort et eller andet Forslag til at afhjælpe de bestaaende Misligheder. Det hedder nemlig i denne Extrakt: „Man sieht nicht, daß durch den Vorschlag des General-Superintendenten dem Uebel abgeholfen werde. Und da er die völlige

Beretningen fra **Flensborg Amt** og **Landskabet Bredsted**, indsendt af Amtmand Holstein og Provst Lundius, er meget udførlig og rig paa mærkelige Oplysninger:

De bemærke først, at i hele Flensborg Amt og i Landskabet Bredsted er Sproget ved Gudstjenesten, Katechisationerne og Skoleunderviisningen **Tydsk**. Hvad Landskabet Bredsted angaaer, taler Befolkningen almindelig Tydsk og ved Siden heraf det gamle frisiske Sprog; Dansk tales ikke undtagen maaskee i de to Sogne Fjolde og Hjoldelund, dog saaledes at Beboerne tale mere Tydsk end Dansk, og følgelig kan i dette Landskab Tydsk godt beholdes som Kirke- og Skolesprog.

Amtet Flensborg bestaaer af de 4 Herreder [1]) Husbyherred, Nyherred, Ugleherred og Viesherred; i samtlige disse Herreder tale Indbyggerne Dansk, og i intet af dem ville Indbyggerne overhoved være istand til at tale Tydsk, det skulde da være i Nyherred, som ligger Gottorp Amt nærmest. Imidlertid erklære dog Sognefolkene i det Hele i alle Sogne, at de langt bedre kunne forstaae en tydsk Prædiken end en dansk, naar de høre den **„in der rechten Seeländisch-Dänischen Sprache."** Men da de dog bestandig indbyrdes tale Dansk, mene Visitatorerne, at det ikke var utjenligt, om Kirkens og Skolens Embedsmænd ved Siden af det tydske Sprog ogsaa forstode det danske, **saaledes som man her taler det.** Og **for saa vidt** ere de fleste Præster det danske Sprog mægtige, med Undtagelse af nogle faa, der ere **ind-**

Abschaffung der deutschen Sprache für bedenklich hält, so mocht es wohl vors erste bey der jetzigen Verfassung bleiben." Dette bifaldtes i det kongelige Konseil.

[1]) Det femte, Munkebrarups Herred tilhørte Hertugerne af Glücksborg; om Forholdene i denne Deel vil siden blive talt.

fødte **Tydskere**, og forstaae **lidet** af det **Danske**, langt **mindre kunne tale det.**

I **Husbyherred** er det danske Sprog endnu mere gjængs end i Nyherred, og der findes faa, især blandt Fruentimmerne, som kunne tale Tydsk; det var derfor meget fornødent, om Præsterne ogsaa kunde Dansk. I denne Henseende er der imidlertid intet i Veien, hvad angaaer de tre Sogne af de fem, hvoraf Herredet bestaaer, thi Præsterne i disse tre Sogne ere Indfødte; anderledes er det i de to Sogne Hyrup og Grumtofte; thi Præsterne her, Fischer og Ordorff **„sind gebohrne Teutsche und können mit dem Dänischen sich nicht behelfen."**

Af Præsterne i **Nyherreds** 5 Sogne ere de to fødte i Landet, og kunne **til Nød** (nothdürftig) tale Dansk med deres Sognefolk; men de øvrige ere **fødte Tydskere**, og forstaae **intet** Dansk, dog hindrer det ikke Opbyggelsen saa meget i dette Herred, da Beboerne **ikke ere saa aldeles ukyndige** i det tydske Sprog (der teutschen Sprache nicht so gantz unkundig sind).

I alle Sogne i **Ugleherred** tales Dansk, men Præsterne ere ogsaa alle indfødte, og **kunne til Nød** (zur Nothdurft) udtrykke sig paa Dansk.

I **Viesherred** er endelig ogsaa Dansk det brugelige Sprog, og Præsterne kunne som indfødte alle komme ud af det dermed (sich damit behelfen). (Imidlertid komme Visitatorerne dog siden selv til at bemærke om en af disse Præster, Præsten i Vandrup, „daß er **kein** Dänisch verstehet", og det er ganske forklarligt; thi han var en Hannoveraner [1]).

---

[1]) Han var fra Celle, og hed Jesaias Knigge, Jensen, Kirchl. Statist. S. 923.

Den foregaaende Yttring indeholder altsaa i det Mindste en Unøiagtighed).

Degne og Skolelærere i hele Amtet ere samtlige indfødte, og kunne **ogsaa komme afstæd med det danske Sprog** (auch mit der dänischen Sprache zu rechte kommen). For at forebygge al Misforstaaelse, tilføie Visitatorerne endnu, at skjøndt de indfødte Præster kunne Dansk, saa er det dog kun at forstaae „von dem hieselbst gebräuchlichen Dänisch," og deres Færdighed gaaer ikke saa vidt, at de skulde kunne prædike **enten** i denne Dialekt **eller** i det Sjællandske Sprog (Seeländische Sprache).

Til Slutning opregne Visitatorerne de Sogne, i hvilke Præsterne „zur Nothdurft" kunne udtrykke sig paa Dansk, og dem „allwo die Prediger kein Dänisch verstehen." De ere 6 i Flensborg Amt, nemlig Esgrus, Sterup og Sørup i Nyherred (Fleertallet af Sognene i dette Herred); Hyrup og Grumtofte i Husbyherred; og Vandrup i Viesherred [1]).

Denne Beretning giver Anledning til adskillige Bemærkninger, men vi skulle tage dem under Eet med de Betragtninger, som fremkaldes ved Beretningen fra det tilgrændsende Gottorp Amt, der indbefatter den sydlige Deel af Angel ligesom Flensborg Amt den nordlige. Den indkom fra Amtmanden, Geheimeraad **W. M. von Buseck** genannt **Münch** og General-Superintendenten, Liflænderen **Johan Georg Conradi**, der tillige var Provst for Gottorp. Den er kortere og fyndigere end de andre. Den lyder saaledes:

---

[1]) For at gjøre Listen fuldstændig, kan hertil endnu føies som det syvende Sogn i Nørre-Angel, hvor „en født Tydsker" forestod Kirke-Embedet, **Munkebrarup** i de glücksborgske Besiddelser, hvis Præst var en Meklenborger. Se Jensen, Kirchl. Statist. S. 991.

„Wir können allergehorsamst berichten, daß zwar in **ganz Angeln** Gottorpschen und Domkapitelschen Districts die eingeborne Eingepfarrete unter sich eine **verworrene dänische Sprache** reden; aber auch zugleich der teutschen Sprache so mächtig sind, daß sie in derselben ohne Anstos und Versäumnis die Lehren des Christenthums in Predigten und Catechisationibus ganz wohl fassen, und was sie davon gefasset, deutlich wieder hervorbringen können. Die übrigen Gemeinen auserhalb Angeln sind durchgängig teutsche; beyderley Arten Leute aber würden das reine Dänische, **wie es in Kopenhagen geredet wird**, entweder gar nicht, oder doch nicht recht verstehen: wie denn auch, ausser zween oder dreyen **kein einziger Prediger im Amte Gottorf und in den Capitels-Gütern** (so wenig als die Prediger **in den Schleswigsch-adelichen Districten**, wie ich der General-Superintendent hinzufügen kann) fähig ist das Lehramt auf Dänisch zu führen, welches wir auch von den **Schulmeistern** sagen müssen."

Der er flere Bemærkninger, som maae paatrænge sig enhver opmærksom Læser af Beretningerne om Flensborg Amt, Landskabet Bredsted og Gottorp Amt. Det gamle frisiske Folkesprog i Bredsted affærdiges med et Par Ord, som noget der ingen videre Opmærksomhed fortjente og intet Krav havde paa Beskyttelse og Omsorg. Der forudsættes, at Indbyggerne, som siges at tale Tydsk (d. e. Plattydsk) ved Siden af Frisisk, uden Vanskelighed kunde forstaae en høitydsk Prædiken, og Børnene have Gavn af høitydsk Skoleunderviisning. Dette maa i Almindelighed høilig betvivles, og der vil i det Følgende forekomme Oplysninger, som vise, at den frisiske Befolkning har lidt under samme Tryk af det høitydske Sprog som den danske, ligesom uforkastelige Vidnesbyrd, der senere skulle blive anførte, godtgjøre det

Urigtige i den Paastand, at der i de bredstedske Sogne Fjolde og Hjoldelund taltes mere Tydsk end Dansk.

Naar der tales om tydsk Folkesprog i Beretningerne fra Gottorp og Flensborg Amt (ligesom ogsaa fra Tønder og Aabenraa Amt) saa kan derved ikke menes andet end **Plattydsk**, men dette siges ikke, tværtimod slaaes Plattydsk uden Videre i Hartkorn med Høitydsk, som om det var det samme Sprog. Det Plattydskes Forhold til det Høitydske berøres ikke med et Ord. Det er dog vist, at selv om Nogle kunde tale Plattydsk, saaledes som det tales Slesvig, vilde de derved dog ingenlunde være istand til at fatte en høitydsk Prædiken, eller Børnene kunne høste Frugt af den Underviisning, som meddeeltes dem paa Høitydsk. Det er aldeles charakteristisk for Visitatorerne, at, medens de med fuldkommen Taushed forbigaae den langt større og dybere begrundede Forskjel mellem det Plattydske, som tales i Slesvig, og det høitydske Skriftsprog, fremhæve de stærkt den langt ringere og mindre væsentlige Forskjel, som findes mellem det danske Folkesprog og dansk Skriftsprog.

Ifølge Visitatorernes Beretning var der af de 21 Land-Sogne, som Flensborg Amt da indbefattede, 6 Sogne, eller naar man medtager de tre Sogne i Munkebrarup Herred, som den Gang tilhørte Hertugen af Glücksborg, 7 Sogne af 24, eller mellem en Trediedeel og en Fjerdedeel af det hele Antal, hvis dansktalende Beboere havde „fødte Tydskere," fra Brandenborg, Meklenborg, Hannover og andre tydske Landskaber, til Sjælesørgere. De øvrige Sogne havde „indfødte" Præster, som **til Nød** (zur Nothdurft) kunde gjøre sig forstaaelige paa Dansk for deres Sognefolk. „Nøden" maa virkelig ogsaa undertiden have været stor; thi til disse „Indfødte" (Landeskinder) ere ogsaa de regnede, som havde hjemme i det sydligste og sydvestlige Slesvig (Hütten Amt

med Stapelholm, Husum Amt med Eidersted og Bredsted) og paa de frisiske Øer i Vesterhavet. De, der kom fra disse Egne, skulde ikke medbringe megen Færdighed i Dansk fra Hjemmet, men de vare dog „Landeskinder". Men der var desuden visse Omstændigheder i den Maade, hvorpaa den slesvigske Embedsstand dannedes, som gjorde, at selv om der oprindelig var nogen Færdighed i Dansk tilstæde, tabte dette i den følgende Tid næsten al Betydning. Om end de tilkommende Præster fra Barndomsaarene i Hjemmet medbragte nogen Øvelse, ikke i det danske Skriftsprog, men i det udannede Landskabsmaal, Dialekten, saaledes som den lød hos Bonden og Arbeidsmanden, der aldrig havde faaet nogen Underviisning i sit Modersmaal: saa maatte det Meste heraf glemmes i den lange Række af Aar, som tilbragtes i den tydske lærde Skole, hvor der ved Siden af Latin, Græsk og Hebraisk kun hørtes Tydsk, men aldrig Dansk, og i de derpaa følgende Aar, i hvilke Dannelsen fuldendtes ved tydske Universiteter. At dette var den almindelige og næsten udelukkende Maade, hvorpaa de Præster, der skulde være de danske Slesvigeres religiøse Veiledere og Sjælesørgere, forberededes til deres Kald, derom haves et fuldkomment paalideligt Vidnesbyrd fra denne Tid og netop for Flensborgs Amts Vedkommende. General-Superintendenten har i Aaret 1746 forfattet en Fortegnelse over Præsterne i Flensborg Amt med Oplysninger om Gangen i deres theologiske Dannelse og de Steder, hvorpaa de havde studeret [1]). Af de 34 Præster, som da vare i Flensborg Provsti, havde een! studeret udelukkende ved Kjøbenhavns Universitet, ni og tyve udelukkende ved tydske Universiteter;

---

[1]) Flensborg Provste-Arkiv.

af de fire øvrige havde 2 studeret i Halle og Kjøbenhavn, 1 i Kiel og Kjøbenhavn, 1 i Jena og Kjøbenhavn [1]).

I Beretningen fra Flensborg Amt hedder det, at Beboerne overhoved i alle Sogne havde erklæret, at de langt bedre kunde forstaae en tydsk Prædiken end en dansk, naar de hørte den „in der rechten Seeländisch-Dänischen Sprache.“ Om Befolkningen, og det endog i alle Sogne, har yttret noget saadant, da har det ikke den allerringeste Betydning; thi hvorledes kunde de vide det; de havde jo aldrig havt Leilighed til at gjøre nogen Sammenligning mellem en høitydsk og en dansk Prædiken; de havde jo aldrig hørt en Prædiken „in der rechten Seeländisch-Dänischen Sprache.“ Dersom de derfor have havt og yttret en saadan Mening, saa maa det være Noget, som deres tydske verdslige og geistlige Embedsmænd have sat i dem; det er i saa Fald ikke Menighederne, der tale, men det er de tydske Embedsmænd, hvis Røst vi høre. Det bliver imidlertid meer end tvivlsomt, at en saadan Betragtning af det danske Sprog har været herskende hos Menighederne i Angel, naar vi strax efter see netop een af disse Menigheder træde op som en alvorlig Anklager mod sin Præst, fordi han fra Prædikestolen forhaanede dens Modersmaal. Men antaget endog, at det forholdt sig saaledes, som Visitatorerne fremstille det, hvad var saa anden Grund dertil, end den uforsvarlige Forsømmelse af Folkets Modersmaal, som nægtedes enhver Pleie i Skolen, og baade i Skole og Kirke tilsidesattes for det Høitydske; og vilde ikke enhver Vanskelighed inden føie Tid falde bort, naar man vendte tilbage til det Naturlige

---

[1]) Afvigelsen mellem Antallet af Præsterne og det tidligere anførte Tal paa Sognene, beroer paa, at Flensborg By her er medtaget, og at der i flere Sogne foruden Præsten var en Diakonus.

og bragte Kirke- og Skolesproget i Overeensstemmelse med Folkesproget?

Ikke meget forskjellig herfra er Meningen af det, som Amtmand von Buseck genannt Münch og General-Superintendent Conradi yttre i Indberetningen fra Gottorp Amt, naar de sige: „In ganz Angeln reden die eingeborne Eingepfarrete unter sich **eine verworrene dänische Sprache**,.... und würden das reine Dänische, **wie es in Kopenhagen geredet wird**, entweder gar nicht oder doch nicht recht verstehen." Man bør ikke undre sig over en saadan Yttring af von Münch og Conradi. Naar de hørte Angelboen sætte den bestemte Artikkel foran Ordene istedenfor at hænge den bag efter, naar Bogstavet **e** i Slutningen af et Ord ofte blev aldeles borte, naar Bogstavet **d** snart forvandledes til **r**, snart til **j**, snart aldeles udelodes, naar Angelboen sagde Knæjt for Knægt, Bjirre for Bjerg, Nist for Gnist, Dav for Dag, Ous for Oxe, hy for høi, svot for sort, sæjer for siger, tæjen for tagen, meen for meente, vov for veiede, fær og fek for faaer og fik o. s. v., o. s. v., og naar endelig Alting udtaltes med den for Angelboen egne Betoning og Modulation: saa var det jo visseligen ikke stemmende med det danske Sprog, saaledes som det tales i Kjøbenhavn, og det kunde let forekomme dem, der i det Høieste havde lidt Kjendskab til det danske Skriftsprog, at være „eine verworrene dänische Sprache;" men naar de nu oven i Kjøbet fik at høre disse gamle fra Oldsproget nedarvede kjærnedanske Ord, der i Mængde leve paa den angelske og øvrige slesvigske Almues Læbe, medens de ere forsvundne af Skriftsproget, og som derfor maatte klinge heel fremmede i de tydske Sprogdommeres Øren [1]): saa kunne vi ikke undre

---

[1]) De have senere paa en latterlig Maade blottet en tydsk Præst i

os over, at von Münch og Conradi bleve „forvirrede" i deres Sprogbetragtning. Vi skulle her ikke indlade os paa en Udvikling af det Naturlige og Nødvendige i, at Folkesproget i ethvert Landskab, i Nørrejylland ligesaa vel som i Sønderjylland, i Fyn som paa Bornholm, Sjælland og Laaland afviger meer eller mindre fra Skriftsproget, og det ene Landskabsmaaal fra det andet, en Afvigelse, der er ligesaa naturlig og nødvendig, som de Forskjelligheder, hvorved det ene Landskabs Beboere sondre sig fra det andet i deres aandelige Væsen, Ansigtstræk og Legemsbygning; men vi bestride aldeles **Tydskeren** von Buseck-Münchs og **Liflænderen** Conradis Ret til at dømme om det danske Sprog, allermindst om Folkesproget, og imod dem ville vi stille en Mand, hvis Ord have en ganske anden Vægt og Betydning. Det er den samtidige **Andreas Høyer**, den kyndige Historieskriver og udmærkede Retslærde. Hans Stemme fortjener at høres, ikke blot fordi han var en Videnskabsmand af sjældne og grundige Indsigter i Fædrelandets Ret og Historie og ved den personlige Anseelse, han nød, indviet i alle Datidens Forhold, men ogsaa fordi han var en indfødt Slesviger, født i Mellemslesvig i Sognet **Karlum**, og saaledes ved egen Erfaring istand til at have den sikkreste Dom om de der værende Sprogforhold. Han vidner netop ved denne Tid, i Forelæsninger, som han holdt 1738, at „**Angelboerne tale godt gammelt Dansk**" [1]).

Sundeved og bragt ham i sin Uvidenhed til at gjøre de meest komiske Bevægelser paa denne Glatiis, se Chr. Wollesen, „Hauptprediger in Broacker", Die Physiognomie Sundewitts in den Kriegsjahren, S. VII.

[1]) Andreas Høyer holdt sine Forelæsninger over Jus publicum Daniæ 1738 paa Latin og Dansk; Afskrifter haves af dem, og i dansk Oversættelse udgaves de af P. M. Bredsdorff, Christiania 1783. 4to. Det ovenanførte Sted findes i Begyndelsen af 3die Kapittel, i den trykte Udg. S. 36.

Han siger ikke blot, at det Sprog, som tales i Angel, er **godt Dansk**, men tillige at det er et **gammelt** dansk Sprog, som her bruges. Han har altsaa, som man ogsaa maatte vente af hans Kundskaber, lagt Mærke til det gammeldags Præg, som Angelboens Tungemaal har ved de mange Levninger af Oldsprogets Ord og Former, som det har bevaret. Imod dette Vidnesbyrd beviser Tydskeren Münchs og Liflænderen Conradis Forsikkring om, at Angelboerne tale „eine verworrene dänische Sprache," mindre end Intet. Det synes ikke engang, at Conradi selv har været ret sikker i sin Mening om Angelboernes Sprog, thi nogle faa Aar senere udtrykker han sig paa en saadan Maade, at man seer, han finder det paafaldende og uregelmæssigt, at Beboerne i den Deel af Angel, som hører under Gottorp Amt, skulle have Gudstjeneste i det **tydske** Sprog. Han siger nemlig i en Beretning over Gottorp Provsti fra Aaret 1743: „Diesem ist noch anzufügen, daß, **obgleich** zu dieser Probstey ein Theil von Angeln gehöret, **dennoch** der Gottesdienst allenthalben **in Teutscher Sprache** verrichtet wird" [1]).

Ligesaalidet som Beretningen fra Tønder Amt bevirkede, at Christian den Sjette gjorde nogen Forandring i de der stedfindende Forhold, ligesaalidet havde Beretningerne fra Flensborg og Gottorp Amter, i hvor stærk end Opfordringen syntes at være, noget Saadant til Følge. Han lod sig nøie med at erklære, at det var hans „Intention, die in ziemlichen Abgang gekommene dänische Sprache in dem

---

[1]) Gen.=Superint. Conradis Visitatsberetn. over Gottorp Provsti, 6 Febr. 1743. I en anden Beretning fra samme Tid (20 Febr. 1743) om de adelige Godser i Sydslesvig, bemærker han ogsaa, hvor Talen er om de angelske Godser: „Die Eingepfarrete reden und gebrauchen unter einander die Anglisch=Dänische Sprache." (Slesv. Min. Arkiv).

Herzogthume Schleswig nach und nach wieder zu introduciren," og han udgav i Overeensstemmelse hermed en Skrivelse til General-Superintendenten og alle Amtmænd og Provster i Slesvig af 9 Nov. 1739, hvori de ovenanførte Bestemmelser for Tønder Amt udstraktes til hele Slesvig. Kirkeøvrighederne skulde altsaa overalt ved Beskikkelse af Skolelærere og ved Forslag til Besættelse af Præste-Embeder tage Hensyn til Vedkommendes Færdighed baade i det danske og tydske Sprog, og Medlemmerne af Examens-Kommissionerne skulde formane de theologiske Kandidater, som ønskede Ansættelse i Slesvig, til ved Siden af Tydsk ogsaa at beflitte sig paa Færdighed i Dansk. — Med Hensyn til Flensborg Amt tilkjendegav Kongen desuden, at det var hans Villie ved første forekommende Leilighed at forflytte de tre Præster i Vandrup, Hyrup og Grumtofte, da de som fødte Tydskere vare aldeles ukyndige i Dansk. Med de tre andre Præster, i Eskriis, Sørup og Sterup, der dog ogsaa vare fødte Tydskere og intet Dansk forstode, fandt Kongen altsaa ingen Anledning til at foretage en Forflyttelse: det kom af, at Visitatorerne havde forsikkret ham, at skjøndt disse tre Præster rigtignok slet ikke kunde Dansk, saa skadede dette dog ikke Opbyggelsen saa meget, da Befolkningen i Nyherred ikke var saa aldeles ukyndig i Tydsk.

Hermed have vi beskrevet Christian den Sjettes Virksomhed til Bedste for det danske Sprog i Slesvig. Naar man betragter den Vigtighed, som aabenbart tillagdes Sagen, og som den i Kongens Øine ogsaa havde, og de storladne Forberedelser i Løbet af 3 til 4 Aar, med Indhentelse af Betænkninger og Erklæringer fra General-Superintendenten, alle Amtmænd og Provster, alle Præster, om hvert Sogn og om hver Skole i Sognet, ikke een Gang, men gjentagne Gange, og de hyppige Forhandlinger i Kongens

Konseil: saa er man vistnok berettiget til at vente, at der vilde komme noget Betydeligt ud deraf; men man overraskes, naar man seer, at det virkelige Udbytte af alt dette var, at tydsk Psalmesang ved dansk Gudstjeneste afskaffedes paa to Steder, Høier og Lygumkloster. Det var Udbyttet. De tre omtalte Præster bleve ikke forflyttede saalænge Christian den Sjette levede, og heller ikke senere; de to bleve siddende i de samme Embeder til deres Dødedag, uagtet den lokale Øvrighed gjentagne Gange gjorde Forslag til deres Forflyttelse [1]); den tredie blev under Frederik den Femte, ikke forflyttet, men afsat fra sit Embede formedelst Forseelser, han havde begaaet, og ikke paa Grund af sin Mangel paa Kyndighed i Dansk. Kongens Befaling, at de Skolelærere og Præster, som herefter ansattes i Slesvig, skulde forstaae baade Dansk og Tydsk, blev aldrig efterlevet. Ja der handledes lige stik imod dens Øiemed, idet Holstenere, der dog vel maae kaldes „fødte Tydskere", i den følgende Tid ligesom før i Mængde ansattes som Præster i Slesvigs danske Egne; der forekommer endog Exempler paa at Lausitzere, Brandenborgere og Sachsere have fundet Ansættelse i **Angel** [2]); et Par af dem beskikkedes selv i Christian den Sjettes Tid [3]). Overhoved efterlod Christian den

---

1) F. Ex. 1741, 1742, 1745, 1748. (Flensb. Amts Arkiv).

2) Jensen, Kirchl. Statist. S. 1038, en Lausitzer 1776 i Eskriis; S. 1132, en tydsk Ungarer 1740 i Toll og Nybøl; S. 1138, en Brandenborger 1766 i Ølseby og Farensted; S. 1141, en Berliner 1752 i Havetoft; S. 1170, en Sachser 1744 i Tøstrup; S. 1178, en Brandenborger 1755 i Arnæs; S. 1178, en Hamborger 1765 i Arnæs. Dersom vi havde en fuldstændig Angivelse over de angelske Præsters Fødested fra Aaret 1740 af, medens vi kun besidde Oplysning om forholdsviis faa, saa vilde Antallet ganske sikkert blive meget større.

3) Den tydske Ungarer i Toll og Nybøl, og Sachseren i Tøstrup.

Sjettes Virksomhed for det danske Tungemaal i Slesvig sig ikke varigere Spor end den Skrift, som ridses i det flygtige Sand. Ulykken var, at det danske Sprog, som var fortrykt og fortrængt af **Tydskere**, det vilde Christian den Sjette igjen bringe paa Fode ved **Tydskere**: Tydskere afgave Beretning til ham om de sproglige Tilstande, Tydskere sade i hans Konseil og gave ham Raad, Tydskere skulde udføre hans Villie i Slesvig, og andre Tydskere vaage over, at hine gjorde deres Pligt. Det kunde aldrig føre til noget Godt for det danske Sprog, og gjorde det heller ikke.

XII.

Sprogforholdene i de glücksborgske Besiddelser i Sundeved. En tydsk Præst maa efter Beskikkelsen lære Dansk. Prøve paa tydske Præsters danske Prædikesprog. Hertug Frederik af Glücksborg indfører skifteviis tydsk Prædiken og Skoleunderviisning i Tydsk i de sundevedske Sogne. Christian den Sjette gjør Indvendinger; men Hertugen af Glücksborg og de tydske Kirke-Autoriteter overtale ham til at tilstæde det. Grændserne for den givne Tilladelse overskrides snart baade i Kirke og Skole. De glücksborgske Besiddelser i Nørre-Angel. — Liv-egenskab i Sundeved.

Medens man hos Christian den Sjette maa paaskjønne det redebonne Sind og den gode om end svage Villie, der snart trættedes og lammedes, fordi den mødte Hindring istedenfor Understøttelse, og blev ilde oplyst, for ikke at sige vildledet: saa møde vi en heel anden Stemning hos det lille glücksborgske Fyrstehuus, der havde Besiddelser i en Deel af Slesvig, som ikke har været omtalt i de foregaaende Beretninger, i Sundeved og i det østlige Hjørne af Nørre-Angel. Ligesom tidligere hos Gottorperne, saaledes finde vi hos de forskjellige Grene af den yngre kongelige Linie

paa enhver Tid, man seer ind til dem, en afgjort Vedhængen ved det tydske Væsen, og en uvillig Stemning mod dansk Sprog og danske Sæder. Man kan derfor ikke undre sig over at finde, at de glücksborgske Hertuger ikke regnede Omsorg for at give de danske Menigheder i deres Besiddelser Præster, der forstode Dansk og kunde prædike ordentlig Dansk, med blandt de Pligter, de skyldte deres „Undersaatter“. Man har et mærkeligt Exempel paa, hvor ligegyldig en Sag dette var dem, i Besættelsen af Ullerup Sogn 1679. Til dette Kald beskikkede Hertugen en ung Mand, uden at det enten faldt Hertugen eller hans Provst ind at forvisse sig om, at Vedkommende kunde Dansk. Da det nu fandtes, at den Udnævnte, en **Philip Lundius**, ikke forstod dette Sprog, og Kundskab heri dog ikke aldeles kunde undværes, eftersom han skulde prædike Dansk, var der ikke andet for, end at skikke ham til Kjøbenhavn, for at han i en Hast kunde vinde en tarvelig Færdighed i dette Sprog [1]). At det i det Hele var daarligt fat med de sundevedske Præsters Færdighed i Dansk i de glücksborgske Besiddelser, og at Menighederne der oftere fra Prædikestolen have maattet høre „eine verworrene dänische Sprache“, tør man vel af det Anførte formode; og heller ikke mangle Beviser derfor: det forrige glücksborgske Provste-Arkiv gjæmmer flere saadanne; et meddeles nedenfor [2]).

---

[1]) C. Paulsen, det danske Sprog i Hertugd. Slesvig, S. 15—16. Jfr. Jensen, Kirchl. Statistik, S. 349.

[2]) Det er Opskriften til en dansk Kirkebøn, som skulde læses fra Prædikestolen. Den er formodentlig fra 1675; i det Mindste ligger den i Nærheden af en Befaling af dette Aar fra Provsten til Præsterne i glücksborgske Sogne i Sundeved, at de, „weil Dänisch in allen Kirchen gepredigt wird,“ skulde samles og oversætte For-

Men det blev ikke derved, at det danske Sprog forvanskedes og forhutledes fra Prædikestolene i de glücksborgske Besiddelser i Sundeved, snart skulde tillige høitydsk Prædiken lyde for de danske Bønder i dette Landskab, og Bønderbørnene i Skolen undervises i Tydsk. Dette skete i den første Halvdeel af det 18de Aarhundrede. Just paa den Tid, da Christian den Sjette var i Færd med at træffe Anstalter til igjen at bringe det danske Sprog paa Fode i Slesvig, møde vi en Forordning af Hertug Frederik af Glücksborg af 23 Juni 1735, hvis tolvte Paragraf indeholder en Bestemmelse saaledes lydende:

---

mularen til en Kirkebøn, paa det den allevegne kunde blive ligelydende. Det, som her meddeles, synes imidlertid ikke at være en Oversættelse af Tydsk, men en Afskrift af den vedtagne danske; men Afskriverens Vankundighed i Dansk har været saa stor, at han ved Afskrivningen ikke har kunnet undgaae at gjøre de meest vanvittige Feil. Allerede Overskriften over Bønnen viser dette; den lyder: „**En Bøn at lese ude wege aller Manedes Predicken;**" det skal betyde: En Bøn at læse udi Uge eller Maaneds Prædicken! Andre Prøver af Bønnen ere følgende: „Herr Gudt, redferdig oc barmhertzig, thoalmodig oc meget miskundelig .... Vi dine met allehaende Nød oc Fere omgefvene Børn komme i din kere Søhns vor Frelsers oc Salig Giøres Jesu Christi Naffn ude en rett Bornlige tillid for dit allerhelligste Ansict oc Lade Vone hierter ydmygelegen op for dig; forhaste os icke i din Vrede effter vore fortieniste, tag icke din handt fra os. Gud Vor Salighed. Vore Mißgierninger hafue dat tusinde Gang vell fortient, at du Vrede udfare, som en Ild oc brende, san at ingen konde slycke for Vore Ondskabs Skyld .... Forbarme dig ofver die arme oc betrengde Christenhed oc schicke Vore grentzer Frede.

Hør madelig denne vor Bøn o Gud Hellig Aand, du som trøstes oc husvalers alle Sorrigfuld oc bedrobede Hierter. O du hillig oc heyllobede Dre-Enighed, bønhøre es efter den store Barmhertighed oc forhielpe os endeligen allesemmen till dat evige Liff oc Selighed."

„Da in Unserem Sonnewittschen [1]) District sich sehr viele aufhalten, welche der Dänischen Sprache entweder gar nicht, oder doch so weit nicht kundig sind, daß sie die Dänischen Predigten verstehen können, so sollen **allemahl am dritten Sonntage** a dato insinuationis dieser Unserer Verfügung an zu rechnen, in Unseren Kirchen zu Broacker, Uldrup, Satrup und Nübel die Predigten in Deutscher Sprache gehalten und solchergestalt beständig fortgefahren, **auch die Jugend in denen Schulen sowohl in Teutscher als Dänischer Sprache unterrichtet werden**, als wornach und daß darüber gehalten werde Unser Probst zu sehen sich äußersten Fleißes angelegen seyn lassen wird" [2]).

Men Hertugen af Glücksborg havde ikke betænkt, at der i de nævnte Sogne boede adskillige Folk, som „tilhørte" Hertugen af Augustenborg og Grev Reventlow. Hertugen af Augustenborg og tilskyndet af ham ogsaa Grev Reventlow reiste Indvendinger mod Hertugen af Glücksborgs Kirkelov og indgik med en Forestilling til Kongen, hvori de klagede over det Overgreb, Hertugen af Glücksborg havde gjort ved flere egenmægtige Bestemmelser og navnlig ved at paalægge deres „Undersaatter" Afgifter til hans Kirker og Præster. Baade gjennem Overkonsistoriet i Gottorp og umiddelbart fra Kongen fik nu Hertugen af Glücksborg en alvorlig Erindring om, at han ved sin Kirkelov baade havde gjort Indgreb i Kongens Territorial- og Episkopal-Rettigheder, og tillige anmasset sig

[1]) En anden Form, som forekommer, er: „Sunderwittschen.".

[2]) Forordningen er trykt i Michelsens og Asmussens Archiv, 1 B. S. 314 flg.. Det Stykke, som indeholder Bestemmelsen om Sproget, findes flere Steder aftrykt, bl. A. hos Wollesen, „Hauptprediger in Broacker," die Physiognomie Sundewitts in den Kriegsjahren, 1851, S. 78.

en Ret over Hertugen af Augustenborgs og Greven af Reventlows Undersaatter, som ikke tilkom ham; det betydedes ham, at han overhoved aldeles ingen Ret havde til at give Kirkelove eller udøve jus episcopale, og paalagdes ham, at holde inde med alle Forandringer, indtil han beviste sine formeentlige Rettigheder (Skrivelser af 22 Juni 1737 og 10 Marts 1738). Hertugen var nu ikke seen med at samle alle Dokumenter sammen, som beviste, at de glücksborgske Hertuger havde jus circa sacra i fire sundevedske Kirker og de to Kirker i Nørre-Angel Munkebrarup og Nykirke, og at hans Forfædre jævnligen havde udøvet denne Ret; disse sendte han i Afskrift til Kjøbenhavn, ledsagende dem med en ydmyg Skrivelse til Schulin. Dette forandrede Sagen. Kongen tilkjendegav Hertugen (9 Nov. 1739), at han nu af de indsendte Dokumenter havde overtydet sig om, at Hertugens Forfædre havde været i Besiddelse af Ret til at udøve den landsherrelige høieste Myndighed i Kirkestyrelsen; i Udøvelsen af denne Ret vilde Kongen ogsaa hævde Hertugen, hvorfor han herved formelig gav sit Samtykke (agrément) til hans sidst udgivne Forordning for de sundevedske Kirker. Til den øverste Myndighed i Kirkestyrelsen hørte ogsaa Retten til at give Bestemmelser om Kirkesproget; men Bestemmelsen om det tydske Sprog i de sundevedske Kirker og Skoler var dog et Anstød for Christian den Sjette; han krympede sig ved at stadfæste den (Brevet er skrevet netop samme Dag — 9 Nov. 1739 — som Kongen udstædte Forordningen om, at de Præster og Skolelærere, som for Fremtiden ansattes i Slesvig, skulde kunne ligesaa vel Dansk som Tydsk); han nægtede ikke Hertugen Ret til at gjøre en saadan Bestemmelse, men saae dog helst, at den gik ud af Forordningen, og hvis den blev staaende, vilde

han vide, hvad Grunden og Anledningen var til en saa paafaldende Bestemmelse; og i alt Fald behøvedes hans særlige Samtykke til den paa de augustenborgske og Reventlowske Undersaatters Vegne, hvis Landsherre han var. Kongens Ord om Sprogparagrafen lyde saaledes: „Jedoch daß ratione des 12ten und letzten, die Einführung der teutschen Sprache bey dem Gottes Dienst und in den Schulen betreffenden paragraphi, falls Ew. Liebd. solchen beyzubehalten gedencken, Unsere specielle Genehmigung mittelst näherer Anzeige der zu dieser Aenderung gehabten Bewegungs-Ursachen vorgängig eingehohlet werde, allermassen die Fremden eingepfarreten gegen eine solche Veränderung, wie in diesem paragrapho verfüget wird, ein wohlgegründetes Jus contradicendi haben, und selbige ohne Unsern als deren Landesherren consens nicht bestehen kan." Men saasnart dette Punkt var bragt i Orden (auf eine oder andre Weise erledigt wird), saa maatte Hertugen paany indskjærpe de augustenborgske og reventlowske Undersaatter Efterlevelsen af Forordningen, henvisende til Kongens nu tilkjendegivne Villie.

Hertugen forsynede sig nu med en Erklæring fra sin Provst [1]), der gik ud paa at vise det Velbegrundede i den

---

[1]) Til sin Provst Johan Harbo skrev Hertugen, 14 Nov. 1739, at „visse Omstændigheder" nødte ham til at tilkjendegive ham, at han (Hertugen) havde sikker Underretning om, at der før Harboes Ansættelse var blevet undervijst i Tydsk i Skolerne i Sundeved; Hertugen tvivlede ikke om, at Provsten ogsaa vidste dette, og paalægger ham uopholdelig inden faa Timers Frist med det samme Bud, som bragte dette Brev, at skikke et Vidnesbyrd herom. I Overeensstemmelse hermed affattedes Harboes Erklæring. Ogsaa indsendte Hertugen en Erklæring fra en tidligere, nu død, Provst

Forandring, han havde gjort i Kirke- og Skolesproget, og inden en Maaneds Forløb (2 Dec. 1739) indsendte han til Kongen en udførlig Retfærdiggjørelse af Sprogforandringen, ledsaget af mange Taksigelser, fordi Kongen saa naadigen „mainteneredé" ham i hans velerhvervede Rettigheder. Ifølge denne Fremstilling skulde der da i de glücksborgske Kirker i Sundeved fra „uhralten Zeiten!" ikke blot være prædiket ligesaavel Tydsk som Dansk, men ogsaa underviist i Tydsk i Skolerne! og mange Folk havde brugt at skrifte paa Tydsk. Der var altsaa „gar nichts Neues vorgeschrieben und eingeführet, sondern nur die uhralte, seit einigen Jahren in desuetudinem eigenthätig gebrachte Gewohnheit wieder hergestellet" [1]). Der var heller aldrig af de Beboere, som stode under Hertugen af Augustenborg eller Greven af Reventlow eller umiddelbart under Kronen bleven ført nogen Klage over Sprogforandringen; naar derfor Hertugen og Greven iblandt deres gravamina ogsaa havde optaget Forandringen med Sproget, saa maatte de have gjort det af egen Drift og af Had og Skinsyge mod det glücksborgske Huses Høihed. Men Hertugen af Augustenborg havde gjort bedst i ikke at

Dätri, dateret 18 Okt. 1735; men i denne tales intet om tidligere Skoleundervisning i Tydsk; der bemærkes kun, at der undertiden er holdt tydsk Prædiken.

[1]) Hvorledes det forholdt sig med den tydske Prædiken og det tydske Skriftemaal, derom findes, som vi skulle see, Oplysning i Betænkningen fra et af Overkonsistoriets Medlemmer; men det havde været ønskeligt, om Hertugen eller hans Provst og Præster havde villet meddele os noget bestemtere om den Skoleundervisning i Tydsk, der skal have fundet Sted fra „uhralten Zeiten". Langt senere, og i Egne meget tydligere end Sundeved, fandt man, som det Følgende vil vise, det umuligt at bringe nogen tydsk Undervisning i Gang, fordi man ingen Lærere kunde faae, som kunde Tydsk.

røre ved den Sag; thi i hans egen Kirke **Asbøl**, som ogsaa ligger i Sundeved, prædikes ikke andet end Tydsk, skjøndt de færreste af Sognefolkene forstaae Sproget („da in der gleichfals auf Sondewitt belegenen Kirche Atzbüll alle Predigten in teutscher Sprache gehalten werden, welche doch die wenigste daselbst eingepfarrete verstehen").

Christian den Sjette (eller Schulin) vilde imidlertid ingen Beslutning tage, inden Overkonsistoriet paa Gottorp var hørt. Til dets Erklæring sendtes altsaa Sagen. De Betænkninger, som ved den Leilighed afgaves af dets Medlemmer, vise, hvor lidet Værn det danske Sprog, den Gang som til alle Tider, fandt hos tydskfødte eller tydskdannede Mænd, selv om de iøvrigt vare Kongens troe og lydige Undersaatter. Det fragaaes vel ikke, men siges tværtimod udtrykkeligen i een af Betænkningerne, at Sognefolkene i de fire Menigheder **ikke kunde Tydsk, og derfor kun kunde have ringe Opbyggelse af en tydsk Prædiken.** Men, bemærkes der, det er dog vist, at der i ældre Tider af og til, saasom paa de høie Festdage og naar **adelige Personer** gik til Alters, er prædiket Tydsk; og naar nu Hans Durchlauchtighed selv erklærer, at der i disse Menigheder hist og her (hin und wieder) findes **Embedsmænd**, Domestikker og Forpagtere, som ikke forstaae Dansk; og naar alligevel det Danske bliver **Hovedsproget** (die Hauptsprache), idet der ikke alene kommer to danske mod een tydsk Prædiken, men der endog holdes dansk Froprædiken, **naar** der prædikes Tydsk til **Høimesse**, og den hele øvrige **Gudstjeneste** skeer paa Dansk, og de danske Sognefolks Opbyggelse altsaa ikke synderlig lider derunder: saa vilde det unægteligt være til særdeles Opbyggelse for de tydske **Menighedslemmer**, om de en Gang imellem fik en tydsk Prædiken at høre. Og hvad Skolebørnenes Underviisning i

Tydsk angaaer, saa kunde det jo aldrig skade, men tværtimod have sin Nytte, om Børnene lærte begge Sprog, hvis Skolemestrene vare istand til at undervise deri [1]). Med saa læmpelige og skuffende, fra et billigt Hensyn til andre

---

[1]) Den charakteristiske Betænkning, som afgaves af Provst Lundius i Flensborg, der var Medlem af Overkonsistoriet paa Gottorp, og som i en anden Erklæring i samme Sag tillægger sig særdeles Kjendskab til de sundevedske Forhold, fordi han var født i Ullerup, hvor hans Fader i mange Aar havde været Præst, lyder efter Konceptet, som findes i Provsti-Arkivet i Flensborg, i sin Heelhed saaledes: „Ueberhaupt sind die Eingepfarrete und Eingeseßene derer Gemeinden zu Broacker, Nübel, Ulderup und Satrup der teutschen Sprache nicht kundig, und werden meines Ermeßens aus einer teutschen Predigt wenige Erbauung haben können; inzwischen ist doch gewis, daß auch vorhin und in älteren Zeiten je zuweilen, als etwa an denen hohen Fest-Tagen, oder wenn adeliche Personen ihre communion-Andacht gehabt, Teutsch daselbst geprediget worden. Wann nun Ihro Durchl. der Hertzog zu Glücksburg selbst anzeigen, daß in denen angeführten Gemeinen auch hin und wieder Beamte, Pächtern, Bediente und Domestiquen sich befinden, die die dänische Sprache nicht verstehen, hiernächst die dänische Sprache die Haupt-Sprache bleibet und nicht allein zwei dänische Predigten gegen eine teutsche, sondern auch an eben dem Sonntage, da die teutsche Predigt verrichtet wird, die Frühpredigt in dänischer Sprache gehalten worden, und der übrige gantze Gottesdienst Dänisch bestellet wird, mithin denen dänischen Eingepfarreten an ihrer Erbauung so viel nicht abgehet: so würde es allerdings denen eingepfarreten Teutschen, die von dem Dänischen sonst nichts verstehen, zu einer besonderen Erbauung gereichen, wenn sie auch je zuweilen eine teutsche Predigt zu høren Gelegenheit haben möchten; wie denn auch nicht ohne Nutzen seyn dürffte, wenn die Schulmeister die Jugend in beyden Sprachen zu unterrichten vermögend wären." At der tidligere skulde være underviist i Skolerne i Tydsk, nævner Lundius ikke, og giver saaledes Hertugen, som forsikkrede dette, stiltiende en démenti. De Betænkninger, som General-Superintendent Conradi og Konsistorialraad Krafft (den ene en Liflænder, den anden en Hesser) indsendte, gik i samme Retning som Lundius's, og til disse særlige Betænkninger holdt Overkonsistoriet sig i sin almindelige Erklæring.

Christnes Tarv hentede Grunde vidste man at anbefale Kongen Hertugens Begjæring, og med saa megen Lunkenhed varetoges det danske Folkesprogs Tarv af de Mænd, der vare satte til at styre det slesvigske Kirkevæsen. Dersom de havde havt Kjærlighed for det danske Tungemaal, og denne Følelse havde skjærpet deres Syn for de Farer, hvormed dette truedes af det tydske Sprog, som snart paa eet Punkt snart paa et andet gjorde sig en Aabning og banede sig en Vei og fortrængte det danske fra dets gamle Enemærker: saa vilde de have betragtet Sagen anderledes, og seet, at her var Spørgsmaal om at lægge en ny Grundsteen for den tydske Bygning i Slesvig. Allerede Hertugens Begjæring om, at de danske Bønderbørn skulde lære Tydsk, maatte have gjort dem opmærksomme og viist dem, at det formeentlige Behov til tydsk Prædiken ikke var den sande eller eneste Grund, men at det gjaldt om Landets Fortydskelse; at det var rimeligere, at de fremmede Tydske lærte Dansk, end de indfødte danske Bønder Tydsk, faldt dem ikke ind.

Nu var Christian den Sjette tilfreds. Under 14 Marts 1740 modtog Hertugen af Glücksborg en kongelig Skrivelse, hvori det tilkjendegaves ham: at, da han i Overeensstemmelse med den kongelige Resolution af 9 Nov. forrige Aar havde søgt Stadfæstelse paa den tolvte Paragraf af Kirkeloven hos Kongen som de fremmede Sognefolks supremum dominum, og da „wir auch bey denen von Euer Lieben zu dieser Anordnung gehabten Bewegungs-Ursachen nichts zu erinnern finden, sondern dabey völlig acquiesciren, so nehmen wir keinen Umgang Ihroselben hiedurch zu der Verfügung quæstionis, mithin nunmehro zu der gantzen obgedachten Kirchen-Ordnung Unser gnädigsten Agrément zu ertheilen“ [1]).

[1]) Akterne findes i det forrige Glücksborgske Arkiv, nu i Geh. Ark. Her

Saa svag og usammenhængende var Christian den Sjette i sin Virksomhed for det danske Sprog i Slesvig. Den ene Dag vil han, at Præster og Skolelærere skulle kunne Dansk, hvad enten de ansættes i den danske eller tydske Deel af Slesvig; den anden Dag tillader han, at der indføres skifteviis tydsk Prædiken og Underviisning i Tydsk i Skolerne i det danske Landskab Sundeved.

Af den ovenfor meddeelte Prøve have vi seet, hvilken Kundskab de Præster, som Hertugerne af Glücksborg ansatte i Sundeved, havde til det danske Tungemaal paa den Tid, da dette dog var det herskende Kirke- og Skolesprog: et Sprogs Mishandling synes ikke let at kunne drives videre, end hiin Prøve udviser. At det i denne Henseende ikke blev bedre, efterat det tydske Sprog medoptoges i Kirken og Skolen, vil man let forestille sig; men om det siden den Tid blev værre, maae vi overlade Læserne selv at dømme om efter den Oplysning, som vi skulle meddele af en tydsk med de sundevedske Forhold bekjendt Forfatter. Han siger, at i det 18de Aarhundrede, efterat tydsk Prædiken var indført skifteviis med dansk, **„war es etwas Gewöhnliches, wenn die Prediger in ihre Dänischen Predigten Deutsche und Plattdeutsche Stellen einmischten“** [1]). Forfatteren anfører det som Noget, der var i sin gode Orden; og da man taler saameget om, at det tydske Sprog har fortrængt det danske, har han troet at burde henlede Opmærksomheden paa: „wie an der Dänischen Grenzseite die Dänische Sprache die Deutsche verdrängt hat!“ ..... Thi, yttrer han senere,

---

er ogsaa Lundius's Betænkning, men med nogle Afvigelser fra den ovenfor meddeelte Koncept fra Provste-Arkivet i Flensborg.

[1]) Neue Kieler Blätter, 1843. III. S. 73 (En Afhandling af Kand. Theol. P. H. Schmidt om Sprogforholdene i Slesvig).

„Heut zu Tage findet man in jener Gegend nur die Dänische Sprache!" ....

Som Enhver, der ikke er fremmed for de slesvigske Forhold, maatte vente, kom der noget meget mere ud af den ringe Begyndelse, end den sløvsindede Betragtning hos Overkonsistoriet forudsatte, og det stadfæstede sig ogsaa her, at giver man det Tydske en Finger, tager det hele Haanden. Skjøndt der rigtignok i alle officielle Akter, hvori Talen er om Kirkesproget i disse Sogne, ene og alene — og af let begribelige Grunde — tages Hensyn til det, som lovlig var indrømmet, nemlig tydsk Prædiken hver tredie Søndag: saa maa man dog efter en tydsk, med Stedforholdene bekjendt Forfatters Beretning antage det for utvivlsomt, at det ikke varede længe, inden det danske Sprog ophørte at være „die Hauptsprache," og at det tydske Sprog brugtes ved Gudstjenesten ikke „je zuweilen," som Provst Lundius sagde, men ligesaa tidt som Dansk. Joh. Chr. Gude, der havde været Embedsmand paa Glücksborg, og altsaa kunde tale af egen Erfaring, siger nemlig i et Skrift, som han tilegnede sin Herre, den regjerende Hertug af Glücksborg, at der i disse Kirker prædikedes vexelviis Tydsk og Dansk, den ene Søndag Tydsk, den anden Dansk. Hans Ord ere: „Die Einwohner sind Dänen, doch wird in den glücksburgschen Kirchen abwechselnd, einen Sonntag um den andern, Deutsch und Dänisch gepredigt" [1]). At det Tydske i Skolerne har gjort et tilsvarende Fremskridt, og at det er blevet, om ikke det udelukkende, saa dog det overveiende Underviisningssprog, er i sig selv sandsynligt og bliver det endnu mere ved den samme Gudes Yttring om Skolerne i Sundeved: „in den

[1]) Joh. Chr. Gude, Bericht von der Halbinsel Sundewitt, 1778. S. 36.

Schulen wird Deutsch gelehret." Det selvsamme Udtryk bruger han nemlig om de glücksborgske Skoler i Nørre-Angel, og om dem vide vi, at udelukkende tydsk Underviisnings-sprog var Reglen.

Saaledes bragtes det Tydske ind i det reent danske Sundeved, blandt en Befolkning, som intet Tydsk forstod, til Bedste for det tydske Hof og de tydske Hofbetjente, som ikke fandt det Uleiligheden værd at lære Dansk, uagtet de skyldte Danmark Alt. Vare ikke andre Omstændigheder traadte imellem, vilde det være endt i Sundeved som i Angel, at Tydsk blev det udelukkende Sprog i Kirke og Skole. Det er jo Fortydskningens almindelige Gang i Slesvig: først nogle enkelte Gange tydsk Prædiken og nogen Underviisning i Tydsk i Skolen; derefter lige ofte tydsk og dansk Prædiken, og heelt tydsk Skolesprog; saa færre Gange dansk Prædiken, og tilsidst slet ingen: Alt bliver Tydsk! Vi skulle senere komme tilbage til disse Sogne.

I den Deel af Angel, som Hertugerne eiede (Munke-brarup Herred), og hvis Befolkning ligeledes var dansk — saa dansk, at den ikke kunde udtale det tydske Navn paa Hertugens Residentsslot Glücksburg, men forvandlede det til Lyksborg, ligesom den ogsaa kaldte en 1622 anlagt By ikke Neudorf, men Nyby — var Tydsk ifølge den gjældende Regel det udelukkende Kirke- og Skole-Sprog. Nys-nævnte Gude skriver derom: „Die Einwohner reden viel-fältig die dänische Sprache, indessen wird in der Kirche Deutsch geprediget und in den Schulen Deutsch gelehret" [1]).

[1]) Gude, anf. St. S. 96. Det fortjener at erindres, at den samme Hertug Frederik af Glücksborg, der bragte det tydske Sprog ind i Kirke og Skole hos Bønderne i Sundeved, ogsaa udmærkede sig ved grusomme Forordninger om Livegenskabet. Det er overhoved mærkeligt, hvor hurtigt Livegenskabet, under de glücksborgske Her-tugers Herredømme, springer op saa nordligt som i Sundeved

XIII.

Sachseren Christoph Henrich Fischer som Sognepræst for den danske Menighed i Hyrup i Angel 1730—1750. „Habe ich euch Teufelsgesinde und Höllenbrände nicht Deutsch reden lehren wollen. Was hilft es aber?"

Hvor uhyggeligt et Forhold, der kunde danne sig, naar en dansk Menighed var saa ulykkelig at faae en Præst, der var dem fremmed som i Byrd saa i Sprog og Sæder: derpaa have vi fra denne Tid et mærkeligt Exempel og besidde derom saa udførlige Oplysninger, at det er muligt at danne sig en anskuelig Forestilling om al den Forvirring, al

---

(ligesom ogsaa paa Ærø, se Hübertz, Beskrivelse over Ærø, S. 210), skjøndt det i det sydlige Angel ikke er begyndt før først i det 17de Aarhundrede, og ikke kommet ret i Gang før i Midten af samme Aarhundrede, og det endda ikke paa alle Godserne (Jensen, Beschreibung von Angeln, S. 102 flg. Michelsen und Asmussen, Archiv, 3 B. S. 77 flg.). I de glücksborgske Besiddelser maa dette Aag tidligen være lagt paa Bønderne, Mænd og Qvinder, (paa Ærø senest 1632), siden det i den første Deel af 18de Aarhundrede ikke blot var i sin fulde Bestaaen, men ogsaa befæstet ved de grusomste Love. Der findes en Forordning af den ovennævnte Hertug Frederik af Glücksborg af 9 Nov. 1736 (Glücksb. Arkiv), hvori han henviser til et tidligere Mandat af 26 Juli 1731, der var rettet imod den Uskik, at hans „angebohrene Unterthanen" dristede sig til at drage bort fra hans Territorium. Han havde imidlertid erfaret, at dette Mandat ikke havde frugtet, idet „dennoch einige mit gänzlicher Hindansetzung des Uns als ihrer angebohrene Landes-Herschafft schuldigen unterthänigsten Gehorsams frevelmühtig darwider zu handeln sich gelüsten laßen, indem sie nicht nur heimlich und ohne Unseren gnädigsten Consens nach eigenem Gefallen sich aus unserem Lande wegbegeben und eine fremde Herschafft erwählen, sondern auch einige ohne Unser Wissen sich unter der Milice anwerben lassen." Straffen skal derfor skjærpes: „Die contravenienten können ohne eintzige Gnade gewärtigen, daß bey Wieder-

den Bitterhed og Brede, al den Forargelse, al den Guds Riges Nedbrydelse istedenfor Opbyggelse, der maatte blive Frugten af saa ulykkeligt og unaturligt et Forhold. Det vil give et Billede, der meer eller mindre lader sig overføre paa det Menighedsliv, der opstod i andre danske Sogne, som bleve begavede med en holsteensk, en meklenborgsk, en brandenborgsk, en pommersk, en vestfalsk, en sachsisk Sjælesorger. Vi sige ikke, at hvert enkelt Træk vil passe — den enkelte Mands Personlighed kunde gjøre Forholdet meer eller mindre taaleligt — men Grundondet var det samme: Mangelen paa Kundskab til Menighedens Sprog, Fremmedheden for dens Sæder og Vaner, Ubekjendtskabet med den danske menige Mands hele Tankegang og den Maade, hvorpaa han vil mødes og behandles, maatte fjærne slige Præster og Menigheder fra hinanden, og føre til de uheldigste Forhold, saasnart et eller andet Tvistepunkt opkom; og dette kunde ikke let udeblive i det nære Samliv og de mange Berøringspunkter baade i verdslige og geistlige Sager, som Præst og Menighed have indbyrdes. Var Spliden først udbrudt, kunde den ikke let læges, thi de to Parter forstode ikke hinanden, hverken hinandens Sind eller hinandens Tale. Hvad Frugt og Velsignelse der under slige Forhold kunde være ved en Præsts hellige Kald, er let at indsee.

---

ertappung derselben eine Manns-Persohn, so sie noch jung, auf ewig als Soldat dienen müße, so sie aber alt, auf ewig in die Schlaverey, und ein Weibsbild auf sechs Jahre ins Spinnehauß werde versandt; diejenigen aber, so nicht wieder zu bekommen sind, aller ihrer allhier anzutreffenden Güter, wie auch beneficiorum und künfftigen Erb Rechts in Unserem Lande auf ewig verlüstig gehen werden."

Det Sogn, vi her skulle tale om, er **Hyrup** i Angel, og Præsten er **Christoph Henrich Fischer.** Han var en født Sachser; i Aaret 1710, den Gang i en Alder af omtrent 30 Aar, opholdt han sig i Kjøbenhavn og vidste at skaffe sig Adgang til Kongen. Han prædikede i de følgende Aar jævnligen i Kjøbenhavns tydske Kirker, aflagde ogsaa Prøve som Prædikant for de theologiske Professorer, og underkastede sig tillige en Prøvelse i sine theologiske Kundskaber ved Kjøbenhavns Universitet, for derved at erhverve Adkomst til Ansættelse i Slesvig. I Aaret 1718 ansøgte han Kongen om Sognet Nylskov i Angel, og beraaber sig i sin Ansøgning paa et tre Gange gjentaget kongeligt Løfte om Befordring, første Gang nemlig, da han overrakte Kongen et »carmen gratulatorium« paa hans Fødselsdag 11 Okt. 1710, anden Gang ved Overrækkelsen af et »carmen gratulatorium« paa Kronprindsens Fødselsdag 30 Nov. 1714, og tredie Gang den 23 April 1717, da han efter kun faa Timers Forberedelse, under Hofprædikantens pludselige Upasselighed, havde den Naade at prædike for Kongen selv. Han bemærker endvidere: „Ich bin ein alter Academicus, dem es weder an nötigen studiis fehlet, wie beyliegende Attestata Consistorialia bezeugen, noch an einem Theologischen Leben, welches nebst allen Teutschen Cantzelen in Copenhagen, auf welche etliche 100 Predigten gehalten, viele Hohe und Niedrige, Gelehrte und Ungelehrte kennen“ [1]).

[1]) Geheime Ark. „Amt u. Probstei Flensburg, signirt.“ Om Prædikenen for Kongen hedder det i Ansøgningen: „Und ferrer den 23 April 1717, als ich an dem damals großen Buß=Tage eine in wenig Stunden (wegen plötzlicher Unpäßlichkeit Hrn. Pastor Müllers) meditirte Predigt vor Ihro Majestäten halten muste. Worauff denn Aller=Gnedigsten Befehl durch Hrn. Ober=Hoff=Marechal Graff von Callenberg erhielte, meine Predigten, währender Un=

Frederik den Fjerde synes imidlertid den Gang at have havt Betænkelighed ved at give den danske Menighed i Nylskov en sachsisk Præst; Fischer fik ikke Nylskov, men blev derimod samme Aar udnævnt til Præst i Nehringen i Pommern, hvilket Landskab den Gang for en Deel var i Kongens Besiddelse. Her forblev han i 12 Aar som Præst, men kom i Aaret 1729 i en meget ubehagelig Stilling, da han engang forglemte sig selv saaledes, at han fra Prædikestolen brugte de meest nærgaaende og ærerørige Udladelser om den svenske General-Gouverneur v. Meyerfeld, uden at nævne ham ved Navn, men saaledes, at enhver af Tilhørerne forstod, hvem han meente [1]). Han blev nu suspenderet, og friede sig kun fra Embedsafsættelse ved for Retten

---

pößlichkeit Hrn. Müllers bey Hofe, Hohe Gnade! zu continuiren." Det øvrige væsentlige Indhold af Ansøgningen er ovenfor meddeelt. Slutningen lyder saaledes:
Groß-Mächtiger Monarcha, ich begehre nur Brosamen von Ihro Majestäten Gnaden-Tische, welche Viele nicht achten. Gott segne Ihro Majestäten! ich aber ersterbe

Aller-Durchlauchtigster Groß-Mächtigster Erb-König
Aller-Gnädigster König und Herr
Ihro Majestäten
allerunterthänigster Knecht
Christoph Henrich Fischer.

Hafniæ 3 Martii Anni 1718.

[1]) Den sidste Proces med Chr. H. Fischer, der endte med Afsættelse fra hans Embede som Præst i Hyrup, haves trykt, nemlig baade Fiskalens Deduktion med Bilag af Akter, trykt (uden Sted) 1749, 4to, og Fischers „Exceptions-Schrift" mod Fiskalen Fr. Zitscher, Flensburg 1749, fol., ligeledes med Aktstykker. Begge findes i det Kgl. Bibliotheks Samling af trykte slesvigske og holsteenske Processer under Nr. 1881, fol. I denne Proces forekomme tillige Oplysninger om Fischers tidligere Forhold; hans Udfald mod den svenske General-Gouverneur og den Benægtelses-Ed, han i den Anledning aflagde, findes som 8de Bilag til førstnævnte Skrift.

at aflægge Ed paa, at han ved sine Udtryk ikke havde sigtet til General-Gouvernøren. Fischer maa uden Tvivl have havt Venner i Frederik den Fjerdes Nærhed, som talte hans Sag; thi just som hiin Proces var endt 1730, udrev Kongen ham af hans ubehagelige Stilling ved at give ham et Embede i Danmark. Det var den danske Menighed i Hyrup, for hvilken nu en Sachser, der i 12 Aar havde forestaaet en pommersk Menighed, og som intet Dansk forstod, skulde være Præst og Sjælesørger. Det blev Kilden til et qvidefuldt og piinligt Forhold baade for Præsten og hans Menighed i alle de 20 Aar, de vare sammen. Han havde ikke været mere end to Aar i Embedet, førend han efter indgiven Besværing fra nogle Menighedslemmer blev Gjenstand for offentlig Anklage og maatte føre Proces, hvis ydmygende Udfald for ham var, at han dømtes til „von öffentlicher Kanzel das der Gemeine gegebene Scandalum christlich zu depreciren." Ved kongelig Benaadning blev han dog forskaanet for denne Ydmygelse [1]). Hans Stilling blev ham imidlertid mere og mere trykkende, især fordi Sproget lagde ham uoverstigelige Vanskeligheder i Veien for at nærme sig Menigheden; at lære dennes Sprog var nemlig Noget, som han meente der ikke kunde være Spørgsmaal om, da Prædikesproget efter Lov og Vedtægt var tydsk, og Underviisningssproget i Skolen ligesaa; derimod vilde han, at Menigheden skulde lære hans Sprog. Derfor fordoblede han Katechisationerne, og vilde, at Bønderne, udenfor den almindelige Regel, om Søndag Eftermiddag skulde komme til Katechisation og Øvelse i Tydsk; men Bønderne vilde hellere more sig om Søndag Eftermiddag, end lære Tydsk; de kom ikke

---

[1]) Akter i Flensb. Amtsarkiv.

og bleve ved deres Danske [1]). Mistvivlende om at kunne udrette Noget med en saa halstarrig Menighed, indgav han i Aaret 1736 Ansøgning om at blive befordret til et andet Kald, navnlig til et Sted, hvor Sproget var tydsk. Ansøgningen til Kongen var ledsaget af en Skrivelse til Oversekretæren eller Ministeren Schulin, hvori han bad denne at anbefale hans Sag til Kongen. Det hedder heri: „So ersuche Ew. Excellentz um gnädige Beförderung derselben bey Ihro Königlichen Majestät an **einen guten teutschen Ort** gantz unterthänig. Ich als ein Sachse, und da ich 12 Jahr in Pommern das Predigt Amt verwaltet, bin auch deßfals so nützlich der Gemeine in diesem Amte nicht als ein **Nationalist**, weil ihre Sprache mir nicht völlig bekandt, und die Leuthe die teutsche Sprache, darinnen das negotium salutis spiritualis an ihren Seelen gehandelt wird, wenig verstehen" [2]). Men til denne Ansøgning blev der ikke taget Hensyn, og Fischer maatte blive ved sin danske Menighed. Da Christian den Sjette Aaret efter lod indhente Beretninger fra alle Sogne i Slesvig om Skolevæsenets Tilstand, gav Fischer sin Sprogfortvivlelse Luft i den ovenfor (S. 165) aftrykte Erklæring, hvori det hele Forhold saa træffende og syndigt er skildret i den Sætning: „Bey solchen bejammerswürdigen Umständen erhellet, wie wenig der geschickteste Fleiß eines treuen Lehrers bey einem verwilderten Volcke, **dessen Sprache Er nicht, und Sie seine nicht verstehen**, ausrichten könne." Forholdet til Menigheden blev Aar for Aar værre. Menigheden unddrog ham de skyldige Tjenester

---

[1]) Yttringer i en Skrivelse fra Fischer til Kongen af 23 April 1745 og i hans Exceptions-Schrifft, Bilag E.

[2]) Skrivelse til Schulin af 19 Okt. 1736 (Slesv. Min. Arkiv).

og Ydelser; dem, der saaledes viste ham Fjendskab, straffede han med at udelukke dem fra Alterens Sakramente. Denne Misbrug af den præstelige Myndighed paadrog ham i Aaret 1739 en alvorlig Irettesættelse fra Konsistoriet i Flensborg [1]). Næste Aar bestemte Christian den Sjette, efter at have ladet indhente Oplysninger om Sprogforholdene i Slesvig, at blandt de flere tydske Præster, som fandtes i Angel, skulde Fischer tilligemed et Par andre, Ordorff og Knigge, ved første Leilighed forflyttes til tydske Sogne; men det skete ikke, uagtet Visitatorerne flere Gange gjorde Indstilling derom. De gjentagne strænge Paamindelser, Fischer havde faaet, forandrede Intet i hans Adfærd. Hans Forbittrelse mod hans gjenstridige danske Menighed og dens uforstaaelige Sprog, steg til en Hæftighed, der aldeles bragte ham til at glemme hans Kald og Stilling. En Mand, som han især regnede blandt dem, der gjorde ham Modstand, blev syg, og forlangte Sakramentet. Først vægrede Fischer sig ved at give ham det, naar han ikke vilde erklære, at han havde haardt forsyndet sig imod sin Præst. Omsider lod han sig bevæge til at række ham Sakramentet. Men da Manden paa sit Yderste begjærede, at Præsten endnu en Gang skulde komme til ham, vægrede han sig haardnakket, naar den Syge ikke først tilstod sin Brøde. Det vilde og kunde den Syge ikke, og døde, uden at Fischer kom til ham. Efter Skik og Brug holdt Fischer Ligtale over den Afdøde. I denne sagde han ligefrem i hele Menighedens Paahør, at den Døde som en ubodfærdig Synder var faren til Helvede, og at det vilde gaae alle de Andre ligesaadan, hvis de forhærdede sig i deres Ondskab og ikke bekjendte deres

---

[1]) Bilag 10 til Fiskalens Deduktion.

Synder [1]). Enken lagde nu Sag an mod Fischer, og hele Menigheden skjød efter. Dette skete i Aaret 1744. Men denne Proces varede i flere Aar og faldt sammen med en anden, som samtlige Medlemmer af Menigheden 1747 reiste imod ham for de ærekrænkende Ytringer og utaalelige Haansord, han fra Prædikestolen udstødte, snart mod enkelte Sognefolk, snart mod hele Menigheden [2]). I en Klage, som de otte Medlemmer af Sogneraadet og samtlige Familiefædre i Sognet indgave til Kongen, ytre de blandt Andet, at det var dem umuligt „länger unter solchem knechtischen und mehr dann päbstlichen Joch zu leben;" hidtil havde de tiet og levet i Haabet, at de i Overeensstemmelse med Kongens Erklæring i Aaret 1740 ved en Forflyttelse vilde blive befriede for deres Præst, „weil er, als ein der dänischen Sprache unkundiger Prediger, sich, wenn auch sonst nichts

---

[1]) Akterne til den første Proces, Flensb. Amts Arkiv.

[2]) Bønderne beærede han fra Prædikestolen med Titler som disse: „Reckel und Bauern-Flegel, grobe Esel und unvernünftige Ochsen." Da engang Nogle af Menigheden havde banket hans Søn, som var Kielsk Student, sagde han den følgende Søndag: „Könige und Fürsten tragen Degen, und so haben sie auch ebenfalls denen Studirenden erlaubet, selbige als ein Ehren-Zeichen zu tragen, vor Dich Bauer aber gehöret nur eine Dröschflegel." Naar Bønderne uagtet hans megen Larmen, som de efterhaanden bleve vante til, faldt i Søvn under Prædikenen, raabte han til dem, at de ikke kunde holde sig vaagne formedelst deres megen „Grøbæderi." I en anden Prædiken sagde han: „Ihr, Kirchendiebe, ihr Kirchen-Raüber, welche Mühe habe ich nicht mit dieser gottlosen Hürupper Gemeine gehabt? — Ach Gott, Du hast mich in die Hölle gebracht, da fast in einem jeden Hause meiner Gemeine ein Teufel wohnet. — Es wäre besser bey denen Türken die Stelle eines Sau- als bey solchen Christen eines Seelen-Hirten zu bekleiden." (Akterne til den første og anden Proces). Ytringerne bleve beviste ved mange Vidners edelige Udsagn.

obstirte, von unsrer Gemeine nicht den erbaulichen Nutzen hoffen könne," men nu maae de som det sidste Middel forestille Kongen deres Nød og bede ham give dem en anden Præst [1]). Foruden mange andre Uqvemsord og nærgaaende Udladelser oplystes det under Processen, at han i en Prædiken havde tiltalt Menigheden med følgende Ord: **„Habe ich euch Teufels-Gesinde und Höllenbrände nicht Deutsch reden lehren wollen; was hilft es aber, dieses Teufels-Gesinde bleibt immer bey ihrer tollen dänischen Sprache, im Hause, unter sich, und allenthalben"** [2]). En Mængde Vidner bekræftede under Ed for Retten, at han havde brugt disse Ord. Fischer vilde gjerne snoe sig fra denne Yttring, og i Prædikenen, som han selv udgav, dreiede han lidt paa Ordene, men ikke med større Kunst, end at man tydeligt seer den rettende Pen: Adskilligt blev udeladt og istedenfor „eure tolle dänische Sprache" satte han „euer nicht weitgeltende Sprache." Meningen blev iøvrigt ikke synderlig bedre. Vedkommende Sted af Prædikenen, der ogsaa ellers er baade charakteristisk og oplysende, lyder saaledes: „Ist das der Danck für meine treue Seelen-Arbeit an Jungen und Alten? Anstatt daß ihr Sonntages Nachmittages dem Teufel gedienet habet mit Saufen und Schmausen, bey Begräbniß-, Hochzeit- und Kindtauffs-Fällen, habe ich ein Catechismus-Examen angeordnet, um die deutsche Sprache, und durch dieselbe die Glaubens-Lehre und Lebens-Pflichten besser beybringen zu können. Aber Viele habens verachtet und die gespottet, welche nach meiner öfftern Vermahnung mit ihren Kindern Teutsch in ihren Häusern sprechen wollen. Was kann dem Teuffel besser gefallen als das, da ihr in eur

[1]) Bønskrift til Kongen af 11 Januar 1747, Flensb. Provste-Arkiv.
[2]) Fiskalens Deduktion, S. 42.

„nicht weit-geltender Sprache" nicht das Vater Unser, die Gebote Gottes beten, noch ein Lied singen können, der Gottes-Dienst und alle Handlungen zum Seelen-Heil in teutscher Sprache geschiehet, daß die teutsche Sprache verachtet, die Jugend zu derselben Erlernung nicht angehalten wird, und die Alten sich dieselbe nicht besser angewöhnen wollen? Denn, wenn Du nicht verstehest, was Du liesest, singest, betest, predigen hörest [1]); wie kanst Du mit Deinen Kindern Nutzen von Singen, Beten, Predigt-Hören haben? O verstockter Satans Brut!" [2]).

Sagen endte med, at Fischer omsider blev afsat fra sit Embede 1750. Han var den Gang nær de 70 Aar.

Saa megen Ufred og Forvirring, saa mange uhyggelige Optrin, saa megen Forstyrrelse i det christelige Menighedsliv foraarsagede denne enkelte tydske Præst i dette enkelte danske Sogn. Kundskaben derom skylde vi den tilfældige Omstændighed, at Processen blev trykt, og at andre Sagen vedkommende Papirer ere blevne bevarede og endnu tilgjængelige [3]). Men hvo siger os, hvorledes det er gaaet til i de

---

[1]) Det havde man altsaa ikke lært endnu i de hundrede Aar, der vare forløbne, siden General-Superintendent Klotz indførte tydsk Sprog i Kirken i Hyrup!

[2]) Fischers Exceptions Schrifft, Bilag E.

[3]) Der fattedes dog ikke meget i, at Hyrup Sogns Skjæbne og Præsten Fischers Færd var bleven en skjult Ting. Jensen, der dog ellers har seet sig godt omkring, veed i sin Kirchl. Statistik S. 969 ikke andet at berette om Fischers Liv i Danmark, end at han engang for Overskridelse af Embedsmyndighed blev dømt til en Pengebøde og „1750 removirt wegen seines ungestümen Polterns," bl. A. imod Tobaksrøgning — ikke et Ord om Sproget. Først C. Paulsen fremdrog de siden berygtede Ord om „Höllenbrände," „Teufelsgesinde" og „tolle dänische Sprache."

mange andre danske Sogne, der ogsaa fik tydske Præster, men om hvis Færd og Forhold til Menigheden ingen Oplysning haves, enten fordi Sagen ikke kom saavidt, at der blev Proces af, eller Procesakterne ikke bleve trykte, eller Papirerne bleve tilintetgjorte, eller ligge endnu skjulte og utilgjængelige. Ingen kan tvivle om, at der paa mange Steder har været i denne Periode ligesom tidligere, da man først begyndte at indføre Høitydsk i de danske Kirker, megen Lidelse for Menighederne, der er bleven skjult for den følgende Tid, og at Sjælesørgerens Virksomhed paa mange Steder er bleven lammet og forstyrret, forbi han var fremmed for sin Menigheds Sprog, Sæder og Tankegang. Antydninger findes der [1]).

[1]) Saaledes findes i Arkiv-Papirer oftere berørt, at den tydske Præst Ordorff i Grumtofte har havt en Mængde Stridigheder, men de dertil hørende Akter, som skulde give nærmere Oplysning, findes ikke. Denne Ordorff var en af dem, som Christian den Sjette havde besluttet at forflytte, og den Samme, der, som ovenfor fortalt, i Aaret 1788 raadede til, at man ved Grumtofte Sogns Skoler skulde ansætte Lærere, som blot kunde Tydsk, for paa den Maade at tvinge det Tydske ind i Børnene. Og hvorledes er det vel gaaet i Sønder-Angel, hvor vi af von Buseck-Münchs og Conradis Indberetning vide, at ingen af Præsterne, med to eller tre Undtagelser, kunde Dansk.

XIV.

Det danske Retssprog ved Herredsthingene i Haderslev Amt, Dele af Tønder Amt og paa Øerne Als og Ærø begynder først at vige for det tydske efter Midten af det 18de Aarhundrede. Overdomstolenes Sprog er tydsk. Tydske Lov gjældende over hele Slesvig, med Undtagelse af et Par mindre Distrikter, og fulgt af Domstolene, ligesaa de gamle danske Stadsretter og de danske Recesser og flere almindelige Forordninger. Mangfoldigheden af Love i Slesvig og den deraf følgende brogede og forvirrede Retstilstand. „Landgerichtsordnung.“ „Kaiser Carl des Fünften peinliche Halsgerichts = Ordnung.“ De fremmede tydske Love og Rets=Grundsætninger snige sig ind uagtet Regjeringens Forbud mod deres Anvendelse. Tydskdannede Advokater faae Eneret til at føre Sager og skrive Andragender for Andre. De skaffe det tydske Retsvæsen videre Udbredelse og begynde at fortrænge det danske Retssprog fra de Egne, hvor det endnu havde holdt sig. Folkets Modstand mod det fremmede Retssprog og Ulyst til at betjene sig af de tydske Advokater. Disses brogede tydsk=dansk=latinske Retssprog. Slesvigholsteenske Forfatteres Strid med Historien, naar de forsøge paa at gjøre Brugen af tydsk Ret i Slesvig ældre end den virkelig er.

Det Religiøse og Kirkelige er den Side af Livet, hvori Modersmaalets Fortrængelse ved det Tydske viser sig i sine sørgeligste og bittreste Følger, fordi Mennesket fremfor Alt paa det Religiøses Omraade trænger til et sandt med dets egen Natur samstemmende Udtryk for det, der bevæger sig i dets Indre, og kun gjennem dets naturlige Sprog eller Modersmaalet virkelig kan tilegne sig det, der skal styrke og trøste Hjertet og opløfte Sjælen til Gud. Alt Fremmed og Udvortes er her kun Hindring og Forstyrrelse. Det fremmede Sprog øver ogsaa paa dette Omraade sit Tryk i den videste og almindeligste Udstrækning, thi Religionen vedkommer Alle og hver Enkelt, og Kirken taler til Mennesket paa den hele Vei fra Vuggen til Graven. Vi have ogsaa seet, hvilke Lidelser det danske Folk i en stor Deel af

Slesvig maatte bære formedelst det unaturlige Herredømme, det tydske Sprog havde vundet i Kirken, og hvorledes det ofte vaandede sig under Trykket deraf. Det Samme gjælder om Friserne paa Slesvigs Vestside, og ikke stort bedre faren var den plattydsktalende Befolkning i det sydlige Slesvig, efter at Plattydsk havde maatte vige Pladsen for Høitydsk i Kirken. Af den Maade, hvorpaa det tydske Væsen har udbredt sig i Slesvig, følger imidlertid, at det tydske Sprog endnu i høiere Grad gjorde sig gjældende i den offentlige Bestyrelse og i Retsvæsenet. Forretningssproget i Slesvig var i Hovedsagen tydsk, og formedelst den nøie Forbindelse mellem den almindelige verdslige Bestyrelse og den Deel deraf, som havde at varetage Rettens Pleie, havde tydsk Retssprog, først plattydsk, siden høitydsk, som ovenfor viist [1]), endog udbredt sig hurtigere og videre end det tydske Kirkesprog.

Men ihvor rask end det tydske Retssprog fra Sønden havde udbredt sig over Slesvig, saa var der dog en betydelig Deel af Landet, hvor det Danske holdt sig ved Underdomstolene, Herredsthingene, flere hundrede Aar efterat de sydligere Egne havde antaget tydsk Retssprog, nemlig i en Deel af Tønder Amt, Aabenraa Amt, Haderslev Amt, Als og Ærø. I den største Deel af denne Strækning veg det danske Sprog først **efter Midten af det attende Aarhundrede**, og det endda langsomt og modstræbende. Om Udstrækningen af det danske Retssprog yttrer den tydske Geograf Büsching sig i Aaret 1752 paa følgende Maade:

„In den Gerichten wird auch schon i Schlauxharde, und ferner im Apenradischen und Haderslebischen Dänisch receßirt; daher es kommt, daß die Recesse und Urtheile der

[1]) Se ovenfor S. 46. 91—92.

Untergerichte ins Deutsche müssen übersetzt werden, wenn sie durch die Appellation ans gottorfische Obergericht gelangen“.[1]).

Ved Fremdragelsen i den nyeste Tid af selve Thingbøgerne og Bekjendtgjørelse af det Udbytte, de give til Oplysning baade om Retssproget og den hele Retsforfat-

[1]) Büsching, Statsbeschreibung der Herzogth. Holstein und Schleswig. Hamburg 1752, S. 104. Büschings Angivelse behøver imidlertid Berigtigelse. Han nævner saaledes hverken Als og Ærø, eller Høier Herred og Birk i Tønder Amt, hvor dog danſk Retssprog var brugeligt paa den Tid, han ſkrev. Derimod i Slaugs Herred, ſom han tillægger danſk Retssprog, var dette for længeſiden veget for tydſk; ſaa vel her ſom i Kjær Herred brugtes tidligere Plattydſk for Retten, og ſidſt i det 17de Aarhundrede kom Høitydſk op, ſe Stemann, Schleswigs Recht und Gerichsverfaſſung, S. 197. 205. Ogſaa i Aabenraa Amt har tydſk Retssprog udbredt ſig før det 18de Aarhundrede. Fra Byen Aabenraa har man Privatdokumenter fra første Deel af 17de Aarhundrede affattede paa Danſk og i dette Sprog bekræftede af Byens Øvrighed (Chriſtian Paulſen i Falcks Archiv, 5ter Jahrg. S. 138, Anm. 12), og deraf tør man vel ſlutte, at Danſk ogſaa har været brugt ved den Tid ved Retterne paa Landet, hvor Forandringerne i det Hele indtræde ſenere og foregaae langſommere. Men det er viſt, at i Aabenraa Amt ere Thingbøgerne, Skyld- og Pante-Protokoller førte paa Høitydſk fra Aaret 1695, ſom er det første, fra hvilket ſlige Protokoller her haves i Behold. Heller ikke Hanſen i ſin Staatsbeſchreibung henfører Aabenraa Amt til det Omraade, i hvilket danſk Retssprog brugtes, hverken i den første Udgave 1758, S. 8, eller i den anden 1770, S. 41. — Aabenraa og Tønder Amt ſtode under de gottorpſke Fyrſter, og i det danſke Sprogs Fortrængelſe fra disſe Egne tidligere end fra Haderslev Amt, Als og Ærø, ſporer man tydeligen Virkningen af disſe Fyrſters tydſke, mod alt Danſk fjendtlige Sind. At Johan Adolf af Gottorp i Aaret 1698 endog udgav en tydſk Kirkeordinants for de danſke Kirker i Aabenraa Amt er ovenfor (S. 89) bemærket.

ning [1]), er det uimodsigeligt godtgjort, at det danske Retssprog har holdt sig til over Midten af det attende Aarhundrede i alle Haderslev Amts Herreder, og i Høier Birk og Herred og paa Als og Ærø. Det er derfor ganske rigtigt, naar Hansen i sin Vollständigere Staatsbeschreibung 1770, S. 41, siger: „in den Gerichten des Amtes Hadersleben wird gemeiniglich dänisch recessiret;" men han burde have tilføiet, at det Samme var Tilfældet i Høier Birk og paa Als og Ærø [2]).

Det danske Sprog brugtes imidlertid kun ved Underdomstolene; gik Sagen til Overretten, da maatte, som baade Büsching og Hansen bemærker, Indlæg og Akter oversættes paa Tydsk, ligesom i Almindelighed Love og Forordninger udkom paa dette Sprog [3]).

---

[1]) I det vigtige og fortjenstfulde Arbeide af Præsidenten for den flensborgske Appellations-Ret, Stemann: Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im 17ten Jahrh., 1855. S. 19—20. Paa det anførte Sted nævnes ikke Høier Herred; men deels anfører Stemann S. 185 danske Retsdokumenter fra Høier Herred og Birk fra Begyndelsen af det 18de Aarhundrede, deels har en senere anstillet Undersøgelse af Retsprotokollerne, som er Forfatteren meddeelt, viist, at Overgangen fra Dansk til Tydsk i Høier Herred og Birk begynder omtrent 1740.

[2]) Paa Ærø var der kun en Undtagelse, forsaavidt de glücksborgske Hertuger ogsaa i deres Besiddelser paa denne Ø lagde deres tydske Væsen for Dagen derved, at Alt, hvad der udgik fra dem vedkommende Lov og Ret, affattedes paa Tydsk. Se f. Ex. Stemann, anf. St. S. 261—63. Hübertz, Beskrivelse over Ærø S. 293. 298.

[3]) Der forekommer af og til Exempler paa, at Forordninger og Bekjendtgjørelser udkom enten blot paa Dansk, eller med dansk og tydsk Text jævnsides. Saaledes er f. Ex. en Kirkeforordning for Tønder Amt af 22 Mai 1706 udgaaet baade paa Dansk og Tydsk; en Kundgjørelse fra Borgemester og Raad i Tønder af 12 August

Af næsten ikke ringere Vigtighed i national Henseende end Retssproget er den Omstændighed, om de gamle Folket tilhørende Love, Retssædvaner og Rettergangsformer have holdt sig eller ere blevne fortrængte af andre, der ikke blot ere udtrykte i et andet Sprog, men voxede paa en anden i national Henseende aldeles forskjellig Grund og udgaaede fra en heel fremmed Retsudvikling. Kong Valdemars jydske Lov var endnu Slesvigs Landslov og Hovedlov. Dette er ikke saaledes at forstaae, at jydske Lov vel havde Gyldighed af Navn, men var uden Anvendelse i Livet, eller at en og anden Bestemmelse vel endnu kom til Anvendelse, men at den i det Hele for længe siden var forældet og ude af Brug, som man fra tydsk Side gjerne har villet fremstille det. Ingenlunde. Fraregnet enkelte Strøg, navnlig de

---

1774 om Markeders Holdelse, alene paa Dansk; fremdeles en Bro- og Havne-Anordning for Ærøeskjøbing af 23 Mai 1787, en Fundats for en Pensionskasse for Enker efter Degne og Skolelærere i Provstierne Tønder, Aabenraa og Sønderborg af 22 Mai 1794, en Instrux for Kirkeværger i Provstiet Sønderborg af 4 Nov. 1797, alle med dansk Text trykt jævnsides den tydske. Hansens Bemærkning i Staatsbeschreibung anf. St. S. 41: „es werden alle landesherrliche Gesetze, Verordnungen und Verfügungen in deutscher Sprache gegeben," taaler derfor dog nogen Indskrænkning. Og hvad Forretningssproget angaaer, da finder man ogsaa, at Naturen stundum er gaaet over Optugtelsen, eller at Ønsket om at blive forstaaet har været stærkere end Lysten til at skrive Tydsk, saa at paa flere Steder Herredsfogeder og andre lokale Embedsmænd skreve Dansk til underordnede Bestillingsmænd paa Landet. Præsterne i Tørning-Len og tildeels i Haderslev Provsti og paa Als skreve stadigen danske Indberetninger; og der findes i det Mindste Exempel paa, at det samme sidst i forrige Aarhundrede er skeet af Præster i Aabenraa Provsti. Sørgeligt er det rigtignok, og betegnende for Tilstanden, at man skal søge efter Exempler paa Sligt.

frisiske, der havde særegne Landretter, var jydske Lov den gjældende Ret, hvorefter kriminelle og civile Sager dømtes og Rettergang førtes over det hele Land i det 17de Aarhundrede og ind i det attende; og efter den Tid vedblev den, udenfor Straffeloven og Processen, lige til vore Dage i det Væsentlige at være gjældende Lov i Slesvig. Hvor Kjøbstædlovene fattedes Bestemmelser, fuldstændiggjordes de ved jydske Lov. I Landets vigtigste Kjøbstæder, Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev gjaldt endnu i Forbindelse med senere Forordninger de gamle Stadsretter, der vare opvoxede paa den danske Lovgrund; lignende var Tilfældet med Sønderborg og Ærøeskjøbing, der tidligere fulgte de almindelige danske Kjøbstædlove, senere jydske Lov i Forening med nyere Forordninger.

Fremdeles vare de danske Kongers Christian den Tredies, Frederik den Andens og Christian den Fjerdes Recesser og almindelige Forordninger gyldige i Slesvig, idet det fra en ældre Tid arvede Fælledskab i den almindelige Rigslovgivning fortsattes og bevarede sig, saalænge Slesvig vedblev at være et Len af Riget. Saavel andre vigtige Forordninger af disse Konger, som især Christian den Tredies Koldingske Reces af 1558 og Christian den Fjerdes store Reces af 1643, der indbefattede de siden 1596 udkomne Love, bleve stadigen anvendte ved Domstolene i Slesvig. Selv af Christian den Femtes danske Lov bleve vigtige Partier overførte paa Slesvig, saaledes hele dens 4de Bog, eller Søretten, der afløste den ældre danske ligeledes i Slesvig gjældende Lov om denne Gjenstand, Frederik den Andens Søret [1]).

[1]) Staatsb. Mag. 6 B. 231—32. Wimpfen, Gesch. des Herzogth. Schleswig oder Südjütland S. 241—42. 276—77. Stemann, anf. St. S. 3—4 og de Anmk. 8 anførte Steder af Forfattere. De

Mærkværdigt er det at see, hvorledes jydske Lov har holdt sig i sin fulde Virksomhed i Slesvig lige til ned i det attende Aarhundrede, i sin ældgamle Viis baade hvad Rettergangsmaaden, Beviserne og Straffebestemmelserne angaaer, baade i civile og kriminelle Sager. Der er, naar man undtager første Deel af tredie Bog, der handler om Leding, og hverken var anvendelig i Slesvig eller det øvrige Danmark, næppe et Kapittel, som ikke er kommet til Anvendelse ved Domstolene. Sagerne føres offentligt og mundtligt; Sandemænd og de forskjellige Slags Nævninger, som Loven foreskriver, dømme i Almindelighed i Sagerne; Beviisførelsen skeer ved Vidner (levendes Røst) og ved Dokumenter, men tillige bliver Tyltered brugt lige til det 17de Aarhundredes Ende; den Fornærmede eller hans Slægt, og ikke det Offentlige, paataler i Regelen Forbrydelsen; i Drabssager er Fredkjøb, Mandebod og Forlig med den Afdødes Familie i stadig Brug lige til 17de Aarhundredes Slutning; Drabsmandens Familie maa deeltage i Udredelsen af Boden (Ættebod), og denne tilfalder efter et vist Forhold

---

danske Love, yngre end 1524, der havde Gyldighed i Slesvig, vare, naar de fuldstændigt skulde nævnes, følgende: den odensesske Reces af 1527, den kjøbenhavnske Reces af 1536, Kirkeordinantsen af 2 Sept. 1537, den koldingske Reces af 1558, Frederik den Andens Haandfæstning af 1559, samme Konges Søret af 1561, Gaardsretten af 1562, Forordningen af 23 Okt. 1565 om Fæstebønders Enkers Ret til at beholde Fæstet, den kallundborgske Reces af 21 Nov. 1576, Forordning om Ægteskab af 19 Juli 1582, Christian den Fjerdes store Reces af 1643, og fjerde Bog af Christian den Femtes danske Lov af 1683, som handler om Søretten. Den sidste gjælder endnu, undtagen i Husum; de øvrige ere først gaaede af Brug i Løbet af forrige Aarhundrede. (Se E. Vedel, den slesvigske Privatrets almindelige Deel, 1857, S. 63—64.)

den Dræbtes forskjellige Slægtninge; disse tilsige efter Modtagelsen af Boden Drabsmanden ubrødelig Fred. — Den gamle Retsskik, at lyse uægte Børn i Kuld og Kjøn paa Thinge, forekommer jævnlig [1]).

Det forstaaer sig af sig selv, at en Lov, der var given for et halvt Aartusinde siden, i adskillige Henseender ikke længer kunde passe til Forholdene, og at den Retstilstand, der fremgik heraf, ihvor Meget fortræffeligt og til alle Tider gyldigt og anvendeligt end Loven indeholdt, efterhaanden i flere Dele maatte blive mangelfuld. Hvad vi have anført, er heller ikke sagt for at fremstille den uforandrede Vedligeholdelse af hele den gamle Retstilstand som noget i sig selv ønskeligt, men for at vise, hvor stærkt og kraftigt det danske nationale Element i Slesvig ogsaa i denne vigtige Side af Livet har været, saa at den ældgamle Form for Rettergangen og hele Straffeloven har holdt sig indtil Begyndelsen af det 18de Aarhundrede, medens jydske Lov i de øvrige Dele, med enkelte Ændringer, som Retsvedtægt eller senere Forordninger have medført, endnu den Dag i Dag er den gjældende Landslov i den allerstørste Deel af Slesvig [2]). Heraf følger da ogsaa, at det Tydske, som trængte sig ind fornemmelig i Straffelovgivningen og Processen, ligesaalidet heri som i

[1]) Stemanns anførte Skrift.

[2]) Af de 166 Qvadratmile, som Hertugdømmet Slesvig udgjør, er jydske Lov den gjældende Landslov for 143 Qvadratmile, eller over sex Syvendele af det hele Omraade; som subsidiær Lov gjælder den for 14 Qvadratmile, og uden Anvendelighed er den kun for næppe 9 Qvadratmile, nemlig Eidersted og Stæderne Husum og Frederiksstad (se E. Vedel, anførte St. S. 31). Selv i Straffeloven har den jydske Lovs Gyldighed ikke aldeles tabt sig, idet f. Ex. det danske Retsbegreb „Ran“ endnu af Retterne i Slesvig antages for gjældende. Jfr. Wimpfens Afhandling om Kriminalprocessen i Slesvig, N. Staatsb. Mag. 3 B. S. 183 flg.

Andet har den lange Tids Hævd for sig, som Tydskerne saa ofte forsikkre. Det, der burde være skeet, var, tidssvarende at omdanne de Dele af den gamle Lovgivning, som trængte til Forbedring, saaledes at den nye Retsforfatning naturligen udviklede sig af den gamle danske nationale Rod og Lovgrund. Christian den Femte havde, som vi have seet, i Sinde at give Slesvig en ny Lov, og han havde vel ogsaa gjort det, om Omstændighederne havde tilladt ham at hævde den Stilling, han havde indtaget. Frederik den Fjerde havde Leiligheden og Magten; men han forsømte dette som mere, og gav dermed den tydske Ret Leilighed til at trænge ind.

Der var allerede en stor Lovforvirring i Slesvig ved de mange forskjellige Love og Retter, som enten vare udgaaede fra Danmark eller opkomne paa Slesvigs egen Grund og gjældende for større eller mindre Dele af Landet. Foruden de danske Love: jydske Lov, den danske Kirkeordinants, Recesserne, flere ældre danske Forordninger og Dele af Christian den Femtes danske Lov, Stadsretterne i de større og vigtigere Byer, havde de frisiske Herreder i Tønder Amt, Nordstrand og Eidersted egne Love, ligesaa Femern, hvis Landret dog for en stor Deel kun var en tydsk Oversættelse af en gammel latinsk Lov, som Øen fik, da den stod umiddelbart under Danmark. Adskillige af de i en senere Tid opkomne Kjøbstæder havde nye Stadsretter; paa et Par enkelte Punkter, Byerne Rendsborg, Tønder og Borg paa Femern, gjaldt endog fra gammel Tid lybsk Ret. Hertil kommer endnu visse Stænders eller Korporationers Privilegier og „Beliebungen,“ og de fyrstelige Forordninger, baade Gottorpernes og de fra den yngre kongelige Linie udgaaede Fyrsters (der ogsaa i visse Dele tiltoge sig Lovgivnings-

magt), samt Kongernes, som Hertuger af Slesvig; og Gottorpernes og Kongernes Forordninger kunde igjen være enten „einseitige" eller „gemeinschaftliche." Tilstanden var altsaa broget nok. Men mangefold værre blev det, da fremmede Retsgrundsætninger, tydsk Kriminalret, almindelig tydsk-romersk Ret, der længe havde været under Oprykning fra Sønden af, omsider brød ind over Slesvig og blandede sig med alt det Bestaaende. Ingen faste Grændser bleve afstukne, men det gik i en forvirret Blanding af det Gamle og Nye, efter Praxis og Dommernes Skjøn. Det var en Øvelse for Skarpsindigheden, eller en Undskyldning for Mageligheden og Vilkaarligheden. De tydske Advokaters store Skare trivedes og blomstrede under denne Tilstand; men den var til ubodelig Skade for Folket, som baade led under den Retsusikkerhed og Retsforvirring, der var en uundgaaelig Følge heraf, og aldrig kunde komme til nogen sund og naturlig Udvikling, saalænge denne Tilstand varede. At dette Onde maa være følt stærkt allerede i den første Deel af det attende Aarhundrede, seer man af den Maade, hvorpaa Amtmand **Gabel** i Ribe, foranlediget ved en Strid, han havde med Amtmand **Reventlow** i Haderslev, afmaler den slesvigske Retsforfatning i en Skrivelse til Oversekretæren i danske Kancelli Christian Mönnichen, den 16 Juli 1727 [1]):

„De Riiberhuuser maa meget lide, fordi de ligger melerit iblant de Haderslebhuusisk og ere tingpligtige under deris civile Retter. Thi endskiøndt de ere Danske Undersaatter og intet Tydsk forstaae, maae de dog med megen Bekostning gaae med deris Underrets Domme til Tydsk

---

[1]) Geheime Ark. „Probstei Hadersleben und Tørning Lehn, signirt."

Ober Ret og være mange og adskillige Love undergivne, gammel jydsk Lov og Recesser, Nye dansk Lov og Forordninger (som ickuns sielden vorde brugte), Saxisk og Rommersk Love, Landgerichts- og Justitsordningerne, Coldinger Affkeed, gammel Skick og usance, Høyøfrigheds ordres, Dommerens sunde Begreb, Amtsbeskeeder og Decreter, Amtshoheiten og wolhergebrachte Freiheiten med andet meere, som foraarsager, at de Riiberhuuser daglig maae sucke under dette Aag og med Længsel vente, at Kongl. Maytt dem i Naade dog eengang derfra ville liberere, at de Danske Undersaatter maatte svare under Dansk Lov og Forordninger aleene, paa det de kunde viide, hvorefter de skulle rette sig."

En af de Love, hvorved den nationale Lovgivning om Rettergangsmaaden, om end seent og efter langvarig Modstand, skulde fortrænges, var den saakaldte „Landgerichtsordning," der udkom i sin første Skikkelse 1573, forfattet fornemmelig af den holsteen-gottorpske Kantsler Adam Traziger som lagde den romerske og saxiske Rets Bestemmelser til Grund for den; den omarbeidedes siden og vedtoges i sin nye Skikkelse 1636 som gjældende for Holsteen og Slesvig. Slesvigeren, den retslærde Andreas Høier bemærker om den:

„Denne Rettergangs Anordning blev begyndt af Kong Frederik den Anden og Hertugerne Hans og Adolf, som 1572 lode den forfatte; derefter blev den af Kong Christian den Fjerde revideret og næsten omgjort. Kong Frederik den Anden og Fyrsterne lode denne Landgerichtsordnung forfatte ved Dr. Adam Traziger, som var en tydsk Jurist og forstod ikke Dansk; derfore findes der intet udi dette Værk tagen af

den gamle Jydske Lov, men vel af ordine Camerali imperiali et jure Saxonico [1]).

Af hvad der i det Foregaaende er bemærket om den jydske Lovs Virksomhed, følger imidlertid, at denne Landgerichtsordnung, saavidt jydske Lovs Omraade strakte sig, ikke kom til Anvendelse førend ind i det attende Aarhundrede.

Omstøbningen af hele Straffelovgivningen og Fortrængelsen af den nationale Rets, Recessernes og jydske Lovs, Bestemmelser i denne omfattende Deel af Lovgivningen, lagdes der Grund til ved Indførelsen af Keiser Karl den Femtes „peinliche Hals-Gerichts-Ordnung," denne Lov, der svarer til sit Navn ved sin grusomme Tortur og blodige Strænghed. Dens Anvendelse i Slesvig skyldes Forbindelsen med Holsteen og de juridiske Embedsmænds Dannelse paa tydske Universiteter; den har, som saa meget i Slesvig, banet sig Vei uden Lov, eller mod Loven, ved Brugen eller Misbrugen; thi den er aldrig indført ved noget Lovbud. Men den er ogsaa først seent trængt igjennem; i hele det 17de Aarhundrede var endnu den jydske Lov, saavidt dens Omraade gik, i fuld Gyldighed ogsaa i Kriminalsager, og ligesaa de danske Recesser af 1558 og 1643; og endnu 1728 forekommer Exempel paa, at det blev anseet for tvivlsomt, hvorvidt „die peinliche Hals-Gerichts-Ordnung" burde følges, eller jydske Lov. En formelig Anerkjendelse af dens

---

[1]) Efter Andreas Højers skrevne Kollegium over den danske Stats jus publicum. Den trykte Udgave S. 30 har paa dette Sted adskillige Feil. Der var dog i denne Lov taget noget, om end ikke meget, Hensyn til den slesvigske Ret; men Ulykken var, at de tydskdannede Jurister satte sig ud derover og rettede sig efter det, som egentlig blot var anvendeligt paa Holsteen, se Wimpfen, Gesch. Schlesw. S. 279—80.

Anvendelighed som Lov forekommer næppe før i anden Halvdeel af det 18de Aarhundrede, i Forordningen af 11 Dec. 1758, der henviser til den [1]).

Anvendelsen af den romerske Rets Grundsætninger og Bestemmelser sneg sig ind deels af den samme Grund, som skaffede Karl den Femtes Kriminallov Indgang, Forbindelsen med Holsteen og Dommernes og Advokaternes tydske Dannelse, deels fordi den var forudsat baade i peinliche Hals-Gerichts-Ordnung og i Landgerichts-Ordnung. Det følger imidlertid af sig selv, at en slig fremmed lærd Ret ikke kunde vinde noget Fodfæste, saalænge Folkedomstole vare i Virksomhed. Der findes derfor ogsaa i hele det syttende Aarhundrede næsten intet Spor til dens Anvendelse, og kun en eneste af dens Sætninger forekommer der mod Aarhundredets Ende et enkelt Exempel paa at have været fulgt i Praxis [2]).

De fremmede Love og Retssætninger gjorde sig gjældende i Slesvig, uagtet man ved Lovbud søgte at værge sig mod dem. I Begyndelsen af det attende Aarhundrede blev det under en betydelig Bøde forbudt (fyrstelig Kancelliforordn. af 4 Aug. 1708) ved Retterne at paaberaabe sig nogensomhelst fremmede Love. En senere Resolution (22 April 1746) har fastsat en Grændse saaledes, at det forbydes at anføre eller anvende nogen fremmed Ret i andre end de i Love og Forordninger udtrykkelig tilladte Tilfælde.

Foruden at Indførelsen af den fremmede tydske Ret i sig selv var et stort Onde, saa blev den og dens Følge-

---

1) Stemann, anf. Sted, S. 2—4. N. Staatsb. Mag. 3 B. S. 200—3.
2) Stemann, anf. Sted, S. 4. 228.

svende, de tydske Advokater, tillige Anledningen til, at det danske Retssprog fra Midten af 18de Aarhundrede efterhaanden fortrængtes fra de Egne, hvor det hidtil havde holdt sig. Under den tidligerere Retstilstand havde Folket selv kunnet udføre en stor Deel af sine Retssager, men da fremmede Former for Rettergangen og fremmede Retsgrundsætninger bleve herskende, blev det meer og meer nødt til at betjene sig af Mellemmænd. Disse Mellemmænd eller Advokater, som havde faaet deres juridiske Dannelse paa tydske Universiteter, bidroge end yderligere til gjennem Praxis at skaffe tydske Retsformer og tydske Love og Retsgrundsætninger Udbredelse i Slesvig; og de betjente sig i deres Sagførelse og Indlæg af det Sprog, som de forstode bedst eller ene, det **tydske**. De fik inden lang Tid en saa stor Betydning, at det fandtes fornødent at ordne deres Forhold ved en egen Forordning („Advocaten-Ordnung") af 14 Marts 1740, og det blev ifølge denne Forordning ikke længer en fri Sag, om Nogen vilde betjene sig af deres Hjælp eller benytte Andres Bistand: der blev givet dem **Eneret** til at føre Processer og skrive Andragender for Andre. Advokaternes Indflydelse paa Forandringen af Retssproget i de Egne af Nordslesvig, der hidtil havde været forskaanede for Tydsk, viser sig paafaldende deri, at den første Brug af tydsk Retssprog paa adskillige Steder forekommer netop ved Aar 1740, og i den lange Overgangstid, som derefter følger, er det almindeligt, at Tydsk er brugt i Retsprotokollen, naar en Advokat har ført Sagen, medens ved andre Leiligheder Dansk bruges. Jo mere nu Advokaterne bragte det tydske Sprog i Brug, desto vanskeligere blev det for Folket selv at føre sine Sager: det maatte tye til en Advokat, og tog den ene Part en Advokat, saa

maatte den anden ogsaa have en. Jo mere tydsk Retten blev, desto flere Advokater behøvedes der; og jo flere Advokater der kom, desto mere tydsk blev Retten. Saaledes gik det i en bestandig Stige. At de tydske Advokater derfor til det Yderste kjæmpede for Vedligeholdelsen af tydsk Retsvæsen med al den Forvirring og Usikkerhed, som deraf fulgte, og af det fremmede Retssprog, der gjorde dem til uundværlige Mellemmænd mellem Folket og Domstolene, er i sin fuldkomne Orden: det gjaldt jo deres Tilværelse. Vi skulle ved Betragtningen af den nyere Tid komme tilbage til adskillige mærkelige Enkeltheder, som ledsagede det danske Retssprogs gradvise og langsomme Fortrængelse i de paagjældende Egne. Her maa det være nok at bemærke, at der **lige til 1833** fandtes Herreder i Nordslesvig, hvor det danske Sprog brugtes til Thinge og i Retsprotokollerne, og at Tydskerne alligevel i Aaret 1840, da Christian den Ottendes Reskript om Gjenindførelse af dansk Retssprog i de danske Egne udkom, opløftede et Skrig om den hensynsløse Omstyrtelse af en Retstilstand, der havde 400 Aars Hævd for sig, og forsikkrede, at det danske Sprog var aldeles uskikket til at bruges i slesvigske Retssager, og at dets Anvendelse vilde afstedkomme den største Rettens Forvildelse.

Det kunde ikke være andet, end at Paatvingelsen af det fremmede Retssprog maatte føles som et stort Onde af Befolkningen. At der alligevel foreligger færre Vidnesbyrd herom, end om den Smerte og Uvillie, som Berøvelsen af Modersmaalets Brug i Kirke og Skole fremkaldte hos Folket, har for en Deel sin Grund deri, at Kilderne, hvori Oplysning om Sligt skulde søges, ere saa ufuldstændige, adspredte og lidet tilgjængelige. Men tillige finder det sin Forklaring deri, at Ulæmperne af det uforstaaelige Retssprog

kun føltes ved enkelte Leiligheder og af det mindre Tal, som havde Sager, der skulde afgjøres ad Rettens Vei, medens det fremmede Tungemaal i Kirke og Skole hvilede som et Aag paa Alle og Enhver og fulgte dem paa hele Livets Vei. Det var alligevel en utaalelig Tilstand at være i den Nødvendighed i paakommende Tilfælde, at maatte lægge Sager, paa hvis Udfald ofte Liv og Ære og den hele timelige Velfærd beroede, i en Andens Haand, for hvis Redelighed og Paalidelighed ingen Borgen havdes, og see dem behandlede i et Sprog, hvoraf man ikke forstod et Ord. Og det aabenbarede sig ogsaa, da Folket vaagnede af den Umyndighedstilstand, hvori det længe havde hvilet, og Mulighed af en Forandring begyndte at vise sig, med hvilken Utaalmodighed ogsaa dette unaturlige Baand bares. Den danske Befolkning førte saa indtrængende Klager over det tydske Retssprogs Uvæsen, at der endog raadedes Bod paa dette Onde tidligere, end paa det andet, der rører Folkelivet endnu dybere og i videre Udstrækning, Brugen af et fremmed Sprog i Kirke og Skole.

Der fattes alligevel ikke Exempler paa, at den danske Befolkning har gjort Indsigelser mod de Forsøg, som tydske Advokater gjorde paa at skaffe det tydske, og i Følgeskab med dette det latinske Sprog Indgang ved Retten. Saadanne findes i Thingbøgerne. Saaledes hedder det i en Retssag, som var for paa Nørre-Rangstrups Herredsthing den 3 Mai 1707, at den ene Part har „reprotesteret imod den **Tydsche** indgivne protestation." I en Sag ved Hviding Herredsthing den 22 Mai 1714 forlanges, „at D. H. schulle forklare de **Latinsche** Ord, som i Indleggerne er indført, huilchet hannem og af Retten blef paalagt." Ligeledes forekommer den 13 Mai 1737 en Protest mod en tydsk

Reces, hvorpaa Herredsfogeden gav den Kjendelse: „Eftersom Parterne have acquiesceret første Tingdag, og concreditores den Tid icke imodstod denne disput angaaende det Tydsche Sprog udi Recesserne, saa kand Herritzfogden udi slig Henseende icke anderledis befinde, ent at samme for gyldig maa antages, dog citra conseqventiam in futuro" [1]).

At den danske Befolkning nødigen underkastede sig den Tvang, som Forordningen af 14 Marts 1740 førte med sig, at bruge Advokater, som førte Sagerne og skrev Andragender og Besværinger i et Sprog, man ikke forstod, synes ogsaa at følge af den Omstændighed, at Regjeringen gjentagne Gange fandt det fornødent at indskjærpe hiin Forordning. Den stadfæstedes for Haderslev Amt 6 April 1742, men maatte 13 December 1768 særlig indskjærpes for Haderslev Amt og 13 Juni 1769 særlig for Tønder Amt; og endelig blev det 22 Febr. 1793 i Almindelighed indskjærpet Alle, at ikkun Advokater maatte bruges til Sagers Førelse for Retten eller til Affattelse af Andragender, Klager og desl.

Hvor det Tydske enten tidligere var trængt ind eller efterhaanden trængte ind i danske Egne som Retssprog, der opstod et ganske frygteligt Sprog ved den raaeste Blanding af tydske og danske og latinske Ord, et Sprog, som ingen virkelig Tydsker vilde kunne forstaae lige saalidet som nogen Dansk, og som med Føie tør kaldes „eine verworrene Sprache." Exempler paa adskillige danske Ord, som uforandrede, eller fordreiede, eller oversatte Stavelse for Stavelse gik over i det tydsk-latinske Retssprog, kunne give nogen Forestilling om de tydske Advokaters og Dommeres brogede

---

[1]) Stemann, anf. St. S. 19–20.

Tungemaal: Lage (Lægd), Abnahme (Aftægt), Abkald (Afkald), Schoßmal (Skudsmaal), Schöte (Skjøde), Mageschiftung (Mageskifte), lagbieten (lovbyde), Erdbuch (Jordebog), Erdgut (Jordegods), Bauhabe (Bohave), Ausflütter (Udflytter), Uebertriften (Overdrev), Sehrmark (Særmark), Traben (en Trave), Einschulden und Ausschulden (Indgjæld og Udgjæld), Echtebrief (Ægtebrev), Stevenbrief (Stævnebrev), Krubschütze (Krybskytte), Looszettel (Lodseddel) o. s. v. o. s. v. En heel Deel gik uforandrede over, som Bonde, Synsmand, Nævning, Boel, Boelsmand, Otting, Tofte, Løkke, Forte, Ornum, Stuv, Fæste, Landgilde, Lov, Lovhævd, Birk, Grande, Grandelag, Redsel, Ran, Ægt, Bosæ o. s. v., og tage sig heelt underligt ud mellem Tydsken og Latinen [1]).

Det er betegnende for de tydsksindede eller slesvig-holsteenske Forfattere, at, ligesom de stræbe at gjøre Brugen af det tydske Sprog i Skole og Kirke saa gammel som muligt, og derved, som siden skal vises, paa en næsten utrolig Maade komme til at forløbe sig imod Sandheden og Historien: saaledes søge de ogsaa at sætte Fortrængelsen af den nationale danske Lovgivnings Bestemmelser om Rettergangsmaaden og Forbrydelser og Straffe længre tilbage i Tiden, end der stemmer med Virkeligheden, paa det at det nye Tydske saaledes bedre kan faae Tidens Hævd for sig. De forrykke gjerne Tidsgrændsen i dette Punkt et heelt Aarhundrede eller meer. Ifølge Falck [2]) skal Anvendelsen af

---

[1]) Se Wimpfen, Gesch. des Herzogth. Schleswig oder Südjütland, S. 247—48, hvor disse og endnu flere saadanne Ord anføres.

[2]) I Fortalen til hans Udgave af jydske Lov (1819) S. XXXIX: „Die Aufnahme der peinlichen Gerichts-Ordnung Carl des 5ten erfolgte

Karl den Femtes peinliche Hals-Gerichts-Ordnung være begyndt omtrent ved **Midten af det 16de Aarhundrede**, og i det følgende Aarhundrede have været aldeles uomtvistelig. Et andet Sted sætter han dens Indførelse til Slutningen af **det 16de Aarhundrede**. Jydske Lovs Rettergangsmaade skal ifølge Falck utvivlsomt være bleven ændret **før det 16de Aarhundredes Ende** ved Landgerichtsordnung, og Anvendelsen af Tylter-Eed hørte mod samme Aarhundredes Slutning ganske op [1]). Og ligeledes skal, ifølge Falck, Exempler paa Mandebod og Forlig mellem Drabsmanden og den Dræbtes Slægtninge vel forekomme i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, men 1636 Sligt være aldeles afskaffet [2]). At disse Paastande ere urigtige, følger af det Foregaaende [3]).

---

etwa bald nach der Mitte des 16ten Jahrhunderts und im folgenden Jahrhundert war der Gebrauch ganz entschieden." I hans Privatrecht 3 B. (1838) S. 761—62 hedder det: „Durch die gegen Ende des sechszehnten Jahrhunderts nicht nur in Holstein, sondern auch im Herzogthum Schleswig erfolgte Aufnahme der peinlichen Gerichtsordnung Carl V. vom Jahre 1532 haben die ältern Rechtsquellen ihre practische Gültigkeit verloren."

[1]) Fortalen til Udgaven af jydske Lov, S. XXXIX: „Das gerichtliche Verfahren ward ohne Zweifel schon vor dem 16ten Jahrhundert durch das gemeine Recht modificirt." — „Der Zwölfmanneneid hörte gegen den Schluß des 16ten Jahrhunderts ganz auf."

[2]) Privat Recht, 3 B. 769—70. „In den Herzogthümern blieb noch die Mannbuße bis ins siebenzehnte Jahrhundert in Gebrauch, namentlich bei dem Adel, und Vergleiche über Todtschläge darüber wurden erst 1636 gänzlich verboten."

[3]) Stemann, anførte St. S. 2. 15. 50.

XV.

Tvende Retninger begynde bestemtere at fremtræde, den ene arbeidende paa at gjøre Høitydsk til virkeligt Folkesprog, den anden stræbende efter at føre Modersmaalet tilbage til Kirken og Skolen og hele det offentlige Liv. Oversigt over Folkesprogenes indbyrdes Grændser og Forhold i Midten af det 18de Aarhundrede. Sønden for Slien paa Halvøen Svans udbreder sig et Slags Plattydsk; i Byen Slesvig holder det Danske sig endnu. Vidnesbyrd af Ulrik Petersen, Andreas Høier og Büsching. Misforholdet mellem det høitydske Kirkesprog og alle tre Folkesprog i Syd- og Mellemslesvig. Tydsk Prædiken indsmugles selv paa Steder, hvor efter de gjældende Regler Kirkesproget skulde være dansk. Hertugen af Augustenborgs og Hertugen af Glücksborgs Strid om Dansk og Tydsk. Forholdet i Kjøbstæderne. I Flensborg formindskes den danske Prædiken med det Halve.

Det høitydske Sprog var, som vi have seet, vidt udbredt i Slesvig, i Kirken, for Retten og i hele den offentlige Styrelse — kun ikke hos Folket. Folket forstod ikke dette Sprog, det talede i den største Deel af Landet Dansk, i de vestlige Egne sydefter Frisisk, i det sydlige Slesvig Plattydsk: ingensteds Høitydsk, dette var allevegne et fremmed Sprog. Men der var noget saa Unaturligt, en saa uhyre Modsigelse i det Forhold, at Folket skulde modtage sin Oplysning om guddommelige og menneskelige Ting, og styres og ledes i et Tungemaal, det ikke forstod, at det ikke kunde vare længe, inden der kom Mænd, som ikke blot indsaae det Fordærvelige i den nærværende Tilstand, men ogsaa havde Drift og Villie til at tilveiebringe en Forandring. Det maatte komme til et Brud med det Bestaaende. Men denne Brydning kunde skee i en dobbelt Retning: enten kunde man arbeide hen til aldeles at fortrænge Folkesproget, fravænne og fralære Folket dets Modersmaal og tillære dem det Høitydske. Det var vel haardt og ubarmhjærtigt, og

næsten ugudeligt, at berøve Folket det Sprog, som Gud selv havde givet det til at forstaae hans Ord og tilegne sig menneskelig Dannelse, og det var tillige et misligt og vanskeligt Foretagende ved kunstige Midler at lære et heelt Folk et nyt Sprog; men lykkedes Forsøget, saa opnaaedes dog det, man stræbte efter: den brudte Eenhed i Folkelivet blev igjen oprettet, Husets Sprog og Statens Sprog blev atter det samme; — **eller** man kunde betræde en heel anden Vei og rette sine Bestræbelser paa at bringe Modersmaalet ind i Kirken, Skolen, Retten og den offentlige Styrelse: saaledes blev der ogsaa Eenhed i Folkelivet og Samstemming mellem Husets og Statens Sprog. Dersom dette Forsøg alvorlig gjordes, havde det Udsigt til at lykkes; thi de, der arbeidede ad denne Vei, arbeidede i Overeensstemmelse med Naturen og den af Gud grundede Orden. Den **første** Vei betraadtes lidt efter Midten af det attende Aarhundrede, og General-Superintendent **Struensee** var den Mand, som først tog dette Arbeide paa sig og offrede et langt Livs Anstrængelser paa at naae Maalet. Han fandt Efterfølgere, som fortsatte det begyndte Værk, tilsyneladende seirrigt. Denne tydske Stræben, der hvilede i Overbeviisningen om, at høitydsk Intelligents og høitydsk Sprog var det eneste skikkede til at danne Slesvigerne som Mennesker og Christne, og som sikkredes mod Tvivl og Skrupler og Modløshed og mod enhver Afvigelse fra den valgte Linie ved en fuldkommen Blindhed for Folkelivets Fordringer, fik senere en mægtig Forbundsfælle i en statsopløsende Politik, der vilde drage Slesvig fra Danmark og til Tydskland, og indsaae, at et Hovedmiddel hertil vilde være at fortydske Slesvig: lykkedes det, saa var der i et væsentligt og afgjørende Punkt tilveiebragt Eenhed med Holsteen og det øvrige Tydsk-

land. Den slesvig-holsteenske Politik, der en Tidlang virkede sammen med den høitydske Intelligentses Indbildning, blev dog snart det alt overveiende og førte til en sørgelig og blodig Udgang.

Den **anden** Retning, den, der vilde hæve Bruddet ved at lade Kirkens, Skolens, Rettens og den offentlige Styrelses Sprog blive Eet med Modersmaalet, viste sig i enkelte mærkelige Yttringer i den sidste Deel af det 18de Aarhundrede, men kom dog først ret til Gjennembrud i det nittende. Det var en dansk Konge, **Frederik den Sjette**, der forsøgte at holde sin enevældige Villies Skjold over Modersmaalet; men Skjoldet nyttede lidet, thi Fjenderne trængte sig bagved Skjoldet og saarede den, der skulde beskyttes. Men ikke længe efter vaktes Bevidstheden om Folkets og den enkelte Mands Ret som Menneske og Borger af sin lange Dvale; og da denne Bevidsthed trængte igjennem, var Seiren sikkret Modersmaalet — vel ikke uden Kamp og Trængsler, men dog sikkret.

Beskrivelsen af disse tvende modsatte Bevægelser, den første i lang Tid eneraadende og fast fremskridende i det visse Haab om Seir, den anden svagt begyndende, ofte hæmmet og tilbagetrængt, men omsider hævende sig med Styrke og kjæmpende, til den vandt den Grund, hvorpaa Modersmaalet atter kan bygge og bo, vil udgjøre Indholdet af det øvrige af dette Skrift. Men inden vi gaae over hertil, vil det være passende at give en Oversigt over Sprogenes Stilling og Forhold, som de vare i Midten af det attende Aarhundrede, eller ved den Tid, da Forsøgene begyndte paa at bringe det Høitydske fra de udvortes officielle Forhold ned i Folket selv.

Det **danske Sprog** havde endnu i det Hele sine gamle Grændser og taltes altsaa af Folket i den største Deel af Landet, fra Slien til Grændsen af Nørre-Jylland. Selv fra Byen Slesvig, de gottorpske Hertugers gamle Residents, hvor det danske Sprog i høiere Grad end paa de fleste andre Steder havde lidt under mangehaande Tryk, var det endnu ikke lykkedes det Tydske at drive det Danske ud; Dansk var endnu i den første Deel af 18de Aarhundrede Folkesprog i Byens nordlige Deel. Derom haves et fuldgyldigt Vidnesbyrd af den lærde **Ulrik Petersen**, († 1735), der selv var født og bosiddende i Byen Slesvig. Han ytrer sig i sin værdifulde og vigtige Beskrivelse af Slesvigs By, der er bleven henliggende utrykt [1]), efter først at have talt om det høitydske og plattydske Sprog, paa følgende Maade om det danske:

„Die dritte allhie **sehr übliche** Sprache ist die Angeldänische Sprache, welcher sich die Bürger in dem Norderquartier dieser Stadt, als am Pferdemarckt und in der Michaelis Gaßen, wie auch das Gesinde mit den Leuten aus Angeln zu Kauffschlagen vielfältig bedienen. Maßen die Dänische Sprache in diesem Herzogthumb gleich anfänget binnen dem großen Wall Dennewerck" [2]).

---

[1]) Falck har i Statsb. Mag. 10 B. S. 629 flg. meddeelt et interessant Kapittel af U. Petersens Arbeide, det 73de, som handler om Aarsagerne, hvorfor Kiel og ikke Slesvig blev Universitetsstad. Sammesteds er meddeelt et Omrids af U. Petersens Levnet og et meget charakteristisk Brev af ham, hvori han bl. A. ytrer sig om det danske Sprogs Vigtighed for en Slesviger.

[2]) Stedet findes i Værkets 86de Kapittel, S. 704 i det fortrinlige Exemplar, som bevares i Geh. Arkivet. Om det Plattydskes Fortrængen ved Høitydsk og det „ubillige" Fortrin, som gives dette sidste Sprog, ytrer han sig i samme Kapittel ligesom Raupach,

Kun paa eet Punkt havde det danske Folkesprogs Omraade ved denne Tid lidt Tab og Indskrænkning; det var paa Halvøen Svans. Da dette Landskab paa en lille Strimmel nær rundt om er omgivet af Vandet, hvorfor det ogsaa kaldes Svans-Ø, havde det en Beliggenhed, som man skulde mene var særdeles egnet til at værne mod Tydskens Indtrængen. Men Vandet, som skilte det fra Syden, hæmmede ogsaa Forbindelsen med Norden; og hvad der var afgjørende: i dette lille Land paa 4⅛ Qvadratmiil havde der dannet sig 27 adelige Godser, hvis holsteenske Besiddere gjorde de danske Bønder til deres livegne Trælle, og, naar det behøvedes, forstærkede Besætningen paa deres Godser med Livegne fra Holsteen. Dette Tryk, som kom til den Overvælde, det Tydske havde i hele det offentlige Liv, sønden for Slien ligesom norden for den, kunde den lille afskaarne danske Befolkning ikke bære: Plattydsk udbredte sig og var i rask Fremskriden, skiøndt her, som overalt hvor Plattydsk er voxet paa dansk Grund, stærkt gjennemtrængt og gjennemvævet med Dansk. Endnu et Par Menneskealdre levede dog Dansk paa Svansø ved Siden af Plattydsk. Først i Begyndelsen af dette Aarhundrede udsluktes dets Liv.

Det **plattydske Folkesprog** bestod indenfor de Grændser, det fra gammel Tid havde havt, og taltes mod Syd til den holsteenske Grændse, mod Nord indtil en Linie mellem Frederiksstad og Slesvig, hvorefter Sliens Bredning dannede Grændsen; gjennem Svans rykkede det frem for ogsaa at

---

O. H. Møller, Jo. D. Michaelis, Harms o. fl., eller med endnu større Bitterhed.

naae Sliens østlige smallere Deel som Nordgrændse. Mod Vest mødtes Plattydsk af Frisisk i Eidersted.

Frisisk taltes i det Mindste tildeels af Landbefolkningen paa Halvøen Eidersted og derefter paa Vestkysten nordefter indtil op imod Hvidaaen, samt paa de udenfor liggende Øer. De nærmeste **dansktalende** Sogne, der mod Sydvest stødte op til de frisiske, vare **Svesing, Olderup, Sjolde** og **Hjoldelund**, og mod Nord **Aventoft**. I flere frisiske Sogne baade mod Nord og Øst vandt det Danske stedse mere Grund, uagtet Kirkesproget var **Høitydsk**.

At disse Bestemmelser for Folkesprogenes Grændser ere nøiagtige, vil være klart for den, som har fulgt Fremstillingen i den foregaaende Deel af dette Skrift. Det er derfor kun til Overflødighed, at vi anføre et Par samtidige Vidnesbyrd foruden Ulrik Petersens. For Angels Vedkommende tilbagekalde vi i Erindringen Slesvigeren **Andreas Høiers** afgjørende Erklæring fra 1738: **„Angelboerne tale godt gammelt Dansk,“** og baade for Sproget i Angel og for de tre Folkesprogs almindelige Grændser hidsætte vi et Vidnesbyrd af den berømte tydske Geograf **Büsching**, som findes i hans Kurzgefassete Staatsbeschreibung der Herzogthümer Holstein und Schleswig, der udkom 1752. Det hedder her S. 103—4:

„Das Land wird von Dänen oder **Jüten**, Niedersachsen und Friesen bewohnet, wozu auch die Holländer in Friedrichsstadt und die Brabander auf dem Nordstrand kommen; daher giebts hier verschiedene Sprachen. In Eiderstädt, in der ganzen Landschaft Bredstedt, in Böcking- und Widdingharde, an etlichen Orten in Karharde, auf den Inseln Pelworm, För und Sylt, auf Amrom und allen kleinen Halligen wird **Friesisch** geredet. **Deutsch** wird gesprochen

in den Städten Schleswig, Eckernförde, Husum, Friederichsstadt, Tonningen, an den meisten Orten in Eiderstädt, in der Landschaft Stapelholm, in den Harden des gottorper Amts, die an der Südérseite der Sley liegen, im Dänischen Walde und auf Femarn. In den übrigen Städten redet man theils eine vermischte Sprache von Dänisch und Deutsch als in Flensburg, Tundern u. s. w., theils **pur Dänisch**, als in Apenrade, Sonderburg, Hadersleben u. s. w., ausser daß einige angesehene Leute sich durch den Gebrauch der deutschen Sprache von dem Pöbel unterscheiden" [1]).

Dersom nu Kirke- og Skole-, Rets- og Forretningssproget havde svaret til Folkesproget indenfor de angivne Grændser, saa havde Alt været godt og vel. Men dette var langtfra Tilfældet. Vi ville begynde fra Norden. I Landsbyskolerne i Haderslev- og Aabenraa Amter, hvor Skolesproget ellers var dansk, fik Børnene Underviisning i at læse og skrive og regne paa Tydsk! [2]). Denne Underviisning havde imidlertid i disse Egne og med de Lærere, man havde, som Enhver kan indsee, kun lidet at betyde; men det viser unægtelig Tydskernes gode Villie. I Tønder og Lygumkloster Amt lærte Børnene i de Sogne, hvor Kirkesproget var dansk, at læse, skrive og regne **baade paa Tydsk og Dansk**, i de Sogne, hvor Kirkesproget var tydsk (skjøndt Folkesproget dansk) gaves derimod Underviisningen

---

[1]) Jævnfør Hansens Staatsbeschreibung des Herzogth. Schleswig, Udgaven af 1758, S. 8, som i det Hele stemmer med Büsching. Den mærkeligste Afvigelse er, at hele Eidersted, skjøndt, som vi siden skulle see, urigtigen henføres til Plattydsk; Hansen nævner ogsaa det danske Sprog i Sognet Fjolde i Bredsted Amt.

[2]) Gen.-Superintendent Conradis Visitationsberetn. af 22 Febr. 1741 for Haderslev og Aabenraa Provsti (Slesv. Min. Ark.)

alene paa **Tydsk** [1]). I Kirken stod det i Tønder Amt ikke bedre til med Folkesproget end i Skolen. Uagtet Beboernes Modersmaal (med Undtagelse af den frisiske Vestkyst) i hele dette Amt var Dansk, saa var der dog betydelige Strækninger, navnlig Tønder Herred og det store Kjærherred, hvor Folkesproget uforsvarligen blev tilsidesat og næsten ikke kom til Orde i Kirken; man betragtede Folkesproget som en Ulæmpe, et Onde, man maatte taale, men helst saae aldeles fjærnet. De skjønne Løfter, Kirkevisitatorerne i deres Indberetninger havde givet Christian den Sjette, vare ikke blevne opfyldte, og senere Forslag til at føie sig noget efter Folkesproget, strandede paa de tydske Embedsmænds bestemte Modstand.

I Humdrup, Sønder-Lygum, Brarup og Ladelund var Tydsk det sædvanlige Prædikesprog, og paa sidste Sted skete der kun en Undtagelse derfra, forsaavidt som Præsten undertiden føiede Beboerne i deres Begjæring om at faae en dansk Prædiken at høre. I Ubjerg og Karlum vexlede Dansk og Tydsk, eller som det hedder, der prædikedes „dann und wann Dänisch;" ikkun i Medelby, der havde en danskfindet Præst, eller i det Mindste en Mand, der tog Hensyn til sin Menigheds Tarv, **Lars Fabricius**, skal der bestandig være prædiket Dansk [2]). Psalmesangen var **allevegne tydsk**, hvad enten Gudstjenesten holdtes paa Dansk eller Tydsk. Selv i det endnu nordligere Nørre-Lygum fik man til større Høitidelighed paa de store Festdage tydsk Prædiken; og tydsk Sang havde man hele Aaret om. Dette er uden

[1]) Sammes Beretn. for Tønder- og Lygumkloster Provsti af 13 Jan. 1742.

[2]) Hvor tilfældigt imidlertid Alt var i disse Sogne, sees deraf, at det samme Medelby fra 1802 til 1837 havde en Præst J. Johansen, der holdt udelukkende tydsk Gudstjeneste.

Tvivl kommet deraf, at dette Sogn indtil 1739 havde udgjort een Menighed med Lygumkloster [1]).

Conradis Efterfølger, General-Superintendent **Reuss**, hvis sunde Forstand oprørtes over disse unaturlige Forhold, søgte at tilveiebringe en Forandring heri; i den Beretning, han indgav til Regjeringen om sin Visitats i disse Egne, yttrer han:

„Zu Humptrup, Lügum, Braderup und noch wohl an mehreren Orten ist bisher die beständige Gewohnheit gewesen, daß, ohnerachtet die Gemeinen fast ganz dänisch sind, nicht nur der Gottes-Dienst in teutscher Sprache verrichtet wird, sondern auch die Kinder zum Theil ihren Catechismum in selbiger Sprache zu lernen angehalten werden, welches sowohl auf Seiten der Lehrenden als der Lernenden mit vieler Beschwerde verknüpffet ist, indem jene viele Zeit mit dem blosen Unterricht in der Sprache zubringen müssen, dabey doch besorget werden muß, daß diese nicht leicht zu einem ordentlichen Begriff der in einer unbekannten Sprache durchs Gedächtniß gefasseten Wahrheiten gelangen und mit der Zeit, **aufs Höchste, unbekannte Worte ohne Verstand bey denen Leuten hängen bleiben.**"

Mere træffende og rigtigt end General-Superintendenten her gjør, kan man da ikke betegne Følgerne af dette Uvæsen; men dette er endda kun **een**, skjøndt en vigtig, Side af Sagen, hans Ord ere rettede imod. Om et andet Sogn, Karlum, hvor der tidligere havde været udelukkende tydsk Gudstjeneste, men for ikke længe siden dog dansk Prædiken

---

[1]) Gen.-Superint. Conradis Beretn. om Tønder og Lygumkloster Provsti af 13 Jan. 1742 sammenholdt med Reußes af 16 Marts 1753 (Slesv. Min. Ark.)

var kommen til at vexle med tydsk, siger Reuss: „**die Leute reden durchgängig dänisch, und nur etwa 3 oder 4 mögen in der Gemeine seyn, die der teutschen Sprache kundig sind.**“

Over disse mærkelige Yttringer i General-Superintendentens Beretning æskede Regjeringen en Erklæring fra Amtmanden og Provsten i Tønder Amt, Holstein og Balthasar Petersen. Men disse, som heri saae ligesom en kun halvt fordulgt Bebreidelse og en Antydning af, at de ikke tilbørligen varetoge deres Pligter, toge ikke i Betænkning tværtimod al Sandhed og imod den Erfaring, som General-Superintendenten under sin Visitats selv havde gjort paa Stederne, at forsikkre: „Die Eingepfarrete derer Gemeinen zu Humtrup, Lygum und Braderup, sind der deutschen so wohl alß der dänischen Sprache kündig, **und können** (wenn wir die dänischen Dienst-Boten ausnehmen) **beide Sprachen reden und verstehen** (!). Wir haben also noch bis hieher keine Ursachen gefunden, den deutschen Gottes-Dienst mit dem dänischen zu verwechseln.“ Dog blev der „dann und wann mit dänischen Predigten alterniret; und diese Einrichtung halten wir auch noch gegenwärtig für die beste“ [1]). — Saa sandhedskjærlige og paalidelige vare de tydske Embedsmænd i de Erklæringer, de paa Embeds Vegne afgave til Regjeringen, og efter Oplysninger fra saadanne Mænd maatte Regjeringen i Kjøbenhavn tage sine Beslutninger angaaende Slesvigs Styrelse. Ogsaa Overkonsistoriet paa Gottorp blev hørt om denne Sag, og da dette henholdt sig til Amtmandens og Provstens Erklæring, faldt der den 24

---

[1]) Fælledserklæring af Amtmand og Provst i Tønder 9 Nov. 1753 (Slesv. Min. Arkiv). I en Erklæring af 1778, som siden skal blive meddeelt, sagde den samme Provst Petersen om de samme Sogne, at Beboerne *ikke talede andet end Dansk* (eitel Dänisch)!!

Dec. 1753 en kongelig Resolution, som i Henhold til hiin Erklæring bød, „daß es **bey der bisherigen Einrichtung sein Verbleiben habe.**"

I den østlige Deel af Slesvig, deels hørende til Tønder Amt (Lundtofte Herred) deels havende en særskilt adelig eller fyrstelig Bestyrelse, som i Sundeved, saae det næsten ikke mindre broget ud end i de nævnte vestligere Herreder. Om Sognet **Ringenæs**, der ligger i Sundeved nær Kysten, bemærkes det, at der **undertiden** holdes tydsk Gudstjeneste især paa de høie Festdage [1]), fornemmelig vel kun af den Grund, at en Deel af Beboerne hørte under det nærliggende augustenborgske Gods Graasteen. I **Kliplev** Sogn, der hørte under det adelige Gods Søgaard (Lundtofte Herred), prædikedes Tydsk hver tredie Søndag, og paa en af de høie Festdage [2]), blot for det tydske Herskabs

[1]) Conradis Beretn. om Tønder Provsti 13 Jan. 1742: „In Rinkenis wird mehrentheils Dänisch gesungen und geprediget, doch geschieht solches daselbst auch wohl bisweilen, zumahlen an den Fest-Tagen, in Teutscher Sprache."

[2]) Samme om Sønderborg Provsti 22 Febr. 1742. Det hedder: „Zu Clipleff werden die Predigten zuweilen auch in Teutscher Sprache verrichtet." At dette „zuweilen" (ligesom vel ogsaa „bisweilen" i Ringenæs) ikke betyder noget ganske sjælbent, seer man af et Kaldsbrev fra 1768, udstædt af **Hieronymus von Thienen**, som for en Deel Aar siden havde kjøbt Godset, da Ahlefelderne, som havde besiddet det siden 1398, spillede Fallit. Det hedder heri: „Der Pfarrer soll die Predigten solchergestalt eintheilen, daß nach der bey dieser Gemeine **hergebrachten uhralten Gewohnheit**, und zum Besten derer daselbst eingepfarreten Teutschen Parochianorum, er **jeden dritten Sonntag und einen Tag an den dreyen hohen Festtagen**, als Weynachten, Ostern und Pfingsten, jedes mahl einen Teutschen Vortrag thue." Morsomt er det idelig Gjenkommende, at Gudstjenesten paa de høie Festdage skulde forherliges ved en Prædiken i det høitidelige og fornemme tydske Sprog.

Skyld, som nok kunde nedlade sig til at spise dansk Brød, men fandt det under sin Værdighed at lære dansk Sprog. At Hertug Frederik af Glücksborg 1735 indførte tydsk Prædiken hver tredie Søndag og Underviisning i Tydsk i Skolerne i de fire sundevedske Sogne Ullerup, Satrup, Nybøl og Broager, og at det tydske Sprog i Kirke og Skole snart ved Misbrug greb videre om sig, er ovenfor bemærket. Den Strid, som Hertugen af Augustenborg yppede med Hertugen af Glücksborg i Anledning af dennes Kirkeforordning af 1735 giver os tillige en Oplysning, som vi ellers vilde savne, om et femte Sogn i Sundeved, **Asbøl**, der tilhørte Hertugen af Augustenborg. For nemlig at godtgjøre, at det ikke var Omsorg for det danske Sprog eller for Menighedens christelige Opbyggelse, der drev Hertugen af Augustenborg til sin Modstand og Indsigelse mod Indførelsen af Tydsk i de glücksborgske Sogne, men at han blot handlede „aus einem gegen das fürstl. Haus Glücksburg und demselben competirenden Hoheit und Gerechtigkeiten gefaßten Widerwillen," bemærker Hertugen af Glücksborg, at i det augustenborgske Sogn Asbøl „alle Predigten in teutscher Sprache gehalten werden, **welche doch die wenigste daselbst eingepfarrete verstehen,**" og man kan ikke nægte, at dette Beviis er ganske slaaende [1]).

Denne tydske Prædiken midt i en dansk Egn, der ikke havde anden Hjemmel end Godseiernes, i Kaldsbrevene egenmægtig gjorte Paalæg til Præsten, blev efter 1850 indskrænket til hver fjerde Søndag, og 1852, da Eierinden Fru Güntzel døde, aldeles afskaffet.

[1]) Jfr. S. 192—96. De Grunde, hvormed Hertugen af Glücksborg ellers under sin Skriftvexling med Hertugen af Augustenborg søgte at retfærdiggjøre Indførelsen af Tydsk i Sundeved, ere overmaade charakteristiske for de slesvigske Sprogtilstande. Da saaledes Hertugen af Augustenborg havde yttret, at de under hans Høihed

Om Hertugen af Augustenborgs Slotskirker paa Graasteen og Augustenborg, som tillige benyttedes af Indvaanerne i den hosliggende Flække, og om Flækken Nordborg, som indtil for ikke længe siden havde tilhørt Hertugerne af Pløn, haves ved denne Tid ingen bestemte Oplysninger; men man kan ikke tvivle om, især naar man tænker paa de nysnævnte Sogne Ringenæs og Asbøl, at Forholdene her i Midten af Aarhundredet ikke have været bedre, end de vides at have været senere, nemlig stadig tydsk Prædiken paa Augustenborg, hver tredie Søndag paa Graasteen og hver fjerde i Nordborg. Om Flækken Lygumkloster, den nordligste tydske Forpost paa Landet i Slesvig, hvis tydske Prædiken Got-

staaende Sognefolk, der alene havde Mod og Frihed til at udtale sig, bittert havde klaget over Indførelsen af den tydske Gudstjeneste „wovon weder sie oder ihre Kinder und Leute das Geringste verstunden," svarer Hertugen af Glücksborg, at hvis Sundevedderne ikke vare saa gjenstridige og oprørske, kunde de meget godt opbygges af en tydsk Prædiken, ligesaavel som Angelboerne og andre Menigheder i Nabolaget, der ogsaa talte Dansk, men dog udelukkende kun fik tydsk Prædiken at høre. Ordene lyde: „Bey hintangesetzter opiniatreté und nicht bey sich Platz findender Aufwiegelung, kan die Gemeine eben so wohl (in deutscher Sprache) ihr Erbauung haben, als in dem Anglenschen District, auch sonsten in den benachbarten Oertern, woselbst die Unterthanen fast nichts als Dänisch reden, und dennoch durchgehends nur Teutsch geprediget wird" (Skrivelse af Okt. 1735). I andre Akter bemærkes imod Hertugen af Glücksborgs gjentagne Forsikkringer om den Mængde Tydske, der fandtes i Sundeved, at „außer etwa ein und andere Fürstl. Bediente fast kein Mensch (der deutschen Sprache) kündig ist;" og det oplyses, hvorledes Hertugen af Glücksborg bragte sine „egne Undersaatters" Knurren mod den nye Indretning til at forstumme, derved nemlig, at han lod den første, der gjorde Forestillinger derimod, betale en Bøde af 24 Rthlr. og desuden truede ham med Fængselsstraf.

torperne havde indført og Christian den Sjette stadfæstet [1]), have vi tidligere talt, og tillige seet, at Kraften af det Tydske her var saa stærk, at den strakte sig til Landsognet Nørrelygum, hvis Beboere fik en tydsk Prædiken paa de høie Festdage, og tydsk Psalmesang alle Aarets Søndage.

Gaae vi længre mod Syd, da finde vi i Flensborg og Gottorp Amter overalt tydsk Kirkesprog [2]), ligesom overalt dansk Folketale; Skolesproget skulde her, ligesom i en stor Deel af Tønder Amt, ifølge Bestemmelsen være tydsk. I de enkelte danske Sogne, som hørte under Husum og Bredsted Amt, fandt et lignende Forhold Sted.

I hele den **frisiske** Deel af Slesvig, lød Folkesproget ingensteds i Kirken, og i Skolen skulde ifølge Bestemmelsen det høitydske Sprog bruges. Den **plattydske** Befolkning i Slesvig havde den Lod tilfælleds med deres Sprogfrænder i hele Nordtydskland, at have høitydsk Kirke- og Skolesprog, skjøndt de ikke forstode det [3]).

---

[1]) Det er en ligefrem Feil, naar der i Schlesw. Holst. Prov. Berichte for 1797, 2 B. S. 203 siges, at et Reskript af 11 Okt. 1739 befalede, at der kun hver fjerde Søndag skulde prædikes Tydsk i Lygumkloster. Reskriptet af 25 Sept. 1739, der, som tidligere anført, bød, at man skulde vedblive at prædike Tydsk hver tredie Søndag, findes i Slesv. Min. Arkiv, og Befalingen derom er indført i Sognets Arkiv-Fortegnelse under 1 Okt. 1739.

[2]) Jo. H. a Seelen, Memorabilium Flensburgensium sylloge, 1752, siger S. 86: „ne dicam, quod in tota Præfectura Flensburgensi nulla mihi nota sit Ecclesia, in qua pro sacra concione Danica sermones habeantur lingua.“

[3]) Dette bevidner for Nordtydsklands Vedkommende Tydskeren Joh. David Michaelis i sin Tale fra Midten af det 18de Aarhundrede om den høitydske Dialekt (optagen i hans Syntagma orationum vol. I. p. 189), og endnu mere maae hans Ord gjælde om de plattydske Egne i Slesvig. Han siger: „Gravi quidem hoc incommodo Saxonibus nostris fuit, cum nec in hunc usque diem

Saavidt om Landsognene og Flækkerne, vi skulle nu betragte Kjøbstæderne, begyndende med den nordligste.

I **Haderslev** var Hovedgudstjenesten, Høimessen, Tydsk, Froprædiken og Aftensang Dansk, undtagen paa den første Dag af de høie Kirkefester, Juul, Paaske og Pindse, da baade Høimesse og Aftensang var Tydsk [1]). Desuden prædikedes Tydsk om Onsdagen og Dansk om Fredagen; men denne Fredagsprædiken blev det under Christian den Sjette fundet hensigtsmæssigt at forandre til en dansk Katechisation. Faa Aar efter (1751) androge imidlertid Amtmand og Provst paa, at maatte vende tilbage til det Gamle og gjenindføre Prædiken om Fredagen istedenfor Katechisation; thi denne havde, sagde de, ingen Nytte, „weil die Kinder in den Schulen **nichts als Deutsch** lernen!" Det bevilgedes ved en kongelig Resolution, uagtet det i samme siges, at det er unægteligt, at baade Gamle og Unge have ulige mere Nytte af Katechisationen end Prædikenen; Præsten skulde derfor ogsaa fatte sig kort i Prædikenen, for endda at faae Tid til en lille Katechisation [2]).

Büsching siger rigtignok, at man i Haderslev taler „**pur Dänisch**, ausser daß einige angesehene Leute sich durch den Gebrauch der deutschen Sprache von dem Pöbel unterscheiden." Amtmand og Provst maae dog have været af en anden Mening. Det var allerede ildevarslende for det danske Sprogs fremtidige Stilling i Haderslev, at Provsten

---

(1751) aratores satis ea percipiant, quæ Misnice exponunt evangelii præcones, nec ea imbuantur cognitione Dei, quam ex orationibus Saxonicis uberrimam haurire possent."

[1]) Conradis Visitatsberetn. om Haderslev Provsti 22 Febr. 1741 og 5 Febr. 1744.

[2] Kgl. Resolution af 13 Dec. 1751 (Slesv. Min. Arkiv).

tilligemed Amtmanden i deres Beretning til Christian den Sjette tydeligen lode sig forstaae med, at det Danske spillede en altfor stor Rolle i denne By. Efter deres Forsikkring forstode de fleste Indvaanere Tydsk, men: „**gleichwohl** werden, **um derer Dänen willen**, wöchentlich **nur zwey** teutsche, **hingegen aber drey** dänische gehalten". Det varede heller ikke længre end til 1746, før Provst **Tychsen** indkom med en Begjæring, som han fik Byens Magistrat til at understøtte, om at den stadige danske Aftensangsprædiken maatte forandres saaledes, at der herefter prædikedes hver anden Gang Tydsk og hver anden Gang Dansk. Da Overkonsistoriet paa Gottorp, til hvis Erklæring Ansøgningen sendtes, anbefalede den, udgik der gjennem det tydske Kancelli en kongelig Resolution, hvorved Provst Tychsens Begjæring bevilgedes [1]). At det langt fra ikke blev ved denne Indskrænkning af det danske Sprog i Haderslev, skulle vi siden faae at see.

I **Aabenraa**, hvor man ogsaa ifølge Büsching, med den nævnte Undtagelse, talede „**pur Dänisch**," var det danske Sprog henviist til Froprædiken; Høimesse og Aftensang vare tydske, og til den danske Morgen-Gudstjeneste løde tydske Psalmer [2]).

I **Tønder**, som tilligemed Flensborg af Büsching henføres til Stæder med blandet Sprog, var Forholdet det samme: dansk Froprædiken med tydsk Psalmesang, tydsk Høimesse og tydsk Aftensang; paa Tredie-Helligdag i Juul, Paaske og Pindse holdes dog ogsaa en dansk Prædiken til Høimesse, med tydsk Sang. Saa meget Hensyn var der ogsaa taget til de dansktalende

---

[1]) Kgl. Resolution af 2 Jan. 1747 med tilhørende Akter (Slesv. Min. Arkiv).

[2]) Conradis Visitatsberetn. om Aabenraa Provsti, 22 Febr. 1741.

Børn, at den danske Præst turde forberede dem til Konfirmation; men selve Konfirmationshandlingen udførtes af den tydske Hovedpræst, indtil der 1752 skete en Forandring heri, saaledes at det tillodes den danske Prædikant at konfirmere de af ham forberedede Børn. Men Alterens Sakramente uddeeltes alene efter den tydske Høimesse, og Handlingen forrettedes paa Tydsk. Den tydske Aftensangspræst, **Friseren** Martin Richard Flor kalder dette „einen gar beträchtlichen Fehler und Mangel“ og bemærker: „Es ist ja doch was gar unförmliches und mir recht empfindlich, daß man dergleichen Handlung zu der Zeit in einer ihnen gar unvernehmlichen (uforstaaeligt) Sprache verrichten solle.“ Han tilføier, at Antallet af de danske Kommunikanter er meget stort, og yttrer ved en anden Leilighed, at Byens Kirke ikke vilde kunne rumme Tilhørerne, hvis der ikke var to Menigheder, en dansk og en tydsk, som holdt Gudstjeneste til forskjellig Tid; af disse var den danske saa talrig, „daß selbige die Plätze und Stände allein besetzen könne“ [1]).

I **Sønderborg**, der af Büsching regnes blandt de Stæder, hvis Sprog var **„pur Dänisch**,“ maatte Indvaanerne lade sig nøie med dansk Prædiken om Morgenen: Høimesse og Aftensang var tydsk [2]).

I **Flensborg** havde den danske Gudstjeneste ikke længre

---

[1]) Conradis Visitatsberetn. om Tønder Provsti, 13 Jan. 1742 og Reußes af 16 Marts 1753; to Erklæringer af Flor 3 Mai 1752 og 1758 (Provste-Arkivet i Tønder). Flor foreslog at henlægge den danske Altergang til den danske Gudstjeneste og Reuß optog dette Forslag; om det er kommet til Udførelse eller ikke, findes ingen Oplysning om.

[2]) Conradis Visitatsberetn. af 22 Februar 1741, om Sønderborg Provsti.

det samme Omfang som tidligere. For holdtes ugentlig tvende danske Prædikener, om Søndag Middag skifteviis i Marie og Nikolai Kirke, og om Mandagen i Hellig Geist Kirke. De kirkelige Handlinger, som Daab, Vielser, Skriftemaal, Altergang, forrettedes i Mariekirken, hvor den danske Præst havde, som det hedder, sin egen Skriftestol. Det danske Sprog lød altsaa i 3 af Byens Kirker; ikkun den fjerde, St. Hans Kirke, havde udelukkende tydsk Gudstjeneste. Saaledes var det i det Mindste fra 1630 til 1668 og formodentlig lige siden 1583, da en dansk Præst først ansattes i Flensborg [1]). Da den danske Menighed imidlertid ikke udgjorde noget eget Sogn, men Enhver som vilde søgte til den danske Præst, opstod der snart Strid om Grændserne for hans Embede, og de tydske Præster klagede over, at de lede Skaar i deres Indtægter, idet mange af deres Skriftebørn gik til den danske Præst. De bevirkede derfor en Forandring, der baade indskrænkede den danske Præsts Virksomhed og formindskede Antallet af de danske Prædikener med det Halve. **Stefan Klotz** var som Provst og Hovedpræst ved Nikolai Kirke interesseret i denne Sag; han var netop ved den Tid (1667—68) beskjæftiget med at ordne sine Sager i Flensborg, hvor han fik sin Svigersøn udnævnt til sin Efterfølger baade som Provst og Hovedpræst ved Nikolai Kirke, medens han selv beredte sig til at gaae til Kjøbenhavn for at overtage et Embede i Nærheden af Kongens Person; og man feiler næppe ved at antage, at den Afgjørelse, som Striden fik, skyldes hans Indstillinger og for-

---

[1]) Noget bestemt Vidnesbyrd herom haves ikke for den ældste Tid; jvfr. ovenfor S. 93 Anm. 1; men uden Tvivl har Forholdet da været det samme som efter 1630.

maaende Indflydelse, skjøndt det kongelige Reskript af 28 Juli 1668 først udkom et Par Maaneder efter hans pludseligt indtrufne Dødsfald. Deels efter dette Reskript, deels ifølge mindelig Overeenskomst mellem Præsterne, ordnedes nu fra Aaret 1669 Forholdet saaledes, at den danske Præst forpligtedes til aldeles ikke at forrette nogensomhelst Trolovelse; de Skriftebørn, han for Tiden havde, maatte han vel beholde, men for Fremtiden ikke antage andre end simple Folk, som Søfarende, Haandværksfolk og Tyende; den danske Prædiken skulde herefter indskrænkes til Hellig Geist Kirke alene, og Tydsk prædikes i St. Hans, Nikolai og Marie Kirke; istedenfor at prædike Dansk i de to sidstnævnte Kirker, skulde den danske Præst nu prædike Tydsk til Aftensang skifteviis i disse Kirker, men dog maatte han ikke udføre ministerielle Handlinger paa Tydsk, da dette vilde gjøre Skaar i de tydske Sognepræsters Indtægter. Saaledes vedbleve Forholdene at være til sidste Deel af 18de Aarhundrede [1]).

Ærøeskjøbing var den eneste slesvigske By, der aldeles slap for Tydsk i Kirke og Skole, fordi den i disse Sager stod under **danske** Kancelli.

I de øvrige ikke i det Foregaaende nævnte Kjøbstæder var Høitydsk udelukkende Kirkesprog; Indvaanernes Sprog var allevegne Plattydsk, undtagen i Byen Slesvig, hvor, som bemærket, det danske Folkesprog endnu ikke var heelt fortrængt.

---

[1]) Officiel Beretning fra Magistraten i Flensborg af 10 Mai 1780. Gen.-Superintendent Conradis Beretning om Flensborg Provsti 22 Febr. 1741 (Slesv. Min. Arkiv). Jfr. Josias Lorck, Beyträge zur Kirchengesch. der dän. Länder, 2 B. 3 Stück. S. 465.

XVI.

Bestræbelsen for at benytte Skolen som Middel til at fortydske Folket lammes ved Skolens fuldkomne Uskikkethed til at tjene som Redskab for et saadant Maal. Det slesvigske Skolevæsens Tilstand i Midten af det 18de Aarhundrede. Skoletiden indskrænket til 3 eller 4 Vintermaaneder; næsten ingen Skolebygninger; Skolelærerne uvidende og usselt lønnede, gaae paa Omgang hos Bønderne for Kost og Huusly (Wandeltisch). Christian den Sjettes mislykkede Forsøg paa at ophjælpe Skolevæsenet. J. H. E. Bernstorffs Bestræbelse at overføre den holsteenske Skoleforordning paa Slesvig. Skoleunderviisningen meddeles ikke paa Hoitydsk, men i Folkesproget, dansk, frisisk, plattydsk.

Den hidtilværende haltende Tilstand, med det dobbelte Sprog, et, som Folket brugte i sit huuslige Liv og i alt sit Samqvem med Omverdenen, et andet, som Embedsmændene anvendte i hele det offentlige Liv, havde allerede længe været utaalelig, og man var betænkt paa at finde Midler til at gjøre Embedsmændenes Sprog til Folkets Sprog. Det Middel man valgte var **Skolen**. Strax i Begyndelsen vare ingen bevidste politiske Hensyn, saaledes som senere, med i Spillet ved den forsøgte Fortydskning, men kun et Slags Sprog-Hovmod, der uden videre satte det høitydske Sprog over Folkets Sprog, en blind og keitet Omsorg for Ungdommens Underviisning, der miskjendte Folkelivets og Modersmaalets Fordringer, og derved kom paa en Afvei, som ledede i et Uføre. Midlet, man valgte, var ellers ganske vel beregnet; thi Skolen griber Mennesket i den unge barnlige Alder, da Sjælen er saa bøielig og modtagelig for Indtryk, og under sædvanlige Omstændigheder kan Skolen for en stor Deel beherske Sproget ved Hjælp af Underviisningen. Men hvad enten man nu vil ansee det for et Held eller Uheld, saa var det Red-

skab, man valgte, i en høist maadelig Forfatning og næsten ubrugeligt for Diemedet. Dette vil blive tydeligt, naar vi kaste et Blik paa Skolevæsenets Tilstand i Slesvig ved Midten af det 18de Aarhundrede.

Der fandtes den Gang næsten ingen faste Skoler i Slesvig; Skolen flyttede fra det ene Huus til det andet, og til Skolestue benyttedes da ofte det samme Værelse, i hvilket Qvinderne spandt og kartede eller syslede med anden Huusgjerning, og smaae og større Børn skreg i Buggen eller legede paa Gulvet. Var der en egen Skolebygning. lignede den ofte mere en Stald end et Opholdssted for Mennesker. Skolelæreren flyttede som oftest fra Huus til Huus, og fik sin Kost paa Omgang hos Bønderne (Wandeltisch); den Pengeløn, han fik, var saa ussel, at den ikke kunde lignes med en Tjenestekarls. Som Følge heraf var det kun uvidende og uduelige Mennesker, som gave sig af med at være Skolemestere, og Underviisningen var saa slet som mulig. Skoletiden var i Regelen indskrænket til de 4 Vintermaaneder, stundum endog kun tre eller halvtredie; i den øvrige Deel af Aaret maatte Børnene hjælpe Forældrene i Huset og paa Marken, saa der var overflødig Tid til at glemme det, der var lært under den korte Skolegang.

Ligesom Christian den Sjette var den første Konge, der skjænkede det danske Sprog i Slesvig nogen Opmærksomhed, saaledes søgte han ogsaa først i nogen videre Udstrækning at raade Bod paa Skolevæsenets mangelfulde Tilstand. Han lod gjentagne Gange, 1736 og 1738, indkræve Beretninger fra alle Sogne i Slesvig, og udtalte i et af de Reskripter, han i den Anledning lod udgaae (17 Mai 1736), sin dybe Beklagelse over de Brøst, hvoraf Skolevæsenet led, og sit Forsæt

at afhjælpe dem [1]). Af de indkomne Beretninger ere de, som angaae Skolerne i Flensborg og Bredsted Provsti, bevarede. De kaste et mærkeligt Lys paa Forholdene og give et anskueligt Billede af Tilstanden [2]).

I Fjolde var der slet ingen Skolebygning eller Baaningshuus for Skolelæreren, men Skolen flyttede fra det ene Huus til det andet, og Læreren gik paa Omgang for Kost og Huusly. Om Sommeren kom Børnene slet ikke i Skole. Lignende Forhold vare der i Sognene Drelstrup og Breklum og overhoved i hele Landskabet Bredsted. Stundum fandtes der en Skolestue i Kirkebyen eller i en af Sognebyerne, men almindeligviis flyttede Skolen, eller man leiede en Stue hos en af Bønderne for Vinteren. Skolepengene vare for et mindre Barn 6 Pendinge, for et større 1 Skilling Lybsk. om Ugen; et Sted havde Læreren en Pengeindtægt for hele Vinteren af 10 til 12 Rthlr., et andet Sted 5 til 6 Rthlr., eftersom Børnene vare færre eller flere. Om Sommeren gik Lærerne paa Arbeide for at vinde Livets Ophold.

I Flensborg Amt staaer det ikke bedre til. Findes der end et Skolehuus i Kirkebyen, saa savnes det aldeles i de andre til Sognet hørende Byer, og Skolen gaaer da paa Omgang. Selv mange Kirkebyer have intet Skolehuus, som Store og Lille Solt, Egebæk, Siversted, Jørl, Rylskov; i Kirkebyerne Bau og Hyrup maatte Degnene overlade en Stue af deres lille Baaning til Skole. Paa de fleste Steder var der ingen Sommerskole. I Nørre-Hagsted siges Skolevæsenet at være „in einem miserablen Zustand"; For-

---

1) P. Paulsen, Schulstatistik des Herzogthums Schleswig, Oldenburg in Holstein 1845, S. 12.

2) Flensborg Amtsarkiv.

ældrene sendte Børnene først i Skole om Vinteren **efter Hellig Tre Kongers Dag** (6 Januar) og toge dem hjem, naar Pløietiden begyndte (i Marts); i Sognets største Skole i Skastelum (Skovlund) havde Læreren for Vinteren 14—15 Mark Lybsk (7—8 Rdlr.) og Kost paa Omgang, i de mindre Skoler maatte Læreren behjælpe sig med endnu mindre. I Lille Vie leiede Bønderne for Vinteren „einen unwißenden Jungen" til Skolemester. Ynkelige ere de Klager, som Præsten i **Hanved**, et Sogn en Miilsvei fra Flensborg, opløfter; han siger: „In dieser Gemeine wie auch in allen benachbarten dieser Harde wird keine Sommerschule, sondern nur von Martini ungefähr (11 Nov.), wenn die Saat und alle Feldarbeit bestellet ist, bis gegen Mariæ Verkündigung Fest (25 Marts), wenn die Pflugzeit wieder angehet, Schule gehalten." Ikke engang alle Børn komme i Skole i denne korte Tid, thi Forældrene bruge dem til at hjælpe sig med Arbeidet, saasnart de kunne gaae (so balde sie gehen können); taler man til de Gamle om Sommerskole, svare de: „sollen die Kinder das gantze Jahr zur Schule gehen, so möge man ihnen auch Eßen, Trinken und Kleider verschaffen, und den Eltern Dienstboten halten, welche die Arbeit hülffen thun." — „Sie miethen einen schlechten Schulmeister, den sie am wollfeilsten haben können, der gehet im Dorffe auff die Kost und mit der Schule herum." — „Alle Winter häuren sie, wie sonst gebräuchlich, einen neuen Schulmeister." — En af de største Byer i Sognet, Ellund, holdt slet ingen Skolemester, hverken Vinter eller Sommer, paa Grund af Beboernes Fattigdom og Gjenstridighed. Præsten ender sin Beretning med de Ord: „Die Leute wären voll lieber zufrieden, daß sie von Kirchen, Predigern, Küstern und Schulen gantz loß wären."

I den almindelige Beretning, som Provst og Amtmand indgave til Kongen, bemærke de: „Es scheinet überhaupt nöthig eine solche Einrichtung zu machen, daß sich zum Schulhalten nicht bloß solche Personen finden möchten, die sonst zu nichts taugen, **wie dergleichen nur ins gemein anzutreffen gewesen.**“ Dette troede de kunde opnaaes, naar en Skolelærer fik i aarlig Indtægt 24 til 30 Rthlr., Græsning og Foder til en Ko eller to, Brændsel og et vist Maal Kornvarer (16 Heidscheffel). Saa tarvelig denne Løn var, var den dog kun mulig i de to rigere Herreder, Husby og Ny-Herred, i de andre fattigere Dele af Amtet maatte og skulde Skolelærerne hjælpe sig med mindre. Men til Forbedring af Skolelærernes Kaar og til Opførelsen af de mange nye Skolehuse, som rundt omkring behøvedes, var Tilskud fra den kongelige Kasse nødvendig. De gjøre tillige opmærksom paa, at ved Oprettelsen af nye Skoler forværredes Degnenes Stilling, der hidtil som Skolemestre for hele Sognet paa mange Steder havde oppebaaret alle Skolepengene; man maatte derfor være betænkt paa at komme disse stakkels Folk til Hjælp, der allerede nu kummerlig fristede Livet for sig og Familie ved at holde Værtshuus [1]), drive Smaahandel, brænde Brændeviin o. s. v., til Skade for Skolen og Forsømmelse af Børnene.

Menighederne i Slesvig vare slet ikke stemte for nogen Forandring i det Bestaaende, der vilde medføre nye Byrder for dem; flere Sogne indgave Forestillinger herimod, blandt andre Store Solt. Sogneraadet bemærker, at de rigtignok

---

[1]) P. Paulsen i sin Schulstatistik, som udkom 1845, bemærker S. 18 Anm.: „Noch heut zu Tage ist mit der Küsterstelle im Schobüll die Kruggerechtigkeit verbunden.“

ingen fast Skole havde, idet Børnene samlede sig snart i den ene, snart i den anden Ende af Byen, eftersom Leiligheden faldt; men hverken Provst eller Præst havde hidtil havt noget at klage over denne Maade at holde Skole paa. Skulde man skaffe Skolebygning og Vaaningshuus for en Lærer, en Ko og et Stykke Jord til Græsning o. s. v., saa vilde det være en tung Byrde for Sognet; som det nu var, følte man intet Tryk, thi „der Schulmeister konnte bey uns als anjetzo auf der Köst gehen, und sich also mit der Hausmanns Köst gnügen lassen.“ Om Vinteren vilde der ogsaa være Børn nok, til at et Menneske kunde have sit Ophold ved at undervise, men om Sommeren gik det ikke an, thi da brugte Huusmanden sine Børn til at hjælpe sig. Der var endnu en Betænkelighed for dem, som de ikke lagde Dølgsmaal paa, nemlig: „Wenn ein Schulmeister seßhafft würde, könnte er mit der Zeit also übermächtig werden, daß er uns den Kopff bieten dürffte.“ Til Slutning bede de tage Hensyn til Sognets Omstændigheder: der vare mange Huusmænd (Kätener) „und Gott schickt es offt so, daß ein Kätener so viel Kinder hat als ein voll Hüffner“ (Boelsmand eller Gaardmand).

Vare Bønderne lidet tilfredse med den Forandring, de frygtede forestod, saa vare Degnene eller de faste Skolelærere ved Kirkebyskolen (hvor der var nogen), ikke mindre misfornøiede med deres nærværende Kaar, og ængstelige for, at Oprettelsen af nye Skoler skulde formindske deres allerede smaae Indtægter. Samtlige Degne i Ny-Herred i Angel, som netop var et af de to rige Herreder, Amtmand og Provst havde talt om, gave deres Bekymring Luft i en Skrivelse til Visitatoriet, hvori de afmale deres Stilling paa følgende Maade: „Es ist vorhin bekannt, was für eine

schlechte Belohnung bey dem Schulhalten in dieser Harde vermacht sey, sintemahlen **die Gemeine keinem eintzigen von uns ein Kirchspiel-Schulhaus angeschaffet**, sondern wir haben theils selbiges aus **eigenen Mitteln erbauet**, und kaum es so weit gebracht, daß es von der Gemeine unterhalten werde, theils auch müssen noch dazu die sich selbst angeschafte Behausung **aus eigenem Beutel unterhalten.** An andern Orten ist zwar gebräuchlich, daß ein-jeder Bohlsmann, dessen Kinder zur Schule gehen, für jedes Kind ein Fuder Torf oder Holtz zur Winter-Feuerung gibt, wir aber müßen geschehen lassen, daß jedes Kind des Morgens, wenn es in die Schule kommet, **ein Stückchen Holtz oder Torf mitbringet**, womit wir nicht einst in der Schule auskommen, geschweige davon etwas zur nötigen Feuerung erübrigen können. Unsere gantze Belohnung bestehet dann darinn, daß wir von jedem Kinde aus dem Kirchspiel, so die Jahre erreichet, daß es die Schule besuchen kann, das von uralten Zeiten her zu 2 ℛ gesetzte Schulgeld jährlich haben solten. Obwol nun solches für jedes Kind täglich etwa nur einen eintzigen Pfenning sich beträgt, mithin derjenige unter uns, welcher 40 Kinder informiret (inmaßen einige nicht einst so viel haben), täglich nur 3½ ß für seine schwere Mühe und Arbeit sich zu erfreuen hat, so mag uns doch dieses wenige nicht einmahl vollkommen werden" o. s. v.[1]).

I Gottorp Amt var Tilstanden ligesaa slet. General-Superintendent Conradi klager i sin Beretning om Skolevæsenet i dette Amt over dets maadelige Forfatning, som havde sin Grund i Lærernes Mangel paa Kundskaber og

[1]) Amtsarkivet i Flensborg.

Lærebygtighed og i Savnet af Pengemidler til en anstændig Lønning; men, tilføier han, „wenn auch gleich ein erklecklicher Fonds zur Verbesserung ihres Einkommens ausfündig zu machen wäre, so bleibt dennoch die unüberwindliche Schwürigkeit übrig, daß man, wo bessere subjecta herzunehmen wären, nicht wissen würde“ [1]).

Hvor sørgelig en Skolelærers Lod kunde være, der med Nidkjærhed søgte at virke i sit Kald, derpaa haves i en Beretning af Conradi fra 1743 om de adelige Distrikter i Sydslesvig et næsten rørende Exempel. Hans Ord ere: „Von den Schullehrern ist nicht viel Ruhmens zu machen, sie sind so wie man sie haben kann. Doch habe ich Einen gefunden, über den ich mich herzlich gefreuet, Nahmens Siegfried Friedrich Hoppe. An den Kindern, die er im Unterricht gehabt, habe ich seine Gabe in catechisiren erkandt, und ihn deshalben schon vorhin lieb gewonnen; bey dieser Visitation habe ich ihn wieder, aber fast verwelckt gesehen, aus Armuth; Gott helfe ihm, wo er noch lebet.“

Stod det slet til med Ungdommens Underviisning i den Deel af Slesvig, som stod under umiddelbar kongelig Bestyrelse, var det endnu værre fat paa de adelige Godser; i hiin Deel gaves dog i Almindelighed Underviisning, saadan som den nu var, i at læse, skrive og regne; men Adelen holdt med Forsæt sine livegne Bønder, ligesom Slaveeierne gjøre med Negrene, paa et saa lavt Trin af Dannelse som muligt, for lettere at beherske dem, og tillod dem ikke at lære at regne og skrive, for at det, naar de rømmede fra Godserne, skulde blive dem vanskeligere at komme frem andensteds, og at de ikke efter Flugten skulde vedligeholde

---

[1]) Beretning af 6te Febr. 1743 (Slesv. Min. Ark.)

Forbindelse med Hjemmet. Conradi siger: „Die leibeigenen Kinder werden weder im Schreiben noch im Rechnen, sondern bloß im Buchstabiren, lesen und im Buchstaben des Catechismi unterrichtet" [1]).

Efter de meget lange Forhandlinger (fra 1737 til 1744) udkom omsider et Reskript af Christian den Sjette af 15 Febr. 1744, hvorved han paalagde samtlige Kirkevisitatorer i Slesvig efter muligste Evne at „pussere" Forbedringen af Skolevæsenet, navnlig først paa saadanne Steder, hvor det kunde skee uden Bidrag fra den kongelige Kasse ved Paalæg paa Menighederne eller Tilskud fra Kirke-Æraret; Opførelsen af nye Skolebygninger maatte besørges paa den „menageuseste" Maade, og Skolelærernes Løn skulde indtil videre blive som den var [2]). Om Christian den Sjettes Virksomhed for Skolevæsenet i Slesvig gjælder det Samme som om hans Omsorg for det danske Sprog; de have størst Vigtighed ved de Beretninger, de fremkaldte,

[1]) Conradis Beretn. af 20 Febr. 1743 om de adelige Godser i Sydslesvig. Det samme har været Tilfældet ogsaa i mere nordlige Egne; om de to adelige Sogne Overs og Kliplev (Lundtofte Herred) gjør Conradi i en Beretn. af 22 Febr. 1741 en lignende Bemærkning. Ogsaa Jensen, Kirchl. Statistik S. 60, siger: „Die Gutsherren wollten während der Leibeigenschaft vielfältig nicht zugeben, daß ihre Unterthanen schreiben und rechnen lernten, und der Unterricht war also auf Lesen und Religion beschränkt." Jfr. P. Paulsen, Schulstatistik, S. 18. Provsten Scholtz i Hadeby (N. Staatsb. Mag. 2 B. S. 148. Anm.) bemærker: „Auf den adelichen Gütern suchten viele Gutsbesitzer hauptsächlich den Unterricht im Schreiben zu hintertreiben, damit die Leibeigenen, wenn sie aus dem Gute entwichen, kein Mittel hätten, sich den Ihrigen mitzutheilen, oder wol gar durch ihr Schreiben andere wegzulocken. Das Rechnen duldeten sie gleichfalls nicht gerne, damit ihre Leibeigenen, wie sie sagten, nicht zu klug würden."

[2]) P. Paulsen, Schulstatistik, S. 13.

som kaste et saa klart Lys paa Forholdene og give en saa paalidelig og nøiagtig Kundskab om dem. Man maa erkjende Kongens gode Villie, men kan ikke undgaae tillige at bemærke, at den var svag og kraftesløs ligeoverfor Hindringerne. Christian den Sjette var flittig ved sit Skrivebord og udstædte mange Forordninger; men de trængte ikke igjennem i Livet, fordi han var en altfor passiv Natur til at tage nogen egentlig selvvirksom og personlig Deel i Statsstyrelsen. Hans Bestemmelser om Skolevæsenet i Slesvig medførte ingen Forandring, og kunde efter den Maade, Kongen greb Tingen an paa, end ikke gjøre det, idet han ikke engang vilde bevilge Pengemidlerne, som dog vare den første og væsentlige Betingelse; og derfra var der endda, som allerede Conradi havde bemærket, et langt og vanskeligt Skridt til en virkelig Forbedring af selve Underviisningen.

Flere Aar senere møde vi i Beretningerne fra Conradis Eftermand, General-Superintendent Reuß, de selv samme Klager som tidligere. Han taler om de store Mangler og Brøst, der fandtes ved Skolevæsenet, og opregner en Mængde Sogne, hvor der ikke engang i Kirkebyen fandtes en fast Skole, end sige i de andre til Sognet hørende Landsbyer; med faa Undtagelser blev der ingen Skole holdt om Sommeren, men kun om Vinteren [1]).

Den ældre Bernstorff, der var Oversekretær eller Præsident for tydske Kancelli, skriver i Aaret 1755, i Anledning af et Forslag om at fritage Skolelærerne i Gottorp Amt for Ydelsen af visse Afgifter, saaledes om Skolevæsenet i Slesvig:

---

[1]) Reußes Beretn. om Visitats i Flensborg Provsti 13 Marts 1751 (Sles. Min. Ark.)

„Es ist ganz bekannt, daß die Schuldienste auf dem Lande fast durchgängig so schlecht sind, daß die Schulmeister kaum das Brodt davon haben können, und sich dahero allemahl nur sehr mittelmäßige subjecta dazu finden. Und wie hierin zum Theil die Ursache mit lieget, daß die Landjugend so schlecht unterrichtet wird und selbst in göttlichen Dingen in einer so großen Finsterniß bleibet, so wäre es sehr heilsam, wenn die Schuldienste nach und nach, so viel es sich will thun lassen, in etwas verbessert werden könten" [1]).

---

[1]) J. H. E. Bernstorffs Brev af 13 Dec. 1755. Et af de Midler, hvorved J. H. E. Bernstorff troede at kunne forbedre det slesvigske Skolevæsen, var ved at overføre paa dette den holsteenske Skoleforordning af 31 Dec. 1747. Ikke længe efter at han var bleven Oversekretær eller Præsident for tydske Kancelli (1 Okt. 1751), tog han denne Sag for; i Okt. 1752 indhentedes Betænkninger fra de Embeds-Myndigheder, som pleiede at høres. Gen.-Superint. Reuß anbefalede Overførelsen til Slesvig, idet han sagde: „Die holsteinische Schul-Verordnung kan meines unmasgeblichen Bedenkens gar wohl auf das Herzogthum Schleswig extendiret werden;" dog foreslog han visse Endringer. Men Overkonsistoriet havde mange Betænkeligheder ved en slig Overførelse af den holsteenske Skolelov, og fraraadte den. Mærkelig er en Ytring om Slesvigs Forhold til Danmark, som forekommer i nogle Monita, hvormed Overkonsistoriet ledsagede sin Betænkning af 7 April 1753, nemlig: „Quoad § 15 wird überhaupt bemerket, daß der Ausdruck von Ober-Bischöfflich Bothmäßigkeit zwar in dem Herzogthum Holstein, alwo nach dem Friedenschluß de anno 1648 die Bischöffliche Jurisdiction oder jura papalia nur vermeintlich suspendiret worden, einigermaßen gültig seyn könte, im hiesigen Herzogthum aber, als einem annexo des Königreichs Dänemark, alwo durch die Reformation alle Bischöffliche Jurisdiction auf einmahl funditus getilget worden, nicht applicable." Hvorledes det, at Slesvig havde Gen.-Superintendent fælleds med Holsteen, ellers gav Anledning til Sammenblanding baade i Forestillingen og i Virkeligheden, derpaa har man netop fra denne Tid et ret mærkeligt

Vi have dvælet ved Skolevæsenets Tilstand i Slesvig i Midten af det attende Aarhundrede og de nærmeste Aar efter Midten, fordi deraf klarligen fremgaae tvende uomstødelige Kjendsgjerninger, den ene: at Skolevæsenet, fra hvad Side man saa betragter det, var i en saa maadelig Forfatning, at den Underviisning, som Skolen gav, ingen synderlig Indflydelse kunde udøve paa Folket; den anden: at Skoleunderviisningen ikke meddeeltes paa Høitydsk, men i Folkesproget, Dansk, Frisisk, Plattydsk, efter de forskjellige Egne, og altsaa ikke har skadet Nationaliteten, skjøndt Skolebøgerne vare tydske [1]). Den Lærer, der greb til at være Skolemester, fordi „han ikke duede til Andet," skulde ikke bibringe Børnene mange Kundskaber eller indvirke meget paa deres Dannelse, og den Lærer, „der i Vintermaanederne

---

Exempel i et Brev fra J. H. E. Bernstorff af 10 Febr. 1753, foranlediget ved en Besværing, som fra nogle Egne i Slesvig var indgiven over nogle nye Skolebyrder. Bernstorff forlanger Reußes Erklæring herom og siger: „Nun stehet dieser Beschwerde zwar die Schul-Verordn. de 1747 entgegen," og tænker ikke paa, at denne Forordning kun gjaldt for Holsteen. I Aarene 1759 til 1761 var der atter Forhandlinger om den holsteenske Skolelovs Udvidelse til Slesvig; men Overkonsistoriet gjorde igjen saa mange Indvendinger, at Bernstorff opgav sin Tanke om at tilveiebringe „Uniformitet" mellem begge Hertugdømmers Skolevæsen. Ved Praxis var dog og blev siden endmere en heel Deel af den holsteenske Skoleforordning overført paa Slesvig; og de i Holsteen befalede Skolebøger brugtes næsten allevegne i Slesvig. — Efterat have opgivet Indførelsen af den holsteenske Skolelov, bevirkede Bernstorff et kongeligt Reskript af 28 Marts 1761 om Forbedring af Skolevæsenet i Slesvig. Det indeholdt mange skjønne Bestemmelser, som vi siden skulle komme tilbage til, for at see, hvad Frugt de havde baaret, efterat de en Række af Aar havde staaet ved Magt.

1) Dette var for Resten ogsaa Tilfældet i langt nordligere Egne, ja lige op til Kongeaaen kan man træffe tydske Skolebøger, navnlig Læse- og Regnebøger.

underviste i en omvankende Skole, og den øvrige Deel af Aaret gik paa Arbeide," havde ingen Leilighed til at lære Høitydsk, men kunde kun det Maal, som taltes i hans Fødeegn. Dette er et Forhold af særdeles stor Betydning; det er det, som gjør det forklarligt og væsentlig har medvirket til, at Folkesproget, trods de mange Anfægtelser ovenfra, indtil det Tidspunkt, hvorved vi nu befinde os, har kunnet holde sig paa sin gamle Grund, og endnu i lang Tid vedblive at holde sig. Thi som Forholdet nu var i Skolen, saaledes blev det i det Væsentlige lige til henimod Aarhundredets Slutning, ja paa flere Steder ud over Aarhundredets Grændse, ind i det næste. Vi skulle faae at see, hvorledes den Mand, der for Alvor stræbte at gjøre Skolen høitydsk og derved blive Herre over Folkesproget, i en heel Menneskealder fører en mattende, trættende og i det Hele frugtesløs Kamp imod det gjenstridige Modersmaal, frugtesløs, fordi hans Redskab var sløvt og ubrugeligt, ja en Tidlang endog virkede imod hans Formaal, uden at han kunde forhindre det.

XVII.

Général-Superintendent Adam Struensees Virksomhed for at gjøre Skolen høitydsk og gjennem Skolen fortydske Folket. Hans Personlighed. Struensees Beretninger om Forholdene i de forskjellige Provstier. — I Flensborg Provsti taler Folket Dansk, Præsterne forstaae næsten aldeles ikke Dansk (fast durchgehends nicht Dänisch); det paalægges Skolelærerne at undervise Børnene paa Tydsk. Strid mellem de forskjellige Autoriteters Erklæringer. — Hos Friserne i Eidersted og Bredsted undervise Skolelærerne i Folkesproget og ikke paa Høitydsk; det paalægges dem at bruge sidstnævnte Sprog. Da Struensee efter flere Aars Virksomhed ingen Frugt seer af sine Anstrængelser mod Folkesproget, udvirker han, understøttet af J. H. E. Bernstorff, det „allerheilsamste" Reskript af 12 April 1768, der gjør høitydsk Skolesprog til almindelig Regel for de danske og frisiske Egne, hvor Prædiken er tydsk. Falcks og flere Slesvigholsteneres Forsikkring, at det Tydske i Mellemslesvig er indført uden nogensomhelst tvingende Foranstaltning, og at det høitydske Skolesprog har bestaaet i 200 eller 400 Aar paa de Steder, hvor det var i Brug før 1850.

Den Mand, som paatog sig det mislige Arbeide, ved Skolens Hjælp at trænge Folkesproget ud af Livet, var **Adam Struensee**, en Brandenborger. Han var født 1708 i Neuruppin i Mittelmark, studerede ved Universiteterne i Halle og Jena, blev først et Par Aar Slotspræst hos en tydsk Grevinde paa Berlenburg, var derefter i 25 Aar, fra 1732 til 1757, Præst ved forskjellige Menigheder i Halle, og kaldtes sidstnævnte Aar til Provst og Præst i Altona. Saaledes ved sin Byrd og Dannelse og tidligere Virksomhed forberedet til at være den øverste geistlige Tilsynsmand for danske Menigheder, udnævntes han 1759 ved den formaaende Indflydelse af Johan Hartvig Ernst Bernstorff, der var hans store Velynder, til General-Superintendent, hvilket Embede han beklædte i 32 Aar til sin Død 1791. Han var en myndig og fordringsfuld Mand; naar han kom paa Visitats, maatte Præst og Præstekone tage imod ham i

deres bedste Pynt uden for Porten; stode de blot uden for Huusdøren, blev det ilde seet. Var Anretningen og hans Beqvemmeligheder i Huset ikke som han ønskede, fik Præsten eller Præstekonen en Irettesættelse i Alles Paahør. Uagtet sin Hovmod, talede han gjerne om Ydmyghed, og pleiede da med Salvelse at fremstille sin ulykkelige Søn, Grev J. Friedrich Struensee, som et advarende Exempel. Da han var ligesaa myndig i sin Embedsførelse som fordringsfuld i sin Optræden, var han ilde lidt af Præsterne, de kaldte ham deres „Tordenveir." I en lovtalende Levnetsbeskrivelse over ham, der udkom i hans levende Live, 1781, i Anledning af hans Embeds-Jubilæum, og hvortil han selv har leveret Bidrag [1]), siges det, at ihvor svært det end faldt ham som Tydsker og i hans fremskredne Alder, saa lærte han dog Dansk, saa at han efter indfødte Danskes Dom talte det med megen Færdighed og fuldkommen Rigtighed. Det er vel muligt, at der den Gang har været Danske, som baade beundrede og undrede sig over, at en slesvig-holsteensk General-Superintendent og dertil en Brandenborger lærte Dansk; men vist er det efter en paalidelig Tradition, som ikke ligger langt tilbage i Tiden, at hans danske Talesprog var forskrækkeligt, saa at en dannet og med Skriftsproget fortrolig Dansk havde Møie med

---

[1]) Kurzer Lebenslauf des Kön. Dän. Gen. Superint. D. Adam Struensee. Flensburg u. Leipzig 1781. Som en Prøve paa Tonen i dette Skrift kan anføres de Ord, hvormed hans Kaldelse fra preussisk til dansk Tjeneste berettes: „Struensee, den ein König verlangte, und ein Anderer ihm überließ, war nun in Begriff dahin zu gehen, wohin der Wille zweyer Könige der Erde, von der unsichtbaren Hand des Königes der Könige gelenket, ihn gehen hieß (S. 53).

at forstaae det, end sige de stakkels Bønderbørn, som han katechiserede [1]).

Snart efter sin Udnævnelse begyndte Struensee sin Virksomhed med, at bereise Slesvig og visitere det ene Provsti efter det andet. Vi skulle følge ham Skridt for Skridt paa hans lange besværlige Vei under Kampen med Folkets Modersmaal, paa hvilken han stundum et Øieblik famlede og blev usikker, men snart igjen kom til Besindelse og slog ind paa sit vante Spor [2]).

Først besøgte Struensee Flensborg Provsti. De Er-

---

[1]) Af de aldeles paalidelige Prøver, som Forfatteren har for sig, paa Struensees danske Talesprog, fremgaaer det, at foruden andre Vrangheder, der sædvanlig hæfte ved en Tydskers Tale, der ufuldkomment har lært Dansk, betonede han Ordene aldeles urigtigt, sagde f. Ex. Middéler for Midler, Helliggjørélse for Helliggjørelse o. s. v., og udtalte altid det danske v som det tydske, altsaa som f. Hvilken Forvirring i Talen alene dette maatte afstædkomme, er begribeligt. Dersom Struensee, hvad hans Levnetsbeskrivelse, som nævner de Skrifter, han brugte som Sprogdannelsesmiddel, giver Anledning til at formode, blot har lært Dansk af Bøger, bliver det let forstaaeligt, at han kunde komme til en saa vrang Udtale. Det er bekjendt, at en senere General-Superintendent, Holsteneren C. F. Callisen ikke var stort stærkere i Dansken. A. H. Strodtmann, ligeledes en Holstener, der var Provst i Haderslev fra 1797 til 1839, kunde ved Tiltrædelsen af sit Embede slet ikke Dansk, og maatte derfor i de første Aar ved Visitatserne lade Præsterne katechisere Børnene i sit Paahør. Senere gjorde han det selv, men hans Sprog var og vedblev at være rædsomt. Der lod sig anføre Exempler paa alle de tre Nævntes snurrige Forvrængninger og løierlige Misforstaaelser af det danske Sprog, som vilde være komiske, hvis de ikke ved at dreie sig om alvorlige Ting, snarere bleve forargelige.

[2]) Hvor ikke andet er angivet, findes Akterne, hvorpaa den følgende Fremstilling af Struensees Virksomhed grunder sig, i Slesv. Min. Arkiv.

faringer, han her gjorde, fremkaldte følgende Bemærkninger i den Beretning, han indsendte til Kancelliet:

„Als eine Haupt-Hinderniß der Beförderung der Erkenntniß göttlicher Wahrheiten bei vielen Gemeinden ist ohne Zweifel dieses [anzusehen], daß in Angeln von allen Einwohnern die dänische Sprache in ihren Häusern und im privat-Umgang geredet wird. Da nun der Gottesdienst in teutscher Sprache geschiehet, und die Kinder fast gar keine Gelegenheit haben teutsch zu reden und verstehen zu lernen: so sind sie bey heranwachsenden Jahren nicht im Stande, den wahren Nutzen für ihre Seele von dem öffentlichen Gottesdienste zu erlangen. Insonderheit gehet dieses auf das weibliche Geschlecht, welches fast durchgehends nur allein die dänische Sprache redet. Wenn nun die Kinder zum heiligen Abendmal præpariret werden sollen: so machen sie alsdann gemeiniglich erst einen Anfang, das teutsche zu verstehen und zu reden. Sogar einige Schulmeister sprechen in den Schulen dänisch. Ob ich nun zwar letzteres widerrathen habe: so ist doch hiedurch bishero denen Predigern eine unbeschreiblich große Mühe verursachet worden, daß sie in der Zeit, da die Kinder zum heiligen Abendmal [1]) zubereitet werden, ihnen die teutsche Sprache und das Christenthum zugleich beybringen sollen. Meines geringen Ermessens nach würde es dienlich seyn, daß in ganz Angeln entweder dänisch oder teutsch ganz allein gesprochen, und der Gottesdienst in einer den Einwohnern bekannten Sprache gehalten würde. Da aber in Ansehung der dänischen Sprache es manche Schwierigkeiten geben würde, theils wegen der connexion, die die Einwohner in Angeln mit ihren teutsch redenden

---

[1]) D. v. s. til Konfirmation.

Nachbaren haben [1]); theils wegen der Beschaffenheit ihrer ihnen verordneten Prediger, **welche fast durchgehends die dänische Sprache nicht verstehen**: so würde insonderheit denen Schulmeistern mit Ernst einzuschärfen seyn, daß sie bey Unterweisung der Jugend **keine andere als die teutsche Sprache beständig reden sollen**".

Efter den brugelige Forretningsgang hørte Kancelliet Kirkevisitatoriet i vedkommende Provsti, det vil sige Amtmand og Provst, og Overkonsistoriet i Gottorp, angaaende de Anker, som General-Superintendenten i sin Beretning havde fremført; derefter kom Sagen tilbage til tydske Kancelli, forhandledes i Konseillet, og kongelig Resolution afgaves gjennem Kancelliet til Overkonsistoriet.

Kirkevisitatoriet i Flensborg Provsti vilde nødigen ind paa dette ømme Punkt. Amtmand Holstein og Provst Lundius undvege det i deres Erklæring saa meget de kunde, og lode sig endog af deres Ulyst til, at der skulde røres for meget ved denne Sag, forlede til at give en falsk Fremstilling af de virkelige Forhold [2]).

---

[1]) Naboernes Sprog kunde ikke gjøre nogen „Schwierigkeit;" thi som vi overflødigen have godtgjort, talte hele Landbefolkningen, der grændsede til Angel, Dansk og ikke Tydsk; og hvad Kjøbstæderne angaaer, da var Folkesproget i den Deel af Byen Slesvig, der stod i Forbindelse med Angelboerne, endnu Dansk, og i Flensborg var Angelboen den Gang ligesaalidet som nu i Forlegenhed, naar han kom med sit danske Maal.

[2]) Den skjæve Fremstilling skriver sig maaskee fra Amtmand Christian Detlev Holstein, en alvorlig dansk Mand, der stadigen søgte den danske Gudstjeneste i Flensborg. Han var yngre Søn af Storkantsler U. A. Holstein til Holsteinborg. Dersom det blev oplyst, at Skolelærerne ikke talte Tydsk med Børnene, og at Præsterne blot kunde Tydsk, saa vilde Følgen under de nærværende Forhold, hvad Gen.-Superintendenten ogsaa havde andraget paa, blive, at

De yttre: „Ad gravamen 1mum können wir allergehorsamst einberichten, wie in den Angelschen Gegenden im Hause unter Eltern, Kindern und Gesinde zwar dänisch geredet werde, uns aber indeßen im ganzen Amte, ausbenommen Hürup und Rüllschau, keine Gemeinen bekandt sind, da die Eingepfarrete die teutsche Sprache zugleich beßer verstehen und reden als eben in den Angelschen Gemeinen [1]).

So findet sich auch in ganz Angeln **keine weder Haupt- noch Neben-Schule, da nicht teutsch informiret und mit den Kindern geredet werden solte**, und wir dürfen nicht zweifeln, daß etwa 2 bis 3 Prediger ausgenommen, **die übrigen alle sowohl der dänischen als teutschen Sprache kündig seyn werden.**

Gesetzt aber, daß ein oder anderer Prediger der dänischen Sprache nicht kündig seyn solte, so würde ihn doch, wann er zu einer dänischer Gemeine sich berufen ließ, sein Gewißen mehr verbinden Dänisch zu lernen, als von einer ganzen Gemeine zu fordern, daß sie um seinet willen teutsch werden solte."

Dersom det forholdt sig saaledes, som Amtmand og Provst skrive til Kongen, at der i alle Skoler i Angel

---

det Tydske blev drevet stærkere i Skolen end før. Dette synes han at have villet forhindre og derfor søgt at læmpe sin Fremstilling saaledes, at der ikke skulde findes Anledning til at gjøre noget videre med Sagen. Anderledes kan man ikke let forstaae den Afvigelse fra Sandheden, som finder Sted i Beretningen.

[1]) Dette er for saavidt rigtigt, som Befolkningen i de to andre Herreder, Ugle og Vies Herred, slet ingen Tydsk kunde. Men at kunne lidt bedre Tydsk, end den, der slet ingen Tydsk kan, bliver rigtignok ikke noget stort.

underviistes paa Tydsk og taltes Tydsk med Børnene, saa maatte Sprogtilstanden være en heel anden end den efter de i det Foregaaende anførte paalidelige Vidnesbyrd og uimodsigelige Aktstykker har viist sig at være; men vi skulle see, at Visitatorerne et Par Aar efter aldeles tage deres Ord tilbage og bekjende, at det ikke forholdt sig saaledes, som de havde sagt. Hvad „Samvittigheden" angaaer hos de tydske Præster i Slesvig, da have vi i det Foregaaende seet, hvorledes den var beskaffen i dette Punkt, og der vil i det Følgende blive rigelig Leilighed til at gjøre videre Erfaring i denne Henseende.

Overkonsistoriet yttrede i sin Betænkning, at dets Mening var, at den nærmeste og korteste Vei til at afhjælpe de „querulerende" Præsters Besværing over, at de Børn, der meldte sig hos dem til Konfirmationsforberedelse, ikke kunde Tydsk, var: „daß die Herrn Prediger sich bemühen solten die dänische Sprache, welche ohnehin so schwer nicht ist, zu erlernen, vor allen da es natürlich ist, daß der Prediger sich nach der Gemeine richten, und wann es auf das Heil derer Seelen ankömt, an sich nichtes erwinden laßen muß [1]). Wir sind indessen nicht in Abrede, daß der Vorschlag: daß die Schulmeister bey der information sich der teutschen Sprache bedienen sollen, attendiret, und denenselben

---

[1]) I Referatet til Overkonsistoriet er dette endnu udtrykt skarpere saaledes: „Hierauf nach der intention der querulirenden Priester zu verfügen würde wie ein mer à boire seyn; warum legen sich die guten Priester nicht auf die dänische Sprache, welche so schwer nicht zu erlernen ist . . . . . . insonderheit da es vorgegebenermaßen auf das Heil der Seele hierbey ankomme" o. s. v. Men i selve Indberetningen udgik disse skarpe Vendinger.

solches durch die Kirchen-Visitatoren aufgegeben werden könne" [1]).

Ved Forhandlingen i Konseillet blev det gjort gjældende, at da Amtmand og Provst havde erklæret, at der i hele Angel hverken fandtes faste Skoler eller Hjælpeskoler, hvor ikke Børnene underviistes paa Tydsk og Tydsk taltes med dem, saa var det tilstrækkeligt at holde over det Bestaaende, og efter General-Superintendentens Forslag indskjærpe Overholdelsen af dette. I Overeensstemmelse hermed afgaves 9 Okt. 1761 en kongelig Resolution, hvorved det paalagdes Visitatorerne at vaage over: „daß die Kinder in allen Haupt- oder Nebenschulen in deutscher Sprache informiret werden, und solche mit ihnen gesprochen wird."

I Aaret 1764 var Struensee atter paa Visitats i Flensborg Provsti. Hans Beretning strømmer over af Klager over Skolevæsenets slette Tilstand, Lærernes Vankundighed, Børnenes Uvidenhed i Tydsk, fordi de ikke fik den Underviisning heri, som de burde have, uagtet en kongelig Befaling nylig havde indskjærpet Provstiets nærmeste Tilsynsmænd at vaage over, at dette skete. Vi skulle anføre et Par Yttringer:

Om Nørre-Hagsted siger han: „An geschickten Schulmeistern ist ein Mangel; die wenigsten sind der teutschen Sprache dergestalt mächtig, daß sie sich darin recht exprimiren können."

Om mange Steder bemærkes, der holdes ingen Sommerskole, kun Vinterskole. I Hanved faaer en Skolemester

---

[1]) Struensees Visitatsbereln. er af 22 Dec. 1760; Flensb. Visitatoriums Erklæring af 26 Marts 1761, og Overkonsistoriets af 10 Juli 1761.

en Løn fra 2 til 10 Rthlr. og mensam ambulatoriam. Det er ogsaa for det meste „schlechte Leute," som Sognet antager eller afskediger efter Godtbefindende. Et Bylag kan dog give en Qvæghyrde 50 Rthlr. og mere, og kunde derfor vel, som Præsten ogsaa siger, overkomme at give en Skolelærer ligesaa meget. Om Qværn i Angel hedder det: „Der Pastor beklaget es, daß, weil die Unwissenheit in der Erkenntnis Gottes sehr groß ist, und die wenigsten in der Jugend gründlich unterwiesen worden sind: so sind sie nicht im Stande einen zusammenhangenden Vortrag zu verstehen."

Amtmand Holstein og Provst Lundius vare i den ubehagelige Nødvendighed, at maatte erklære sig over General-Superintendentens nye Klager. De maae nu vedgaae, at deres forrige Beretning om Skolesproget var urigtig, og sige det som sandt var, nemlig at Skolelærerne ikke talte Tydsk, fordi de i Almindelighed ikke kunde Tydsk; men i deres Fortrædelighed over, at man gaaer dem saa nær, komme de tillige frem med en anden Bemærkning, som ikke var mindre sand: nemlig at det heller ikke kunde nytte Noget, om Skolelærerne talte Tydsk; thi Børnene forstode ikke et Ord Tydsk.

Ifølge Kongens Befaling afgive de pligtskyldigst Erklæring:

„ad passum 3, die Klage der Prediger, daß die wenigsten Schulmeister der Teutschen Sprache recht mächtig wären anlangend:

daß obzwar solche zu unserer Veranstaltung ausgesetzet worden, wir dennoch bey gegenwärtiger Gelegenheit allerunterthänigst nicht unangezeiget lassen können, **daß zwar solches nicht abgeleugnet werden könne, aber auch eben nicht absehen mögen, daß es denen Kindern zum sonderlichen**

Vortheil gereichen würde, wenn ihre Schulmeister ihnen den Catechismum noch so gut in Teutscher Sprache erklären könten, so lange sie selbst kein teutsch Wort reden oder verstehen können."

Overkonsistoriet paa Gottorp gjentog sin forrige Gang yttrede Mening: „Wir finden es mit den Kirchen Visitatoribus billig, daß in Hinsicht der teutschen und dänischen Sprache Prediger und Schulmeister sich nach den Gemeinen und nicht diese sich nach jenen richten" [1]).

Allerede i Aaret 1760 havde Struensee været hos Friserne i Eidersted. Hans Beretning om Forholdene der var saa mørk, at Præsidenten for det tydske Kancelli Johan Hartvig Ernst Bernstorff, der paa sin Maade interesserede sig meget for Skolevæsenet, det vil sige for Skoler med høitydsk Underviisningssprog, der kunde holde Folkesproget nede og række Haanden til det høitydske Kirkesprog, blev heel ilde stemt derved og gav sit Misnøie Luft i følgende alvorlige Skrivelse til Overkonsistoriet paa Gottorp:

„Muß ich zugleich inständigst bitten denen beykommenden Bedienten nachdrücklichst aufzugeben, über dasjenige, so der König einmahl befohlen hat, mit allem Ernste zu halten, damit nicht Jahr aus Jahr ein, als welches in der Länge nicht auszustehen ist, über den Mangel des Gehorsams gegen die Königlichen Gesetze und über den Mangel der Vigilance der Bedienten geklaget werden dürfe" [2]).

I Aaret 1764 var Struensee, kommende fra Visitatsen i Flensborg Amt, atter hos Friserne, denne Gang i Land-

---

[1]) Struensees Visitatsberetn. er af 16 Nov. 1764, det flensb. Visitatoriums Erklæring af 20 Mai 1765 og Overkonsistoriets af 31 Mai 1765.

[2]) Skrivelse af 27 Dec. 1760.

skabet Bredsted. Han traf den samme utaalelige Vedhængen ved Modersmaalet i den frisiske som i den danske Deel af Slesvig: Skolelærerne underviste ikke paa Hoitydsk, men i Folkesproget. Han siger herom i Beretningen til det tydske Kancelli:

„Da die Eltern in den mehrsten Kirchspielen der Landschaft Bredstedt mit ihren Kindern nicht allein fresisch reden, sondern auch, auf ausdrückliches Verlangen der Eltern, die Schulmeister in solcher Sprache die Kinder informiren müssen: so wird hiedurch die Unwissenheit gar sehr befördert. Denn wenn die Kinder zum Abendmahl (Konfirmation) præpariret werden sollen, so verstehen sie die teutsche Sprache nicht, sind auch nicht im Stande den Inhalt teutscher Predigten hinlänglich zu verstehen, da sie beständig fortfahren der fresischen Sprache sich zu bedienen. Ohnmasgeblich würde es allen Schulmeistern anzubefehlen seyn, nicht anders als teutsch zu informiren. Und die Prediger müssen dahin sehen, daß die Kinder nicht eher confirmiret würden, als bis sie einen teutschen Vortrag hinlänglich verstehen könten."

Visitatoriet i Flensborg Provsti (under hvilket Landskabet Bredsted hørte) bemærkede hertil, at „die fresische Sprache keine herrschende Landessprache wie die dänische sey;" det var kun udbredt over et lille Strøg, ligesom vel ogsaa de fleste Friser tillige kunde Tydsk (Høitydsk); Visitatoriet maatte derfor være af den allerunderdanigste Mening, „daß sie (die friesische Sprache) füglich in den Schulen abgeschaffet und dagegen die Teutsche Sprache allein gebraucht werden könte."

Til denne Mening sluttede Overkonsistoriet sig omtrent. Det bemærkede, at det ikke kunde Andet end volde Præsterne Besvær ved Konfirmationsforberedelsen, naar Skolelærerne i

de Egne, hvor det gamle frisiske Sprog havde holdt sig („in den Marschgegenden der Landschaft Bredstedt, des Amts Tondern und in der Landschafft Eyderstedt") benyttede Folkesproget som Underviisningssprog; og det var ogsaa enigt med Visitatorerne i, at det frisiske Sprog „füglicher abgeschaffet werden könte als die dänische Sprache in andern hiesigen Gegenden." Dog tilføier Konsistoriet, at en saadan Afskaffelse vilde være Friserne, der ere saa indtagne af deres gamle Sprog, meget ubehagelig. Og da nu Børnene ikke mindre end Forældrene (dette paastaaer Overkonsistoriet lige imod General-Superintendenten, som nylig havde været paa Stedet, og imod Præsternes Erklæring) tillige talede Tydsk (Høitydsk), og lærte Katechismus ikke paa Frisisk men paa Tydsk, og hørte tydske Prædikener: saa kunde vel Vanskelighederne for Præsterne ved Konfirmationsforberedelsen ikke være saa store: „allenfalls ist es immer billiger, daß der Prediger sich ihre Sprache bekannt zu machen suche."

Da nu den ene af de adspurgte Autoriteter havde erklæret sig aldeles enig med General-Superintendenten, og den anden i det Væsentlige havde tiltraadt hiins Yttringer, kun tilraadende nogen Skaansomhed mod Folkets Fordomme: saa kunde man ikke tvivle om, at General-Superintendentens Anskuelse vilde trænge igjennem i Kjøbenhavn, især da han i det tydske Kancellies tydske Præsident, Hannoveraneren J. H. E. Bernstorff havde en Ven og Talsmand, der var lige saa ivrig, hvor det gjaldt om at udbrede det tydske Sprog i Slesvig, som Struensee selv. Saaledes gik det ogsaa. Den 20 Sept. 1765 faldt en kongelig Resolution angaaende Skolesproget i de Egne, hvor det frisiske Sprog endnu var i Brug, i hvilken det erklæres: „Wir finden dienlich, daß die Schulmeister angewiesen werden, sich der Teutschen

Sprache so viel als möglich beym Unterricht der Jugend zu bedienen" [1]).

Naar man har seet, med hvilken Haardhed og Hensynsløshed de tydske Embeds-Myndigheder have været vante til at behandle Folkets Modersmaal, og veed, at det i denne Henseende i den følgende Tid ikke bliver bedre, men snarere værre: saa overraskes man ved i flere anførte Yttringer af en enkelt af disse Autoriteter, Overkonsistoriet paa Gottorp, at finde ikke blot mere Forstandighed, men tillige større Retfærdighedsfølelse, Skaansomhed og Overbærelse, end ellers er Tilfældet. Det er som en grøn Plæt i en gold Ørken. Dets Yttringer danne en stærk Modsætning til Struensees utaalmodige hensynsløse Sprog-Iver og J. H. E. Bernstorffs Hæftighed. Om selve Maalet er der imidlertid ingen Uenighed mellem Overkonsistoriet og General-Superintendenten og den tydske Kancelli-Præsident, kun om Maaden, hvorpaa det skulde naaes. Det stødte den mildere Aand, der den Gang herskede hos Overkonsistoriet, at man i saadan Fart vilde have Ende paa det danske og frisiske Sprog uden alt Hensyn til Folkets Vedhængen ved det gamle Modersmaal og dets Sukken og Modstræben under de fremmede Sprogherrers Tyranni. Og det var Konsistoriet ubehageligt, at det skulde have alt det Bryderi med de „querulerende" Præster, og at det piinlige Forhold, som bestod, idelig og idelig skulde bringes frem for det. Derfor

---

[1]) Saaledes lyder Koncepten. Naar Struensee siden anfører denne Resolution, meddeler han den i en endnu skarpere og mere afgjørende Form, nemlig: „Es ist allerhöchst befohlen worden, daß in den Schulen der Landschaft Bredstedt, wo die Einwohner friesisch reden, die friesische Sprache nicht gebrauchet, sondern ein jeder Schulmeister mit den Kindern Teutsch reden solle."

forlangte det, at Præsterne skulde lempe sig; rette sig efter deres danske Menigheders Sprog og lære Dansk, det var jo ikke saa vanskeligt; og ikke være altfor strænge i deres Fordringer til Friserne, der holdt saa meget af deres gamle Sprog. Saaledes kom man ud over alt dette Bryderi, Folket skaanedes, og en taalelig Overgang dannedes til en Tid, da man vilde være fri for disse Vanskeligheder. Maalet, Folkesprogets Fortrængelse og Overvindelse ved Høitydsken, naaedes ligefuldt; det naaedes ligesaa sikkert, om end noget langsommere, og med langt større Lempe, naar man „tolererede" det hensygnende Folkesprog og gav det Lov til at døe i Ro. Maalet naaedes; thi naar Overkonsistoriet forlangte, at **Præsterne** skulde rette sig efter Menighedernes Sprog: saa var det ingenlunde Meningen, at **Kirkens og Skolens Sprog** skulde forandres og blive det samme som Menighedens, eller at der i de danske Menigheder skulde prædikes paa Dansk og underviſes i Skolen paa Dansk. Dersom man havde tilladt det, saa havde man opgivet Maalet, det høitydske Sprogs almindelige Indførelse. Meningen var kun, at Præsterne skulde forstaae Dansk, for at have det som en Nødhjælp, hvor det var umuligt for Dieblikket at bruge Tydsk. Derfor skulde Sproget paa Prædikestolen **blive som det var**, og derfor tilraader Konsistoriet, at der indskjærpes Lærerne i de danske Egne, at de underviſe Børnene i Skolen **paa Tydsk**. Hos Friserne, skjøndt der i Grunden Intet var i Veien for reent at „afskaffe" deres Sprog, behøvede man ikke at trænge saa haardt paa, fordi, efter Konsistoriets Mening, baade Børn og Voxne allerede kunde tale Tydsk, og den tydske Katechismus, den tydske Prædiken, og den tydske Konfirmationsforberedelse gav tilstrækkelig Betryggelse for, at Kyndigheden i dette Sprog

med Tiden ikke vilde blive mindre, men større; den lille frisiske Stammes Sprog kunde man rolig overlade til den Skjæbne, der ventede det, den visse Død.

Mærkeligt er det ogsaa, at Aaret 1765 er det sidste, i hvilket Konsistoriet med Bestemthed ytrer sig paa den omtalte Maade; siden forekommer en svag Antydning i denne Retning, derpaa forsvinder det ganske, og omsider slaaer Konsistorium heelt om. Hvad dets Mening var, viste sig paa det Klareste, da der engang senere under Struensees Virksomhed reistes det Spørgsmaal, om det dog maaskee ikke var rettest, at der indførtes dansk Kirke- og Skolesprog i de dansktalende Menigheder. Dette Spørgsmaal havde virkelig praktisk Betydning: **Overkonsistoriet erklærede sig derimod!** [1]).

Ogsaa i Tønder Amt havde Struensee været baade 1761 og 1764; men de sydligere Egne synes saaledes at have gjort Krav paa hans Kræfter og Anstrængelse, at han endnu ikke skjænkede Forholdene i dette Amt nogen særdeles Opmærksomhed. Dog viser baade hans almindelige Bemærkninger og hvad anføres om enkelte Steder, at han var meget misfornøiet. Han bemærker i Almindelighed: „Fast aller Orten sind die Schulanstalten sehr schlecht. Könnte hierin eine dauerhafte Verbesserung geschaffen werden, so würde es dem ganzen Lande sehr ersprießlich seyn." Om Sønder-Lygum siger han: „der öffentliche Gottesdienst wird von vielen in der Gemeinde nicht ordentlich besuchet." Om Humdrup hedder det: „der Pastor klaget sehr über die Un-

---

[1]) Struensees Visitatsberetn. om Bredsted er af 20 Dec. 1764, Visitatoriets Erklæring af 20 Mai 1765, Overkonsistoriets af 31 Mai 1765.

wissenheit seiner Zuhörer." Om Klangsbøl ligesaa: „der Pastor klaget sehr über die Unwissenheit seiner Zuhörer und über die Verseumnis der Gelegenheit nötigen Unterricht zu erlangen. Die Alten verseumen den öffentlichen Gottesdienst oder beweisen bey der Verkündigung des Wortes Gottes keine Aufmerksamkeit; die Kinder aber werden nicht zur Schule gehalten. Unter denen, die sich zur Confirmation angeben, befinden sich solche, die den kleinen Catechismum Lutheri noch nicht erlernet, ja weder lesen, noch buchstabieren können" o. s. v. [1]).

Efter tre Aars Forløb kom Struensee i Aaret 1767 igjen paa Visitats i Flensborgs Provsti, saavel i den østlige danske Deel, som paa Vestkysten hos Friserne.

Han saae med Smerte og Harme, at det efter hans otteaarige Virksomhed ikke var blevet et Haar bedre, end da han begyndte, og at de forskjellige kongelige Befalinger, han havde udvirket, intet havde frugtet. Skolevæsenet fandt han „fast überall in der ganzen Probstey" i den elendigste Forfatning, ingen Sommerskoler og uvidende Lærere, som leiedes af Menighederne for 3 til 4 Vintermaaneder. I Fjolde var der rigtignok skeet et Skridt til Forbedring, idet der ifjor var holdt Sommerskole, „es haben sich aber nur drey Kinder eingefunden."

Men hvad der især maatte være fortrædeligt for den nidkjære Mand, det var den Ligegyldighed og næsten Trods, man allevegne viste mod de „meest heldbringende" kongelige Mandater, som han ved sine tidligere Forestillinger til Regjeringen havde fremkaldt. Han bemærker i den Anledning:

---

[1]) Struensees Beretninger af 9 Okt. 1761 og 13 Nov. 1764.

„Die Königliche Allerhöchste Resolution von 20sten September 1765 zur Verbesserung des Schulwesens in Bredstedt hat nicht die gewünschte Wirkung gehabt, sondern es ist damit in vorigen Zustande geblieben."

„Ueberhaupt muß ich allerpflichtschuldigst anzeigen, daß die Beykommende es gröstentheils unterlassen über die Beobachtung Königlicher Gesetze zu halten. Dahero geschiehet es, daß die Königlichen allerheilsamsten Mandata zwar gehörig publiciret, aber nicht beobachtet noch in Ausübung gebracht werden. Wie ich denn bey den Visitationen in der Probstey Flensburg zu meiner grösten Betrübnis wahrgenommen habe, daß die auf meinen vorigen allerunterthänigsten Visitationsbericht abgegebene Allerhöchste Verfügungen meistentheils schon in Vergessenheit geraten waren, und den Allerhöchsten Befehlen nicht allerunterthänigst nachgelebet wurde."

Og denne haardnakkede Fastholden af det danske Modersmaal, uagtet der i Kirken blev prædiket paa Tydsk og katechiseret paa Tydsk, vedblev endnu fremdeles uforandret. Derom siger han:

„Zu Eggebeck, Jörl, Sieverstedt, Solt, Sörup, Großenwiehe, Wanderup, Nordhackstedt, Walsbüll, Hannewitt, Bau, Oeversee, und vielleicht auch an andern Oertern, reden die Eingesessenen unter sich Dänisch, und die Kinder lernen von Jugend auf in den Häusern ihrer Eltern die dänische Sprache. Allein es wird durchgehends Teutsch geprediget und Teutsch catechesiret."

Efterat have henpeget paa, at der for Bredsted 20 Sept. 1765 allerede var udkommen en kongelig Befaling, som forbød at bruge det frisiske Sprog ved Skoleundervisningen, og derimod paalagde Skolelærerne at undervise Børnene paa Høitydsk, forestiller han Kongen det Onskelige i, at der

udkom en almindelig Anordning, hvorved en lignende Bestemmelse kom til at gjælde ikke mindre for de danske Egne end for de frisiske. Hans Ord ere:

„Euer Königlichen Majestät muß es allertieferniedrigst submittiren: ob es die Nothwendigkeit nicht erfordert ein Königliches Allerhöchstes Mandatum dahin abzugeben, daß keine andre Sprache in den Schulen geredet werden solle als nur diejenige, in welcher der öffentliche Gottesdienst verrichtet wird."

Struensee androg altsaa paa, at der ikke maatte tales andet end Tydsk i de danske Skoler ligesom i de frisiske. Skjøndt Ordene i hans Andragende tillade det, vilde det dog maaskee være ubilligt selv mod Struensee at forstaae dem saaledes, at hans Mening var, at Kongen skulde befale de danske og frisiske Bønderbørn herefter at tale Høitydsk. Imidlertid tiltroede Overkonsistoriet, til hvis Betænkning Andragendet kom, Struensee dog denne Absurdidet, og fandt sig foranlediget til stærkt at træde op imod den, skjøndt det billigede, at det paalagdes Lærerne at undervise paa Tydsk. Overkonsistoriet yttrede:

„Kein Schulmeister wird es dahin bringen, daß Bauerkinder eine andere Sprache in der Schule reden, als sie zu Hause gewohnt sind. Ebenso gut möchte man ihnen das silentium per mandatum auflegen. Der Schulmeister muß aber dieselbe Sprache, worin der Catechismus geschrieben, gebrauchen" [1]).

J. H. E. Bernstorff fandt det endog fornødent at

---

[1]) Saaledes i Referatet, men i selve den indsendte Betænkning lod man den noget spydige Bemærkning: „Ebenso gut möchte man ihnen das silentium per mandatum auflegen," udgaae.

meddele Konsistoriet, at han var enig med det i, at det ikke skulde paalægges Børnene at tale Tydsk, men kun Skolelærerne. (Det turde iøvrigt for Mængden af Skolelærerne blive en ligesaa uoverkommelig Opgave at tale Høitydsk, som for Bønderbørnene). Ja selv i den Regjeringsbefaling, som udkom og som vi skulle meddele, tales der med Beklagelse om, at man ikke turde vente af Bønderbørnene, at de skulde tale Høitydsk i Skolen, naar de ikke talte andet end Dansk og Frisisk hjemme [1]).

Da Struensee blev bekjendt med J. H. E. Bernstorffs anførte Brev, greb han det som Anledning til at tilskrive Overkonsistoriet, deels for at puste lidt til dets Sprog-Iver, som uden Tvivl er forekommen ham altfor lunken, deels for at fralægge sig en Mening, som han saae man betragtede som en Absurditet, og der ikke engang fandt Gjenklang hos J. H. E. Bernstorff. Skrivelsen (2 April 1768) lyder saaledes:

„Der in Seiner Excellence des Herrn Geheimeraths und Grafens von Bernstorff unterm 19 hujus (19 Marts) erlassenen Schreiben bemerkte Umstand, daß in den Schulen die Jugend in derjenigen Sprache unterrichtet werde, in welcher der öffentliche Gottesdienst gehalten wird, ist von der äußersten Wichtigkeit, indem sonst die Kinder, wenn sie zum Abendmahl (Konfirmation) præpariret werden sollen, die Sprache, worin sie unterwiesen werden, nicht verstehen, ja viele Erwachsene, besonders weiblichen Geschlechts, sich aus den teutschen Predigten gar keine Begriffe machen können, weil sie in den Schulen die teutsche Sprache nicht ge-

[1]) Struensees Visitatsberetn. er af 1 Dec. 1767, Overkonsistoriets Erklæring af 28 Jan. 1768, Bernstorffs Brev af 19 Marts 1768.

lernt, und in dem privat-Umgang keine Gelegenheit haben zur genugsamen Erkenntnis derselben zu gelangen" o. s. v.

Efter alt dette udfærdigede nu, 12 April 1768, Overkonsistoriet ad mandatum et Reskript til samtlige Provster i Slesvig og til General-Superintendenten som Provst for Gottorp og Husum Amt [1]). Dette, der er et af de mærkeligste Sprogreskripter, lyder saaledes:

„Uns ist allerunterthänigst berichtet worden, daß die Schulmeister in denen Gegenden, wo gemeiniglich nicht Deutsch, sondern Dänisch oder Friesisch geredet, hingegen die Predigten in deutscher Sprache gehalten werden, den Kindern den deutschen Catechismum in ihrer gewöhnlichen Sprache erklähren, dadurch aber den Predigern die Vorbereitung der confirmandorum überaus schwer gemacht wird.

Wie es nun nicht wohl zu erhalten stehet (!), daß die Bauer-Kinder selbst eine andre Sprache in der Schule reden, als sie zu Hause gewohnt sind (!), so ist dennoch Unser Allergnädigster Wille, daß Du durch die Prediger Deiner Probstey sämtliche Schulmeister anhalten lassest, den deutschen Catechismum in keiner andern Sprache als in der deutschen den Schul-Kindern zu erklähren, und gedachten Predigern aufgebest, hierüber bey ihrem Schul-Besuch ernstlich zu halten."

Ved denne ad mandatum udstædte Befaling, som tvende Fremmede, en Brandenborger og en Hannoveraner, fremkaldte og udvirkede, blev et vigtigt Skridt gjort til Hoitydskens Udbredelse i Slesvig. Men der var langt frem endnu. Skolelæreren, som ikke kunde Hoitydsk, fik ikke Evne til at tale dette Sprog, fordi Overkonsistoriet befalede saa, og de danske

[1]) Et Reskript „ad mandatum" kaldes et Reskript, som et Kollegium udstæder ifølge den det engang givne almindelige Embedsmyndighed. Det udgaaer i Kongens Navn, skjøndt det ikke har været Kongen forelagt eller er underskrevet af ham.

og frisiske Bønderbørn bleve ikke tydsktalende, fordi Katechismus forklaredes dem i et Sprog, de ikke forstode, eller fordi de bleve „afhørte" paa Tydsk i Katechismusstykkerne [1]).

Naar man nu har disse forskjellige Regjerings-Befalinger for sig af 9 Okt. 1761, 20 Sept. 1765 og 12 April 1768 (vi skulle i det Følgende blive bekjendte med endnu flere), ved hvilke høitydsk Skolesprog for to eller tre Menneskealdre siden er blevet paatvunget en betydelig Deel af Slesvig, hvor Befolkningens Modersmaal var dansk eller frisisk (Flensborg Amt, Gottorp Amt, Tønder Amt, Bredsted, Eidersted, de frisiske Øer): saa vil man see, hvad Værd

[1]) Af hvad Beskaffenhed Underviisningen blev paa de Steder, hvor Læreren var istand til at adlyde den givne Befaling, og altsaa underviste de danske Børn paa Tydsk, kan oplyses ved et Exempel, skjøndt det egentlig er overflødigt. En Præst i Nordslesvig, der var samtidig med Struensee, havde om Sommeren ofte fra Haderslev (hvor Skolesproget var Tydsk) en eller anden Dreng, som han brugte til at vogte Gjæs eller Faar. Det morede Præsten undertiden, naar han kom ud paa Marken, at prøve deres Kundskaber. Spurgte han da: „Kan Du Dine ti Bud?" saae Drengen forundret paa ham og svarede: „Nei, hvad er det?" Men sagde Præsten: „Kan Du Dine „zehn Gebote"?" saa kunde Drengen ramse dem op. Men om Ordenes Betydning i hans Modermaal, om Meningen af det, han havde ramset op, havde han ikke det fjerneste Begreb. Han havde lært Budene ligesom mangt Jødebarn endnu lærer en hebraisk Formular, eller mangen Katholik sit Credo og Ave Maria, uden at forbinde nogen Tanke eller noget Begreb dermed. Naar det stod saaledes til i en Kjøbstad, hvor Underviisningen dog maa antages at have været omhyggeligere og Lærerne dygtigere end paa Landet, hvorledes har det da seet ud i Landsbyskolerne? Hvor syndigt have dog de tydske Herrer regjeret i Slesvig; og dog tør man tale om Christendom og om Luthers kjære tydske Bibel, der endelig ikke maa fratages Folket. Saaledes burde dog i det Mindste protestantiske Geistlige ikke tale. Som Tilstanden her er skildret, vedblev den at være, som vi skulle see i det Følgende, over en stor Strækning af Slesvig lige til 1850.

der kan tillægges følgende Yttringer af Historieforskeren og Retslæreren N. Falck, en Mand, om hvem man maatte troe, at han havde gjort sig Umage for at forskaffe sig en paalidelig Kundskab om Forholdene, eftersom han saa ofte følte sig kaldet til at udtale sig om dem og deeltage i de derom førte Forhandlinger, og hvis Ord have fundet en troende Modtagelse og en vid Efterklang hos Slesvig-Holstenerne og deres Venner i Tydskland:

„Es giebt keinen Ort im Lande, wo die öffentliche Sprache in anderthalb Jahrhunderten eine Veränderung erfahren hat. So lange ist die deutsche Sprache an allen Orten, wo wir sie jetzt (1815) in Kirchen und Schulen finden, gebraucht worden, und während dieser Zeit hat das Volk nur deutsche Bücher gelesen und nur deutsche Lieder gesungen“ [1]).

En anden Yttring, der gaaer i samme Retning, lyder saaledes:

„Man [2]) hat sich klüglicherweise auf den Beweis nicht eingelassen, daß die deutsche Sprache diesen Districten des mittleren Schleswigs aufgedrungen sei. Der Beweis wäre ohne Zweifel etwas schwer gefallen. Denn in der That

---

[1]) Kieler Blätter, 2 B. S. 132. Det er skrevet 1815 og den angivne Tidsgrændse fører os altsaa tilbage omtrent til Midten at 17de Aarhundrede.

[2]) D. e. Komiteen, som den Roeskildske Stænderforsamling 1846 nedsatte over det af afdøde Konfr. Larsen indgivne Andragende angaaende den danske Nationalitets Opretholdelse og Betryggelse i Sammenstødet med den tydske. Komiteebetænkningen findes i Roesk. Stændertid. for 1846 S. 3538 fl. N. Falck bemærker: „Die Anträge der Rothschilder Ständeversammlung können nur einem fanatisch gesinnten Liebhaber der dänischen Sprache zusagen.“

wird Niemand im Stande sein nachzuweisen, wie und wann sich hier die deutsche Sprache in den Kirchen und Schulen dieses Districts geltend gemacht hat" [1]).

Fremdeles siger N. Falck:

„Es liegen keine Befehle und Anordnungen vor, wodurch die Einführung der deutschen Sprache wäre bewirkt worden, und es fehlt an jeglichen Zeugnissen, **daß das Volk auf eine gewaltsame Weise vom Gebrauche der dänischen Sprache ausgeschlossen worden ist**" [2]).

Men alle disse Forsikkringer af Historieforskeren N. Falck ere ikke blot historisk usande, men Falck kommer tillige i Modsigelse med sig selv. Den sidst anførte Yttring sigter til Rets- og Forretningssproget i Nordslesvig, og han siger: **„es fehlt an jeglichen Zeugnissen**, daß das Volk auf eine gewaltsame Weise vom Gebrauche der dänischen Sprache ausgeschlossen worden ist." Men der foreligger i det Mindste hans eget Vidnesbyrd. Under Forhandlingerne om dansk Retssprogs Gjenindførelse i Nordslesvig siger han, at Spørgsmaalet her kun dreier sig om igjen at gjøre det danske Sprog gjældende i en Kreds, **„woraus sie durch ungebührliche Gewalt verdrängt worden ist"** [3]). Saaledes talte han i 1838, og i sin Afhandling i Aaret 1840 siger han lige det Modsatte. Hvad han vidste 1838, veed han ikke 1840 [4]).

---

1) N. Falck, Archiv für Geschichte der Herzogth. Schl., Holst. und Lauenburg, 5ter Jahrg. S. 286. 288. Falcks Afhandling er skrevet Foraaret 1847.

2) Neues Staatsb. Mag. 9 B. S. 323. Det er skrevet 1840.

3) Zeitung für die Verhandl. der Prov. Stände des Herz. Schl. 1838, S. 608.

4) Det er ogsaa mærkeligt, at medens N. Falck i sine forskjellige Af-

Af samme Betydning som Falcks Forsikkringer ere de fripostige Paastande, som man kan læse paa saa mange Sider i den slesvigske Stændertidende, baade dens ældre og nyere Bind, om at det tydske Sprog har udbredt sig i Slesvig „ganz naturgemäß“, „von sich selbst“, „ohne allen Zwang“, „ohne Einwirkung der Gesetzgebung“; eller i utallige slesvig-holsteenske Dagblade, Tidsskrifter, Bøger og Flyveskrifter. Falck var deres Kilde og Hjemmelsmand, og Ordførerne toge det ikke saa nøie, om de end gik lidt videre end han.

Hvad der gjælder om Falcks og hans Efterfølgeres Ytringer om den **Maade**, hvorpaa det tydske Sprog skal være udbredt i Slesvig, finder ogsaa sin fulde Anvendelse paa deres Angivelser om den **Tidslængde**, i hvilken det tydske Sprog skal have været i Brug i Nord- og Mellemslesvig. De ere heelt uhistoriske. Vi vide, at det danske

---

handlinger i Kieler Blätter 2 B., Archiv 2 B. og 5 B. N. Staatsb. Mag. 9 B. gjør sig Umage for at rense Gottorperne og de tydske Embedsmænd for enhver Beskyldning om voldeligen og uretfærdigen at have fortrængt det danske Sprog i Mellemslesvig og Nordslesvig, vogter han sig omhyggelig for at berøre et Punkt, som han godt kjendte, og som laae saa nær. Kun i Debattens Hede i den slesvigske Stænderforsamling (1838) bryder det frem; da kaster han det som en Steen paa sine Modstandere: „**Im südöstlichen Theile des Herzogthums ist die dänische Sprache durch gewaltsame Maaßregeln verdrängt worden.**“ Han nævner det aldrig siden; i sine Afhandlinger tier han derom. Det havde dog været ret passende, om denne upartiske Historiker, til Oplysning for de Ukyndige og for at Enhver kunde see Sagen i sin hele Sammenhæng, havde sagt, at om Gottorperne og de tydske Embedsmænd end efter hans Mening kunde vadskes saa hvide som Snee hvad Mellemslesvig og Nordslesvig angik, saa vare og bleve de dog sorte for Angels Vedkommende.

Retssprog i Nordslesvig og paa de slesvigske Øer i Østersøen først blev fortrængt af det tydske **efter Midten af det 18de Aarhundrede**, og at det først ved samme Tid befaledes Lærerne i Mellemslesvig at tale Tydsk i Skolen til Børnene, som kun forstode Dansk og Frisisk; alligevel forsikkrer Falck (1843) [1]), at Tydsk har været i Brug i Mellemslesvig i Skole og Kirke „wenigstens seit zwei Jahrhunderten"; og af disse „zwei Jahrhunderte" have hans Tilhængere igjen gjort „viele Jahrhunderte" baade for det tydske Retssprog i Nordslesvig og det tydske Skolesprog i Mellemslesvig. Disse „viele Jahrhunderte" have spillet en stor Rolle i den slesvigske Stændertidende, i Petitioner til Kongen, i Klager til Udlandet, i udenlandske og indenlandske Blade og Flyveskrifter. At man ikke behøver at tage det saa nøie med nogle Aarhundreder meer eller mindre har ogsaa Holsteneren Dr. Kruse viist, som har gjort Sprogets Historie i Slesvig til Gjenstand for en egen Undersøgelse og forfattet en Afhandling derom. Han siger (1815), at „deutscher Gottesdienst und deutscher Jugendunterricht" har fundet Sted i Slesvig norden for Slien **„nun schon über vierhundert Jahre"**! [2]) Og hvorfor ikke? Naar man blot kommer over den ubetydelige Vanskelighed, at der for over firehundrede Aar siden ingen Landsbyskoler vare, at man talte Latin i Domskolen og Klosterskolerne, og messede og sang Latin i Kirkerne: saa giver det Øvrige sig vel. Man kunde ligesaa godt sige „ein Jahrtausend", som der ogsaa siges i en Embedserklæring fra et Sogn i Mellemslesvig; thi i

---

[1]) Falcks Archiv für Geschichte der Herzogth. 2 B. S. 359. Jfr. Kieler Blätter, 2 B. S. 132, hvor der, i Aaret 1815, forsikkres, at der ingen Forandring nogensteds er foregaaet „in anderthalb Jahrhunderten."

[2] Kieler Blätter, 5 B. S. 17.

dette Sogn (Nørre-Hagsted) har i Følge Præstens Forsikring det tydske Sprog været brugt „vom Anfange der christlichen Religion" [1]).

Struensee havde nu faaet Overkonsistoriets „høist velgjørende" Befaling af 12 April 1768, foruden flere andre, til Støtte for sin Virksomhed; det var paalagt samtlige Provster at vaage over dens Efterlevelse; den var bleven sendt til hver Præst i Slesvig, og hver Præst havde paalagt de ham underordnede Skolelærere at rette sig efter den. Alligevel ere Struensees Beretninger for den følgende Tid fremdeles fyldte med bittre Klager over, at man vedblev i den gjenstridige Fastholden af Modersmaalet, at de Foresatte saae igjennem Fingre med Gjenstridigheden eller bar over med Ukyndigheden, at hele Skolevæsenet vedblev at være i en saadan Forfatning, at Intet var at udrette med det til Maalets Opnaaelse.

Visitatsen i Aaret 1773 i Flensborg Provsti kunde Struensee paa Grund af Sygdom ikke selv foretage, den besørgedes ved Provst Fries. Denne fandt Tilstanden i nogle Sogne „mittelmäßig"; men „desto schlechter in gar vielen andern Gemeinen", og „in Jörl wurde die Jugend so schlecht gefunden, daß auch die fünf Hauptstücke des kleinen Catechismi Lutheri ihnen unbekannt waren". Struensee indgav Beretningen, hvori han siger: „Es sind im hiesigen Lande die allerheilsamsten Königlichen Verordnungen. Würde denselben allergehorsamst nachgelebet: so würde die Unwissenheit bey den Königlichen Unterthanen nicht so groß seyn";

[1]) Pastor Lützens Erklæring 1811, (Nørre-Hagsteds Kirke Arkiv). Siden er det imidlertid gaaet meget tilbage i dette Sogn, thi nu tale Alle Dansk.

og Overkonsistoriet erklærede: „Wir haben den Kirchen-Visitatoren geschärfte Vorschriften ertheilet, die Prediger und Schulbediente zu besserer Beobachtung ihrer Pflichten anzuhalten“ [1]).

XVIII.

General-Superintendent Struensees Virksomhed fortsat. I Gottorp og Husum Provsti samme Forhold som i Flensborg og Bredsted. Struensee er efter 16 Aars Arbeide og 8 Aar efter Reskriptet af 12 April 1768 lige langt fra sit Maal, og udvirker derfor et nyt Reskript af 6 Mai 1777, der indskjærper Forbudet mod i Skolen at bruge nogetsomhelst andet Sprog end Høitydsk; Skolelærere, som overtræde dette Bud, trues med „der schwersten Ahndung.“ J. H. E. Bernstorffs Skoleforordning af 28 Marts 1761. Skolelærer Petersen i Munke-brarup. — Tønder Provsti: Struensee gjør den Jagttagelse, at hvor Kirke- og Skolesproget er dansk, findes der „eine gute Erkenntniß,“ men hvor Gudstjenesten holdes paa Tydsk, er „die Unwissenheit groß.“ Paa dette Onde vil han raade Bod ved at indskjærpe Brugen af det tydske Sprog i Skolerne, og udvirker i dette Øiemed Reskriptet af 17 Dec. 1777. Provst Balthasar Petersens Ytringer om det Uchriste-lige i at prædike Tydsk for Menigheder, som ikke kunne Andet end Dansk. Andreas Peter Bernstorff finder det hensigtsmæssigt, at Bønder-børnene i Nordslesvig, hvor ellers Skolesproget var dansk, faae Under-viisning i Tydsk, for at de, naar de bleve voxne, kunde forstaae de tydske Forordninger. Præsten Fabricius i Humdrup taler det danske Folkesprogs Sag med en saadan Fynd, at Struensee et Øieblik vakler; men Overkonsistoriet paa Gottorp og Provst Balth. Peter-sen bringe ham snart igjen i hans gamle Spor. Struensee døer med næppe halvt forrettet Gjerning. Regjeringens Omhu for at de hollandske Amagerbønder og de tydske Kolonister i Slesvig kunde erholde christelig Opbyggelse i deres Modersmaal.

Om Gottorp og Husum Provsti besidde vi ikke saa udførlige Oplysninger som om de andre vedkommende Dele

---

[1]) Struensees Beretn. af 13 Dec. 1773, Overkonsistoriets Skrivelse af 8 April 1774.

af Slesvig, af den naturlige Grund, at Struensee her selv var Provst og Kirkevisitator og altsaa selv kunde sørge for den tydske Underviisnings Fremme og Overholdelsen af de i dette Øiemed givne Bestemmelser; han kunde her ikke anke over Efterladenhed og Ligegyldighed uden med det Samme at klage over sig selv. I de andre Provstier maatte han derimod henvende sig til det tydske Kancelli for at faae Manglerne afhjulpne; thi hans Myndighed som General-Superintendent strakte sig i Regelen ikke videre end til at føre Tilsyn og indberette; hvad der skulde forandres eller gjøres i Kirke- og Skolevæsenet, maatte, naar vedkommende Amtmand og Provst selv ikke vilde eller kunde træffe de fornødne Foranstaltninger, paalægges disse ved Befalinger fra Overkonsistoriet eller gjennem dette fra tydske Kancelli. Vi vide imidlertid, at Tilstanden i Gottorp Amt i hans Formænds Conradis og Reußes Tid, var den samme som i Flensborg og Tønder Amter, og vi ere heller ikke uden al Oplysning for Struensees egen Tid. I en Beretning fra 1772 omtaler han en Besværing af Præsten i Bøl, „daß einige Knaben, welche nicht zur Schule gekommen und in der Unwissenheit aufgewachsen sind, anderswo zur Konfirmation angenommen wurden." I Beretningen om Visitatsen 1775 siger han at: „sehr viele Eltern in vielen Gemeinen ihre Kinder von der Schule abhalten und sie in der Unwissenheit aufwachsen lassen". Fremdeles: „In sehr vielen Dörfern sind keine Sommerschulen, und die Winterschulen werden nur von Martini bis St. Peter, das ist vom 11 November bis zum 22sten Februar gehalten. Was in diesen 4 Monaten auch gelernet wird, das vergessen die Kinder in den andern 8 Monaten. Wenn gleich die Prediger Catechisationen des Sonntags in den Kirchen halten, so finden sich doch dabey

gemeiniglich sehr wenige Kinder ein". Endvidere: „Es wird mit großem Ernste darauf gesehen, daß fromme und geschickte Schulmeister bestellet werden: aber auch hierin ist ein Mangel und es ist oft schwer, tüchtige subjecta zu finden, weil die mehresten Nebenschulmeister nicht so viel Einnahme haben, als sie zu ihrem ganz nothdürftigen Unterhalten gebrauchen." Fremdeles: „In Tolckschubuy, Kirchspiels Tolck, ist keine Schule, und auch keine Schule in der Nähe, wohin die Eingesessene ihre Kinder senden können. Sie wachsen also ohne Unterricht in der grössesten Unwissenheit auf."

Og i en senere Beretning fra 1781 siger han: „Es finden sich nur wenige von den Nebenschulmeistern bey mir (in den Visitationstagen) ein, weil sie keine Sommerschulen halten, und zu ihrer Versorgung in den Sommermonaten sich als Knechte vermieten oder andere Handarbeiten übernehmen."

Altsaa samme Tilstand i Gottorp som i Tønder og Flensborg Provsti, og Alt omtrent paa samme Fod, som for 40 Aar siden i Conradis og Reußes Dage.

Den udførlige Beretning, som Struensee indgav om sin næste Visitats i Flensborg og Bredsted Amt i Aaret 1776, 8 Aar efter at den „allerheilsamste" Forordning var udkommen, viser os Tilstanden aldeles uforandret, og bestaaer meest i en lang Række af Klager over Skolegangens Slethed, Lærernes Udygtighed og Børnenes Fremmedhed for det tydske Sprog. Vi maae, selv med Fare for at gjentage Et og Andet, som før er sagt, meddele Adskilligt af denne Beretning: Gjentagelsen af Klagerne viser det Uforandrede i Forholdene under Aarenes Fremskriden, og gjør dette anskueligt for Læseren, ligesom Meddelelsen af selve Struensees

Ord nedslaaer enhver Tvivl, som den Mistroiske kunde reise om Skildringens Nøiagtighed.

Struensee bemærker i Almindelighed: „Die alte Gewohnheit, daß die Schulinteressenten ihre Schulmeister als Knechte eigenliebig miethen und selbstgefällig wiederum abschaffen, hat noch nicht aufgehöret, ohngeachtet Seine Königliche Majestät landesväterlich allerweisest zu verfügen geruhet haben [1]), daß die Schulmeister von den Pröbsten auf etwanigen Vorschlag der Prediger bestellet werden sollen. In manchen Schulen sind alle Winter neue Schulmeister und bey Annehmung derselben wird von den Schulinteressenten derjenige erwählet und angenommen, welcher am mindesten fordert. Ich habe bemerket, daß diejenigen, welche sich bey den Kirchenvisitationen bey mir eingefunden haben, mehrentheils junge und ungeübte Leute sind, welche des Sommers mit Handarbeit sich ernähren, und die nöthige Geschicklichkeit zum Informiren nicht haben, auch wol von den Pröbsten nicht examiniret worden sind."

Dette oplyses ved adskillige Exempler og Enkeltheder. Om Sognet Egebæk bemærker han saaledes, at det havde 7 Skoler, men kun faa Børn havde indfundet sig til hans Katechisation, og deres Kundskab i Katechismus var „sehr schlecht"; af alle de 7 Skolemestre havde ikke en eneste mødt, uagtet de ved en Omgangsskrivelse vare blevne underrettede om General-Superintendentens Ønske at see dem og om Tiden, naar han vilde komme; de vare nemlig paa Arbeide. Lignende Bemærkninger om Jørl; de faa Børn, der kom til Gen.-Superintendentens Katechisation vare „so unwissend, daß sie auf die leichtesten Fragen nicht antworten

[1]) Ved Reskript af 28 Marts 1761, som vi strax skulle omtale.

kunnten". I Fjolde er der ikke engang en fast Skolelærer i Kirkebyen. I Hjoldelund er der antaget en ny Degn, som tillige skal overtage Skoleunderviisningen, der hidtil besørgedes ved en Huusmand; der er et Skolehuus ved Kirken, men ingen Bolig for Degnen. Der er to Biskoler, ved hvilke den ene Lærer er 16, den anden 18 Aar gammel, de faae 6 til 7 Mark Lybsk (3 til 4 Rdlr.) om Vinteren og Kosten paa Omgang; „im Sommer müssen sie sich ihr Brod bey den Bauern verdienen". I Nørre-Hagsted det samme Forhold; Degnen nægter endog ligefrem at holde Skole om Sommeren. Om Husby bemærker Struensee: „Bey dem examine fand ich zu meinem größten Betrübniß, daß die Kinder insgesammt große und kleine sehr unwissend waren, die bekanntesten Fragen nicht beantworten konnten und von dem, was sie auswendig gelernt, keinen Begriff noch Verstand hatten."

Hovedanstødsstenen var og blev dog Børnenes Ukyndighed i Høitydsk og den fortsatte Brug af Modersmaalet i Skolerne, idet Lærerne, enten af Nødvendighed, fordi de ikke selv vare istand til at forklare og udvikle Noget paa Høitydsk, eller for at læmpe sig efter Børnene og føie Forældrene, tilsidesatte Reskriptet af 12 April 1768. Skulde man komme videre, maatte denne Befaling gjennemføres og paany alvorlig indskjærpes. Struensee yttrer sig herom paa følgende Maade:

„Seine Königliche Majestät haben die landesväterliche Fürsorge gehabt und allerhöchst anbefohlen, daß mit den Schulkindern in der Sprache geredet werden soll, in welcher der öffentliche Gottesdienst gehalten wird. Diesem Königlichen Befehl wird aller Orten nicht nachgelebet, und es entstehet daher der große Schade, daß die Kinder diejenige

Sprache nicht lernen, in welcher geprediget, gesungen und öffentlich catechisiret wird, zumal in einigen Gemeinen die Eingesessene in ihren Häusern entweder fresisch oder sehr schlecht dänisch sprechen". . . .

„Allerhöchstem Ermessen muß ich es submittiren, ob etwa den Predigern es mit Nachdruck anzubefehlen seyn mögte, mit allem Ernst darüber zu halten, daß in den Gemeinen, wo hochdeutsch gepredigt wird, weder die fresische, noch dänische, noch plattteutsche Sprache in den Schulen gebraucht werden solle" [1]).

Struensees Forestillinger fandt aabne Øren hos de tydskfindede Autoriteter, og som Følge heraf udkom fra Overkonsistoriet et Reskript (6 Mai 1777), der gav de fornødne Befalinger for at afhjælpe de paapegede Onder og strængelig forbød Brugen af Modersmaalet i Skolerne. Visitatoriet i Flensborg Provsti indberettede ogsaa 20 Okt. 1777 til Overkonsistoriet, at Foranstaltninger nu vare trufne for at hæmme de stedfindende Uordener, navnlig var.

„per Publicandum allenthalben öffentlich intimiret worden, daß die Schulmeister **gar nichts anders als Hochdeutsch** mit ihren Kindern in der Schule künftig reden, aller andern Sprachen und Mundarten aber **sich sorgfältigst enthalten sollen**".

At det nævnte Kirke-Visitatorium tog Sagen alvorligt, seer man af de Udtryk, det bruger ved Meddelelsen af Befalingen til de enkelte Sogne. Saaledes hedder det f. Ex. i Meddelelsen til Nørre Hagsted, at, for at det ikke skulde hændes igjen som forrige Gang, da Gen.-Superintendenten var der, at Børnene ikke kunde svare i det Sprog, hvori

[1]) Struensees Beretning 24 Septemb. 1776.

han spurgte dem, efterdi Skolelærerne underviste dem i Folkesproget istedenfor paa Høitydsk: saa bleve ikke blot de tidligere Mandater om Skolesproget gjentagne, „sondern auch bey Vermeidung der schwersten Ahndung in fernern Uebertretungsfall aufs neue eingeschärfet“ [1]).

Foruden den oftomtalte Befaling af 12 April 1768 henviser Struensee ogsaa i sin sidste Beretning til en Forordning af 1761. Det er det kongelige Reskript af 28 Marts 1761, vi ovenfor have nævnt [2]), som J. H. E. Bernstorff, opgivende sin længe nærede Tanke at tilveiebringe „Uniformitet“ mellem Slesvigs og Holsteens Skolevæsen ved at overføre dettes Skolelov paa hiint, havde bevirket udstædt. Det indeholder mange skjønne Bestemmelser: hvor der ingen Skoler var, skulde nye bygges; Skolelærerne skulde ikke længer gaae paa Omgang hos Bønderne for Kost og Huusly, men have saa meget til deres Underhold, at de kunde have egen Arne og selv holde Disk og Dug; de skulde være faste og før deres Ansættelse prøves af Provsterne; og den egenmægtige Antagelse og Afskedigelse fra Beboernes Side skulde være aldeles afskaffet. Men vidste vi det ikke før, at der er stor Forskjel mellem at nedskrive Bestemmelser paa Papiret og føre dem ind i Livet; og at det er meget vanskeligt at gribe omdannende ind i Forhold, der have deres Rod i Folkets nedarvede Sæder og Skikke, Vaner og Fordomme og hele økonomiske Stilling, men at det bliver næsten til en Umulighed at udrette Noget, naar man paa samme Tid giver sig i en Kamp med selve Folkets Natur, med dets Modersmaal og nationale Liv: saa kunde vi her faae det

---

[1]) Nørre Hagsted Kirke-Arkiv.

[2]) Se S. 261—62 Anmk.

at see. Loven havde nu bestaaet i samfulde femten Aar, og hvilke vare dens Frugter? Vi kunne spare os den Uleilighed at sige det. Struensee har selv fortalt det i sin sidste Beretning [1]).

Det vilde have været en Trøst og Opmuntring for Struensee paa hans møisommelige Vei — møisommelig og besværlig, ihvor mange Mandater og Befalinger han fik til sin Understøttelse — dersom han havde vidst, at han i en Deel af Slesvig, som ikke stod under hans kirkelige Tilsyn, havde en trofast Medhjælper om end i en ringe Stilling, som, uden at behøve at anspores af nogen „allerheilsamst“ Forordning eller ved nogen Trusel om „der schwersten Ahndung im Uebertretungsfalle“, arbeidede med Nidkjærhed for

---

[1]) Man kan ogsaa høre, hvad en med det slesvigske Skolevæsens Historie fortrolig Forfatter siger om denne Tid, P. Paulsen i sin Schulstatistik S. 17: „Die sehnlichst gehoffte Beihülfe von Seiten des Staats zur besseren Dotirung der Schulstellen blieb im Ganzen aus, die Unterhaltung des Schulwesens ward den Communen allein überlassen oder aufgebürdet, und es war den Behörden bei dem besten Willen oft unmöglich den traurigen Zustand zu ändern. Der Schulstand war und blieb erbärmlich besoldet und oft kaum vor Hunger geschützt . . . Die Lehrer waren damals in der Regel zurückgekommene Leute, Knechte, Handwerker, welche früher etwas Unterricht genossen, sich zu Martini für den Winter als Schulmeister miethen ließen, und Ostern wieder zum Pfluge oder Spaten, zur Nadel oder Kelle griffen. Zwar mußten sie sich einer Prüfung beim Probsten unterwerfen, allein bei der Dürftigkeit der Interessenten und der schlechten Verfassung der einzelnen Schulstellen, mußte man froh sein, einen Lehrer zu finden, welcher nur einigermaßen lesen, ziemlich fertig schreiben, mit Hülfe eines sogenannten Einschreibebuchs rechnen, die gangbarsten Melodien singen, und den Landescatechismus „abhören“ konnte.“ Nogle Skolebygninger bleve vel efterhaanden opførte; men Skolebygningen er endnu ikke Skolen.

at lære de danske Bønderbørn Høitydsk. Han vilde have kunnet lyse som et Exempel for de uvillige Præster og alle de gjenstridige Skolelærere. Det var Degn og Skolelærer Petersen i Munkebrarup i Hertugen af Glücksborgs Besiddelser. Han havde i 20 Aar været Lakai hos Hertugen og arbeidede i sit Herskabs Aand, hvilket han baade skyldte sit Embede og sin Sprogfærdighed, troligen for det tydske Sprogs Udbredelse. Han arbeidede i Stilhed i sin lille Kreds, men undlod dog ikke at drage Omsorg for, at Efterverdenen ikke skulde blive uvidende om hans Fortjenester. Han gjorde sig en Bog og optegnede deri, foruden andre Omstændigheder i hans Liv og Embedsvirksomhed [1]), ogsaa følgende:

„Die Schule var ungefähr 50 Kinder stark, sie könten aber kein deutsches Wort verstehen oder sprechen. Die Leichen wurden um der Kirche gesungen von dem Prediger und Küster, welches bey schlechter Witterung sehr schwer war; ich nahm also eine kleine Schule davor, und die Kinder lernten immer beßer Deutsch sprechen, so daß die Eltern

---

[1]) Saasom: „Im Jahre 1773 den 7ten Februari auf Lichtmißen Tag bin ich hier als Organist, Küster und Schul=Meister bey dieser Munckbrarupper Christlichen Kirche eingesetzt, und habe zugleich auf demselben Tag mein erstes Opfer empfangen, und dabey die Gnade gehabt, weil ich als Cammerlaquai 20 Jahre bey dem Glücksburgischen Hofe gedient hatte, daß die Herrschafften bey meiner Intrudicirung gegenwärtig waren, wie auch meine gute Freunde, welche alle mit opferten. Und weil ich dieses Buch nicht allein für mich, sondern auch für meine Nachkommende gemacht habe, so will ich mein erstes Opfer hier pünctlich her setzen; denn dieses Buch soll bey dem Dienste bleiben, damit meine Nachkommende sehen können, wie zu der Zeit die Einkünfte gewesen sind, und was vor Mühe ich gehabt habe, die eingerißene Unordnung zu dempfen". (Bogen findes endnu ved Embedet).

es wieder von den Kindern lernten, und etliche Jahren sprachen sie fast alle Deutsch [1]).

I **Tønder** Amt havde Struensee været ligesaa ofte som i de andre hans Tilsyn undergivne Provstier, og vi have allerede seet, hvilke Yttringer af Misfornøielse Forholdene her afnødte ham. Saaledes udtaler han sig ogsaa senere, f. Ex. 1768: „Die Schulen werden von den Kindern sehr unfleissig besuchet"; 1771: „nicht selten ist es geschehen, daß ich mit vieler Befremdung wahrgenommen, wie hie und da die heilsamsten Vorschriften gänzlich aus den Augen gesetzet werden". Endvidere: „Pastor und Schulmeister klagten, daß die Kinder nicht zur Schule geschickt würden. Und diese Klage habe ich an vielen Orten hören müssen. Die Königlichen Allerhöchsten Befehle, wie diesen Unordnungen abgeholfen werden soll, sind vorhanden, es kommt also nur darauf an, daß darüber gehalten werde." — Bestandig disse Forordninger, som man ikke vilde lyde! — Det er imidlertid først fra Aaret 1777 og den følgende Tid, at vi faae udførligere Oplysninger om Forholdene i Tønder Amt, fordi Struensee nu stødte paa adskillige Mænd, hvis Sprog-Iver var lunken at kalde i Sammenligning med hans, og som endog gjorde Indvendinger imod den hensynsløse Hæftighed, hvormed der arbeidedes paa Modersmaalets Fortrængelse ved Hjælp af Høitydsken.

Efter sin Visitats i Aaret 1777 fandt han sig foranlediget til i sin Indberetning at gjøre følgende Bemærkninger om de sproglige Forhold i Tønder Provsti:

---

[1]) Det er imidlertid ikke gaaet bedre i Munkebrarup end i Nørre-Hagsted; thi skjøndt der her er talt Tydsk „vom Anfange der christlichen Religion", og hist siden 1773, saa er Dansk dog endnu den Dag i Dag Modersmaalet i disse Sogne.

„Bey den Examinibus habe ich deutlich bemerket, wie der Unterricht in den Schulen und auch in den Kirchen beschaffen sey. **An den mehrsten Orten, wo in dänischer Sprache geprediget und die Jugend unterwiesen wird, traf ich eine gute Erkenntniß an.** In einigen Gemeinen aber, wo der Gottesdienst in **teutscher** Sprache geschiehet, **war die Unwissenheit groß.** Hievon ist wol dieses mit eine Ursache, daß die Einwohner unter einander dänisch, und an den Seeküsten in Wiedingharde fresisch reden. Es ist zwar der allerernstlichste Königliche Befehl, daß überall die Schuljugend in der Sprache unterrichtet werden solle, in welcher geprediget wird. Allein es wird diesem Allerheilsamsten Befehl aller Orten nicht nachgelebet. **Dahero in solchen Orten, wo teutsch gepredigt wird, und die Eingepfarreten Dänisch oder Fresisch unter einander reden, die Kinder weder die Worte noch die Sachen verstehen lernen,** welche bis zu ihrer Confirmation keine andere als die dänische oder fresische Sprache hören. Ich habe nicht verabsäumet den Predigern und Schullehrern es alles Ernstes einzuschärfen, daß in den Schulen keine andere Sprache geredet werden soll, als in welcher der öffentliche Gottesdienst gehalten wird. Insonderheit habe ich bemerket, daß geringe Personen weiblichen Geschlechts der teutschen Sprache gar nicht mächtig sind. An einigen Orten habe ich Gelegenheit gehabt, wegen besonderer Angelegenheiten mit ihnen zu reden; **aber sie haben sich weder Teutsch gegen mich ausdrücken, noch auch mich verstehen können, wenn ich Teutsch mit ihnen reden wollte.** Nichts desto weniger hören diese Personen Teutsch predigen, sie singen teutsche Gesänge, und auch ihre Beichtformel sagen sie in teutscher Sprache her".

Dersom Nogen havde villet vise det Fordærvelige i Brugen af høitydsk Kirke- og Skolesprog i Menigheder, hvis Modersmaal var dansk og frisisk, og det Nødvendige i at vende tilbage i Kirke og Skole til Folkesproget, kunde han ikke gjøre det paa en mere klar og overbevisende Maade end ved Struensees nysanførte Skildring af Forholdene: men Struensee gjør det for at begrunde sin Klage over Tilsidesættelse af Reskriptet af 12 April 1768, og for at bevirke en ny Indskjærpelse af dette. Han siger selv, hvor Kirke- og Skolesproget er dansk, har Ungdommen gode Kundskaber, og hvor det er tydsk, er Uvidenheden stor; han siger, at Børnene forstaae hverken Ordene eller Meningen af det, der læres dem, og at Unge og Gamle høre tydsk Prædiken, synge tydske Psalmer og skrifte paa Tydsk, uden at forstaae et tydsk Ord: hans Blindhed maa have været meget stor, naar han ikke kunde see, hvad der var at gjøre, og hvad der var hans Pligt; men det var ikke Synet, der fattedes Struensee og hans mange tydske Medhjælpere i Bestyrelsens høiere og lavere Kredse: det var Villien.

Det er værd endnu engang ved Siden af denne Struensees Skildring fra 1777 at stille Falcks og hans store slesvig-holsteenske Echos Forsikkring om, at i 200 Aar har Høitydsk været brugt i Kirke og Skole i disse Egne, og „während dieser Zeit hat das Volk nur deutsche Bücher gelesen (!) und nur deutsche Lieder gesungen! **Alles was geistig (!) bildet, ist also dem Volke in deutscher Sprache überliefert worden**“! Man seer nu Betydningen af slig en Tale.

Som sædvanlig, naar Struensee klagede, kom Overkonsistoriet ham til Hjælp med et Reskript. Under 17 Dec. 1777 udgik et Reskript til Visitatoriet, hvori der siges:

Da die Vorschrift des Rescripts vom 12 April 1768 „nicht ohne Grund abgegeben worden, indem man von Leuten, die kein Deutsch können, folglich von der Predigt weder die Sache noch die Worte verstehen, die Kirchenlieder in einer ihnen unbekannten Sprache absingen, und ihre Beichtformeln, ohne sie zu verstehen, hersagen, wenige oder fast gar keine Kenntnisse der Religions Wahrheiten erwarten kann, so wollen Wir hiedurch, daß ihr die Schulmeister und Prediger in gedachten Gemeinen ernstlich anhaltet, daß die Jugend in der deutschen Sprache gehörig unterrichtet werde".

Dette Reskript indbefattede imidlertid i sig tillige en nærgaaende Bebreidelse til Kirkevisitatoriet i Tønder, som ikke bedre havde røgtet sit Kald og vaaget over, at den tydske Skoleundervisning gjennemførtes. Dette kunde det ene Medlem af Visitatoriet [1]), Provst **Balthasar Petersen**, bekjendt som udmærket Skolemand og Stifter af det tydske Seminarium i Tønder, ikke finde sig i. Ligesom vi tidligere have seet Provst Lundius og Amtmand Holstein i Flensborg ved en lignende Leilighed bevæges til at give Sandheden Æren, saaledes kom ogsaa Provst Petersen nu frem med den tørre Sandhed og udtalte sin Mening baade om de ældre og nyere Fortydsknings-Bestræbelser. Hans Vidnesbyrd veier saa meget mere, som han iøvrigt var en grundtydsk Mand og viste sig som saadan ved forskjellige Leiligheder, baade tidligere og senere. Han siger:

„Es ist allerdings ein Hindernis an der Erkentnis Gottes, daß in so vielen Gemeinen, **wo eitel Dänisch** ge-

---

[1]) Amtmand Bielke var ikke enig med Provst Petersen, hvorfor denne særskilt indgav sin Erklæring, og først efter Affendelsen lod Amtmanden det vide. Amtmandens Erklæring indeholder iøvrigt intet om Sprogforholdene.

redet wird, und die Kinder nichts als Dänisch hören, der Gottes Dienst in deutscher Sprache gehalten wird. Die Fürstliche Landes-Regierung [1]) achtete dieses Herzogthum als eine deutsche Provintz, und daraus machten die Prediger einen Misbrauch, die Superintendenten waren alle deutsch und zum theil die Pröpste, und folglich unvermögend das Erkentnis der religion bey der Jugend und dem gemeinen Mann zu untersuchen; und dieses hatte auf die Prediger den starken Einfluß, daß sie Deutsch zu predigen anhuben und dadurch viel Unfal anrichteten. daher sowohl der Gottes Dienst, die Predigt und die Schul-Lehre deutsch geworden, dergestalt daß ich keine Gemeine weiß, wo die Schule dänisch und der Cantzel Vortrag blos deutsch wäre".

Han gjør derefter opmærksom paa, at der endnu i den sidste Tid, under den kongelige danske Regjering, findes Præster, der bære sig ad som hine under det gottorpske Regimente, idet de forvandle det danske Kirke- eller Skolesprog til Tydsk; dette beder han Kongen forbyde:

„Würden des Königes Majestät Allerhöchst gefallen zu befehlen, daß kein Prediger sich unterfangen sollte, den Gottes Dienst oder die Schule in eine andere zu verwandeln, als worin solche bey seines Antecessoris Zeit war, so würde es einer solchen Gemeine und ihrer Jugend nützlich seyn; denn die Schule wird zum Schaden der Gemeine hie und her deutsch, wo Dänisch allgemein geredet und in dieser Sprache bisher geprediget worden. Es solte also Schule und Cantzel nach Ewer Königlichen Majestät allerhöchsten

---

[1]) Tønder Amt hørte med til den fyrstelige eller gottorpske Deel af Slesvig. Vi have ovenfor S. 136 anført hans Vidnesbyrd om den gottorpske Regjerings Stræben efter at fortydske Slesvig, men gjentage det her i Forbindelse med hans andre Yttringer.

und gerechten Willen harmoniren, denen Predigern aber ernstlich untersaget werden, darin eigenmächtig eine Aenderung zu unternehmen" [1]).

Saameget udrettede dog Provst Balth. Petersen, at der den 10 Nov. 1778 udkom et Reskript til Kirkevisitatorerne, hvori det paalagdes dem: „gedachten Predigern alle dergleichen eigenbeliebige Veränderungen ausdrücklich und ernstlich zu untersagen, auch bey etwa bemerktem Ungehorsam anhero zu berichten" [2]).

Det er tydeligt, at Struensees sidste Beskrivelse over de sørgelige Følger, som Befolkningens Mangel paa Færdighed i Tydsk førte med sig, havde gjort et dybt Indtryk paa det tydske Kancelli, saa dybt og stærkt, at den Tanke opstod, om det ikke var rigtigt at træffe Foranstaltninger til, at Bønder-

---

[1]) Struensees Beretning er af 31 Oktob. 1777; Provst Petersens Erklæring af 14 Marts 1778.

[2]) Det tydske Kancelli fik imidlertid snart Skrupler over Reskriptet af 10 Nov. 1778. Det tænkte sig Muligheden af, at det kunde forstaaes som rettet mod saadanne Forandringer i Skolesproget, som de nuværende Præster havde gjort i Overeensstemmelse med Reskriptet af 12 April 1768, og at man altsaa maaskee kunde falde paa igjen at indføre dansk og frisisk Skolesprog i Sogne, hvor Prædikenen var tydsk, og Skolesproget derfor ifølge Reskr. af 12 April ogsaa skulde være tydsk. For at forebygge slig Misforstaaelse udkom et Reskript af 2 Marts 1779, som erklærede, at der ved den tidligere Befaling kun var sigtet til saadanne Forandringer, som strede mod Reskr. af 12 April 1768; kun slige Forandringer i Skolesproget, gjorte af de nuværende Præster, skulde Visitatoriet, efter at have undersøgt Sagen, igjen ophæve. Af dette Reskript fulgte, at alle de Sogne, hvor Prædikenen var tydsk, selv om den var bleven det efter 1768, ikke blot skulde beholde tydsk Prædiken, men ogsaa have tydsk Skolesprog; derimod tilbagevistes de af Provst Petersen paaankede Forsøg paa at indføre tydsk Skolesprog i Sogne, hvor Prædikenen var dansk.

børnene ogsaa i de Egne, hvor Kirke- og Skolesproget var danſk, og altid havde været danſk, kunde faae Underviisning i dette vigtige Sprog. Det var at drage den rette Omſorg for Befolkningens Tarv; thi var Savnet af Kundſkab i Tydſk en Ulykke for Almuen — og at det var ſaa, fremgik klart af Struenſees ſidſte Beretning — ſaa var det en Velgjerning mod den, naar man ſørgede for allevegne at ſkaffe den Adgang til ſlig Kundſkabs Erhvervelſe. Var denne Kundſkab i de nordlige Egne end for Øieblikket ikke nødvendig med Henſyn til Kirken og Skolen, hvor Sproget var danſk, ſaa var der dog mange andre Forhold, hvori den kunde være til ſærdeles Gavn for Bønderne. Slutningen af den Skrivelſe, hvori Overkonſiſtoriets Betænkning om denne Sag udbades, er ſaa lydende:

„Uebrigens erbittet man ſich darüber eine gefällige Nachricht:

Ob nicht an den Orten, wo der Gottesdienſt in däniſcher Sprache gehalten wird, mithin auch der Schulunterricht in derſelben Sprache geſchiehet, den Kindern nebenher ſo viel Deutſch beygebracht werden müße, daß ſie die in dieſer Sprache ausgehende Verordnungen verſtehen können?

Königliche deutſche Kanzeley zu Copenhagen den 20ſten Febr. 1779".

Det gjør os ondt at maatte ſige det, at under denne Skrivelſe ſtaaer **Andreas Peter Bernſtorffs**, den yngre Bernſtorffs Navn, en Mand, ſom enhver Danſk helſt vilde omfatte med Høiagtelſe og Kjærlighed. Men vi kunne af Henſyn til A. P. Bernſtorffs ſtore Fortjeneſter ikke lukke Øinene for, at han (og endnu mere hans Farbroder J. H. E. Bernſtorff, hvis ſkadelige Indflydelſe i denne Henſeende ikke engang opveies ved lignende ſtore Fortjeneſter

i andre Retninger som Brodersønnens) i Styrelsen af Slesvig fulgte de Indskydelser, der efter hans tydske Byrd og Dannelse maatte være ham naturlige [1]).

Inden Overkonsistoriet svarede, indhentede det Visitatoriets Betænkning. Dette erklærede, at eftersom hele den civile Bestyrelse var paa Tydsk og alle Forordninger udkom i dette Sprog, saa

„würde es allerdings zu wünschen seyn, daß selbst an den Orten, wo der Gottesdienst in dänischer Sprache gehalten wird, mithin auch der Schul-Unterricht in derselben

---

[1]) Andreas Peter Bernstorffs Tanke var iøvrigt ikke aldeles original. Overkonsistoriet paa Gottorp og Liflænderen Conradi havde havt en lignende. Under Forhandlingerne om Tilstædeligheden af den Bestemmelse i Hertug Frederik af Glücksborgs Kirkeforordning af 1735 § 12, at Bønderbørnene i Sundeved skulde have Underviisning i Tydsk, erklærer Overkonsistoriet i en Betænkning til Christian den Sjette af 25 Juli 1739, at en saadan „Verfügung" vilde være „heilsam und erspriesslich", efter som „viele geistreiche und zu Erbauung beyträgende Bücher in der deutschen Sprache geschrieben seynd und noch täglich in offentlichen Druck gegeben werden", hvilke Bønderne vilde blive istand til at læse; ligesom Færdighed i Tydsk ogsaa vilde være dem til særdeles Nytte „wegen ihres mit denen Benachbarten habenden Commercii und Umbgangs, auch zu Handen kommenden Rechts Processe". Den eneste Betænkelighed Overkonsistoriet havde, var, at Hertugen af Augustenborg og Greven af Reventlow paa deres Undersaatters Vegne havde protesteret mod denne Bestemmelse (se ovenfor S. 192—96 og S. 243—44), deres Samtykke maatte man derfor først have, eller Kongen kunde give det i deres Sted som supremus Dominus. General-Superintendent Conradi anbefalede denne Paragraf i Hertugen af Glücksborgs Kirkeforordning til kongelig Stadfæstelse i sin Betænkning af 23 Dec. 1739 bl. A. ved den Bemærkning, at det vilde være til Gavn for den danske Ungdom at lære to Sprog, „umb wenn sie bey mehreren Jahren an teutsche Oerter kommt, den Gottesdienst mit Nutzen beywohnen zu können." (Slesv. Min. Arkiv).

Sprache geschiehet, dennoch denen Kindern männlichen und weiblichen Geschlechts (besonders wenn diese Witwen werden) nebenher so viel Deutsch beygebracht würde, daß sie die in dieser Sprache ausgehende Verordnungen verstehen könnten".

Dog var der rigtignok en Vanskelighed, som Visitatoriet antydede og tillige viste Udvei til at komme ud over, nemlig, at Skolelærerne, som skulde undervise Børnene i Tydsk, ikke kunde Tydsk:

„Wenn inzwischen ein Theil der gegenwärtig in Officio stehenden Schulmeisters hiezu unvermögend, indem sie selbst der deutschen Sprache nicht so mächtig, so submittiren wir es allerunterthänigst zur höhern Beurtheilung, ob bey künftiger Besetzung derer Schul-Bedienungen nicht dahin zu sehen, daß die zu wählende Subjecte in beyden Sprachen hinreichend kundig" [1]).

Overkonsistoriet fandt dog dette for galt. Det holdt sig til Vanskeligheden, der laae i Skolelærernes Mangel paa Sprogfærdighed, og fraraadte derfor Forslaget. Det siger: „Wollte man dies (Visitatoriets Forslag) für die Zukunft zur Regel machen, so dürfte es bald an tüchtigen Subjectis zu den Kirchspiels-Schul-Bedienungen fehlen, Neben-Schulmeister aber überall nicht mehr zu finden seyn." Det tilraader derfor at lade det blive „auf dem bisherigen Fuß, und einem jeden die Willkühr lassen, je nach dem er es für sich mehr oder weniger vortheilhaft zu seyn glaubet, sich mit der teutschen Sprache bekannt zu machen" [2]).

---

[1]) Denne Betænkning er, som man seer af Haandskriften, affattet af Amtmand Bielke, men den er tillige undertegnet af Provst Balth. Petersen.

[2]) Visitatoriets Betænkning er af 16 Marts 1779, Overkonsistoriets Erklæring af 30 Marts 1779.

A. P. Bernstorff opgav nu denne Tanke, og saaledes faldt dette Fortydskningsforsøg for denne Gang; men det var dog ikke bedre begravet, end at vi i vore Dage have seet det staae op igjen, og virkelig trænge igjennem.

Struensees Visitats i Tønder Amt i Aaret 1780 var en af de mærkeligste, han nogensinde holdt, mærkelig baade for den Oplysning, den giver om ham selv personlig og om hans Embedsfæller i den høiere Bestyrelse af det slesvigske Kirke- og Skolevæsen, og fordi den kaster et Lys paa de slesvigske Sprogtilstande saa klart og fuldt som næppe nogensinde før.

Da Struensee paa denne Visitats kom til de Egne, hvor det tydske Sprog lød i Kirken og skulde lyde i Skolen, uagtet Folket ikke talte andet end Dansk, traadte denne besynderlige og modsigende Tilstand atter frem for ham, og han yttrer paany sin Forundring, ikke over, at Gudstjenesten holdtes paa Tydsk, men over, at Folket overalt talte Dansk og ikke kunde Tydsk. Han udtaler ogsaa sin Paaskjønnelse af, at Regjeringen havde taget Hensyn til de Bemærkninger, han havde fremført om denne Sag i sin forrige Beretning fra Aaret 1777, og ved Reskriptet af 17 Dec. 1777 indskjærpet den strænge Gjennemførelse af tydsk Skolesprog, overalt hvor der prædikedes Tydsk. Der var imidlertid flere Præster, som, omendskjøndt de i deres Embedsførelse maatte adlyde de strænge Befalinger, Struensee udvirkede hos Overkonsistoriet og tydske Kancelli, dog tænkte heelt anderledes om denne Sag end General-Superintendenten. Dette var navnlig Tilfældet med Præsterne i Humdrup, Ubjerg og Aventoft, og maaskee med flere. Ved Struensees Besøg i disse Sogne bragtes Sagen paa Bane i Samtaler, og Præsten i Humdrup, A. G. Fabricius, viste sig især

som en afgjort Modstander af de Anskuelser om Sprogforholdene, som General-Superintendenten hidtil havde hyldet og fulgt. For om muligt at overbevise Struensee, opsatte han sine Tanker skriftlig og leverede Struensee en udførlig Fremstilling af hele Forholdet, saaledes som han betragtede det. Dette mærkværdige Aktstykke lyder saaledes:

„Unter die gottesdienstliche Mängel hiesiger Gegenden dürfte man wol billig den Gebrauch der deutschen Sprache zählen. Darinnen geschehen alle actus ministeriales, darinnen wird die Jugend unterrichtet, auch bey dem öffentlichen Gottesdienst gesungen und geprediget, ausser daß etwa hie oder da eine dänische Predigt dann und wann mitunter gehalten werden mögte. Die Einwohner reden durchgängig Dänisch, und man muß sich mit einem jeden bey allen Vorfällen in dieser Sprache unterhalten. Es giebt zwar etliche wenige, die Deutsch reden und vielleicht mehrere, die etwas davon verstehen, allein das findet sich gleichfalls in den benachbarten Gemeinen, wo gleichwol die dänische Sprache die Gottesdienstliche ist. Ich habe es in so vielen Jahren genugsam erfahren [1]), daß die meisten Alten und Jungen vom Deutschen wenig oder nichts begreiffen. Die Kinder lernen den Catechismus und dessen Erklärung Deutsch. Der hiesige Küster redet in der Schule Deutsch, ohne jemals von einem Kinde eine Antwort in dieser Sprache zu haben; es mögte sich denn ein ausnehmend Genie in dem Theil auszeichnen. Der größte Theil der Catechumenen bleibet aus diesem Grunde hier ziemlich unwissend, und sie kommen

---

[1]) Fabricius havde den Gang været Præst i Humbrup i 23 Aar; han kom dertil 1757, se Jensen, Kirchl. Statistik, S. 476.

selten weiter, als daß sie mit Ja und Nein antworten: weil sie sich im Deutschen weder ausdrücken können noch wollen, obgleich man viele Zeit damit verbringet, sie aus dem Deutschen ins Dänische übersezen zu lassen. Dahero muß man sich bey der Cura speciali, bey Beichthandlungen und bey dem Umgang mit Kindern durchgängig der dänischen Sprache bedienen, wenn man verständlich seyn und Vertrauen erwecken will. Und wenn man auch mehrmalen oder allezeit Dänisch predigte, so wäre solches ein gewisses Mittel der Gemeine das deutsche Rituale und den deutschen Gesang allmählich mehr unverständlich zu machen. Die benachbarten Pastores zu Aventoft und Ubarg, mit deren Gemeinen es in diesem Fall eine gleiche Beschaffenheit wie mit der hiesigen hat, denken und wünschen in dem Theil mit mir einerley, und erklärten sich bey der General-Kirchenvisitation in Aventoft mit mir einstimmig, daß der Gottesdienst und Religionsunterricht in der dänischen Sprache am gemeinnüzigsten wäre. Eben dieses läßt sich von den sämtlichen Gemeinen hiesiger Karrharde, wenn man Leck, Enge und Stedesand ausnimmt, behaupten, wo überall die dänische Sprache im gemeinen Leben die herrschende ist, und man sich darin durchgängig mit seinen Zuhörern unterhalten muß. Eine solche Veränderung im Rituali, in dem Gesang und in dem Unterricht der Jugend, was die Sprache anlanget, mögte jezt um so viel leichter und ohne ausserordentliche Kosten stattfinden können, da ohnedem die Einführung neuer deutscher Gesang- und Lehr-Bücher nahe zu seyn scheinet. Manche meiner Zuhörer und der Eingepfarreten in den erwähnten Kirchspielen sind davon überzeugt und sehnen sich darnach. Wiewol es auch an solchen nicht fehlen würde, welche aus einem blinden Festhalten an der alten Weise sich dagegen

empören mögten. Allein wenn ich gleich lieber Deutsch als Dänisch rede, so machen doch die wichtigen Vortheile einer leichteren und gründlicheren Unterweisung der Jugend, und eines richtigen Begriffs von den Predigten, also eine mehrere Aufheiterung des hiesigen Publici in der Religion, die auch in den bürgerlichen Wohlstand so vielen Einfluß hat, daß ich meinen Zuhöreren diese zweckmäßige Veränderung und mir die Erleichterung in einer nüzlicheren Führung meines Amtes gerne wünschte. Wenigstens wäre es gut, wenn auf einmal nicht alles zu erhalten wäre, daß beyde Sprachen, was das Rituale, das Singen und den Kinderunterricht anlanget, hier eingeführet würden, da man denn nach und nach ohne vielen Widerwillen den Uebergang von der deutschen zu der dänischen Sprache würde machen können.

Bey der General-Kirchenvisitation zum Humtrup d. 3ten Sept. 1780.

Fabricius."

Saaledes lyder denne simple, klare, usminkede og overbevisende Fremstilling af Forholdene som de i Sandhed vare, og af Nødvendigheden af at vende om fra den Vei, man hidtil havde fulgt. Denne slesvigske Præst er bleven den første kraftige og bestemte Talsmand for den Retning, som vel endnu var langt fra at trænge igjennem, men som dog eengang skulde seire, den nemlig, at den brudte Eenhed i Folkelivet burde hæves derved; at Folkets Sprog igjen førtes ind i Kirke og Skole, og hvad deraf maatte blive en Følge, ogsaa i Retten og den offentlige Styrelse. Sandheden er hos ham ikke fremdreven ved nogen Ærgrelse over en modtagen Irettesættelse for Forsømmelse af pligtskyldig Efterlevelse af Regjeringens Befalinger, ligesaalidet som den er fremkaldt ved nogen særlig Interesse for det danske

Sprog, thi han selv „taler hellere Tydsk end Dansk". Men det er et Vidnesbyrd aflagt i Sandhedens Interesse af en tydskdannet slesvigsk Præst, som havde en Følelse af, hvad han skyldte den Menighed, hvis aandelige Tarv Gud havde betroet til hans Omsorg, og som agtede det høiere at arbeide for Guds Riges Ære end for det tydske Sprogs Forherligelse. Denne Samvittighedsfuldhed havde han formodentlig lært i det faderlige Huus, thi han var en Søn af Præsten **Lars Fabricius** i Medelby, om hvem vi vide [1]), at han, heri forskjellig fra Præsterne i de omliggende Sogne, bestandig prædikede Dansk, og ikke Tydsk, for sin danske Menighed. De tvende andre Præster, som havde erklæret sig enige med A. G. Fabricius, vare **Christian Ambders** i Ubjerg [2]) og **Asmus Petersen** i Aventoft.

Er denne Erklæring af Præsten Fabricius mærkelig i sig selv, saa er den det ikke mindre ved den Virkning, den gjorde paa General-Superintendent Struensee. Han havde nu i 20 Aar, siden 1760, jævnligen besøgt Tønder Provsti, i Regelen hvert tredie Aar, og reist fra Sogn til Sogn; han havde atter og atter seet og tænkt over Forholdene. Man skulde synes, at Sandheden maatte tale ud af selve Forholdene med en stærkere Røst, end noget Menneske kunde gjøre, og sige ham, hvad det ene rigtige var, som burde gjøres. Men han var dog aldrig kommen videre end til den Slutning, at Folket maatte lære Tydsk, og Moders-

---

[1]) Se ovenfor S. 239. Ifølge Sagnet, som lever paa Stedet, skal Lars Fabricius i Medelby endog have konfirmeret paa Dansk.

[2]) Han var uden Tvivl en Broder til Andreas Ambders i Sønder-Lygum, og i saa Fald en Friser, født paa Silb, se Jensen, Kirchl. Statistik, S. 379. 473.

maalet maatte fortrænges, og dette skulde skee ved at indføre Tydsk i Skolen; undveg man, gjorde man Modstand, saa skulde Værket drives igjennem ved den ene Regjerings-Befaling strængere end den anden. Men da en Anden fremsatte for ham en heel modsat Betragtningsmaade, saa virkede det. Fabricius's klare, og i al sin Simpelhed dog saa syndige og veltalende Fremstilling, og vel ogsaa den lette praktiske Vei, han viste til at gjennemføre Forandringen paa, slog Struensee. Han blev usikker, vaklede og famlede, og han begyndte at faae en Fornemmelse af, at her maaskee i mange Aar var begaaet en stor Synd og Uret mod et forsvarsløst Folk. Han slog heelt om, og besluttede at indsende selve Fabricius's Forestilling til Kongen, ledsaget af sin Anbefaling. Han yttrer herom:

„Es hat der Pastor Fabricius in Humptrup mir einen ausführlichen Aufsatz eingehändiget, und es wird mir erlaubet seyn denselben allertiefserniedrigst zu wiederholen, auch Königlichen Allerhöchsten Entschließung allersubmissest anheim zu geben, was hierin zum Heil der Unterthanen Landesväterlich zu resolviren seyn mögte“.

Efter derpaa at have meddeelt Fabricius's Andragende, tilføier han endnu bestemtere:

„Diese Vorstellung des Pastoris Fabricius finde ich an meinem Theil gegründet, und es sind mehrere Gemeinen besonders im Amte Tondern, auch einige im Amte Flensburg, welche unter sich beständig Dänisch reden, und die Kinder von Jugend auf bey ihren Eltern und in ihren Häusern keine andere als die dänische Sprache hören, dahero es den Eingesessenen durchgehends schwer, ja unmöglich ist eine Predigt und einen Vortrag in deutscher Sprache zu ver-

stehen. Es ist leicht zu erachten, daß dieses die Ursache grosser Unwissenheit in solchen Gemeinen sey".

Nu skulde de forskjellige Embeds-Myndigheders Betænkning indhentes. Det var vel ikke noget godt Varsel for Sagen, i alt Fald særdeles paafaldende, at det gik saa overmaade langsomt med disse Erklæringers Afgivelse. Struensees Beretning var indsendt den 7 Dec. 1780, men det tønderske Visitatorium, som blev adspurgt 2 Febr. 1781, brugte over halvandet Aar for at blive færdigt med sit Svar; det afgaves først 17 Sept. 1782. Svaret er ikke mindre mærkværdigt end Tiden lang, som brugtes til dets Affattelse. Det er saalydende:

„Was nun die uns zur Berichtserstattung communicirte Puncte anbetrifft, ermangeln wir nicht hiedurch allerunterthänigst anzuzeigen, wie

quoad Passum I, 1) **Die deutsche Sprache ohnfehlbar (!) die herrschende Sprache in Karrharde sey!**

2) dann und wann zum Gefallen der Dienstboten, welche größesten Theils aus den nordlichen Gegenden sind, eine dänische Rede gehalten wird;

3) verlangen die Baurn durchgehends in den Schulen deutsch, damit ihre Kinder in den Städten und sonst in der Fremde können befördert werden; welcherhalben

4) eine gänzliche Veränderung des Ritualis ins Dänische unsers allerunterthänigsten Erachtens nicht rathsam".

Blandt de mange mærkelige Exempler paa, hvor liden Samvittighed Slesvigs tydske Embedsmænd gjøre sig af at lege med Sandheden i Erklæringer, som de paa Embedsvegne afgive, saa snart Spørgsmaalet er om Dansk og Tydsk, er denne Erklæring af det tønderske Visitatorium ikke den mindst mærkelige. Vi have General - Superintendent

Struensees tidt og ofte, paa egen gjentagen Erfaring grundede, i de bestemteste Udtryk givne Vidnesbyrd, vi have Præsten Fabricius's og hans Embedsbrødres Erklæring, hvis Sanddruhed Ingen vil kunne mistænke paa nogen Maade, vi have General-Superintendent Reußes og mange andres tidligere anførte Vidnesbyrd for os, at Menighedernes Sprog i Kjærherred Tønder Amt var dansk, ja vi kunne med vore egne Øren overbevise os om, at disse Menigheders Sprog den Dag i Dag er dansk — og Tydskerne have vel sørget for, at det i Mellemtiden fra 1780 til 1850 ikke er blevet mere dansk — men alligevel siger Visitatoriet: „**Die deutsche Sprache ist ohnfehlbar die herrschende Sprache in Karrharde**". Og hvad den anden Forsikkring angaaer, at Bønderne „**durchgehends**" vilde have tydsk Sprog i Skolen, da er det, naar det saaledes fremsættes, ikke bedre fat med den. Hele Struensees Virksomhed er et Beviis paa det Modsatte; hans bittre Klager over, at han trods al sin Anstrængelse og trods de strænge Straffetrusler og gjentagne Regjeringsbefalinger ikke kunde faae Tydsk indført i Skolen, at Lærerne vedbleve at tale Dansk og Frisisk, at Befolkningen antog Lærere, som ikke kunde Tydsk, vise, at det ikke er saa. Paastanden faaer sin rette Begrændsning ved Fabricius's Erklæring, at der vel ikke vilde fattes paa dem, som „aus einem blinden Festhalten an der alten Weise" vilde modsætte sig Forandringen; men, siger han: „Manche meiner Zuhörer und die Eingepfarreten in den erwähnten Kirchspielen sind davon (von dem Nutzen einer Veränderung) überzeugt, **und sehnen sich darnach**".

Denne Erklæring afgaves af de to Embedsmænd Amtmand Bielke og Provst Balthasar Petersen. Sidstnævnte er den samme Mand, som for et Par Aar siden om de selv samme

Menigheder (thi i de nordligere Dele af Tønder Amt var Kirke- og Skolesproget overalt dansk) erklærede:

„Es ist allerdings ein Hindernis an der Erkentnis Gottes, daß in so vielen Gemeinen, wo eitel Dänisch geredet wird, und die Kinder nichts als Dänisch hören, der Gottes Dienst in deutscher Sprache gehalten wird" — ligesom han den Gang med stor Bitterhed yttrede sig om ældre og nyere Fortydskningsforsøg og advarede mod deres Fortsættelse [1]).

Men den Gang var det Vreden over en Irettesættelse fra Regjeringen, der drev ham til at sige det, som sandt var. Ved alle andre Leiligheder, baade tidligere og senere, følger han sit tydske Sinds Indskydelser, saaledes da han 1753 [2]) imod Sandheden og imod General-Superintendent Reußes Erfaring paastod, at de baade talede og forstode Tydsk ikke mindre end Dansk i Humdrup (Fabricius's Sogn!!), Sønder-Lygum og Brarup; saaledes 1779, da han med Amtmand Bielke tilraadede, at der endog i de Egne, hvor Kirke- og Skolesproget var dansk, skulde indføres Underviisning i Tydsk; saaledes ogsaa nu, da han forsikkrer: „die deutsche Sprache ist ohnfehlbar die herrschende Sprache in Karrharde", medens han fire Aar tidligere vidste og vidnede, at i disse Menigheder „wird eitel Dänisch geredet." En Gaade bliver det alligevel, hvorledes en Mand kunde bequemme sig til, hvorledes han turde vove, at nedskrive en for al Verden vitterlig Usandhed, og en Usandhed, som kunde gjendrives med hans egne Ord [3]).

---

[1]) Se S. 302—304.

[2]) Se S. 241.

[3]) Et Bidrag til Løsningen af denne psychologiske Gaade giver maa-

Vi have seet, at Overkonsistoriet de første Aar af Struensees Virksomhed viste et vist Maadehold, der dannede en Modsætning til den Hæftighed og Ilfærdighed, hvormed Struensee vilde have det tydske Sprog indført i de danske Menigheder. Dette Maadehold har der rigtignok i flere Aar ikke været Spor til, og flere Reskripter ere udgaaede fra Overkonsistoriet, der kun staae i slet Samklang med dets tidligere Yttringer; dets Sprog-Iver holdt nu Skridt med Struensees. Imidlertid var her et Tilfælde, hvor Billighed og Retfærdighed talte saa høit, at deres Røst ikke syntes at kunne overhøres; og Sagen var ved Fabricius's Fremstilling lagt saa tydelig for Overkonsistoriet, at der ingen Tvivl kunde være om, hvad man burde gjøre, naar man vilde gjøre Ret; og endelig havde General-Superintendenten denne Gang selv stillet sig paa det undertrykte danske Sprogs Side og anbefalet Fabricius's Andragende; Amtmand Bielkes og Provst Balth. Petersens Erklæring maatte Overkonsistoriet ved den Kundskab, som flere af dets Medlemmer besade til de lokale Forhold i Slesvig, vide at bedømme efter Fortjeneste, selv om ikke Fabricius's og Struen-

skee det, at begge hans Levnetsbeskrivere (N. Schl.-Holst. Prov. Berichte 1812, S. 564 Anm. og Falcks Archiv, 3ter Jahrg. S. 342) tillægge hans Charakteer „eine Neigung zum Widerspruch und Unverträglichkeit“. Det kunde saaledes vel være muligt, at den Omstændighed, at en af de ham underordnede Præster har tilladt sig at yttre en selvstændig Mening og meddele General-Superintendenten sin Anskuelse af Forholdene, har bevæget Balth. Petersen til at udtale netop den modsatte, uden at tænke paa, at han for 4 Aar siden selv havde sagt noget ganske lignende. Muligen har han ogsaa troet at kunne frelse sin Samvittighed ved en Sofisme, idet han har villet tage „herskende“ som ligebetydende med officiel, medens Fabricius havde taget det, og maatte tage det i en ganske anden Betydning. Men hans Legen med Sandheden ved denne Leilighed er dog saadan, at man ikke kan betragte hans Færd uden Væmmelse og Modbydelighed.

sees modsatte Erklæringer havde ligget ved Siden. I hvert Tilfælde havde Overkonsistoriet her en Leilighed til at vise, om dets tidligere Yttringer om, at „det var billigere at Præsterne rettede sig efter Menighedernes Sprog end disse efter Præsternes“, og flere lignende, vare alvorlig meente, saaledes at man, naar Leilighed frembød sig, vilde handle i Overeensstemmelse med den Betragtning af Forholdene, som slige Yttringer forudsatte, eller om de kun vare et Mundsveir, tomme Talemaader, henkastede for at slippe bort fra besværlige Klager og ubehagelige Paamindelser. Overkonsistoriet paa Gottorp bestod ikke denne Prøve; det viste ved den Erklæring det afgav til tydske Kancelli, at, ihvad det saa tidligere havde yttret eller ikke, saa vilde det aldrig tilraade, at det tydske Sprog nogensinde veg et Skridt tilbage fra den Stilling, det engang ved mangfoldig Vold og Uret havde vundet. Det erklærede:

„Nach unserem Ermessen muß es bey der gegenwärtigen Einrichtung bleiben“,

og, for at Billedet af den tydske Styrelses Forhold til det danske Tungemaal i Slesvig kan blive fuldstændigt, tilføier Overkonsistoriet endnu:

„dahin gehet auch itzt die Meinung des Herrn General-Superintendenten“.

Struensee var kommen til Besindelse, han var bleven sig selv igjen.

Selv om det tydske Kancelli havde havt mere Hjertelag, end det havde, eller dets tydskfødte Medlemmer kunde have, for det danske Sprog: saa kunde man, naar slige Erklæringer forelaae fra Visitatoriet og Overkonsistoriet (at hiin fra Begyndelsen til Enden var en grov Usandhed, var vel let at vide paa Gottorp, men ikke saa let i Kjøbenhavn), ikke vente andet, end at Sagen maatte faae den Udgang,

den fik, nemlig at en Resolution fra det tydske Kancelli af 26 April 1783 afviste Fabricius's Andragende og erklærede i Overeensstemmelse med Overkonsistoriets Betænkning: „es ist hierin bey der bisherigen Einrichtung zu lassen“.

Saaledes blev denne Røst af en oprigtig og samvittighedsfuld slesvigsk Præst, der kun havde talt den skjære Sandheds uforfalskede Sprog til Bedste for det undertrykte danske Modersmaal, qvalt ved den tydske Bestyrelses Magtsprog. Hine Menigheder vedbleve fremdeles indtil 1850 at høre tydsk Prædiken, synge tydske Psalmer, gjøre tydsk Skriftemaal, „uden at forstaae Ordene eller Meningen af det, de hørte, sang eller talte“. Det var en forsmædelig Tilstand, som maa bedrøve Enhver, der sætter nogen Priis paa Christendom og menneskelig Dannelse; men Tydskerne kunne trøste sig ved Falck's Ord: „Alles was geistig bildet, ist dem Volke in deutscher Sprache überliefert worden“.

Vi have fulgt General-Superintendent Struensee paa en lang Vei og forlade ham nu; thi hans følgende Beretninger indeholde kun lidet om Sprogforholdene, og dette Lidet vil i et følgende Afsnit blive taget med i Forbindelse med Beskrivelsen af hans Eftermands Virksomhed. Vi have skildret hans Færd i nogle og tyve Aar efter hans egne Ord og offentlige Akters uomstødelige Vidnesbyrd. Han var nu bleven gammel og gik til Hvile 20 Juni 1791 i sin Alders 83de Aar. Kommende fra Brandenborg gjennem Holsteen til Slesvig, blev han i al sin Færd og Idræt i den lange Tid, han virkede, en nidkjær Tydskhedens Apostel. Men hans Arbeide var besværligt og møisommeligt, fuldt af trættende Kamp og forgjæves Anstrængelse; thi Modersmaalet er en stridig Ting, det lader sig ikke let kue; og Skolevæsenets usle Tilstand var ham som en bestandig

Lænke om Fødderne. Han naaede ikke Maalet, men maatte overlade Fortsættelsen af Arbeidet til en Anden. Vi mene ikke det Maal, at omdanne Folkets Modersmaal til Tydsk; thi det naaedes aldrig, eller i alt Fald kun hos en ganske ringe Deel af Befolkningen, og selv hos denne kun halvt; thi det flittige Arbeide afbrødes pludseligt og ublidt i en heel ubeleilig Tid, just som Frugten begyndte at modnes og Høsten stod fore. Men det Maal mene vi, at gjøre Skolen til et beqvemt og brugbart Redskab for Fortydskelsen; selv dette naaede Struensee, som vi skulle see, uagtet alt sit ufortrødne Arbeide kun saare ufuldstændigt: hans Eftermand havde endnu det Meste at gjøre.

Naar man i dette Tidsrum seer, hvorledes Folkets Modersmaal, baade det danske og frisiske, bliver af Landets Regjering og de forskjellige Embeds-Myndigheder i bedste Tilfælde overladt til sig selv uden Røgt og Pleie, og sædvanlig endog undertrykt, forskudt som et Sprog, der ikke var værdigt til at lyde i Kirke og Skole, kan man næppe lade være at lade Tanken dvæle ved den Modsætning, som findes hertil i den Omhyggelighed, hvormed Regjeringen sørgede for, at de fremmede Kolonister, som nedsatte sig i Landet, ikke skulde savne religiøs Underviisning og Opbyggelse i deres Modersmaal. I General-Superintendent Struensees Tid indkaldtes en Mængde tydske Kolonister for at opdyrke Hedestrækningerne i Nørre- og Sønder-Jylland. I de Dele af Slesvig, hvor Kirkesproget var tydsk, var der ingen Vanskelighed; anderledes i Nordslesvig med det danske Kirkesprog, eller paa Steder, hvor Katechisationen vel var tydsk, men Prædikenen i Almindelighed dansk. Man traf imidlertid snart de fornødne Foranstaltninger. Struensee bemærker saaledes i Aaret 1764, at der i Sønder-Lygum,

hvor Prædikenen ellers for det Meste den Gang var dansk, var gjort den Indretning, at der til Bedste for Kolonisterne blev holdt tydsk Gudstjeneste paa Festdagene og den første Søndag i hver Maaned. I Abild (Tønder Herred), hvor Kirke- og Skolesproget var udelukkende dansk, fandt man det ikke passende, at gjøre en saadan Forandring, men traf den overordentlige Foranstaltning, at Præsten enkelte Hverdage skulde holde tydsk Gudstjeneste for Kolonisterne. Med Hensyn til Burkal Sogn (Slaugs Herred), hvor Sproget i Kirke og Skole ligeledes var og altid havde været udelukkende dansk, havde man ikke samme Betænkelighed som i Abild; det blev ved Reskript fra Overkonsistoriet af 26 Juni 1764 paalagt Præsten i Burkal hver tredie Søndag at holde tydsk Gudstjeneste for de i dette og de nærmeste Sogne boende Kolonister [1]). Paa samme Tid, som Regjeringen viste denne Omsorg for de tydske Kolonister, tvang den i andre Dele af Slesvig de indfødte Danske til at gaae i tydsk Kirke.

Det kan her i Forbigaaende bemærkes som et Beviis paa det danske Sprogs Livskraft og Magt endog paa et saa sydligt Punkt som Havetoft Sogn (Gottorp Amt), at fra Havetoft Sogn og nordefter i Slesvig have de efter Midten af det 18de Aarhundrede indvandrede tydske Kolonister antaget dansk Sprog.

Men endnu mere skjærende bliver Modsætningen, naar man seer Regjeringen sørge saa omhyggeligt for, at den lille hollandsk-plattydske Koloni paa Amager kunde faae Underviisning i Skolen og høre Prædiken i Kirken i sit Modersmaal. Man har baade Psalmebøger, Katechismusser

[1]) Struensees Beretning af 13 Nov. 1764.

og Bibler trykte i Befolkningens Sprog. Endnu fra 1783 har man Oplag af Psalmebogen og fra 1788 af Katechismussen [1]).

At Regjeringen viste denne særdeles Omsorg for den lille Flok Amagere, var uden Tvivl meget christeligt; men at den paa samme Tid lod den danske og frisiske indfødte Befolknings Modersmaal qvæle til Ære for Høitydsken, og mange tusinde Børn opvoxe i Uvidenhed baade om menneskelige og guddommelige Ting: det var hverken christeligt eller menneskeligt, og heller ikke var det statsklogt.

---

[1]) Titlen paa Psalmebogen er: Nedderdüdesche Kercken- und Hus-Psalmboeck. Tho deenst der Holländergemeine up Amak in Druck gestellt, Copenhagen 1783, dem 268 Jahr sint der Holländer erste Ankumpft up Amak. Titlen paa Katechismussen er: Ordnung des Heils dörch den Catechismum Lutheri in erem Tosamenhang geföhret. Tor Erkenntniß un Befastigung des Glovens vör Junge un Olde ingerichtet un uthgefertiget tom Gebruck der dütschen Gemene to Holländerdörp op Amack von F. C. Schmitto. Kopenhagen 1788. Den udgik undet offentlig Autorisation. Dette er vel det sidste eller et af de sidste Oplag af disse Bøger. En ældre Katechismus har Titlen: Catechismus-Schole, dat ys: eine kleene Catechismusöviege, darinnen de kleene Catechismus Lutheri, dorch eenfeldige Fragen M. Georgii Harderi erkläret werdt .... Nevenst einem nüttlyken Spröck- unde Beede-Boek o. s. v. cum gratia et priuil. sacræ reg. Maiest. Kopenhagen 1754. Endnu 1798 traf Hollænderen Meermann plattydsk Gudstjeneste paa Amager, se hans Reise durch den Norden und Nordosten von Europa, übersetzt von Rühs, Weimar 1810, 1 Th. S. 110 flg. jfr. Altmeyer, Isabelle d'Autriche et Christiern II, Brux. 1842, p. 17—18. — Den ovennævnte Forfatter til Katechismussen, F. C. Schmitto, var Kompastor i Store-Magleby fra 1786 til 1802, og der er ingen Tvivl om, at han i al den Tid har prædiket Plattydsk. I Aaret 1802 blev han Enepræst, og han skal ogsaa som saadan have brugt Plattydsk ved Siden af Dansk endnu efter 1820. Han døde 1833.

XIX.

J. Georg Christian Adler bliver General-Superintendent efter Struensee. Hans almindelige Standpunkt. Efter nogen Uvished slaaer han ind paa samme Vei som Struensee, men gaaer frem med større Sindighed og mere Overlæg. Skolevæsenet i Slesvig er efter Adlers Skildring i samme Forfatning i Aaret 1797, som den Gang Struensee begyndte sin Virksomhed. Adler tilveiebringer en stor Ombannelse af Skolevæsenet; og Skolerne, som efterhaanden udrustes med Lærere, der kunne Høitydsk, blive fra de første Aar i det 19de Aarhundrede omsider istand til med nogen Virkning at arbeide paa Folkesprogets Fortrængelse. Paa en Deel Steder kommer denne Virksomhed dog først senere i Gang. — Seminariet i Tønder: Underviisningssproget er Tydsk og ingen Underviisning meddeles i Dansk, skjøndt Seminariet fornemmelig er beregnet paa at danne Lærere for Slesvigs danske Egne. Adler søger at tilveiebringe en Forandring heri til Bedste for det danske Sprog, men kan ikke overvinde de Hindringer, der stille sig i Veien. Siden gives Time-Underviisning i Dansk; men den første Lærer i Dansk, som Seminariet faaer efter sin Ombannelse 1829, haver det danske Sprog; den næste kan ikke rigtig Dansk.

Det var paa Tide, at Oldingen Adam Struensee blev afløst af friskere Kræfter, hvis det begyndte Værk ikke skulde gaae i Staae, eller endog gaae tilbage; thi Arbeidet med at fortydske Skolen i Slesvig, og gjennem Skolen Folket, var at ligne med den Møie, det koster, at drage en tung Vogn opad en steil Bakke: der hører Anstrængelse ikke blot til at drage Vognen op, men selv til at holde den paa Stedet, at den ikke skal løbe tilbage. Struensee havde i flere Aar ikke været dette Arbeide voxen. Vel trøstedes han undertiden med en Beretning fra de lokale Autoriteter om, at det nu gik godt med Ungdommens Underviisning [1]), men

---

[1]) Saaledes melde Amtmand og Provst i Flensborg 16 Jan. 1779, at Ungdommen nu gjør gode Fremskridt i Husby- og Nyherred og Landskabet Bredsted, ja selv i Ugle og Vies Herred, uagtet der paa de

det er Spørgsmaal, om han selv vilde have fundet sig tilfredsstillet, naar han personlig paa Stedet havde undersøgt Forholdene, og i alt Fald er der Beviser i Overflødighed tilstæde for, at Skolevæsenet ved hans Død befandt sig i en høist maadelig Tilstand, ikke synderlig bedre, end da han tiltraadte Styrelsen. Grunden er ikke vanskelig at fatte for den, der har fulgt den foregaaende Fremstilling. Hans Efterfølger var J. Georg Christian Adler, en Præstesøn fra Arnæs ved Slien, en af de faa Slesvigere (den tredie siden 1636), der have opnaaet den høieste geistlige Værdighed i deres Fødeland. Han forlod iøvrigt Arnæs allerede i en spæd Alder og fik sin Opdragelse i Holsteen, ligesom sin lærde Dannelse ved tydske Universiteter. Fremhjulpen af Guldberg kom han til Kjøbenhavn, og valgte til sit Hovedstudium de østerlandske Sprog, som han dyrkede med saa meget Held, at han snart vandt et anseet Navn som en grundig Kjender af dem. Tilbagekommen fra Udenlandsreiser blev han 1783 ansat som Professor ved Kjøbenhavns Universitet i det syriske Sprog; 1785 udnævntes han tillige til Præst ved Frederiks tydske Kirke paa Christianshavn; nogle Aar senere til Professor i Theologie og de østerlandske Sprog og tillige til tydsk Hofprædikant. Endelig beskikkedes han 1792 til General-Superintendent for Slesvig, hvilket vigtige Embede han tiltraadte i den kraftigste Alder, kun 35 Aar gammel [1]). Hans Dannelsestid og Levealder falder i den Tid, man har betegnet som den flade Oplysnings og det falske Humanitetsvæsens Alder, og han var i sin kirke-

---

fleste Steder ingen Sommerskole holdes; Kirkevisitatoriet har endog fundet det rigtigt, aldeles at opgive Forsøget paa at drive Sommerskolegangen igjennem i disse Herreder.

[1]) Falcks Archiv für Geschichte, 1 B. S. 548 flg.

lige Virksomhed og i sit Forhold til det menige Folk ganske en Søn af den. Som Videnskabsmand er hans Navn knyttet til Studiet af Østerlandenes Sprog; som Embedsmand gjorde han sig bekjendt som Ophavsmand til og Talsmand for den slesvig-holsteenske Kirke-Agende, der vakte saa megen Modstand og ganske bærer Præget af Oplysningens Tid; og som Gjennemfører af den Omdannelse af Skolevæsenet i Slesvig, der forgjæves var bleven forsøgt af Struensee. Veien var ham anviist af hans Forgjænger, og han tog saa meget mindre i Betænkning at følge den, som det laae i Tidens Aand, at naar blot Kundskab og Oplysning meddeeltes Mængden (selv om den kun berørte Overfladen), saa var det store Maal, som en Kirkens og Statens Mand burde stræbe efter, at betragte som naaet. Men Adler var dog i sin Virksomhed en Deel forskjellig fra Struensee, langt mere maadeholden. Han var som Indfødt langt mere fortrolig med de slesvigske Forhold, vidste bedre end Struensee at finde sig til Rette i dem, og løb ikke, som Struensee undertiden gjorde, i sin Iver Panden imod Væggen. Da han i de fire første Aar efter sin Udnævnelse til Superintendent, fra 1792 til 1796, tillige var Provst for Tønder Provsti og boede i Tønder By, havde han den bedste Leilighed til at blive nærmere bekjendt med en Deel af de Menigheder, i hvilke Kirke- og Skolesproget var et andet end Modersmaalet. Skjøndt heelt tydsk dannet, ansaae han dog ikke det tydske Sprog, som det eneste, gjennem hvilket Dannelse kunde vindes. Oplysningen var ham det Første, det Tydske det Andet. Han forbavsedes og forargedes, da han første Gang paa sine Visitatser kom til Menigheder, hvor der blev prædiket og sunget Tydsk, uagtet Beboerne vare danske og slet intet Tydsk forstode. Dog vilde det være at tillægge

ham altfor megen Uhildethed og Deeltagelse for Folkesproget, hvis man troede, at dette havde den Virkning paa ham, at han nu benyttede sin Stilling og Indflydelse til at tilbageføre mere naturlige Forhold i Tønder Amt og Angel. Han beklagede rigtignok meget en for Opbyggelse og Folkeoplysning saa skadelig Tilstand, og ønskede, at det var anderledes; men det Bestaaende og Tilvante havde dog en saadan Magt over ham, at han ikke kunde bestemme sig til med Alvor at arbeide paa at faae dette Onde hævet paa den Maade, som var den eneste naturlige, nemlig ved igjen at bringe Modersmaalet i disse Egne ind i Kirke og Skole. Det blev tværtimod en Spore for ham og Overkonsistoriet paa Gottorp til med fornyet Iver at rette deres Bestræbelser derpaa, at de ved en omhyggeligere og forstandigere Skoleundervisning efterhaanden og læmpelig kunde bringe Folket til at lære det tydske Kirkesprog og glemme Modersmaalet. Paa den Maade kunde Misforholdet ogsaa hæves. Det var den gamle uforanderlige Tanke, der nu saa længe havde hersket i Slesvigs Bestyrelse, som, efterat det første piinlige og overraskende Indtryk var overvundet, ogsaa bemægtigede sig Adler. Men naar man fra tydsk Side forsøgte at gjøre altfor grove Overgreb og trænge ind paa de Enemærker, hvor Dansk hidtil dog var blevet taalt uantastet, eller man i andre Tilfælde tilsidesatte det Hensyn til dansk Sprog, som simpel Retfærdighed krævede, saa stillede han sig derimod, netop i Oplysningens Interesse. Ved dette Maadehold og denne Sindighed i Forbindelse med Klogskab udrettede han ogsaa langt mere end Struensee, og blev en langt farligere Mand for det danske Tungemaal, end denne havde været: der er ikke let Noget, som mere har skadet det danske Sprog end det, der grundlagdes i Adlers Bestyrelsestid, navnlig i Skolevæsenet.

Skolevæsenets Forbedring og Omdannelse i Slesvig gjorde Adler til en Hovedopgave for sin Virksomhed. Han forefandt nu ogsaa et uundværligt Middel dertil, som Struensee havde savnet, nemlig offentlige Læreanstalter, hvor Skolelærerne dannedes og forberededes til deres Kald. Seminariet i Tønder stiftedes 1786, og nogle Aar før, 1781, var Seminariet i Kiel indrettet; dette sidste afgav naturligviis ogsaa Lærere til Slesvig, og det gjorde heller ikke stort til Sagen, paa hvilket af disse to Seminarier en Lærer var dannet; thi det ene som det andet var tydsk. Nu var det altsaa muligt at faae ordentlig underviste Lærere til Skolerne, og herved var den første og største Vanskelighed afhjulpen; men for at Sagen kunde gaae, hørte dertil endnu, at Skolekaldene bleve saaledes aflagte med Indtægter, at den Stilling, de ydede, kunde være indbydende nok, til at en Mand vilde anvende flere Aar af sit Liv og bære betydelige Udgifter for at vinde en Dannelse, der gjorde ham egnet til et saadant Embede. Især fra Aaret 1797 tog Adler fat paa Værket, og drev derefter Sagen med stor Iver og Udholdenhed. Han har selv, i en Beretning til Kongen af 7 Febr. 1807 [1]), givet en udførlig Skildring af sin Fremgangsmaade og af de Frugter, hans Virksomhed havde baaret i de 10 Aar fra 1797 til 1807.

Det slesvigske Skolevæsen var, efter den Skildring, som Adler giver deraf, i Aaret 1797 i selvsamme Forfatning, som da Struensee for meer end en Menneskealder siden tiltraadte sin Virksomhed. Adler siger i Beretningen til Kongen:

„Auf dem Lande waren, die Küsterschulen etwa ausgenommen, fast gar keine ordentlich eingerichtete Schulen

---

1) Slesv. Min. Arkiv.

vorhanden. Die Schulinteressenten mietheten ihre Schullehrer als Dienstknechte, gaben ihnen einen umgehenden Tisch und einen kärglichen Lohn von wenigen Thalern, und brauchten sie den Sommer über, während ihre Kinder wieder vergaßen, was sie im Winter gelernt hatten, als Tagelöhner".

Han havde rettet sin Opmærksomhed baade paa Kjøbstæd- og Landsby-Skolerne. I enhver Kjøbstad og de fleste Flækker i Slesvig fandtes der en latinsk Skole, som næsten allevegne var i en yderst maadelig Forfatning. Disse Skoler ophævedes paa fire nær (Haderslev, Flensborg, Slesvig og Husum) [1]), og i alle Kjøbstæder og Flækker indrettedes Borgerskoler [2]).

Hvad Landsbyskolerne angaaer, da fulgte han den Grundsætning, at der overalt i Slesvig skulde indrettes faste Skoler med fastansatte Lærere, som skulde undervise baade Sommer og Vinter; enhver fast Lærer skulde have fri Bolig, en lille Jordlod, Brændsel, visse Tønder Rug og en aarlig Pengesum fra 30 til 100 Rthlr., efter Skoledistriktets Størrelse. Kun i Udredelsen af Pengebidraget deeltoge alle Beboere i Forhold til deres Evne, enten de havde Børn i Skolen eller ikke; men Opførelsen og Vedligeholdelsen af Skolehusene, saavel som de øvrige Udgifter og Ydelser kom alene til at hvile paa Jordeierne (Boelsmænd, Gaardmænd); den hidtil sædvanlige ugentlige „Skoleskilling" for hvert Barn, der havde været en tung Byrde for den fattige Huusmand og Indsidder, som havde mange Børn, og en stor Aarsag til Skoleforsømmelse, faldt bort. I Overeensstemmelse med disse Grundregler fik Slesvigs 10 Provstier

[1]). Kongl. Resol. af 24 April 1797.

[2]) De fik alle deres Regulativer i Aarene 1795 til 1807, kun Husum fik sit 1810, og Byen Slesvig fik først 1822.

deres Regulativer for Landsbyskolerne i Aarene 1798 til 1804 — det ellevte, Haderslev Provsti, fik sit 1808; og ikke mindre end 440 faste Landsbyskoler bleve indrettede og udstyrede paa den anførte Maade, skjøndt rigtignok Beboerne paa mange Steder, hvor bedre Evne var tilstæde, i Ydelsen af Pengebidraget holdt sig til det, der var sat som den mindste Størrelse [1]). Paa de adelige Godser, hvoraf Slesvig har en Mængde, mødte Sagen størst Vanskelighed, da ingen Forandring kunde skee uden Godsbesiddernes Samtykke, og disse vare i Almindelighed ikke meget for, at deres Undergivne fik mere end den allernødtørftigste Underviisning, det vil sige, lærte den lille Katechismus udenad. Det gik derfor langsomt her, og Adler havde, da han indgav sin Beretning 1807, ikke faaet mere end Halvdelen af Skolerne paa de adelige Godser bragt i den nye Form. . . . . .

Sproget i Borgerskolerne blev overalt, i de nordligste som i de sydligste Kjøbstæder, tydsk; paa Landet rettede Skolens Sprog sig efter Kirkens, blev altsaa tydsk i hele Angel; og selv i de Sogne af Tønder Provsti, hvor den tydske Prædiken vel var den hyppigste, men hvor der dog i det Mindste af og til prædikedes Dansk, blev Skolesproget tydsk. I hvert Sogn grundlagdes ved et aarligt Bidrag fra Menigheden et Skolebibliothek; det var naturligviis i Et og Alt tydsk.

Saaledes var den store høitydske Sprogmaskine sat i Gang; vi skulle siden træde ind i et og andet af disse Fortydskningens Værksteder og see, hvorledes Arbeidet gik for sig.

Det maa imidlertid erindres, at der endnu fattedes

[1]) Med Adlers Beretning kan sammenføres Schl.-Holst.-Lauenb. Prov. Ber. for 1817, S. 257 flg. P. Paulsens Schulstatistik, S. 21 flg. og Falcks Archiv, 1. B. S. 567 flg.

saare meget i, at det hele Værk var bragt i fuldkommen arbeidsdygtig Stand, og at der hengik ikke saa faa Aar, inden dette Maal naaedes. Det var endnu kun Skolens ydre og økonomiske Forhold, der vare ordnede: der stod tilbage at udarbeide en Plan for Underviisningen og det indre Skoleliv og faae den gjennemført; fremdeles at sikkre sig dygtige Lærere. Dette var endnu ingen let Sag. Der behøvedes nogen Tid, inden Forbedringen af Skolelærernes Kaar kunde virke paa Besøget af Seminarierne. I det tønderske Seminar, hvor der ifølge Stiftelsesbrevet af 1786 skulde være 18 Fripladser, var Antallet af Lærlinge i Aaret 1794 sjunket ned til tolv; dermed skulde man ikke komme vidt for hele Landet. I Kiel fløD Kilden vel rigeligere — i Aarene 1781—86 dannedes her 55 Lærere — men en heel Deel af de kielske Seminarister bleve ansatte i Holsteen [1]). Endelig hengik der lang Tid, inden man kunde overvinde Menigmands Uvillie mod de nye Indretninger og bevæge ham til at finde sig i Affavnet af sine Børn om Sommeren. Adler tilstaaer selv i sin Beretning til Kongen af Febr. 1807, at det endnu kun var lykkets ham at istandbringe „die äußere Organisation des Schulwesens", og derved var vel „der schwerste, aber gleichwohl nur der erste Schritt geschehen. Eine zweckmäßige innere Einrichtung der Schulen, wozu schon von den Kirchenvisitatoren hin und wieder heilsame Vorbereitungen gemacht worden sind, wird das schöne Werk vollenden". Det er værd at lægge Mærke til disse Omstændigheder; thi det frem-

[1]) Af de 55 kielske Seminarister var dog Fleertallet Slesvigere, nemlig 29; af Holstenere var der 23; desuden to „Dänen" og en Liflænder, se Provinz. Berichte 1788, 1 B. S. 138.

gaaer deraf, at det først er et Stykke ind i det nittende Aarhundrede [1]), at den tydske Skole har begyndt at virke med sin fulde Kraft imod Landbefolkningens danske Modersmaal, og denne Virksomhed fortsattes da til 1850, eller lidt over en Menneskealder. Og dette forklarer, hvorfor der er udrettet saa forholdsviis lidet; skjøndt alligevel den Skade,

---

[1]) Nogle Enkeltheder ville gjøre det anskueligt, hvor stridige og modstræbende Forholdene endnu vare i de sidste Aar af det attende Aarhundrede, og i de første af det nittende, medens Adler arbeidede paa Reformen, ja selv efter den Tid, da han havde faaet sine 440 faste Skoler organiserede. Degnen og Skolelæreren Johansen beretter i Aaret 1795 om Kirkebyen i Sognet Hollingsted, at han i nogle Aar har forsøgt at holde Sommerskole; i Førstningen sendte kun een Familie sine Børn dertil, siden kom der vel nogle flere, men i de senere Aar har det igjen taget af, og sidste Sommer kom der kun af og til 5 eller 6 Børn. I alle de andre til Sognet hørende Landsbyer holdtes ingen Sommerskole, og Vinterskolen varede kun fra Advent (November) til sidst i Februar eller høiest Marts, eftersom Veiret faldt for Markarbeidet. (Augustiny, Chronik des Kirchsp. Hollingstedt, S. 100—101). Paa Godset Køst (Sønder-Angel) var der ved Aar 1800 slet ingen Skoler; i Barkelsby (Svans) var Skolelæreren en forhenværende livegen Karl, som dog i de sidste Aar underviste i Skrivning og Regning, hvad hidtil havde været forbudet; i Holtsø (Dänischwald) ernærede Skolelæreren sig endnu 1803 af Muurarbeide ved Siden af sin Skolemestertjeneste. I Sognet Fjolde var der 1803 endnu ingen faste Skoler; om Vinteren leiedes i de enkelte Landsbyer Skolemestere; i en af Byerne var Lønnen 9 Mark lybsk (4 til 5 Rdlr.) (P. Paulsen, anf. St. S. 18—19). Præsten Scholtz i Hadeby ved Slien giver en ynkelig Beskrivelse over Skolevæsenets Tilstand i dette Sogn i Aaret 1806 og flere Aar senere. Alt var endnu paa den gamle Fod med skiftende Skolelærere og Kosten paa Omgang og Lidet i Penge; i ti „Vintre“ var der ikke sjælden ti forskjellige Lærere; en Omstændighed som den, om En lod sig nøie med en Daler mindre end den Anden, eller tog til Takke med Grød om Morgenen og ikke gjorde Fordring paa Kaffe, afgjorde Valget. I to af Landsbyerne var der to Vaaninger, som

der i dette Tidsløb gjordes det danske Sprog, er det værste Saar, Tydskheden overhoved nogensinde har tilføiet det. — Adler havde allerede den 24 Nov. 1804 indsendt til Kongen Udkast til en ny Skolelov; men først den 24 August 1814 udkom den fælleds Skolelov for Slesvig og Holsteen, der blev Slutstenen i den tydske Skolebygning. Nogle mærkelige Omstændigheder ved dens Tilblivelse og Virksomhed høre hen under et følgende Afsnit. Seminariet i Tønder,

førte Navn af „Skolehuse", men det lader sig ikke afgjøre, om de meest vare bestemte til dette Brug, eller snarere til Hyrdehuse, da Landsbyens Hyrde ogsaa havde sin Bolig i dem. Om Beskaffenheden af Skolelærerne bemærker Scholtz: „Es waren gewöhnliche Bauerknechte, die, wenn die Bequemlichkeit, welche sie bei ihrem Schulmeisteriren genossen, sie nicht schon verwöhnt oder mit einem eigenen Stolze erfüllt hatte, zu Ostern wieder zum Pfluge und zum Spaten griffen. Wenn sie auch in den zur Prüfung (vor dem Probste) höchstnothwendigen Fertigkeiten, des Lesens, Schreibens, und allenfalls mit Hülfe eines sogenannten Einschreibebuches, des Rechnens, zur Noth bestehen konnten, und fähig waren die Kinder den Katechismus zu verhören d. h. auffagen zu lassen: so war es ihnen in der Regel eben so fremd und unmöglich, für die Entwickelung der Verstandeskräfte ihrer Schüler zu sorgen .... Nicht einmal der Sprache waren sie mächtig. Abgesehen, daß sie nicht richtig weder schreiben noch sprechen konnten, ja daß manche unter ihnen es für ganz unnöthig, ja überflüssig ansahen, sich darin zu üben: so kehrte die Mehrzahl, wenn sie auch auf Anfragen des Predigers 2 oder 3 Sätze im Hochdeutschen herausgebracht hatten, dann zu dem ihnen gewohnteren und geläufigeren Plattdeutschen zurück". Paa Grund af disse Forhold, siger Scholtz, kom Skoleregulativet for Gottorp Provsti slet ikke til Anvendelse i Hadeby Sogn i de første Aar, efterat det var udkommet, og det Samme gjælder om flere nærliggende Sogne. Efterhaanden blev det vel bedre; men endnu i Aaret 1818, da Scholtz forlod Hadeby Sogn, var der tre Skolelærere, som droge omkring og fik Kosten paa Omgang. (N. Staatsb. Mag. 2 B. S. 152—161).

der var et nødvendigt Led i Værket, blev igjen bragt paa Fode af Adler; Lærlingetallet, der 1794 var sjunket ned til 12, var 1807 voxet til 30; og Forstærkninger fik man, naar det behøvedes, fra Kiel. Saaledes gik Sagen sin Gang.

Blandt de Uretfærdigheder, som det danske Tungemaal maatte lide i Slesvig, var ogsaa den, at al den Underviisning, som Lærlingerne fik paa Seminariet i Tønder, der fornemmelig var bestemt til at danne Skolelærere for Nordslesvig, meddeeltes dem i det tydske Sprog. Saa paafaldende dette end kan synes, saa var det dog i sig selv i god Overeensstemmelse med den Stræben, vi allevegne møde, efter at behandle Slesvig som et tydsk Landskab, og gjøre Tydsk til det herskende Sprog, kun en Yttring af den Tydskhed, der raader paa ethvert Punkt, vi nærmere tage i Dieſyn. Seminariet i Tønder var oprindelig ikke en selvstændig Læreindretning. Stifteren, Provst **Balthasar Petersen**, hvem vi oftere have nævnt i det Foregaaende, havde egentlig kun til Hensigt at lette de tilkommende Skolelæreres Dannelse ved at stifte 18 Stipendier, som i en Tid af 3 Aar skulde nydes af unge Mennesker, der forberedte sig til at blive Folkelærere; til dette Diemed testamenterede han en betydelig Sum Penge og en Landeiendom, han besad i Nærheden af Tønder. Selve Underviisningen skulde Lærlingerne modtage ved at besøge Byens to Skoler (die Stadtschule und die Hospitalsschule); desuden skulde de have nogle Privattimer hos Rektoren ved den latinske Skole. Begge Skolerne vare tydske: de kaldes i Stiftelsesbrevet „die hauptdeutschen Schulen". Med Hensyn til den Færdighed i Folkets Tungemaal, som de tilkommende Folkelærere ikke ganske vel kunde være foruden, lod Stifteren sig nøie med at henvise dem til den danske Froprædiken: „es

kann auch", hedder det, „**an diesem dänischen Orte** nicht ermangeln, sich durch Besuchung der Frühpredigten in der Dänischen Sprache zu üben". Man kan finde det baade forklarligt af B. Petersens hele tydske Aandsretning, og maaskee undskyldeligt paa Grund af de forholdsviis indskrænkede Virkemidler, han havde til sin Raadighed, at han lod det blive ved denne tarvelige Omsorg for det danske Sprog; ja man maa maaskee endog paaskjønne, at han overhoved nævnede Dansk i sit Stiftelsesbrev (saadan var Tiden og Forholdene blevne i Slesvig!). Feilen var egentlig, at begge Skolerne „an diesem dänischen Orte" vare **tydske**; dette medførte, at hele Seminaristernes Underviisning blev tydsk. Det var Tønder Amt og den øvrige nordlige danske Deel af Slesvig, som fortrinsviis skulde nyde Godt af hans Stiftelse. Derom bestemmer han: „Es sollen die Kinder der Küster in dem **Amte Tondern**, wie auch, wenn vor ihnen Platz ist, auch aus andern Gegenden des Landes, nicht weniger aus den dänischen Districten, **besonders des Amts Apenrade, Hadersleben und Alsen vor anderen den Vorzug haben**" [1]).

Det var saa indlysende, at tydsk Underviisning ikke var den rette Vei at danne dem paa, som siden skulde være Lærere for et dansk Folks Børn, at General-Superintendent Adler strax den første Gang, han holdt Visitats i Tønder, fandt sig foranlediget til at føre Anke over en saa ufornuftig Indretning [2]). Han bemærkede overhoved, at det ikke vilde føre til Maalet, at Seminaristerne fik Underviis-

---

[1]) Stiftelsesbrevet af 1 Aug. 1786, stadfæstet af Kongen 17 Nov. 1786, Systematische Samml. der Verordn. 4 B. S. 237 flg. II. § 2. 3. 4. 5. 9.

[2]) Visitatsberetn. om Tønder Provsti 23 Dec. 1793.

ning i Skolen i Forbindelse med Børnene; de maatte enten have en egen Lærer, eller i det mindste særskilte Timer i Skolen. Om Sproget, som brugtes ved Underviisningen, yttrer han:

„Auffallend ist es noch, daß der ganze Unterricht **deutsch** ist, da doch das seminarium besonders für **die dänischen Schulen** brauchbare Schullehrer bilden soll, und die größte Zahl der Alumnen aus **gebornen Dänen** und den **dänischen** Kirchspielen des Herzogthums bestehet. Der deutsche Unterricht müßte die dänische Sprache nicht ganz verdrängen, sondern die Alumnen müßten neben der deutschen Sprache auch im dänischen Rechtschreiben und im dänischen Catechisiren geübt werden".

Som Følge af disse General-Superintendentens Anker, paalagde Overkonsistoriet (29 Jan. 1794) Direktionen for Seminariet, bestaaende af det geistlige Konsistorium i Tønder og Borgemesteren sammesteds, at give Betænkning over, om ikke Seminaristerne kunde faae en egen Lærer, og med det Samme Omsorg drages for, at de bleve tilbørligen underviste i Dansk — dog saaledes at alle Omstændigheder toges under moden Overveielse, og man vogtede sig for at træde Stifterens Hensigt for nær. Direktionen erklærede (22 April 1794), at det vel ikke vilde være imod Stifterens Øiemed, om Lærlingerne fik særskilt Underviisning af en egen Lærer, men der var ingen Pengemidler tilstæde til at lønne en saadan Lærer; Midler kunde vel skaffes tilveie, naar man vilde nedsætte Fripladsernes Antal til 8; men dette maatte uden Tvivl antages at være stridende mod Stiftelsesbrevets Ord og Stifterens Mening. Om Mangelen af dansk Underviisning bemærkes dernæst: „In der gegenwärtigen Lage der Sache kann hierin zwar **nichts** vorgenommen werden,

bei einer künftigen Veränderung aber wird diesem Mangel durch die Wahl eines neuen Lehrers zugleich abgeholfen werden können".

I Overeensstemmelse hermed afgav Overkonsistoriet sin Betænkning til tydske Kancelli, og Sagen blev saaledes ved at gaae i sin gamle Gjænge: de tilkommende Lærere for de danske Menigheder i Nordslesvig, som underviistes i Tønder, fik fremdeles lige til 1850 deres Dannelse paa Tydsk; at der senere gaves Seminaristerne Time-Underviisning i Dansk, dog før 1829 kun privat, ligesom der gaves dem Leilighed til at lære Fransk og Engelsk, forandrede naturligviis ikke Sagen i det Væsentlige, men tjener tværtimod til at sætte Seminariets Charakteer som tydsk Læreanstalt i et klarere Lys [1]).

[1]) Jfr. N. Schl.-Holst. Prov. Berichte for 1812, S. 570—71. Den danske Underviisning i to ugentlige Privattimer begyndte nok 1810. — Ved det Regulativ, som Tønder Seminar fik 12 Dec. 1829, blev Underviisningen endelig adskilt fra Byens Skole, og det bestemtes, at Seminariet skulde have tvende egne Lærere. I dette Regulativ forekom der ogsaa en Paragraf om Underviisning i Dansk; men selve denne viser, hvor stifmoderlig det danske Tungemaal behandledes i Sammenligning med det tydske. Den 22de Paragraf fastsætter med Udførlighed, hvorledes Underviisningen i Tydsk skulde drives med al Omhyggelighed, i den nedre Afdeling Læsning af prosaiske og metriske Stykker, forberedende Underviisning i Grammatik, lette skriftlige Udarbeidelser, ved hvilke der nærmest saaes paa Retskrivningen; i den øvre Afdeling fortsat Underviisning i den tydske Sproglære, skriftlige Opgaver, hvorved der saaes paa Dannelsen af Udtrykket, Stilen og Stoffets hele Behandling o. s. v. Om Underviisning i Dansk bestemmer den følgende Paragraf, kort og tørt, at der ogsaa „gehörig" skal sørges for denne, og en Lærer „engageres" dertil, indtil en af Seminariets egne Lærere kan overtage Underviisningen (Systemat. Samml. der Verordn. 4 B. S. 264). Den Vigtighed, man ved Seminariet tillagde det danske Sprog, kan ogsaa skjønnes af den Betaling, Læreren i dette Sprog fik. Alle de øvrige Lærere ved Seminariet fik hver aarlig 160

XX.

General=Superintendent Adlers Forargelse over, at Kirke= og Skole=sproget er tydsk i Egne, hvor Folket blot kunde Dansk; han og Over=konsistoriet paa Gottorp finde dog, at dette Onde bedst hæves ved at lære Folket Tydsk med større Omhu end før. I Tønder, Aabenraa, Haderslev og Sønderborg Provstier bruges ved Børnenes første Under=viisning i Skolen tydske Bøger. Adlers Yttringer mod denne Uskik. Han foreslaaer ogsaa, at Forordninger og Øvrighedsbefalinger i de danske Egne skulle oplæses fra Prædikestolen ikke paa Tydsk, men paa Dansk; men Overkonsistoriet paa Gottorp finder: „es muß bei dem Alten bleiben". — De skadelige Følger af det tydske Sprogs tvungne Indførelse i Kirke og Skole oplyste ved en Mængde Vidnesbyrd fra Sogne i Angel. Skolebørnene i Angel blive pryglede, naar de tale Dansk. Den af de glücksborgske Hertuger i Sundeved indførte tydske Gudstjeneste afskaffes 1783, noget efter den glücksborgske Linies Uddøen. Heri see Tydskerne et tidligt Spor af en „Verdänungs=Propaganda".

Det danske Sprogs ubillige og skadelige Tilsidesættelse i Tønder Seminar var ikke det Eneste i de slesvigske Sprog=forhold, der vakte Adlers Uvillie; det Samme var endnu i høiere Grad Tilfældet med den tydske Gudstjeneste, der

Rbdlr., kun Læreren i Dansk gjorde en Undtagelse: han fik aarlig 100 Rbdlr! Tiden, som anvendtes paa den danske Underviisning, var siden 1829 to Timer ugentlig i hver af de to Afdelinger. Den første Lærer, der skulde veilede de unge Mennesker i Dansk, og nære Kjærligheden hos dem til Modersmaalet, var Jørgen Brag, den samme, der siden under sin Ansættelse som Præst i den danske Menighed Asbøl i Sundeved erklærede, at „det qvælede ham" at høre Dansk; for Resten bekjendt som Spion for Hertugen af Augustenborg, og berygtet for sin meer end almindelige Frækhed (Wegener, Hertugen af Augustenborgs Forhold, S. 153, jfr. 33. 49. 133—34. 147 o. fl. St.). Til Brags Efterfølger antoges en Skrivemester ved en af Tønders tydske Skoler, ved Navn Claussen, om hvem man vel tør antage, at han ikke har været synderlig stærk i Dansken, siden Konsistorium og Borgemester i Tønder fandt sig foranledigede til at bekjende, at „an der Aus=

brugtes i aldeles danske Menigheder. Han gjorde dette Forhold til Gjenstand for udførlige Betragtninger i en af sine første Visitatsberetninger, hvoraf man seer, at denne Misbrug har gjort et uhyggeligt og modbydeligt Indtryk paa ham. Men han holdt ikke fast paa dette Indtryk, eller rettere han forvildedes i Valget af Midlerne til at afhjælpe Ondet. Man skimter netop den Tanke hos ham, at man burde vende tilbage til Folkesproget, men Tanken bliver ikke engang tydelig udtalt; han forener sig strax med Overkonsistoriet om, at den eneste Vei man under de forhaandenværende Omstændigheder havde at gaae, var: **at lære det danske Folk mere Tydsk**: altsaa den samme Betragtningsmaade, der havde hersket hos en lang Række af Præster, Provster, Overkonsistorialherrer og General-Superintendenter i Slesvig, den samme Anskuelse, der fyldte Præsten i Hyrup Fischers Hjærte med Bitterhed mod hans danske Menighed, som ikke vilde begribe, at den blot maatte henvende sig til Gud paa det tydske Maal, og den samme, der ledede Struensee under hans hele lange Virksomhed.

I en Betænkning fra Overkonsistoriet paa Gottorp til det

---

sprache des genannten Lehrers der Klang eines Eingebornen vermißt wird", skjøndt de for Resten erklærede sig meget tilfredse med ham. Seminariets Forstander meente imidlertid at kunne anbefale ham med de Ord: „Der Schullehrer Claussen ist der dänischen Sprache in einem Grade mächtig, wie es wohl schwerlich irgend ein anderer geborener Schleswig-Holsteiner hier am Orte sein möchte". Siden, efter 1840, da man fra tydsk Side, for at modvirke Ansættelse i Slesvig af Seminarister fra Skaarup og andre danske Seminarier, tænkte paa at give den danske Underviisning i Tønder en større Udvidelse, indføre Øvelser i Katechisation paa Dansk (hvilket Adler allerede 1793 forgjæves havde foreslaaet) o. s. v., saa erklærede den samme Forstander, at Claussen ikke var en saadan Underviisning voxen (Akter i Slesv. Min.).

tydske Kancelli af 1 April 1794, i hvilken Adlers egen Beretning af 23 December 1793 uddragsviis er optagen med, hedder det:

„Es giebt Gemeinen, wo Deutsch gepredigt und gesungen wird, **ungeachtet sämmtliche Eingepfarrete überal dieser Sprache unkündig sind**, und nur hin und wieder ein Wort verstehen.

Ein solcher Gottesdienst artet in eine bloße Ceremonie aus, und verfehlt gänzlich die Absicht und den Zweck. Mit Leidwesen hat eigene Erfahrung uns von der wirklichen Existenz dieser Gemeinen in hiesigem Herzogthum überzeugt. **So lange nicht** solche Verkehrungen getroffen werden, daß sich die Liturgie und kirchliche Sprache **nach der der Gemeinen richtet**, **solange** wird es nöthig sein, die Jugend in den Schulen zuerst mit der in ihrer Kirche und in ihren geistlichen Büchern üblichen bekannt zu machen".

En anden tydsk Uvane, som endog greb over i Egne, hvor Dansk dog hidtil var det gjældende Sprog i Kirke og Skole, og der saa stærkt som Noget viser, hvor hensynsløst og anmassende det tydske Væsen udbredte sig i Slesvig lige til Kongeaaen, sigtende efter at vinde selv de nordligste Egne, ligesom det troede at have vundet de sydligere, tildrog sig ogsaa strax den for Folkeoplysning nidkjære General-Superintendents Opmærksomhed, den nemlig, at man i de danske Skoler gav Børnene den første Underviisning gjennem tydske Bøger, lærte dem at læse i tydske Abeceter og Bibelhistorier, skrive efter tydske Forskrifter o. s. v., og saaledes strax i de første Aar indpodede **Tydskheden** i dem [1]).

---

[1]) Dette fortjener dog maaskee ikke saa stræng en Dadel, som ovenfor er yttret, naar man erindrer, at man nu for Tiden i de lærde Skoler i Dan-

Det fremkaldte Adlers alvorlige Misbilligelse. I Overkonsistoriets nys anførte Skrivelse hedder det derom:

„Die in den Probsteien **Tondern**, **Apenrade**, **Hadersleben** und **Sonderburg** anzutreffende und (von dem Gen.-Superintendenten) gerügte Gewohnheit, die Schulkinder aus deutschen Fiebeln und deutschen Evangelien-Büchern im Buchstabieren und Lesenlernen zu unterweisen, hat ihren nicht zu verkennenden Nachtheil. Der Hr. General-Superintendent äußert daher den Wunsch, daß unter Allerhöchster Genehmigung ein gutes dänisches Lesebuch für Kinder in allen dänischen Schulen des Herzogthums eingeführt, und dagegen die deutschen Fiebeln und Evangelienbücher gänzlich abgeschafft würden, wobey es den Aeltern frey stünde ihre Kinder nachgehends auch im Deutschen unterrichten zu lassen".

Overkonsistoriet bestrider vel i det Hele ikke Rigtigheden af Gen.-Superintendentens Bemærkning; men det gaaer til Værks med Forsigtighed og tager, i Overeensstemmelse med dets tidligere anførte Yttringer, sit Forbehold med Hensyn til, at der i de nævnte, rigtignok udelukkende dansktalende Provstier, fandtes adskillige Sogne med tydsk Kirkesprog, (som de saakaldte blandede i Tønder Amt, Kjøbstædsognene og nogle adelige og hertugelige Kirker i Sundeved) og siger derfor:

---

mark ingen Betænkelighed har ved at qvæle Sandsen for Modersmaalet i den tidlige Barnealder, idet man har gjort det tydske Tungemaal til det, hvormed Sprogunderviisningen begynder og Grundvolden lægges for den sproglige Dannelse. Efterkommerne ville have ondt ved at troe det. For nogle Aar siden skal man i adskillige af vore Pige-Institutter have lært Fædrelandshistorie paa Tydsk og Religion paa Fransk, eller omvendt; det er dog nok nu afskaffet.

„Es dürfte zunächst wol Alles darauf ankommen, ob in den Gemeinen Dänisch oder Deutsch gepredigt, catechisirt und gesungen werde. **Die in der Kirche prædominirende Sprache** müßte auch wol diejenige seyn, mit der der Anfang des Unterrichts geschähe; und die andere sollte erst bey ferneren Fortschritten erlernt werden, und also nur den zweyten Platz einnehmen."

Ondet blev heller ikke afhjulpet, thi i senere Beretninger gjentager Adler sine Klager over det Samme; og Misbrugen er formodentlig ikke bleven afskaffet førend ved de nye Skole-Regulativer i Begyndelsen af næste Aarhundrede, at sige for de nordligste Amters Vedkommende, ikke for Tønders, endnu mindre for Angels.

Endnu en Uskik stødte Adler saa meget ved hans første Visitatser i Nordslesvig [1]), at han androg paa en Forandring heri. Alle Forordninger og Regjeringsbefalinger

[1]) Det er værd at lægge Mærke til, at det var netop paa de første Visitatser, at det tydske Uvæsen i de danske Egne stødte Adlers sunde Sands og naturlige Følelse for det Rette. Efterhaanden sløvedes han for Indtrykket deraf og fandt det ikke længer anstødeligt. Det er en Erfaring, som man jævnligen kan gjøre ved at gjennemgaae de Papirer, der give Oplysninger om disse Forhold. Naar en ung Præst for første Gang kommer ind i de Forhold, hvorom her er Tale, finder han sig oprørt og forarget ved Noget, der er saa unaturligt og fordærveligt for Christendom og Folkeoplysning, og han søger, saa vidt han kan, at raade Bod paa det; men efterhaanden som han lever sig ind i Forholdene, tager Vanen Braadden af det første Indtryk, han lærer at finde sig til Rette i det meest Unaturlige, og tilsidst betragter han det som Noget, der er i sin gode Orden, eller hvorved der i alt Fald Intet er at gjøre. — At den Spire til Deeltagelse for det danske Folkesprog, som i Begyndelsen viste sig hos Adler, blev qvalt, dertil bidrog uden Tvivl ogsaa den Omstændighed, at han 1806 tillige blev Gen.-Superint. for Holsteen, og saaledes mere indvævet i det tydske Væsen.

bleve nemlig udstædte paa Tydsk, og tilsendte Præsterne for at oplæses fra Prædikestolen, uagtet, som Adler siger, „einige Prediger nur zur Noth und ihre Zuhörer gar nicht diese Sprache verstehen". Han foreslog derfor, at naar slige Skrivelser skulde oplæses fra Prædikestolene, de da for de danske Sogne herefter maatte blive affattede i det danske Sprog. Hertil bemærker Overkonsistoriet i sin Betænkning til tydske Kancelli af 11 Juni 1795:

„Die Schwierigkeiten aber sowohl in Hinsicht derer, die sich einer solchen Uebersetzung unterziehen sollten, als auch der Zuverlässigkeit der Uebersetzung halber, sind so gross, daß auch auf diesen Vorschlag nicht einzutreten stünde, sondern es auch hierin bei dem Alten bleiben müßte" [1]).

Der fattes heller ikke for denne Tid, de sidste Aar af 18de og de første af 19de Aarhundrede, paa Vidnesbyrd om de sørgelige Følger, som den tvungne Indførelse af Tydsk havde for det danske Folk, der berøvedes det naturlige Middel til sin Uddannelse og religiøse Opbyggelse. De formastelige Reformatorer, der vilde indføre en anden Orden, end den, Gud havde anviist, bære et stort Ansvar. De danske Bønderbørn sendtes i Skole for at undervises paa Tydsk; men de lærte Intet, hverken af de Ting, som vedrørte deres Sjæls Tarv, eller af dem, som vare nødvendige for dem at vide, naar de traadte ud i Livet og skulde færdes i den Kreds, der var dem anviist. Modersmaalet gjorde Modstand, passiv Modstand, den eneste der var mulig; Børnene holdt fast paa det, men voxede op i Uvi-

---

[1]) Dog gave adskillige Præster paa egen Haand deres Menigheder en Oversættelse af de uforstaaelige tydske Forordninger, f. Ex. i Tønder Amt, se Riemanns Landeskunde S. 61; Haderslev Amt, se Dyssels Indenlandsreise S. 18.

denhed. Vi have i det Foregaaende især hentet Exempler fra de indre Egne af Slesvig, Tønder Amt og Dele af Husum og Flensborg Amt; vi skulle nu fremdrage nogle fra **Angel**, baade dets søndre og nordre Deel, og see hvor ulykkelige Forholdene vare ogsaa hos disse stakkels fortrykte Folk.

At Degnen Petersen i Aaret 1773 om Skolen i **Munkbrarup** siger: „Die Schule war ungefähr 50 Kinder stark, sie könten aber **kein deutsches Wort verstehen oder sprechen**", have vi ovenfor anført.

Præsten Bargum i **Hyrup** skriver i en Beretning af 1794 til Gen.-Superintendenten:

„Ein großer Mangel ist der, daß im gemeinen Leben Dänisch gesprochen, und Deutsch unterrichtet und geprédigt wird. Daher kommt es, daß wenn die Kinder zur Confirmation præparieret werden sollen, **sie den Prediger nicht einmahl verstehen** .... Man sucht diesem wie andern Mängeln durch Verbesserung der Erziehung und des Schulunterrichts abzuhelfen".

Præsten Johansen i **Husby** yttrer sig paa følgende Maade i en Embedsberetning:

„Zum Auswendiglernen werden der Catechismus, das Evangelienbuch und Gesangbuch gebraucht; die beiden ersteren ausser den Episteln ganz und wörtlich, und aus dem Gesangbuche eine Menge Gesänge. **Gewöhnlich versteht kein Kind ein Wort von dem, was er auswendig zu lernen anfängt.** Daher mag es wohl zum Theil mit herkommen, daß viele dem Prediger zur Confirmation zugesandte Kinder so ganz leer von Begriffen sind. Den Catechismus wissen die mehrsten auswendig; aber einige derselben verstehen kein Wort davon. Manche bessern sich durch den Unterricht des Predigers; aber einige können nicht einmal lernen etwas zu verstehen". Han udmaler

videre Følgerne for Børnene af denne Udenadslæren af Noget, de slet ikke forstaae, og siger, at mange Børn, der ellers havde gode Evner, „müßen sich dadurch dumm machen laßen“.

I Aaret 1800 henholder Johansen sig til sine tidligere Yttringer.

I en Beretning fra **Glücksborg** af 1794 hedder det: „Der Unterricht im Christenthume besteht in einem gedankenlosen Auswendiglernen des Catechismus“.

Fra et sydligere Sogn **Siversted** (tæt norden for Byen Isted) siges der i Beretning fra Præsten Harries 1794:

„Ein großes Hinderniß des Fortschreitens in vernünftiger Erkenntniß ist die dänische Sprache. Es wäre viel gewonnen, wenn die Eltern sich entschließen könnten mit ihren Kindern Plattdeutsch zu reden!“ [1]).

Om **Godset Kuntoft** i Sønder-Angel erfare vi, at det en Tidlang blev indført i Skolerne, at Børnene indbyrdes skulde tale Høitydsk; men vi faae tillige at vide, at „diese Maasregel blieb nicht von Bestand“ [2]).

Om Sognet **Gelting** (Sønder-Angel) berettes følgende:

„Auch nach dem Verständniß des Catechismus ward gefragt; da war es aber eine schwere Sache für die Leute sich auszudrücken; denn der Vorrath an deutschen Wörtern und Redensarten beschränkte sich auf die auswendiggelernten, und die Alten waren daher sehr zufrieden mit Pastor Riesbuy (1782—1797), weil er, dem von seiner Vaterstadt Tondern her Dänisch und Deutsch gleich geläufig war, auch

[1]) Akterne, hvori de anførte Yttringer forekomme, findes alle i Flensb. Provste Arkiv. — Om Harries hedder det i hans Biografi (foran i første Bind af hans Gedichte) i Anledning af hans Ansættelse i Siversted: „Er lebte unter Torfbauern, die ihn nicht verstanden und denen er sich nicht mittheilen konnte“.

[2]) Jensen, Angeln, S. 148.

dänische Antworten annahm, ja, wenn er sich nicht anders verständlich machen konnte, dänisch fragte" [1]).

Om Bielefeld, der var Præst i **Sterup**, midt i Angel, fra 1758 til 1799, meddeles:

„Er zeichnete diejenigen Kinder aus, die im Stande waren, mit ihren eigenen Worten eine Antwort zu geben, und ermunterte dazu, **aber es waren wenige die es wagten, denn das Deutsche wollte nicht fließen**, wenn es nicht auswendig gelernte Sätze wären".

Om Præsten Rinze i Sognet **Eskriis**, paa Grændsen af Flensborg og Gottorp Amt, der var i dette Embede fra 1776 til 1804, berettes der, at han for sin Overbærenhed med Børnenes danske Tale blev kaldet „der Kinderfreund", „wie er noch (1844) oft bezeichnet wird" — og der siges om ham: „er nahm sich sehr der Jugend an, und brachte mit Scherz und Ernst die Kinder zum Sprechen. Gleich bei seiner Ankunft ward in der Schule auch der Stock beseitigt, ohne welchen man damals keine Schule regieren zu können glaubte" [2]).

Disse Exempler fra saa forskjellige Steder som Hyrup, Sterup, Munkbrarup, Husby, Runtoft, Gelting, Eskriis, Glücksborg, Siversted, ville være tilstrækkelige til at vise Tilstanden i Angel ved Overgangen til det 19de Aarhundrede. Videre var man ikke kommen i de **halvandet hundrede Aar**, som ere forløbne, siden Stefan Kloß og Johan Reinboth indførte høitydsk Kirkesprog i Angel! Børnene kom efter fuldendt Skolegang til Præsten for at forberedes til Konfirmation, og forstode ikke hans høitydske Tale, uagtet den kun dreiede sig om det, som de havde lært i deres tydske Katechismus,

[1]) Jensen, anf. St. S. 146.
[2]) Jensen, anf. St. S. 147.

tydske „Sangbog" og Evangeliebog; det Høieste, man kunde drive det til, var „ein gedankenloses Auswendiglernen". I Nøden griber man efter det Plattydske, og gjør det fromme Ønske, at Forældrene dog i det Mindste vilde tale Plattydsk med deres Børn istedenfor Dansk. — Og Prygl maatte der endda til, naar der ikke undertiden kom „ein Kinderfreund", og at dette ikke har været hyppigt, kan man vel slutte deraf, at denne Enkelte fik et særeget Tilnavn; vi skulle siden see, at dette Underviisningssystem med Prygl som Straf for at tale Dansk fortsatte sig længe efter, og lige op imod vore Dage. Med det 19de Aarhundrede faaer imidlertid Skolen en bedre Indretning, og man faaer endelig paa ikke faa Steder Lærere, som kunne Tydsk. Man maa derfor vente, at det Tydske nu vil gjøre stærkere Fremskridt, og virkelig er der i den følgende Menneskealder udrettet mere end i de foregaaende halvandet hundrede Aar. Men alligevel ere Udsigterne for det tydske Sprogs Udbredelse, for saavidt Talen er om at bringe det dertil, at det kunde blive et Folkesprog, der afløste det hidtilværende danske Modersmaal, ikke synderlig glimrende. Man kunde vel ved megen Anstrængelse i Skolen naae saa vidt, at Børnene talede et saakaldet plattydsk Sprog, der var en besynderlig Blanding af den danske Folkedialekt og en Deel høitydsk Islet, et Sprog, som Ingen fra de Egne, hvor Plattydsk er det naturlige Folkesprog, vilde vedkjende sig eller kunde forstaae; eller, naar man var heldig, kunde man efterhaanden vænne Børnene til at bruge en Deel i Underviisningen jævnligt gjenkommende høitydske Formler og Sætninger, og bringe det saavidt, at Præstens Tale ikke blev dem heelt uforstaaelig. Og dette indskrænkede Forraad af høitydske Ord og Sætninger fremførtes med en saa dansk Udtale, at en virke-

lig Høitydsktalende havde den største Vanskelighed ved at fatte det[1]). Saaledes var det nu i Skolen. Men fra Skolen til Livet er et stort Spring. Skolens fattige Sprog tilfredsstillede langtfra ikke det Behov, som Livet havde. I Livet med dets Virksomhed og mangfoldige Sysler traadte nu Modersmaalet den Unge, som var løst fra Skoletvangen, imøde med sin fulde Indflydelse, med den overvældende Styrke, som Modersmaalet, fordi det er grundet i selve Folkenaturen, nødvendig maa have mod enhver saadan isoleret Indretning som Kirke, Skole, Retsvæsen og deres kunstige Sprog. Den unge Angelbo havde desuden det Lune, eller hvad man vil kalde det, maaskee et Nag over den Tvang, hvori han var holdt, eller snarest en Yttring af Naturen, som rørte sig i ham, efterat han var bleven fri — at han ikke vilde tale Tydsk, naar han var konfirmeret. „Kun Børn snakke Tydsk, naar man er bleven Karl, har man Lov til at tale Dansk og ryge sin Pibe", var lige til Oprørets Udbrud et staaende Mundheld i Angel.

Den Mand, som har meddeelt Oplysninger om nogle af de sidstnævnte Sogne, den for nogle Aar siden afdøde Pastor **Jensen** i Angel, der ellers pleier at regnes blandt de mere upartiske tydske Forfattere, betegner tilstrækkelig sit Standpunkt ved de Bemærkninger, han tilføier i Anledning af Stokkens Brug i Skolen. Imod de danske Forfattere, som under den sidste Sprogstrid havde dadlet sligt, finder han det forsvarligt, ikke blot at Skolelærerne gjorde sig Umage for at bringe Børnene til at tale Tydsk, men ogsaa at de pryglede dem, naar de talede Dansk; thi det var en

[1]) F. Ex. den første Sætning i „Landescatechismus": „Wir Mensken wönsken alle vergnügt ond froh su säjn", anført hos Jensen, Angeln S. 147, som Prøve paa Børnenes Høitydsk.

nødvendig Betingelse for videre Fremskridt, at Børnene lærte det tydske Sprog, som — om med Rette eller Urette, vil han ikke afgjøre — nu engang var blevet Kirkens Sprog. Det falder ham ikke ind, at der var en anden Vei, ad hvilken der uden Tvivl kunde gjøres lettere og bedre Fremskridt end ved at indbanke Børnene Tydsk, nemlig at vende tilbage til Modersmaalet og lade det fremmede Tungemaal fare. Eller rettere sagt, det er ikke af Glemsomhed, han ytrer sig saaledes; han veed meget vel, at den Udvei gives, thi han selv nævner den paa andre Steder, men kun for ligefrem at fraraade, at man betræder den selv i den Snees Sogne, hvor efter hans eget Sigende Beboerne alene tale Dansk, og Børnene, naar de komme i Skole, ikke forstaae et Ord Tydsk![1]). Det er Omqvædet paa den gamle tydske Vise, som Struensee, hans Forgjængere og Efterfølgere og deres Hjælpere saalænge have sunget i Slesvig: Folket er dansk, men Kirken er tydsk, derfor skal Folket blive tydsk — medens det Rette var: Kirken er tydsk, men Folket er dansk, derfor skal Kirken blive dansk.

Der skete i den sidste Deel af det 18de Aarhundrede en ret mærkelig Ting i Slesvig, nemlig at man i ét enkelt Tilfælde gjorde Ret imod det danske Sprog, uagtet den Uret, som afskaffedes, havde 48 Aars Hævd for sig. Vi have seet, at den glücksborgske Hertug Frederik i Aaret 1735 indførte tydsk Prædiken hver tredie Søndag i de sundevedske Kirker Ullerup, Satrup, Nybøl og Broager, og Underviisning i Tydsk i Skolerne; og at Christian den Sjette i Begyndelsen modsatte sig dette tydske Overgreb, men snart gav efter og stadfæstede Hertugens Anordning 1740. Som

[1]) Jensen, Kirchl. Statistik, S. 30.

ovenfor viist, maa man endog antage, at Brugen af Tydsk i Kirke og Skole snart har overskredet de fra først af lovlig satte Grændser [1]). Men i Aaret 1783, nogle Aar efter at den glücksborgske Linie var uddød, blev denne Ufkik afskaffet ved et Reskript fra Overkonsistoriet — „da die wenigsten Eingepfarrten die deutsche Sprache verstehen" — og det danske Sprog gjengivet Kirkerne. Denne Retfærdighedshandling, der hævede en tidligere begaaet Uret, forekom den følgende Tids Tydskere heel ufattelig. De fandt heri en Stadfæstelse paa, at „sehr häufig die dänische Sprache nicht von der deutschen, sondern umgekehrt die deutsche von der dänischen verdrängt sei", og vidste kun at forklare sig dette Fænomen som et Værk „der Verdänungs-Propaganda, welche schon seit lange existirt hat, nur nicht so gut constituirt" (wie jetzt)! [2]).

---

[1]) Se ovenfor S. 200. Jfr. Gude, Bericht von Sundewitt, S. 36.

[2]) Wollesen, „Hauptprediger in Broacker", die Physiognomie Sundewitts, S. 78 flg., er ganske utrøstelig over den Tilbagegang, det Tydske har gjort i Sundeved siden 1783, og seer med Veemod tilbage til hine bedre Tider. — Yttringerne om det Tydskes Fortrængelse ved det Danske, og Formodningen om, at der har været en „Verdänungspropaganda" allerede 1783, findes i Neue Kieler Blätter 1845, Aprilhæftet S. 71—72. Man skulde ikke troe, at der endog i Midten af det 17de Aarhundrede har været en „Verdänungspropaganda" og at Stefan Klotz! har hørt til den. Dog giver en tydsk Forfatter os dette at forstaae i Hallische Allgemeine Litteraturzeitung Nr. 223, Decemb. 1843, naar han siger: „Doch sind schon frühzeitig unter uns Versuche gemacht worden, durch gewaltsame Mitteln die deutsche Sprache aus unsern Kirchen und Schulen zu verbannen, schon 1650 wurde unter dem Superintendenten Klotz der Gebrauch Deutscher Bücher in den Schulen der Stadt Hadersleben ausdrücklich verboten." Hvorledes Stefan Klotzes Forhold var til den tilsigtede kongelige Forordning, som han undlod at gjennemføre og handlede lige stikimod, er oplyst

At imidlertid selv efterat det danske Sprog skulde være gjenindsat i sin Ret, det Uvæsen holdt sig i Sundeved, at Børnene lærte at læse af tydske Bøger og at skrive efter tydske Forskrifter, vil man efter Omstændighederne ikke finde paafaldende, da vi have seet, at det endog trængte op i endnu nordligere Egne. Det havde dog stødt selv Struensee, og han havde allerede i en Visitatsberetning af 1786 erklæret, at det efter hans „ganz ohnmaßgeblichen Einsicht" var bedre, at Børnene begyndte med Dansk. Men ingen Forandring skete. Da General-Superintendent Adler første Gang havde besøgt denne Egn, paatalte han strax denne skadelige Uskik. Men han kunde heller ikke den Gang trænge igjennem. Først ved det nye Skole-Regulativ for Sønderborg Provsti af 1803 blev det endelig afskaffet som en skadelig Vane [1]).

ovenfor S. 112—13 Anm. Men Tydskerne blive aldrig trætte af at klage over de retfærdigste Foranstaltninger, der gaae ud paa at indskrænke Tydskens Brug midt i en dansk Befolkning; det er ikke først efter 1851, at Tydskerne have opløftet himmelhøie Klager over, at det tydske Sprog ikke maatte være eneherskende i et dansk Land. Vi skulle anføre endnu et Exempel. I Aaret 1846 udgav en Professor i Heidelberg, Ludw. Häusser, et Skrift, kaldet „Schleswig-Holstein, Dänemark und Deutschland", i hvilket følgende Yttring forekommer: „Gegen das Herkommen, gegen beschworne Verträge (!) hat man die deutsche Sprache durch die dänische zu verdrängen gesucht, hat man durch zahllose gewaltsame Uebergriffe die Eigenthümlichkeiten des deutschen Stammes in Schleswig-Holstein gereizt, gekränkt, mishandelt" (se Beobachter am Sunde, 16 Okt. 1846, S. 167). Saaledes skrev man i Tydskland i Aaret 1846, da det tydske Sprog herskede i Kirke og Skole hos en stor Deel af Slesvigs dansktalende Befolkning! Der er intet Udkomme med saadanne Mennesker, ingen Forstaaelse mulig.

[1]) Det hedder i Regulativet: „Die längst untersagte schädliche Gewohnheit bei dänischen Kindern den allerersten Anfang des Unter-

I de glücksborgske Besiddelser i Nørre-Angel (Munkebrarup Herred) blev det derimod ved det Gamle, det vil sige: Folket talede Dansk, Præsten prædikede Tydsk og Skolemesteren lod Børnene ramse Stykker op af den tydske Katechismus, som de ikke forstode.

---

richts im Buchstabiren und Lesen aus deutschen Büchern und in deutscher Sprache zu machen, wird hiemit gänzlich abgeschafft, und obgleich es den Lehrern gerne gestattet wird, die größeren und fähigeren Kinder, so viel Zeit und Umstände es erlauben, auch in der deutschen Sprache zu unterrichten: so müssen sie doch keinesweges ihnen deutsche Vorschriften zum Abschreiben vorlegen, ehe sie völlig im Stande sind, das, was sie nachschreiben, zu verstehen". (Man seer heraf, at ikke blot Læsebøgerne og Forskrifterne vare tydske, men at ogsaa selve Undervisningen blev meddeelt i det tydske Sprog). — Iøvrigt blev det danske Tungemaal i disse Egne ikke ganske fri for Anfægtelser af det tydske i den følgende Tid. Da General-Superintendent Adler var død, begyndte det Tydske her under hans Efterfølger, Gen.-Superintendent C. F. Callisen, en Holstener, igjen saa smaat at løfte Hovedet i Veiret. Det lykkedes Callisen i Aaret 1843, 20 August, at vinde Christian den Ottendes Stadfæstelse paa et Regulativ for Delingen af Forretningerne mellem de to Præster i Broager, i hvis første Paragraf han havde indsat den Bestemmelse: „Der Frühgottesdienst am ersten Sonntage nach Pfingsten und am letzten Sonntage vor Michaelis, so wie der Nachmittags Gottesdienst am ersten Weihnachtsfesttage und am Neujahrstage wird in deutscher Sprache vom Diaconus gehalten, in welchen auch von demselben ein Paarmaal jährlich deutsche Beichte und Communion zu halten ist". Ved en kongelig Resolution af 2 Nov. 1853 blev det imidlertid bestemt, at den Forpligtelse, som hidtil har paahvilet Diaconus i Broager, til ved enkelte Leiligheder „at prædike og udføre Ministerialia i det tydske Sprog for Fremtiden maatte bortfalde". Saaledes slap Sundeved omsider for det Tydske; thi i den adelige Kirke i Kliplev samt i det hertugelige Kapel i Graasteen var det blevet afskaffet noget forud, ligesom det allerede tidligere — uvist naar — var forsvundet fra Asbøl Kirke.

XXI.

„Ein Holsteiner aus Schleswig".

Vi have gjennem et langt Tidsrum fulgt Tydskheden i Slesvig, i dens forskjellige Retninger baade ad dens lige og dens krumme Veie. Der er imidlertid een Yttring af Tydskheden, som vi endnu ikke have omtalt, fordi den løber gjennem hele Tiden jævnsides med de øvrige, og fordi den først ved denne Tid, Slutningen af det attende Aarhundrede, faaer større Betydning, da den begynder fra de enkelte Samfundsklasser, hvori den hidtil rørte sig, at sænke sig dybere ned og udbrede sig til det menige Folk. Den er meget charakteristisk. Det er den besynderlige Svaghed, eller rettere sagt Lavhed, som bragte en Mængde af de tydskdannede Slesvigere, Embedsmænd, Lærde, Godsbesiddere og overhoved dem, der hørte til de fornemmere og bedre stillede Klasser i Samfundet, til ikke blot at glemme, at Dansk var deres Modersmaal og Danmark deres Fædreland, men endog til at forkaste og fornægte det Navn, som deres egen Fødestavn bar. De vilde hverken være Sønderjyder, Danske eller Slesvigere, det var altfor ringe Navne, men Holstenere. At et Lands egne Børn ikke ville kjendes ved deres Fødelands Navn, er en saa stor Vanart, at man maa søge længe, før man andensteds finder noget Sidestykke dertil: i Slesvig forklarer det sig let nok, som saa meget andet Unaturligt, af Forbindelsen med Holsteen og dettes overveiende Betydning i denne Forbindelse, og den Tydskhed, der nærmest som en Følge heraf blev herskende hos alle dem, der gave Tonen an i det offentlige Liv. Man kan følge det meget langt tilbage i Tiden; Benævnelsen Holstener om

Slesvigere forekommer allerede i Slutningen af 15de Aarhundrede i Skrifter, udkomne i Hamborg og Lybek [1]); bruges derefter af Frederik den Første, der paa slesvigske Mønter kalder sig »dux Holsatiæ« [2]), dernæst af den i Slesvig bosatte, rigtignok fra Holsteen stammende Adel [3]). Man

---

[1]) Den lærde Joh. C. H. Dreyer nævner i en Afhandl. i Vid. Selsk. Skr. 8 B. S. 166—67 nogle saadanne Skrifter, hvis Forfattere gjøre Folk, der „af Herkomst vare Jyder, fødte i Slesvig", til Holstenere.

[2]) Schl.=Holst. Lauenb. Prov. Berichte 1818, S. 618.

[3]) Nysnævnte Dreyer, anf. St. S. 167, drager til Felts mod Pogwischerne, Ahlefelderne og andre Adelsmænd, som, „skjøndt fødte i Jylland eller det jydske Angel, ikke vilde kaldes slesvigske Riddere, men Holsteinske". — Gerd Rantzow omtaler i et Brev af 1590 til sin Fader, den berømte Henrik Rantzow, Statholder i den kongelige Deel af Holsteen og Slesvig, den gottorpske Regjerings Tragten efter at beskjære Adelens Privilegier. For at modvirke dette, anseer han det for vigtigt at vaage over, at Domkapitlet i Slesvig bevarede sin frie Valgret; men, tilføier han, den Valgte „muste doch ein getzoggener vnd geborner vom Addel ihm Lant zu Hollstein seinn" (Noodt, Beyträge, 2 B. S. 377—78). Man maa imidlertid tilstaae, at der imod Benævnelsen „holsteensk" om Adelen i Slesvig historisk taget ikke lader sig noget synderligt indvende; thi den nyere slesvigske Adel var i sin Oprindelse, ligesom den vedblev at være det i sit Sprog, sin Tænkemaade og sine Forbindelser, holsteensk; og Hvitfeldt er derfor slet ikke historisk unøiagtig, naar han jævnligen kalder den slesvigske Adel „Holster Adel", eller naar han engang til det i Texten brugte Udtryk „Adelsmænd af Sønder=Judland" forklarende sætter til i Randen „nogen holstiske af Adel" (Hvitf. Ov.=Udg. VI. 265. III. 226). Jfr. ovenfor S. 35—38. I Overeensstemmelse med denne Talebrug er det ogsaa, naar det i en Beretning (N. Staatsb. Mag. 2 B. S. 664—65) om, hvorledes det i Aaret 1648 lykkedes den slesvig=holsteenske Adel at udvirke Afsættelsen af Amtmanden i Haderslev, Detlev Reventlow, fordi han var af meklenborgsk Adel, hedder, at hans Efterfølger blev „ein geborner Holsteiner". Denne „geborne Holsteiner" var den slesvigske Godseier Kay von Ahlefeld til Eskelsmark.

seer, ad hvad Vei Navnet er kommet; men Slesvigerne toge ganske villigt imod det, der bødes dem. En Sønderjyde ved Navn Laurids Madsen, der var saa nær som muligt ved at være en Nørrejyde, da han boede i Byen Seest tæt uden for Kolding, gjorde under en Sag for Kongens Retterthing i Aaret 1567 den Indsigelse, „at hand bode udi **Lante Holstein** under Hertug Hans; at huem hannom ville tiltale, ville hand pleige Rett for **Harsløff Portt**" [1]). Den opkomne Uvane fandt Næring ved Landsdelingerne, der skabte Hertuger i Slesvig, som helst vilde være frie for alt Samqvem med Danmark, og efter Stamfaderen Frederik den Førstes Exempel betragtede Holsteen som Hovedlandet, fremfor alle Gottorperne. Denne latterlige Forblanding af Slesvig og Holsteen, hvorved Slesvig blev Intet og Holsteen til Alt, forekommer derfor fortrinsviis og hyppigst hos Slesvigere, der havde hjemme i Aabenraa, Tønder og Husum Amter, som hørte til de gottorpske Hertugers Deel. I Overeensstemmelse med denne Talebrug siger ogsaa den svenske Gesandt **Johan Skytte**, som i Aaret 1635 kom til Hertug Frederik den Tredie af Gottorp, i den Beretning, han forfattede om sin Reise, at han var bleven sendt til „Hertugen i det **gottorpske Holsteen**" [2]). I Stambøger fra Familier, der boede i Tønder, Husum, Medelby, Eidersted, Pelworm, kan man finde Stednavnet stadigen prydet med et tilhængt Holsatus, som Tondera-Holsatus o. s. v. [3]). En

---

[1]) Rosenvinge, Gamle Danske Domme, III. S. 47. Landsbyen Seest blev iøvrigt 1566, altsaa medens denne Retssag stod paa, lagt fra „Lante Holstein" til Nørrejylland.

[2]) Acta legationis Johannis Skytte ad Fredericum III, Holsatiæ Gottorpensis ducem, Anno 1635.

[3]) Schl. Holst. Lauenb. Prov. Berichte 1818. S. 619. Anm.

Mand, der i sine talrige Skrifter har leveret en Mængde Exempler paa en Sprogbrug, som uden at bryde sig om Slesvigs Historie eller politiske Stilling, lader dette Landskab aldeles forsvinde i Holsteen, er **Niels Helvad.** Han var en Undersaat af den gottorpske Hertug Johan Adolf, født i Byen Hellevad i Aabenraa Amt og Præst sammesteds. Han skyldte iøvrigt ikke Gottorperne stor Taknemmelighed; thi han blev grusomt forfulgt af Hertugens Yndling, den slettænkende Johan von Wowern, afsat fra sit Embede under falske Beskyldninger, indsat igjen og derpaa atter afsat. Kong Christian den Fjerde skjænkede ham Beskyttelse og Underhold, og gav ham det Hverv at skrive den aarlige Almanak; foruden at han syslede meget med Historie, var han nemlig en dygtig Mathematiker, og baade Astronom og Astrolog. Skjøndt han nu kom under nye Forhold, bevarede han dog de gamle Erindringer og de Forestillinger og Udtryk, som han i de henved 50 Aar, han havde henlevet under de gottorpske Hertugers Herredømme, havde vænnet sig til. Man kan i hans Skrifter finde Udtryk som disse: Holsatia oder Holstein, vorzeiten Nordalbingia, aber zu unser Zeit Oberholstein, weil das Hertzogthumb Schleßwig **Niederholstein** genennet worden" — „Flensburg im Hertzogthumb Schleßwig oder **Niederholstein**" — „Bordesholm, ein schönes Kloster in **Oberholstein**" — og saaledes ofte [1]). Alligevel vidste han dog, at Halvøen „Jylland" var den største og fornemste Deel af „Kongeriget" Danmark, og at Grændsen

[1]) Sylva Chronologica circuli baltici, Hamburg 1624, I. 26. 31. 48. 52. 104. I modsat Retning af Helvads Oberholstein og Niederholstein gaaer et Udtryk i S. R. D. I. 298, hvor Nørrejylland kaldes Cimbria inferior, Nedre-Jylland, der forudsætter Slesvig som Cimbria superior eller Øvre-Jylland.

mod Syd var Eydora; og om han end en Gang kalder sig selv en „Holster", saa maae dog hans Landsmænd lade sig nøie med at hedde „Sønderjyder" [1]. Han skrev Latin og Tydsk, men ogsaa en Mængde paa Dansk; hans danske Sprog er ikke slet, i det Mindste fuldkommen saa godt som de fleste samtidige Forfatteres, saa han ikke behøvede, som han undertiden gjør, at fremføre Undskyldninger derfor [2].

Kun sjældent støder man blandt hertugelig gottorpske Undersaatter paa en Undtagelse, som den tidligere omtalte B. Raupach, en Tøndring, der i det Skrift, han udgav 1704 til Forsvar for det undertrykte plattydske og danske Folkesprog i Slesvig, kalder sig ikke Holsatus, men Tundera-Cimber [3].

Da imidlertid det Tydske ogsaa gjorde sig stærkt gjældende i den kongelige Deel af Slesvig, er det ikke at undre over, at denne tydske Uvane ogsaa tidligt fandt Ind-

---

[1]) Sammesteds S. 3. 79.

[2]) I hans Prognosticon Astrologicon 1621 12mo forekommer et i mere end een Henseende mærkeligt Sted; han siger: „Oc effterdi intet kand saa nervose skriffuis, at det kand teckis alle Mand, haffuer ieg oc vijtløfftig fornommit, at it Ord eller tu, nemlich, at rømme af en Sted, som ieg kand haffue brugt i min forrige Almanach, skulde finnis paa det Danske Tungemaal nogit hart. Saa effterdi ieg er en Holster, oc icke saa grundeligen forfaren vdi Danske Tungemaal, som de der ere fød i Riget, haffuer ieg i saadan min Stijl effterfuld andre Sprogs Maniere oc Brug. Thi paa Tyske siger mand" o. s. v. Som bekjendt er Udtrykket rømme af Byen, af Landet, ikke urigtig Dansk. — Et andet snurrigt Exempel paa disse geografisk-politiske Vildelser giver en gammel utrykt Beskrivelse over Øen Sild af Hans Kielholt, hvis Tittel lyder: „Beschryvinge van't Eylant Sylt in Holstein".

[3]) Saaledes kalder han sig ogsaa i den Defensio, han samme Aar udgav for at afbøde de Angreb, hans Disputats „von unbilliger Verachtung der Plat-Teutschen Sprache" fremkaldte.

gang her. En Lars Brodersen, der var født i Nørre-Hagsted Sogn (Flensborg Amt) kalder sig i en Disputats 1639 Holsatus [1]); den tidligere nævnte Fr. Breckling fortæller paa Tittelbladet af en Bog, som han under sin Landflygtighed udgav 1660 i Amsterdam [2]), at han er „Prediger zu Handewit in Holstein"; en Haderslever anmelder sig 1689 i Jena som en Haderslebia-Holsatus [3]); en Flensborger benævner sig 1703 i en plagieret Doktordisputats Flensburgo-Holsatus [4]). Man kan ogsaa finde en Slesviger kaldet slet og ret „ein Holsteiner aus Schleswig" [5]). Det blev overhoved i det 17de og 18de Aarhundrede en almindelig Skik, at slesvigske Studerende, i hvilken Egn af Slesvig de saa havde hjemme, med en forunderlig Blusel

---

1) P. Rhode, Haderslevs Amts Beskriv. S. 342.

2) Hans Skrift: das ewige Evangelium, Amsterdam 1660. 12.

3) Nyt Hist. Tidsskr. 6 B. S. 318, Anm. 3.

4) Joh. Carl Henr. Dreyer, Beyträge zur Litt. der Nord. Rechtsgelahrsamkeit, 1794. I Fortalen bemærker Dreyer om denne Forfatter, en Henr. Lor. Staar, „er wußte nicht einmal, daß seine Geburtsstadt keine Holstein- sondern eine Schleswigsche Stadt sey". Fremmede vidste ofte bedre Besked end Slesvigerne om deres eget Fødeland; i en Disputats, de Anglo-Saxonibus i. e. Danis et Holsatis, som Nic. von Hauen udgav i Kjøbenhavn 1745, anfører han S. 3 nogle Ord af Cambens Britannia, der danne en ret mærkelig Modsætning til Slesvigernes Holsatisme. I Margenen sætter Camben de Ord: „Angel in Dania, Anglorum sedes", og yttrer derhos i Texten: „Cum autem inter Juitlandiam et Holsatiam, antiqvam Saxonum regionem, provinciola sit in Daniæ regno, quæ Angel hodie dicitur, sub Flensburg civitate, qvam in epistolis Lindebergius parvam Angliam vocat, me tandem avitam nostram sedem invenisse et inde Anglos in hanc insulam demigrasse affirmare ausim" etc.

5) Unschuldige Nachrichten, 1717, S. 56, om en Slesviger, der 1639 blev dræbt i Krakau.

over deres Fødelands Navn, baade naar de lode sig indskrive ved Kiels og andre tydske Universiteter, og naar de udgave Disputatser, kaldte sig Holsati, og hverken Slesvicenses eller Dani [1]). Den bekjendte danske statsøkonomiske og botaniske Forfatter **J. Zoega** (født i Rapsted, Tønder Amt) maa endnu 1764 hedde Holsatus [2]).

Man opfandt ogsaa et Fællesnavn for de to forskjellige Landskaber ved Hjælp af Bindetegnet, saa at man fik et „Schleswig-Holstein" og en „Schleswig-Holsteiner", en Benævnelse, som i en senere Tid det statsopløsende Parti, uagtet dens logiske og historiske Absurditet, satte høi Priis paa. Bindetegnet blev dem som et Palladium for Landskabernes Eenhed, og et Pant paa Slesvigs Adskilthed fra Danmark, der vel kunde stilles ved Siden af de vigtigste Statsakter. I hele det 18de og i det 19de Aarhundrede indtil efter 1815 var der imidlertid Ingen, som tænkte paa at tillægge denne Benævnelse nogensomhelst politisk Betydning. Baade den danske Regjering og danske Forfattere betjente sig ogsaa troskyldigen af dette Udtryk, uden at have nogen Formodning om den store Betydning, der engang skulde tillægges dette Nonsens.

Der fattedes imidlertid ikke Mænd, som alvorligen paatalte det Urimelige i Benævnelsen og den ubillige Forskydelse af Slesvigs rette Navn til Bedste for det herskende Holsteen. **Erik Pontoppidan**, altid paa sin Post, naar det gjaldt om Slesvigs Ret og Nationalitet, advarer imod en Forblandelse af Holsteen og Slesvig, der havde sin Grund

---

[1]) Schl. Holst. Lauenb. Prov. Berichte, 1818, S. 638—39.

[2]) I det Vidnesbyrd, Linné gav ham, trykt i Minerva 1789. 1 B. S. 173.

i den tidligere, nu afskaffede Fællesregjering, og minder om, at man maatte vogte sig for af den heel falske og ugrundede Benævnelse „Schleswig-Holstein" at lade sig forlede til at sammenblande begge Landskabers virkelige Forhold og Stilling [1]).

Den lærde Flensborger **Hans Møller** udtaler sig med megen Varme om denne Sag. Han siger: „Om man end ikke kan undre sig over, at uvidende Mennesker og Fremmede efter en indgroet, men vildfarende Talebrug sammenblande Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, saa maa man dog med Rette harme sig over, at de, der gjøre Fordring paa at kaldes Videnskabsmænd og Historikere, forfalde til den samme grove Vildfarelse, og ikke skamme sig ved at paastaae, at Indvaanerne i Hertugdømmet Slesvig med Rette bør kaldes Holstenere. De burde dog vide, at begge Hertugdømmer til alle Tider have havt en aldeles forskjellig politisk Stilling, en forskjellig Regjeringsform, forskjellige Love og i ældre Tid forskjellige Fyrster. Og de skulde huske paa, at Holsteen er en Deel af Tydskland og et Len af det romerske Rige, medens Slesvig, som ikke kjender til noget saadant Lensherskab, er nærmere forbundet med Danmarks Rige" [2]).

---

[1]) E. Pontoppidan, Theatrum Daniæ, 1730. S. 219.

[2]) Johannis Molleri Flensb. Isagoge ad hist. Chers. Cimb. 1691. p. 2. I Originalsproget lyde Ordene: „Quos (ducatus) licet ab Idiotis ac Alienigenis inveteratæ, sed erroneæ loquendi consuetudini morem gerentibus, confundi haud miremur, merito tamen iis indignamur, qui, cum inter Literatos et Rerum patriarum gnaros velint censeri, in eundem errorem turpiter impingunt, ac Incolas Ducatus Slesv. recte Holsatos vocari asserere non erubescunt. Discant hi, diversissimam, ab omni ævo utriusque Ducatus fuisse conditionem, diversam Regiminis formam, diversa Jura, diversos denique priscis temporibus Principes. Discant

Ikke mindre eftertrykkeligt ytrer sig en unavngiven Slesviger i Aaret 1752 imod dem, der brugte slige Benævnelser og derved viste, at de vare „Fremdlinge im Vaterlande". Hans Ord lyde:

„Kömmt dieser Fremdling im Vaterlande auch aus der äußersten Ecke des Herzogthums Schleswig auf hohe Schulen: so nennt er sich sogleich **einen Holsteiner**. Er läßt sich als **einen Holsteiner** in dem Buch der Universitets-Bürger einzeichnen. Ja, er unterwindet sich wol, so gar auf dem Titel einer zu haltenden Disputation sich **einen Holsteiner** zu schreiben. Bei solchem Vorhaben sollte man aber denken, daß man sich einmal seines Geburtsorts erinnere. Was hat denn das alte berühmte und große Herzogthum Schleswig gesündigt, daß man sich seines Namens schämet? Man sollte einen solchen Fremdling und Verächter des Vaterlandes, falls er liegende Gründe im Herzogthum Schleswig hätte und daselbst geboren wäre, sein Erbtheil im Herzogthum **Holstein** anweisen, solches daselbst zu suchen, bis er einen Unterschied zwischen dem Herzogthum Schleswig, worin er geboren, und dem Herzogthum Holstein erlernt. Andere, welche entweder aus dem Herzogthum Schleswig, oder aus der Stadt Schleswig sind, nennen sich sogar Slesvico-Holsatos. Muß nicht ein Ausländer, der sich nicht sonderlich auf die Historie dieses Landes legt, und der Wortfügung folget, auf die irrigen Gedanken gerathen, Schleswig sey eine Stadt oder höchstens ein Aemtchen im Herzogthum Holstein?" [1]).

Holsaticum Germaniæ esse partem et Feudum Imperii Romani, Slesvicensem autem, ab illius Jurisdictione immunem, Regno Danico propiori nexu devinciri."

[1]) Sammlung der wichtigsten Abhandl. aus den Schl. Holst. Anzeigen

Man kan ikke undre sig over, at en saadan Sammenblanding af heelt forskjellige Landskaber ogsaa stødte **Büschings** geografiske Sands. Han bemærker derom:

„Das Herzogthum Schleswig, ob es zwar seit einigen Jahrhunderten mit dem Herzogthum Holstein in genauer Verbindung gestanden .... und im gemeinen Leben nach einer seltsamen Gewohnheit dergestalt mit Holstein vermenget wird, daß sich die Schleswiger gemeiniglich Holsteiner nennen, und man nicht leicht von einem Schleswiger höret, ist doch ein rechter Theil von Dänemark, wie aus der Geschichte und Verfassung desselben erhellet" [1]).

Da nu Holsteens Navn i de saakaldte Dannedes Mund næsten ganske havde opslugt Navnet Slesvig, er det ikke saa underligt, at det ogsaa i Danmark blev en Vane, at kalde den dansktalende Deel af Slesvig **Dansk Holsteen**. Det udtrykte jo i Grunden ganske rigtigt de virkelige Forhold; thi i Bestyrelsen og tildeels i Lovgivningen, i Regjeringens, Rettens og de høiere Embedsmænds Sprog, og overhoved i alle de indre offentlige Forhold var Slesvig blevet et andet Holsteen; ikkun det danske Folkesprog var tilbage som det meest fremtrædende Skjælnemærke [2]). Det var imidlertid vel stærkt, at Niels Helvad i Slutningen af det 18de Aarhundrede fandt en Efterfølger i Kjøbenhavn i en Astronom, der ligesom hiin i det 17de Aarhundrede, henlagde slesvigske Stæder til Holsteen. I Almanakken for

---

1 B. S. 289 flg. „Anmerkung über die Wortfügung Schleswig-Holstein". Det hele velskrevne Stykke fortjener at efterlæses.

[1]) Ant. Fr. Büschings Erdbeschreibung, erster Theil, achte Ausgabe, 1787. S. 249.

[2]) Christian Paulsens samlede mindre Skrifter, 1857. 2 B. S. 373—74. Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn, 21 B. 1814. S. 193.

1797, der udgaves af Universitetet og besørgedes ved dets astronomiske Professor Thomas Bugge, finder man i Fortegnelsen over Markederne Haderslev, Kliplev, Sønderborg anførte under **Holsteen!** Dette varede saaledes i 8 Aar, uden at nogen af Bugges Embedsbrødre henledede Opmærksomheden derpaa eller foranledigede en Forandring. Først i Aaret 1805 forandredes „I Holsteen“ til „I Slesvig“.

Men ihvor betegnende end denne Slesvigernes Beilen til Tittel af Holstenere er for det Herredømme, som det Tydske havde vundet i Slesvig, og hvor lav en Tænkemaade og sløvt et Fædrelandssind man end maa tillægge dem, der gjorde sig skyldige i en saadan Forskydelse af det ærlige Navn, de havde arvet fra deres Forfædre: saa hører det dog, saa længe det holdt sig til de fornemmere Stænder, hvis Tal altid bliver ringe imod det menige Folks store Mængde, nærmest hen til Omraadet af det Latterlige, hvorpaa Slesvigs Fortydskningshistorie er saa rig. Betydning fik det først, da det efterhaanden udbredte sig til Folket. Fremmede Unoder, Afvigelse fra de gamle Sæder, Ringeagt for Modersmaalet og dettes Tilsidesættelse for et fremmed, formeentlig bedre og fornemmere Tungemaal, have overalt i Verden, hvor den nationale Sands under en forvansket Kulturudvikling begyndte at sløves, først viist sig i Samfundets høiere Kredse. Men efterhaanden breder det sig videre ud, sædvanlig langsomt, naar den nationale Kjærne i Folket er sund og kraftig, og den Masse, der skal gjennemtrænges, ikke alt for lille; men tilsidst bryder det dog igjennem og synker ned til Folket. Og her bliver Ulykken dobbelt stor; thi medens de Høierestillede ved de Midler, som Dannelse og Lykkens ydre Goder give, i nogen Grad kunne

bøde paa det, de have mistet, og en Tidlang bevare en nogenlunde heldig Tilværelse, indtil det Hele brister under den indbrydende Fordærvelse, og styrter sammen som en Bygning, hvis Grundvold er hensmuldret og forraadnet: saa taber den menige Mand, der lærer at optage det Fremmede, at glemme sit Fædreland og ringeagte sit Modersmaal, uden nogen Erstatning paa eengang det Bedste, han eier: sin gode sunde Natur, der lod ham med Freidighed og Sikkerhed bevægede sig i Alt det, der fra Barndommen af omgav ham, i de hjemlige Forhold og de Forestillinger og Begreber, han var opvoxet med; sin Agtelse for det, hans Fader og Moder elskede; sin Forbindelse med Slægten, der levede før ham, hvis Minde bevaredes i Sagn og Fortælling. Alt dette bliver nu forvirret, dødt og stumt og afbrudt; han bliver fremmed for sig selv, en eensom Skabning, løsreven fra Fortiden, forvirret i det Nærværende og uden Fodfæste i den Grund, han staaer paa, spottet selv af de Læremestere, han efteraber.

Efter Alt, hvad vi vide om Forholdene i Slesvig, maatte det, hvis disse Forhold vedbleve, nødvendigviis engang komme dertil, at Fordærvelsen trængte ned i Folket. Endnu var det ikke kommet saavidt, men Tiden modnedes hurtigt; inden en Menneskealder var forløben, var Maalet naaet. Smitten havde endnu hos det menige Folk ikke virket andet end en vis barnagtig, sig selv ikke ret bevidst Forgabelse i det tydske Væsen, saa at det ansaaes for noget Herligt, om En ved Siden af sit danske Maal kunde fremføre lidt forhutlet Tydsk og saaledes komme Præst og Herredsfoged nærmere. Denne Stræben efter tydsk Fornemhed har en unavngiven Reisende ved Overgangen fra det 18de til det 19de Aarhundrede skildret med følgende træffende Ord:

„Wer in den nördlichen Gegenden des Herzogthums Schleswig in der Regel nicht hölzerne Schuhe trägt; oder wer mit beschlagenen Geschirren fährt, oder ein Verdeck auf dem Wagen hat; oder auf einen englischen Sattel reitet, wer ein Geistlicher; ein ansehnlicher königlicher Beamter; oder wer moderne gekleidet ist: den kan man deutsch anreden, der versteht die deutsche Sprache. Alle Uebrigen sprechen dänisch" [1]).

Men heelt anderledes blev Forholdet senere, da politisk Forvildelse kom til og spredte sin Gift blandt en Befolkning, der var saa slet befæstet til at modstaae dens Virkning. Da fik man det uhyggelige Skue af et Folk, eller en betydelig Deel af et Folk, der fornægtede, hadede og haanede, hvad der ellers er Helligt og Dyrebart blandt Menneskene, Fædreland og Modersmaal. En sørgeligere Tilstand kan ikke tænkes; er det Noget af det Haardeste, som kan hændes det enkelte Menneske, at han maa foragte sig selv og skamme sig over sit eget Væsen: saa gjælder det ikke mindre, naar det er et heelt Folk, der er bragt til en saa sørgelig Yderlighed. Blandt det meget Onde, som baade de, der ved langvarige Bestræbelser have forberedt en saadan Tilstand og gjort dens Indtræden mulig, og de, der umiddelbart fremkaldte Udbruddet, have forskyldt, er denne Synd imod Slesvigs Folk ikke noget af det Ringeste. Men der ligger tillige i dette Forhold den stærkeste Opfordring til at anspænde alle Kræfter, for at give en vildledet Befolkning tilbage til sig selv, og sørge for, at en saadan Tilstand ikke skal kunne komme igjen. Menneskelighed, Christendom, Statsklogskab kræve det lige stærkt.

---

[1]) Fragmenten aus dem Tagebuche eines Fremden. 1800. S. 241.

XXII.

Tydskhed i Danmark.

Hvorledes det har kunnet komme dertil i Slesvig, at et fremmed Sprog i hele Landets offentlige Styrelse og i Rettergangen, og i en stor Deel af Landet tillige i Kirken og Skolen kunde indtage den Plads, som tilkom Folkets Modersmaal, og at dette har kunnet blive saaledes tilsidesat, mishandlet og undertrykt, som vi have seet: det savner vel ikke sin Forklaring i den Mangfoldighed af samvirkende Omstændigheder, som vi i det Foregaaende have beskrevet; men der er dog eet Punkt, som kun i Forbigaaende er berørt, og som turde trænge til nærmere Oplysning, for at Sagen kan sees i sin hele Sammenhæng. Det bliver altid en forunderlig og paafaldende Ting, at Slesvigs Fortydskelse for en stor Deel har kunnet foregaae under den danske Regjerings Øine, uden at denne alvorligen og vedholdende og med Virkning traadte op derimod, medens den endog til sine Tider rakte Fortydskningsbestræbelserne Haanden. Der vil vanskeligen i Historien kunne opvises noget Exempel paa, at en Regjering med Ligegyldighed har været Vidne til, at en betydelig Deel af Landet ved kunstige Bestræbelser bragtes til at ombytte sit Sprog og sin Nationalitet med et Nabolands, endnu mindre, at den selv stundum har samvirket med slige Bestræbelser. Denne Bebreidelse rammer dog den danske Regjering med Hensyn til Slesvig. Der er i dette Forhold en saa forunderlig Selvfornægtelse og en saadan Strid med det, der ellers overalt regnes for at høre til de første Grundsætninger for en fornuftig Statsstyrelse, at det maa forekomme utroligt og gaadefuldt. Men Gaaden

løses let, naar man erindrer, at det danske Kongehuus med Hoffet, Regjeringsmændene og de herskende Stænder i store Tidsrum har været heelt gjennemtrængt af Tydskhed. Vi skulle vel her ikke fordybe os i det rige, skjøndt lidet glædelige Æmne, Tydskhedens Regimente i Danmark; men for at gjøre det forstaaeligt, hvorledes det har været muligt, at et heelt dansk Landskab, som lød Danmarks Konge og talte Danmarks Sprog, kunde blive givet Tydskerne i Vold til at tumle sig i og skalte og valte med, som om det var en Provinds, de havde erobret, og efter Erobrerens Ret foretoge sig at omdanne efter deres Sprog, Sæder og Love: er det nødvendigt at fremstille om end i et flygtigt Omrids den Tydskhed, som herskede her i Danmark, fornemmelig i sidste Hälvdeel af 17de og i største Deel af 18de Aarhundrede, og af den rige Mangfoldighed udhæve enkelte Træk, som betegne dens Væsen.

Der er gjentagne Gange gaaet tydske Strømninger over Danmark; naar een Strøm efterhaanden tabte sig, og det Danske atter dukkede op, væltede en ny frem. I det femtende Aarhundrede skjænkede Tydskland Danmark tre Konger efter hinanden. Med den sidstes, Christiern den Førstes Søn og Sønnesøn, Kong Hans og Christiern den Anden, kom det Danske igjen til Raaderum; men kun for at dukke under for en ny frembrydende Tydskhedens Strøm, som Frederik den Første og Christian den Tredie førte over Danmark. Da den Tydskhed, som disse havde bragt ind, vel var bleven overvunden under Frederik den Anden og Christian den Fjerde, brød det Tydske paany ind med Frederik den Tredie og hans Dronning Sofie Amalie af Lyneborg. Det var vel ikke en ny Slægt, der med ham besteg Thronen, han var Christian den Fjerdes Søn; men han

var ikke fra først af bestemt til den danske Throne, som kun tilfaldt ham ved hans ældre Broders Død; allerede i en tidlig Alder lærte han at tænke sig ikke som en tilkommende dansk, men som en tydsk Fyrste, i det han i sit tolvte Aar valgtes til Erkebispen af Bremens Koadjutor, og siden i en Række af Aar regjerede som Erkebisp i Bremen. Det er indlysende, at denne Stilling maatte bidrage til at udvikle og nære Tydskhed hos ham, og denne fandt en Støtte i hans grundtydske Dronning Sofie Amalie, om hvem det er tvivlsomt, om hun i de 37 Aar (1648—85), hun levede i Danmark, bragte det saavidt, at hun forstod Landets Sprog [1]); Kongen skrev sin Dagbog paa Tydsk. Dette blev Hoffets sædvanlige Sprog og fra den Tid begynder en ny tydsk Periode i Danmark, der strækker sig gjennem et Tidsløb af meer end hundrede Aar. Det var ikke denne Konges og Dronnings Personlighed alene, eller de mange Tydskere, som indkom med dem og flokkede sig om Thronen, der var istand til at fremkalde et saadant Tidsskifte; ligesaa betydningsfuld var i den Henseende den Forandring i Forfatningen, som Frederik den Tredie gjennemførte. Enevoldsmagtens Indførelse knækkede den gamle danske Adel, som blandt sine mange Skyggesider dog har den lyse, at den holdt det danske Navn i Ære. Gjennem flere Regjeringer kan man forfølge de enevældige Kongers Ulyst til at betjene sig af den gamle Adel og deres Mistillid til den. Den afløstes af danske borgerlige Familier, som fik Adelsbreve, men især af holsteensk og anden tydsk Adel, som hobeviis drog ind i Landet. Endogsaa langt mindre Fristelse end den, der bødes den i den nærmeste Tid efter Enevolds-

---

[1]) N. M. Petersen, den danske Litt. Historie, 3 D. S. 14.

magtens Indførelse og i flere Menneskealdre efter den, kunde have været tilstrækkelig for den tydske Paatrængenhed: indbringende Poster, Anseelse og Indflydelse, ingen Uleilighed med at lære Landets Sprog eller føie sig efter dets Sæder, overalt ved Hoffet og i de fornemme Kredse Landsmænd i Mængde og Alt saa tilvant og fortroligt: **de følte sig** som **hjemme**, skjøndt rigtignok uden Tvivl ofte med den Forskjel, at de hjemme vare fattige og lidet agtede, men i Danmark bleve rige og meget ansete. Trediveaarskrigen, der gik lige forud for Frederik den Tredies Thronbestigelse, bidrog ogsaa Sit til at befæste den nye Tydskhed i Danmark, ligesom vi have seet, at den øvede en kjendelig Indflydelse paa Forholdene i Slesvig. Under de Omvæltninger og Forstyrrelser, som denne langvarige Krig førte med sig, søgte mangfoldige tydske Familier Tilflugt i det nærliggende rolige og velvillige Danmark, og mange af disse bosatte sig her for bestandig[1]). Den Afbrydelse af Universitetsvirksomheden, som blev en Følge af Krigen i mange Egne af det ødelagte Tydskland, bevægede en Mængde tydske Studenter til at søge til Kjøbenhavns Universitet, og en stor Deel af disse fandt sig saa vel her, at de efter fuldendte Studier ikke droge hjem, men toge imod Ansættelse som Hovmestere for adelige og andre fornemme Familiers Børn, hvilket var en fortræffelig Vei til at komme ind i gode Embeder. Under Trediveaarskrigen bleve 120 tydske Studenter indskrevne ved Kjøbenhavns Universitet og i de 9 følgende Aar efter den

[1]) Petri Kirke, som hidtil havde været benyttet af enkelte tydske Familier, blev paa Grund af den Mængde, der strømmede ind under Trediveaarskrigen, en ordentlig Sognekirke. Se Rothe, Udsigt over Kjøbenhavns Kirkers Hist. S. 10.

ikke mindre end 47 [1]). At de indfødte Studerende følte det Tryk, som de indtrængte Fremmede udøvede, sees af et Andragende, som Studenterne under Kjøbenhavns Beleiring 1658 indgave til Kongen, hvori de anke over, at saa mange Forældre antage tydske Studenter til Lærere, og „underdanigst begjære“, „at danske og norske Studenter alene her til Pædagogier maatte admitteres, for at have Middel her paa Stedet at kontinuere“, ligesom de „ydmygst forhaabe“, at overhoved ingen Tydsker maatte ansættes i et offentligt Embede, som af Danske eller Norske kunde forvaltes [2]).

Da nu Hoffet var blevet tydsk, er det i sin Orden, at Kongebørnene opdroges paa Tydsk. Hvilken Opdragelse Kronprinds Christian, som Konge Christian den Femte, har faaet, kan man slutte af den Omstændighed, at han i en Deel Aar voxede op uden at kunne Dansk; et indtruffet paafaldende Tilfælde bevægede først Faderen til at lade Danmarks tilkommende Konge lære Dansk [3]). Frederik den Fjerdes Lærer i Videnskaberne, **Christian Cassius**, var en Tydsker, og at hans Skrivelærer **Friedrich Esmark** ikke var meget Dansk, tør man vel slutte af den Omstændighed, at

---

[1]) H. N. Clausen, Om Danmarks Universitet som nordisk Høiskole, S. 25. Det bemærkes udtrykkeligt i Universitets-Matriklen, at Mange af de tydske Studenter bleve ansatte som Hovmestere i adelige og fornemme Huse.

[2]) H. Rørdam, De danske og norske Studenters Deeltagelse i Kjøbenhavns Forsvar mod Karl Gustav, S. 88—89. I samme Andragende begjære Studenterne ogsaa, at det maa paalægges en af de tre juridiske Professorer at holde Forelæsninger over Danske Lov, eller i det Mindste vise den danske Rets Forhold til den romerske. En meget billig Begjæring!

[3]) Suhms samlede Skrifter, 10 B. S. 51. Beretningen om Torfæus's tause Audients hos Kronprinds Christian.

han siden blev ansat som Forvalter i det tydske Kancelli [1]). Christian den Sjette gav sin Søn, Frederik den Femte, først Brandenborgeren **Joh. Chr. Kall**, som faa Aar forud havde endt sine Studier i Jena [2]), og derefter Hohenloheren **Chr. Ludv. Scheidt** til Lærer [3]). Omsider banede det Danske sig Vei i Frederik den Femtes Søns, Christian den Syvendes Underviisning, hvis det er rigtigt, at Instruxen for hans Opdragelse indeholder den Bestemmelse, at al Underviisning skulde skee paa Dansk. En Samtidig gjør herved den Bemærkning: „saaledes blive flere end Een nødsagede til at tale Dansk" [4]). Meget alvorlig har imidlertid den danske Underviisning næppe været; thi Christian den Syvende skal i sit daglige Liv bestandig have været tydsk af Tale.

Naar saaledes i et langt Tidsrum Tydsk fra Barndommen af indpodedes vore Konger, naar de næsten ikke hørte andet end tydsk Tale, saae sig omgivne næsten af lutter Tydskere, og lærte i det Høieste deres Lands Sprog (Moders-Maal tør vi ikke sige) som et fremmed Tungemaal, ligesom de lærte Fransk eller Latin: kunde det ikke være andet, end at den tydske Indflydelse ogsaa gjorde sig gjældende hos dem, naar de engang selv bestege Thronen. Det er vanskeligt at sige, hvilken af disse Kongers Regjering og Hof der var meest tydsk: Christian den Femte og Christian den Sjette bære maaskee Prisen. Frederik den Fjerde, ihvor mange Fortjenester han i flere Henseender havde af Danmark, stod dog i Tydskhed

1) A. Höier, Friedrich des Vierten Leben, 1. B. S. 4. Jfr. Cimbria litterata, I. 90.

2) Han var 24 Aar gammel, da han blev ansat som Lærer hos Kronprinds Frederik, se Nyerups Lexikon, S. 302.

3) Om Scheidt, se Werlauff i Nyt Hist. Tidsskr. 6 B. S. 330—35.

4) Suhms Levnet (samlede Skr. 15 Deel) S. 204. Yttringen er af Rektor Dass.

ikke synderlig tilbage for hine; det sædvanlige Omgangssprog ved Hoffet var ogsaa under ham tydsk, det vrimlede ogsaa under ham af høie tydske Embedsmænd; paa sit Dødsleie hørte han danske Prædikener, men han lod dem gjentage for sig paa Tydsk og vilde helst høre dem i dette Sprog [1]). Dersom derfor ikke politisk Klogskab kunde bevæge ham til at tage sig af det fortrykte danske Tungemaal i Slesvig, hans nationale Følelse skulde vissgelig ikke lede ham dertil. Under Christian den Femte gjordes Tydsk paa en Maade til officielt Sprog, idet det anvendtes til Indskrifter paa offentlige Mindesmærker (Mindestøtten paa Dovrefjeld!) [2]). Christian den Sjette skrev meget; men man søger forgjæves i den Mængde Breve, man har fra ham, et dansk Brev; med Undtagelse af enkelte franske, ere de alle tydske. I hans grundtydske Dronning Sofie Magdalenes Mund var „Dänisch" et Haansord. Der gjordes endog, hvad der næsten klinger utroligt, under Christian den Sjette Forslag af den tydske Hofadel om at indføre det tydske Sprog i alle danske Landsbyskoler [3]). Hvor utroligt det lader, er det dog ikke mere utroligt, end at der under Christian den Femte blev gjort Forsøg paa at indføre tydsk Prædiken i de danske Smaakjøbstæder. Det var Sognepræsten Gregers Zimmer i Nykjøbing paa Falster, der begyndte paa dette. Biskop Kingo, der slet ikke syntes om de Tydskere, som levede her maaskee tredive Aar i gode Embeder, men „ikke gad tage det danske Vadmels-Sprog paa deres Silke-Tunger", har uden Tvivl syntes endnu mindre om en dansk Præst, der tog sig for at prædike Tydsk for sin Menighed. Han indberettede det til

[1]) P. Paludan, Magazin for Lidende, 1 B. S. 36—37. 38—39.
[2]) Joh. Laurentzen, Tage-Register, S. 188—89.
[3]) N. M. Petersen, Bemærkninger om Modersmaalet. S. 53.

Christian den Femte, og ihvor tyk end den tydske Taage var, som daglig omgav denne Konge, kunde han dog see, at dette gik for vidt. Han paalagde Kingo at give Præsten en alvorlig Irettesættelse og forhindre Gjentagelsen af slige Unoder [1]). — Frederik den Femte blev uagtet sin Moders Tydskhed og tiltrods for sine Lærere fra Brandenborg og Hohenlohe dog dansk af Sind og Tale; men hans Hof vedblev at være tydsk, eller blev til Afvexling fransk; og de meest betroede og indflydelsesrige Mænd under ham vare Tydskere.

Det var ikke blot i det danske Sprogs Tilsidesættelse, at Regjeringens Tydskhed aabenbarede sig; men lige saameget i den Villighed, hvormed man modtog den overstrømmende Mængde af Tydskere, der droge til Danmark som det forjættede Land, i hvilket Veien forud var banet til vellønnede Embeder, Ærestitler, Anseelse og Indflydelse. At en Tydsker, der var i Besiddelse af almindelig Dannelse, eller i det Mindste af god Byrd, kom til Danmark uden at blive, som det hed, „employeret", regnedes for et sært Uheld og tilskreves en ualmindelig Keitethed [2]). I Almindelighed kom

---

[1]) Kongens Skrivelse til Biskop Kingo af 27 Febr. 1692 lyder saaledes: „Vor Naade tilforn! Eftersom Vi af een Din til Os allerunderdanigst indgivne Memorial maae fornemme, hvorledes Mag. Gregers Zimmer, Sogne Præst udi Vor Kjøbstæd Nykjøbing i Falster, foruden Vores allernaadigste Tilladelse, og foruden i ringeste Maade sig med Dig at bespørge, skal have understaaet sig . . . at prædike Tydsk i sin Danske Menighed . . . da, omendskjøndt han dermed Straf haver fortjent, ikke desmindre maae samme hans Forseelse denne Gang hannem af sær Kongelig Naade allernaadigst være eftergiven; dog . . . at Du hannem derfor tilbørligen reprimenderer" (Rothe, Kong Christian den 5tes Reskripter, S. 901—2).

[2]) I et Brev til Langebek søger Klevenfeld at hæve dennes Frygt

Tydskerne af sig selv; stundum bleve de indkaldte — det var gjerne Landsmand, som kaldte paa Landsmand. Derfor finder man i den sidste Deel af det 17de og i hele det 18de Aarhundrede en Vrimmel af Tydskere i de Embeder, som vare forbundne medÆre og Fordeel: de høie Betjeninger i Kongens og Dronningens Hofstat, Kommandoposterne i Hæren, Amtmandsposterne og andre indbringende administrative Stillinger, baade civile og militære, de høie Embeder i Regjeringskollegierne, deriblandt Oversekretariatet i tydske Kancelli, hvormed Ledelsen af hele den udenrigske Politik var forbunden, Pladserne i Geheime-Konseillet, Gesandtskabsposterne ved fremmede Hoffer o. s. v. Hvad angaaer de sidstnævnte Klasser af Embeder, i Kollegierne, Konseillet og ved fremmede Hoffer, da afsluttedes den tydske Indflydelse her ikke med de Konger, hvis Regjering i det Hele gik i tydsk Retning, men fortsatte sig som bekjendt længe efter og ind i det 19de Aarhundrede. Man kan vel ikke sige, at nogen Egn i Tydskland blev aldeles tilsidesat eller saa stifmoderlig behandlet, at man ikke skulde kunne finde en eller anden Repræsentant for den i den høiere Embedsstand i Danmark, men især var det dog Nordtydskland, som betænktes. Og af Nordtydskerne var det igjen den **holsteenske Adel**

---

for, at et Brev, som Kl. havde sendt fra Udlandet med en Tydsker, skulde være gaaet tabt, og yttrer i den Anledning: „Jeg haaber dog det har ingen Fare, siden Manden reiste paa sin lovlige Vei, som en Tydsker af Profession at søge Brød i Danmark. Han vaagner vel tilsidst op; man faaer flittig efterlæse Aviserne for at eftersee, om nogen Tydsk nylig er bleven employeret, saa finder De ham vel i det Samme; thi at være kommen til Danemark som en Tydsker, og ikke blive employeret, det var et slet Tegn for Manden, at han ikke maatte forstaae sit Haandværk.“ (Langebekkiana, S. 6—7).

som især gjorde sig gjældende. Den holsteenske Adel gav Tydskheden i den høiere Embedsstand sit Præg og sin Charakteer. Saadanne Embeder, der bragte Vedkommende i umiddelbar Nærhed af Kongen, eller som gave en afgjørende Indflydelse paa Styrelsen af den hele Stats almindelige Anliggender, herhjemme eller i diplomatiske Stillinger ved fremmede Hoffer, vare især tiltrækkende for denne Adel. Dette forklarer Meget af det, der er skeet i Holsteen og Slesvig og Kjøbenhavn baade i det 18de Aarhundrede og i de Tider, vi selv have oplevet. Forholdet var saa paafaldende, at det ikke kunde andet end tildrage sig fremmede Diplomaters Opmærksomhed. Vi skulle anføre en nyere tydsk Forfatters Ord; han selv taler om den nuværende holsteenske Adel og om F. Reventlou, der var Medlem af det holsteenske Statholderskab i Oprørstiden; og han henviser til Yttringer af den bekjendte Patkul, der var saa nøie indviet i Nordens politiske Forhold i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede. Istedenfor den af ham foreslaaede Ændring af „Schweden" til „Deutschland", ville vi blot, for at blive fuldkommen nøiagtige, foreslaae at læse „Berliner" eller „Wiener".

„Reventlou ist der vollständige Ausdruck des holsteinischen Adels, der zwar Dänemark und seine Könige zu beherrschen strebte, aber dabei den patriotischen Gedanken, die Unabhängigkeit Holsteins möglichst aufrecht zu erhalten, nie aus den Augen ließ, schon deshalb nicht, weil sie identisch war mit seiner eigenen . . . . . .

Wenn man in den nachfolgend citirten Passus statt „Schweden" „Deutschland" setzt, so paßt die Schilderung, die der scharfsichtige Patkul von ihnen entwarf, noch heute, wenigstens auf die große Mehrzahl. Der russische Minister

schreibt nämlich aus Dresden in einem Briefe vom 9 Juli 1704: „denn die Minister, so itzo bei demselben (dem dänischen Hofe) emporstehen, sind unserem Wesen ganz entgegen, und zwar aus der Ursache, weil sie all aus Holstein und also wegen ihres dabey habenden **Partikularinteresse** als **Edelleute von Holstein** gute **Schweden** sind, damit nicht der König in Dänemark zu mächtig, sonderen allezeit die Balance zwischen ihme und dem Herzog von Holstein beibehalten werde, als wodurch der Adel in Holstein floriret" [1]).

At en Talebrug som den, der indbefattede Slesvig under „Kongens tydske Lande", kunde opkomme — især fra Christian den Femtes Tid, da tydske Kancelli ombannedes og dets Virksomhed udvidedes — og siden vedligeholde sig: vil man finde begribeligt under saadanne Forhold. Den holdt sig endog, efterat den egentlig tydske Periode i Regjeringen var udløben [2]). Benævnelsen var imidlertid saa upassende, at den vakte Anstød selv hos holsteenske Forfattere, der besade historisk Dannelse og Kundskab til Forholdene [3]).

---

[1]) Uffo Horn, Von Idstedt bis zum Ende. 1851. S. 72—73.

[2]) At den Forordning om Oprettelsen af Geheime-Statsraadet, som udkom strax efter Struensees Fald, 20 Febr. 1772, og gjorde det danske Sprogs officielle Brug til Regel for hele Staten med Undtagelse af de „tydske Provindser", til disse synes at have henregnet Slesvig, hvor Alt i denne Henseende blev ved det Gamle, er efter Tidens Villkaar ikke videre paafaldende. Det hedder deri: „Ist es zugleich Unser Wille, daß in Zukunft alle Gesuche, Vorstellungen und Berichte, die, so Unsere teutsche **Provinzen angehen, alleine ausgenommen**, in dänischer Sprache abgefasset, und in derselben die Sachen behandelt, vorgetragen und ausgefertiget werden sollen".

[3]) Holsteneren A. Niemann, Professor i Kiel, betegner i sin Handb. der schl.-holst. Landeskunde, udkommen 1799, S. 1, Benævnelsen „die deutschen Staaten des Königs von Dänemark", derunder indbefattet Slesvig, som „nicht sehr passend".

Foruden den Vei for Tydskere til Ansættelse i Danmark, som man kunde kalde Hofveien, var der en anden, som man kunde kalde Hovmesterveien. Endnu flere Menneskealdre efter hiin Anke over de adelige og fornemme Familiers Forkjærlighed for tydske Studenter til Lærere for deres Børn, som de danske og norske Studenter fremførte 1658, kunde Holberg i Aaret 1729 finde sig foranlediget til at klage over det Samme, og i Aaret 1749 gjentage Klagen over „de Tydske studentere, som komme hid udi hobetall, og ved deres hvorvel superficielle videnskab udi Historicis og Juridicis insinuere sig udi fornemme folkes huuse; og blive hoffmestere for Adelige Børn", og minde om, at „det var sikkere for fornemme folk at lade deres børn reyse med Danske og Norske, som de kiende og kunde forlade sig paa, end med fremmede" [1]). Om Holberg havde levet længere, ja, om hans Alder havde strakt sig ned imod vore Dage, vilde han uden Tvivl have fundet Anledning til meer end een Gang at fornye sine Bemærkninger [2]). Ligesom Hofveien især

[1]) Holberg, Dannemarks og Norges Beskrivelse, 1729, S. 185; og Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat, 1749, S. 189—190.

[2]) Vidste man det ikke forud, kunde man faae det at vide af den tydske Reisende J. G. Kohl. Efterat have talt om sit Ophold paa forskjellige sjællandske Herregaarde, gjør han — endnu i Aaret 1846 — den Bemærkning: „Hauslehrer kommen sehr häufig aus dem Holsteinschen". „Die eigentlichen Dänen," sagte mir eine dänische Dame, „haben eine nicht sehr geistvolle Manier des Unterrichts. Sie lassen Alles mit dem Gedächtniß verrichten und wirken weniger auf die Entwicklung des Verstandes und der Selbstthätigkeit ihrer Zöglinge". (Hvis denne „dänische Dame" har havt Børn, har hun nok sørget for, at de fik en af de „Hoffmestere", Holberg taler om). Kohl føier hertil den Bemærkning: „Diese Klagen, daß die dänische Unterrichtsmethode eine minder anregende

førte til de glimrende Statsposter, saaledes ledede Hovmesterveien til mere beskedne, men altid gode Stillinger, som de formaaende Familiers Indflydelse aabnede Adgang til med Udelukkelse af Landets Børn. Det skal ikke nægtes, at der iblandt de Tydskere, som kom frem ad denne eller hiin Vei, eller som ligefrem indkaldtes, fandtes en og anden dygtig Mand — og det vilde være forunderligt, om det var anderledes — men Massen var dog Mænd af almindelige eller middelmaadelige Evner, der i Hjemmet vilde være blevne ubemærkede, men i Danmark formedelst deres fremmede Byrd fandtes værdige til at fremdrages paa de Indfødtes Bekostning. Og selv iblandt de Dygtigste fandtes der, naar man undtager eet enkelt glimrende Navn, den yngre Bernstorffs, ingen af saa fremragende Evner, at man jo nok, naar man havde seet sig om blandt danske Mænd, og ved at see sig om, ikke havde seet med tydske Briller, havde fundet deres Lige.

Hæren var tydsk fra Underofficeren til Generalen eller Feltmarskalken. Naar det ikke lykkedes en Tydsker at finde Ansættelse ved Hoffet eller i den civile Statstjeneste, var Haabet om Beforbring derfor ikke afskaaret: de høiere Poster i den dengang talrige Hær og i General-Krigs-Kommissariatet aabnede en vid Udsigt, som ikke lukkede sig for den, der var anbefalet ved Byrd eller ved Forbindelser med for-

---

und entwickelnde sei, hörte ich von den Lippen aller Deutschen ertönen. Wahrscheinlich gleicht die dänische Weise in vieler Hinsicht der der Engländer, denen wir Deutsche ganz ähnliche Vorwürfe machen". (J. G. Kohl, Reisen in Dänemark, 1 B. 1846, S. 360). Man bør ønske og haabe, at Tydskerne maae vedblive at finde stor Uovereensstemmelse mellem deres „Unterrichtsmethode" og den danske.

maaende Landsmænd; de lavere Poster fyldtes med simplere Eventyrere. Veien var beqvem, thi Fordringerne, der gjordes til Indsigt og Kundskaber, vare ikke store. Hæren fik paa denne Maade ofte ret fornemme Officerer i de høiere Poster; thi Tydskland sendte en Deel af de Prindser, som det altid har havt Overflod paa, til Danmark, og de forsmaaede her ikke Ansættelse som Chef for et dansk Regiment. I Aarene 1758—60 fik tre tydske Hertuger eller Prindser, to af Sachsen-Hildburghausen og en af Brunsvig-Bewern, hver sit Regiment i den danske Hær: om man ellers kan kalde denne Hær **dansk**, i hvilken den største Deel af Officeersstanden var tydsk, Retten pleiedes paa Tydsk, Soldaternes Indøvelse stete under tydsk Kommando og Prygl af tydske Underofficerer, og overhoved „alle militære Ting behandledes paa Tydsk fra Elben indtil Vardøhuus" [1]). Til Hærens Beskaffenhed svarede aldeles Indretningen af den Stiftelse, hvori de unge Mænd forberededes og uddannedes til vordende Krigsbefalingsmænd. „Paa Landkadet-Akademiet i Kjøbenhavn", siger en Mand, der taler af egen Erfaring, Slesvigeren Abrahamson, „foredroges Alting paa Tydsk. Det var baade til Ynk og til Latter, at see de stakkels Børn sidde og stave og gjætte sig frem i en tydsk Forklaring, den de maatte lære udenad, Ord til andet. Derfor sade ogsaa stundum endeel i sex Aar i underste Klasse, og lærte alligevel intet". — **„Det danske Sprog var det under Straf forbudet at tale"**. De der vilde øve sig i Dansk, listede sig dertil paa deres Kamre! [2]).

---

[1]) Werner Abrahamsons Ord i hans Autobiografi, Lahdes Portrætter, 1805, 1 H. S. 11.

[2]) Abrahamsons Autobiogr. anf. St. S. 20. Minerva for 1786, Martshæftet, S. 290. 292. Jfr. Molbech, Werner Abrahamsons Levnet, Hist. biogr. Saml. S. 388.

I Guldbergs Tid blev endelig den tydske Kommando afskaffet, og Frederik den Sjette omdannede som Kronprinds ved det 18de Aarhundredes Slutning Hæren ganske. Den har nu i et Par Menneskealdre været dansk, og den har i de sidste Tider ved den blodige Daab paa Valpladsen, hvor den stred for Danmarks Tilværelse, Ret og Ære mod den gamle Arvefjende, stadfæstet sin Danskhed, og dog bevarer den endnu et Mærke fra den tydske Tid i det von, som dens Officerer sætte foran deres Navne.

Afgav maaskee end Hæren det meest fuldstændige Billede paa den fra Hoffet udgaaende Tydskhed, saa bleve dog andre Statsindretninger og offentlige Stiftelser ingenlunde frie for Virkningen deraf. Vi have nævnt den officielle Brug af det tydske Sprog til Indskriften paa Pyramiden paa Dovrefjeld under Christian den Femte; lignende Exempler fattes hverken fra Christian den Sjettes eller Frederik den Femtes Dage. Da Vallø adelige Frøkenkloster under Christian den Sjette indviedes, foregik denne Høitidelighed paa Tydsk, under Afsyngelse af tydske Sange, forfattede af Poeten Clitau [1]); der ansattes ogsaa ved Klostret ikke mindre en tydsk end en dansk Præst; det Samme var Tilfældet med Vemmeltofte Kloster [2]).

Frederik den Femte have vi sagt var selv dansk, og saa var ogsaa hans Dronning, Engellænderinden Lovise, der viste en Agtelse for Landets Sprog og Sæder, der var noget usædvanligt hos en Dronning i Danmark, og som ogsaa lønnedes derfor ved Folkets udeelte Kjærlighed [3]).

---

[1]) Jens Møller, Mnemosyne, 2 B. S. 27.

[2]) Hofman, Fundationer, VIII. S. 337. 381.

[3] Som en smuk Undtagelse bør ogsaa nævnes Christian den Femtes

Men Frederik den Femtes Hof var visselig ikke dansk, ligesaalidet som de Mænd, der havde den største Indflydelse paa Statens Styrelse, vare Danske. Hoffet saae rigtignok Holbergs Komedier, men en **tydsk Oversættelse** var fremlagt i Logen for at komme Forstaaelsen af den danske Digter til Hjælp [1]): blot et Træk som dette, kaster et blændende Lys paa Tilstanden. Da Sorø Akademi oprettedes 1747, hvilket kun var blevet muligt ved en **dansk Digters** Gavmildhed, fik Akademiet en **Tydsker** til Hovmester og **tydske** Taler holdtes ved dets Indvielse. Men Akademiet havde ogsaa den Ære at faae en meget fornem Tydsker til Hovmester, nemlig Henrich den Sjette, Greve af Reuß og Herre til Plauen [2]). Blandt de først ansatte Lærere ved det nye Akademi vare Tydskerne Johan Elias Schlegel i Historie og Johan Basedow i Moral og de skjønne Videnskaber. Overhoved var det langt fra, at det Præg af Tydskhed og Fremmedhed, som saa stærkt udmærkede Sorø Akademi i dets ældre Periode i det 17de Aarhundrede, da det endog **var Professorerne forbudt at tale Dansk med Ungdommen** og da af de 28 Professorer, som i dette Tidsrum ansattes, **kun 11 vare danskfødte** [3]), strax eller ganske forsvandt efter dets Fornyelse 1747. Rigtignok byder den nye Fundats, at der ved Akademiet skal lægges Vind paa Landets Sprog; men tør man slutte fra de Taler, som Akademisterne holdt paa Kongens Fødselsdag, Akademiets

---

Dronning Charlotte Amalia, der, skjønbt tydsk født, elskede det danske Tungemaal. Men hun blev tilsidesat af sin Ægtefælle og kunde derfor kun øve ringe Indflydelse paa det tydske Hof.

[1]) Th. Overskou, Den danske Skueplads, 2 B. S. 11—12.

[2]) Baden, Frederik den Femtes Aarbog, S. 32.

[3]) H. N. Clausen, Danmarks Univers. som nordisk Høiskole, S. 39.

Stiftelsesdag og ved andre høitidelige Leiligheder, saa har Modersmaalet i de første tyve Aar efter Fornyelsen ikke opnaaet mere end at stilles ved Siden af Tydsk, Fransk og Latin. Thi i disse Sprog holdt Akademisterne Taler, og af de trykte at dømme, have de danske kun udgjort omtrent en Trediedeel mod de fremmede. En „Ode am Geburths-Tage des Königs" fattes heller ikke [1]).

At heller ikke Landets andre videnskabelige Stiftelser, deriblandt Kjøbenhavns Universitet, fattedes Repræsentanter fra Tydskland, derfor sørgede især J. H. E. Bernstorff rundelig ved Indkaldelse af en Mængde Udlændinge, meest Tydske, af hvilke nogle fik offentlig Ansættelse, andre Understøttelse af Statskassen [2]). Desuden dreves det chirurgiske Studium i Kjøbenhavn næsten udelukkende af Tydskere, Forelæsningerne vare næsten alle tydske, og de af det chirurgiske Selskab udgivne videnskabelige Afhandlinger ligesaa [3]).

Ved Midten af det attende Aarhundrede havde Kjøben-

[1]) Se Fortegnelsen over de trykte Taler i Worms Lexikon, 2 B. S. 649 flg. I Fortegnelsen, som dog ikke gaaer længer end til 1772, forekommer ingen tydske Taler efter 1766.

[2]) Som bekjendt var det et af de Punkter, hvorfor J. H. E. Bernstorff blev haardt angreben af den danskſindede Grev Fr. Danneskjold. Bernstorff gjorde sig imidlertid Forsvaret meer end tilbørlig let, ved at give Anklagen den Form: „daß ich die dänische Nation verachte, und nur Fremde befördere" (se Ludw. v. Heß Apologie de monsieur le comte de Bernstorf, 1772, S. 63). Danneskjolds Ord i hans Klage (der nu er trykt i Dsk. Mag. 3 R. 3 B. S. 53), lød: „Hand encouragerer fremmede og projectmagere. Jeg ælsker Landets børn og hader projectmagere".

[3]) Callisens Levnet i Lahdes Portrætter 1805, S. 41. I tredie Bind af Worms Lexikon S. 1004 flg. opregnes omtrent 170 Afhandlinger, som det chirurgiske Selskab udgav 1774—82; de enkelte danske heri udgjøre en forsvindende Størrelse imod de tydske.

havn tre tydske Sognekirker med 6 faste Geistlige. Dette fandt man dog ikke at være nok; især ved J. H. E. Bernstorffs Deeltagelse for Sagen blev der 1755—59 bygget en fjerde Kirke og en syvende tydsk Præst ansat. Hertil kan man føie to Præster ved tydsk reformeert Kirke [1]).

Kan man under Forhold som dem, vi have skildret, forundres ved at see nogle af Slesvigs tydske General-Superintendenter paa deres Vandring til denne høie Værdighed lægge Veien over Kjøbenhavn? Denne Vei valgte Pomeraneren Josua Schwarz, Liflænderen Conradi og Wyrtenbergeren Reuß: de vare alle tydske Hofprædikanter i Kjøbenhavn, og den sidste tillige Professor i Theologi ved Universitetet.

Det tydske Væsen fortsatte sig iøvrigt en rum Tid, efter at en dansk Retning med Guldberg og derefter Kronprinds Frederik havde gjort sig gjældende. Tydske Digtere, som tidligere Klopstock, der levede 20 Aar i Danmark, derefter M. Claudius og Schiller, fik Understøttelse af den danske Regjering, medens danske Digtere bleve tilsidesatte og lede Nød. Tonen i de høiere Kredse var tydsk; Familierne Schimmelmann, Reventlow, Augustenborg, Bernstorff og Frederikke Brun geboren Münter dannede glimrende

[1]) E. Rothe, Udsigt over Kjøbenhavns Kirkers Hist., S. 66. 43. 57. Der drives endnu i vore Dage en mærkelig Luxus med tydsk Prædiken i Kjøbenhavn; foruden den reformeerte og katholske Kirke, er der endnu to tydske Kirker for den lutherske Bekjendelse, og den Leilighed, som for ikke længe siden frembød sig til at forandre den ene af disse, blandt hvis Menighedslemmer der sikkert ere ganske faa, om nogen, der ikke ligesaa godt eller bedre forstaae Dansk, til en dansk Kirke, lodes ubenyttet. Naar der i Altona eller Kiel efter samme Forhold blev sørget for at forskaffe de der bosatte Danske Adgang til Gudstjeneste i deres eget Sprog, vilde man snart høre et Skrig over hele det store Tydskland.

Foreningspunkter for elegante tydsk-danske litterære Kredse, i hvilke det Udenlandske og Indenlandske førte et broget Samliv: Flere danske Videnskabsmænd inddroges i disse Kredse, ogsaa et Par af vore Digtere, som siden forsøgte paa at synge med en dobbelt Tunge, en tydsk og en dansk. Ordet „Nationalitet" vilde have skurret i disse Kredse, om det nogensinde havde lydt og man havde forstaaet dets Betydning; men for „Humanitet" og „Oplysning" var man sentimentalt begeistret. Man havde derfor ikke en eensidig Interesse for Litteratur og Videnskab, ogsaa for Almuens Oplysning var der Tanke. Dette viste Schimmelmann, Joh. Ludv. Reventlow og Chr. Detl. Reventlow ved at lade komme Seminarister fra Kiel for at udbrede Oplysning blandt de danske Bønder paa deres Godser i Jylland, Fyn og Laaland [1]).

Det er som et Vidunder, at det danske Folk har undgaaet den Skjæbne at bukke under for den Tydskhed, der saa mægtigen herskede hos Regjeringen og de høiere Samfundskredse, eller at den ikke trængte dybere ned og efterlod varigere Spor i Sæder, Tænkemaade, Sprog og Litteratur. At den ikke gjorde det, derom bærer vort Folkeliv, vor rige blomstrende eiendommelige Litteratur, vort herlige uforfalskede Modersmaal og den ædle Frugt, som Udviklingen senest har bragt os, og som den Aar for Aar bringer fuldere og fuldere, en egen Kunst, vidt forskjellig fra Tydsklands, et Vidnesbyrd, der ligger aabent for Alle. Vel er hist hist og her Overfladen bleven ridset, et og andet Sted kan man opdage en dybere Skramme; men Kjærnen har holdt sig sund og livskraftig, Væsenet uforvansket. Det var vistnok en truende Tilstand, fortsat gjennem flere Menneskealdre,

---

[1]) Schl.-Holst. Prov.-Berichte, 1788, 1 B. S. 138—39.

og netop gjennem Tider, da Folket mindst var istand til at værge for sig, eftersom det var bortviist fra al Deeltagelse i Statslivet og den offentlige Styrelse, voldgivet til sine beskikkede Lederes Viisdom eller Daarskab. Var det skeet, som der var den største Fare for, at Tydskheden havde grebet det menige Folk, saaledes som den havde bemægtiget sig de høiere Stænder: saa havde Skaden været ubodelig. Folket var blevet løsrevet fra sin Rod og havde tabt sig selv som dansk. Hvorledes denne Skjæbne afværgedes, hvilke Kræfter der rørte sig i Folket, hvilke enkelte i Tidens aandelige Liv dybt indgribende Mænd, der fremstode, hvilke litterære og videnskabelige Foreninger, der dannede sig og opstillede faste Bomme til Værn for Modersmaalet og Danskheden, og hvorledes omsider, om end seent, den danske Folkeaand banede sig en Vei selv op til dem, der styrede: det er det ikke Stedet her at skildre og udvikle. Vi ville kun minde om det, som dog var Hovedsagen: den indre Modstand, der var hos Folket selv, den vældige Modstrøm, der udgik fra Folket imod den tydske Strøm, og som havde sin sidste Kilde i den grunddybe Modsætning, der er imellem den danske og tydske Natur, som det ikke synes muligt ved noget Middel at udjævne eller hæve: den ene maa vige for den anden, sammensmelte kunne de ikke. Derfor gaaer der gjennem hele den tydske Tid en evindelig Protest fra Folkets Side; det samtykker aldrig og slaaer sig aldrig til Ro i det tydske Væsen, det protesterer derimod som noget Fremmed, noget Paatvunget, noget Fordærveligt, noget Latterligt [1]).

[1]) Det kunde være meget fristende ogsaa at meddele en Deel Træk til at oplyse denne den danske Nationalitets stadige Modstand mod Tydskheden og saaledes bringe mere Ligevægt i Skildringen. Men vi maae indskrænke os til det, som her nærmest er vort Formaal, nemlig at vise, hvorledes den i Danmark herskende Tydskhed gjorde

Undertiden kan man gribe disse Yttringer hos Folket selv; oftere er det Forfatterne, som have deelt og udtalt Folkets

---

det muligt, at en Regjering, som af Navn var dansk, kunde tillade, at Modersmaalet i Slesvig hengaves som et Offer til Tydskerne, ja stundum selv række Fortydskningen en hjælpende Haand. Kun een Undtagelse ville vi gjøre, forbi de Yttringer, vi skulle anføre, hidrøre fra en **Slesviger**, der af sin danske Nationalitetsfølelse dreves til at træde op imod den Hovmod og Anmassselse, som gjorde sig gjældende hos Mange af de Tydskere, som opholdt sig i Kjøbenhavn. Det var **Werner Abrahamson**, som vi ovenfor have nævnt, et Byesbarn fra Slesvig. Han kunde ikke tie til det Overmod og den Ringeagt for Dansk, som han idelig var Vidne til hos Tydskerne, og greb den Leilighed, som en Pennefeide, der 1790 førtes mellem nogle Andre, gav ham til at udgive et Skrift (Anmærkninger til Stykket i Minervas Januar), i hvilket han udtalte hele sin Sjæls Bitterhed og Vrede mod Tydskerne. Vi skulle anføre nogle af hans Yttringer: „Ilde var det, nok og tilgavns, om disse Udanske i deres egne Cirkler beklikkede Nationen og Landet, hvor de lide saa vel; men utaaleligt, ja reent utaaleligt er det, naar de til denne Ufornuft og Uskiønsomhed føie den Grovhed, den ublu Grovhed, uden al Skye og Skam at deklamere deres eensidige Nedsættelse af Alt, hvad vi ere og have, i Overværelse af danske Mennesker, stolende paa den mageløse Beskedenhed og Høflighed, som hindrer disse ikke at besvare Grovhed med Grovhed“ (S. 6). — „Det var ikke vanskeligt at bevise, hvorledes denne og hiin, og atter denne, have levet 20, 30 Aar i Landet, i Residentsstaden, og neppe forstaae, mindre tale Landets Sprog; saa den indfødte Mand maa beqvemme sig til den Ydmygelse at tale deres Sprog til dem, hvis han vil forstaaes eller faae Svar. Holdt saadanne Mennesker sig endda en Tolk, saa kunde det være som det var; man saae da kun deres Magelighed eller Ubeqvemhed at lære et fremmed Sprog; men at forlange, man skal lære et fremmed Sprog for i sit eget Fødeland at tale med en Medborger: det er med opreist Hoved at haane det Folk, som Sligt bydes. Og alt dette gaaer paa Regningen af, at i Kongens Stater Menneskene i een og en Trediedeel Provinds tale Tydsk“. — „Her kunde anføres en Mængde Exempler af egen og nærmeste Venners enkelte Erfaringer paa foragtende Grovhed, man har været Vidne

Stemning, og have vidnet for Folket, der, ved at tilegne sig disse Forfattere som sine, har kjendt deres Vidnesbyrd for gyldigt.

---

til, hvor de forvorpne Talemaader hørtes: das ist ja hier nicht anders; hier sind ja die Straßen nie rein (det kunde endda gaae); Sie wissen ja, wie die dänischen Frauenzimmer sind; Pfui, das ist ein dänisches Gericht; sind die Leute denn hier gar rasend vor Brodneid; ohne die Deutschen können die Dänen mit nichts zurecht kommen; das ist ja wunderlich hier, draußen bei mir ists ganz anders; ich glaubte hier angesetzt zu werden, aber es ist kein Ankommen; wo man kömt ist es überall so voll Dänen; og tusinde andre. Og sligt høres da ikke af en forløben Burs eller af unge uforstandige Mennesker, men af satte Folk, der have bygget og boet blandt os i mange Aar, af Stands- og Rangspersoner, af Damer til Damer, af ellers gode Venner til Venner". (S. 8—9). —. „Og saa komme de og klage over ondt Naboelaug, ligesom Manden over et ulykkeligt Ægteskab, naar han daglig ved selvviske Luner og Adfærd bedrøver og opirrer Konen .... Naar man seer ret paa Tingen, saa begribes lettelig, hvo der har at klage over slet Naboelaug. Man kunde ogsaa sige: hvi bleve I ikke i et bedre Naboelaug, eller hvi gaae I ikke hjem og forlade dette, som gjør Eder Uleilighed? Ja, svare de saa, vi ere indkaldte. Og hvem kaldte dem? deres blandt os boende Landsmænd, som igjen vare indkaldte af deres Landsmænd, og saa fortfrem. Men det er ikke engang fuldelig Sandhed med denne Indkaldelse: imod een der kaldtes, komme ti og atter ti Frivillige paa Spekulats, da de have hørt saa meget om, at det danske Brød skal være nærende, og at de Danske saa gierne deele det med den Fremmede. Vilde bare disse blive kiede af det onde Naboelaug og tage til deres Fødestavn igien, hvor alting skal være saa over al Tanke ypperligere end hos os, saa fik vi sandelig et skiønne Rum for vore Albuer; thi de saare faa virkelig Indkaldte kunne ikke giøre saa megen Qvalm, ere ogsaa for endeel lidt mere beskedne end Emigranterne" (S. 10—11). — Efter at have talt om de forskjellige Klasser af Tydskere, som fandtes, kommer han til „vore holsteenske Brødre". Om disse bemærker han: „Tydskheden findes i høi Grad hos disse vore kiere Holstenere; al den Uskik, Krontydskerne lade see, vise de allerfleste af dem ogsaa; al den lumpne Ringeagtelse mod Danskhed og Alt hvad hos os

XXIII.

Enkelte Foranstaltninger af den danske Regjering for at værne om det danske Sprog i Slesvig. Slesvigske Præsters og Skolelæreres stadige Forpligtelse til at kunne Dansk. Kjøbenhavnske theologiske Kandidaters Adgang til Ansættelse i Slesvig. Kongelig Opfordring til at studere alle Videnskabsfag ved Kjøbenhavns Universitet. Denne Opfordring har den ønskelige Følge, indtil dens Virkning lammes ved Forordningen af 1 Febr. 1768, der, for at ophjælpe det forfaldne Universitet i Kiel, under Straf af Udelukkelse fra al Beforbring, gjør det til Pligt for Slesvigerne at studere ved det tydske Universitet. Dog holdes Bestemmelsen om de kjøbenhavnske theologiske Kandidaters Berettigelse til Beforbring i slesvigske Embeder stadigen i Hævd, og ved forskjellige Foranstaltninger sørges der for, at slesvigske Studerende ikke savne Leilighed til ved danske Dannelsesanstalter at forberedes til enhver Embedsvirksomhed i Staten. Udtalelser af Regjeringen og de høiere Embeds-Myndigheder, i hvilke den rette Betragtning af Slesvigs Forhold til Danmark fastholdes.

Naar man seer, at Tydskere i en Deel af det 17de og næsten hele det 18de Aarhundrede udøve en mægtig Indflydelse paa den danske Statsstyrelse, og at Regjeringen

---

Danske findes, høres idelig af Holstenere med ligesaa stor Uhøflighed, som en Saxer eller Brandenborger, en Brunsviger, Hesser eller Meklenborger kunde bruge; Hovedstatens Sprog, som gielder fra Nordkap til Sliefiord, er dem ei allene ligegyldig, men væmmelig endog, og de anvende ei den halve Flid paa at lære dette Sprog, som de anvende paa det franske og engelske, eller som vi ærlige Danske anvende paa deres Tydsk; Holstenere klubbe sig gierne sammen eller søge Selskab med Tydske, og Omstændighederne maa nøde dem dertil, hvis danske Folk skulle være saa lykkelige, at nyde deres Selskab" (S. 11—12). Denne Protest mod Tydskheden i Danmark, der indeholdt disse og mange flere bittre Sandheder, maatte Tydskerne høre af en Slesviger. Han bemærker iøvrigt, at hvad han siger, nærmest gjælder „Nørretydskerne" og ikke finder nær saa megen Anvendelse paa „Søndertydskerne", Østerriger, Svaber, Franker.

overhoved ledebes paa en saadan Maade, at man ofte maa være i Tvivl om, hvorvidt det var en dansk eller tydsk Regjering, der havde sit Sæde i Kjøbenhavn: fristes man til at spørge, om dog ikke de indlysende Grunde, som en reen politisk Betragtning af Forholdene maatte give, til at værne om dansk Nationalitet og dansk Sprog i Slesvig, og den danske Følelse, som man dog aldrig kan tænke sig reent borte fra en indfødt dansk Konge, om den end bliver meget trængt tilbage, undertiden maatte gjøre sig gjældende selv under det tydske Tryk. Dette har visseligen været Tilfældet, om end ikke i det Omfang, som Sagens politiske Vigtighed og nationale Betydning krævede, eller med den Vedholdenhed, at den bestandig fremrykkende Tydskhed hæmmedes og vistes tilbage fra de danske Enemærker. Kun ved en saadan Aarvaagenhed og Stadighed i Regjeringspolitikken havde det været muligt at forebygge det frygtelige Udbrud, som det engang nødvendigviis maatte komme til, naar Tydskheden, stundum svagt hindret og lemfældigt paamindet, oftere overladt til uforstyrret Virksomhed, omsider følte sig stærk nok til at løfte Banneret og lade det Spørgsmaal komme til Afgjørelse: skal Slesvig være tydsk eller dansk.

Vi have betragtet Christian den Sjettes Virksomhed for det danske Sprog i Slesvig, og seet, at dens praktiske Udbytte var for Intet at regne. Vigtig var imidlertid for den deri udtalte Grundsætnings Skyld Kongens Forordning, at der for Fremtiden ved Besættelsen af Præste- eller Lærer-Embeder i Slesvig skulde kræves ligesaa vel Færdighed i Dansk som i Tydsk [1]). Denne Forordning er aldrig siden

[1]) Jfr. ovenfor S. 176. 186—87. Christian den Sjettes Reskript af 23 Mai 1740 til Flensb. Provsti, af 9 Nov. 1739 til Tønder

bleven ophævet, og bestaaer forsaavidt endnu, men er, som flere andre kongelige Befalinger i Slesvig, aldrig bleven overholdt. Frederik den Sjette fornyede og udvidede den 1812 ved at paalægge dem, der søgte om Embeder, at godtgjøre, at de vare i Besiddelse af den Færdighed i Dansk, som allerede Christian den Sjettes Forordning krævede [1]). Hvad Frugt dette havde, vide vi Alle.

Theologiske Kandidater, som havde bestaaet Examen ved Kjøbenhavns Universitet, vare derved berettigede til Ansættelse i Slesvig. Dette betragtedes som en Selvfølge og var gjældende fra gammel Tid; ved Christian den Sjettes Forordning af 12 Okt. 1736 om den theologiske Kandidatprøve i Slesvig bleve derimod de holsteen-kielske Undersaatter udelukkede fra Befordring til geistlige Embeder i Slesvig [2]). For at hæve en Tvivl, som ved et enkelt Tilfælde var reist, udtaltes ogsaa i et kongeligt Reskript af 6 April 1739 udtrykkeligen de kjøbenhavnske Kandidaters Berettigelse til geistlig Befordring i Slesvig [3]). Dette stadfæstedes og bestemtes nærmere ved et senere kongeligt

Provsti, den almindelige Bestemmelse for hele Slesvig af samme Dag, og Konseilresolution af 26 Okt. 1739 ere meddeelte i Werlauffs Priisskrift, S. 123. 114. 117.

1) Reskript af 7 Sept. 1812, Systemat. Samml. 4 B. S. 653. Den gjaldt for alle Embedssøgende, altsaa ogsaa Jurister og Læger. Den indskjærpedes ved Kancellistrivelse af 15 Jan. 1825. Smst. S. 655.

2) Forordn. af 12 Okt. 1736. VII.

3) Resolutionen herom i Konseillet den 23 Marts 1739 lyder: „Ihre Kön. May. haben allergn. resolvirt, daß diejenigen Candidati Theologiæ, welche nach der letzten Kön. Dänischen Verordnung bereits in Copenhagen examiniret und sich deßwegen legitimiret, in dem Herzogthum Schleswig, bey vorkommenden Prediger Vacances ohne weiteres Examen in Vorschlag gebracht werden mögen."

Reskript af 24 Nov. 1755, der fastsatte, at hvo der havde studeret to Aar i Kjøbenhavn og sammesteds underkastet sig theologisk Examen, skulde uden nogen foregaaende Prøvelse af de slesvigske Konsistorier have Adgang til Ansættelse i geistlige Embeder i Slesvig; men tillige gjordes det, ifølge en Forestilling fra daværende General-Superintendent Reuß, til Regel, ogsaa for de kjøbenhavnske Kandidater, at de, førend de indstillede sig til Prøveprædiken, skulde underkaste sig en Tentamen af General-Superintendenten. Denne Tentamen var dog ingen egentlig Kundskabsprøve, men gik nærmest ud paa at skaffe General-Superintendenten Leilighed til at gjøre sig bekjendt med de Embedssøgendes Forhold til Kirkelæren og overbevise sig om deres Skikkethed til Ansættelse i et geistligt Embede, eller, som det hedder i Reskriptet, Hensigten dermed var, at General-Superintendenten kunde „lære Kandidaterne at kjende og blive istand til bedre at holde Øie med deres Levnet og Vandel“. Reskriptet af 1755 stadfæstedes atter ved et kongeligt Reskript af 3 Sept. 1762 [1]).

---

[1]) En Erklæring, som Gen.-Superint. Adam Struensee ved denne Leilighed afgav, er ret mærkelig for de Exemplers Skyld, han anfører paa Beskaffenheden af de tydske Studerende, som søgte til Slesvig. Hans Ord ere: „Da ich vor kurzem einen Magistrum Jenensem zu tentiren hatte, so legte ich ihm die Fragen vor: In quo consistit justificatio hominis peccatoris coram Deo? Quodnam est fundamentum justificationis? Quodnam est medium? Num justificamur per fidem mortuam seu vivam? . . . Num bona opera habent influxum in actum justificationis? u. s. w. Auf diese und dergleichen catechetische Fragen konte er nicht die geringste Antwort ertheilen. Als ich ihm die hebräische Bibel reichte, so nahm er sie umgekehrt in die Hand, sahe hinein, und legte sie mit den Worten wieder weg, daß er kein Hebräisch wüßte. Und im Griechischen hatte er auch nichts gelernet. Ein Magister Witte-

Blandt de Midler, der egnede sig til at modarbeide Slesvigs Fjærnelse fra Moderlandet, synes Regjeringen især at have fæstet Opmærksomheden paa Besøget af Rigets Universitet og ladet sig dette Punkt være mere magtpaaliggende end de fleste andre Forhold, der vedrørte Sproget og Nationaliteten. Det var heller ingen uvigtig Gjenstand; thi hele Embedsstandens Dannelse og Tænkemaade beroede for en stor Deel derpaa: ved de tydske Universiteter lærte Slesvigeren at ringeagte sit Modersmaal og som „ein Holsteiner aus Schleswig" at fornægte sit Fødeland, og der indpodedes i ham i Ungdommens Aar en Tydskhed i Sind og Tænkemaade, som han siden ikke let aflagde; af et Ophold ved Universitetet i Kjøbenhavn turde man vente de modsatte Frugter.

Under 1 April 1743 udkom en kongelig Kundgjørelse for Hertugdømmerne, hvori de Studerende opfordres til at besøge Kjøbenhavns Universitet, og der loves dem, der søgte deres Dannelse her, Fortrin (cæteris paribus) ved Befordring til **geistlige og civile Embeder** fremfor dem, der studerede ved „auswärtigen Academien", hvortil ogsaa Kiel regnedes. Blandt de Gjenstande, som det ansaaes ønskeligt, at de studerede ved Kjøbenhavns Universitet, udhæves udtrykkeligen »Studium Juris und Politicum«. For at lette slige Studerende Besøget af Kjøbenhavns Universitet blev der strax efter gjort den hensigtsmæssige Bestemmelse, at de

---

bergensis war von gleicher Beschaffenheit und wuste z. E. keinen einzigen Beweisgrund anzuführen, daß Jesus ein wahrer Gott sey. Noch gestern fandt ich einen alten Candidaten so schlecht, daß er die allerbekanntesten Wahrheiten, die in Catechismo stehen, nicht wußte, ohnerachtet ich Teutsch mit ihm redete, da er von der lateinischen, griechischen und hebräischen Sprache gar keine Erkentniß hatte".

skulde være fritagne for den ellers brugelige Adgangs-Examen, og at et Vidnesbyrd fra Rektor eller Stedets Øvrighed om deres Levnet og Vandel skulde være nok, for at de kunde blive indskrevne som Studenter ved Universitetet [1]). Skjøndt vistnok Ønsket om at udvide Universitetets Virksomhed ved denne Leilighed har været medvirkende, saa er det dog, naar man seer hen til Christian den Sjettes Bestræbelser for at værne om Sproget og Nationaliteten i Slesvig, utvivlsomt, at Kongen ogsaa har havt den nationale Betydning for Øie, som en slig Foranstaltning vilde have; dette synes ogsaa at ligge i de Ord, hvormed Patentet henpeger paa „die teutschen und auswärtigen Academien“ [2]). Dersom hine Patenter om

---

[1]) Baade Patentet af 1 April 1743 og Tillægget i Reskript af 14 Juni bekjendtgjort ved Notifikations-Patent af 22 Juni 1743 ere trykte i Dänische Bibliothek, 7tes Stück, S. 432 flg. Et Forslag fra Kjøbenhavns Universitet i Aaret 1687, der gaaer i samme Retning som de anførte Patenter, men ingen Følger havde, findes meddeelt af Werlauff i hans Prisskrift, S. 76. — Som et tidligere Forsøg af en dansk Konge paa at afdrage saavel Slesvigerne som Statens øvrige Undersaatter fra at studere i Kiel eller ved andre fremmede Universiteter, og derimod bevæge dem til at søge deres Uddannelse i Kjøbenhavn, fortjener at erindres Christian den Femtes Forordning af 4 Jan. 1696 vedkommende det af ham stiftede Kongelige Ridderlige Akademi (Qvart.-Udg. af Forordn.), i hvilken han under Straf af Udelukkelse fra al Beforbring til Hof- og Civil-Tjeneste forbyder „Alle og Enhver af Voris Undersaatter i begge Vore Kongeriger Danmark og Norge, saavelsom i Førstendommene og Greveskaberne sig ud af Landet at begive til noget fremmet Stæd eller Academie, sig udi Politiske Studeringer at øve eller Exercitier at lære, førend de udi dette Voris Kongelig Academie i det mindste et heelt Aar igiennem derudi haver studeret eller i et eller andet Exercitz sig ladet undervise.“

[2]) Kongens oprindelige Hensigt var at gjøre det til Pligt for de Studerende fra Hertugdømmerne at opholde sig to Aar ved Uni-

Besøget af Kjøbenhavns Universitet blot skulde have gjældt for Slesvig, da var en saadan Bestemmelse i alle Maader sund og rigtig og ligesaa bifaldsværdig som Kongens tidligere Erklæring (6 April 1739) om, at kjøbenhavnske Kandidater uden videre Examen havde Adgang til Ansættelse i geistlige Embeder i Slesvig; det eneste man i saa Fald kunde indvende, var, at Patentet ikke istedenfor en Opfordring indeholdt en Befaling for de slesvigske Studerende at

---

versitetet i Kjøbenhavn, saalebes som den nys udgangne Forordning af 15 Marts 1743 bestemte for Studerende fra Danmark og Norge; men dette mødte stærke Indvendinger fra forskjellige Medlemmer af tydske Kancelli, som bl. A. bemærkede, at de tydske Studerende vilde forbærve deres Sprog ved Opholdet i Kjøbenhavn. (At de slesvigske Studerende forbærvede deres Sprog ved Opholdet i tydske Universitetsstæder, kom naturligviis ikke i Betragtning hos det tydske Kancelli). Kongen lod det derfor blive ved at udstæde blot en Opfordring om at besøge Kjøbenhavns Universitet fremfor udenlandske. At selv dette har fremkaldt Modstand hos de lokale Autoriteter, seer man af nogle Forhandlinger, som fandt Sted mellem Schulin og Oversekretæren i danske Kancelli J. L. Holstein, ikke længe efter at det aabne Brev af 1 April 1743 var udkommet. Holstein, der synes at have været meget virksom for denne Sag, forespurgte sig nemlig (29 Mai 1743) hos Schulin, om han ikke fandt det rigtigt, at, hvis den af Kongen udstædte Opfordring ikke gjorde den formodede Virkning, den da forandredes til en Befaling. Men Schulin svarede hertil, at han formodede, at „die Schwierigkeiten und Bedenklichkeiten, welche die Introducirung der jüngsthin hieselbsten ergangenen Verordnung wegen Freqventirung der hiesigen Academie, in den Königl. teutschen Provincien vorgefunden, werden bey Ew. Excellence annoch in frischem Angedenken seyn". Ligeledes foreslog Holstein, at Skolerne i Hertugdømmerne, „hvoraf en stor Deel behøve en alvorlig reformation", skulde sættes paa samme Fod som de danske. Men Schulin indvendte, at det vilde være forbundet med „unendlicher Schwierigkeit", og ikke kunde iværksættes „ohne Aufwand großer Kosten", hvilke maatte falde Hs. Majestæt til Byrde, efter-

søge deres videnskabelige Uddannelse i visse Aar ved Kjøbenhavns Universitet, saaledes som det var paalagt danske og norske Studenter. Det forstaaer sig af sig selv, at hvis det skulde vise sig, at de slesvigske Studerendes Tarv krævede, at der optoges et eller andet nyt Fag i Underviisningen, eller at et af de ældre foredroges med større Udførlighed end før, saa vilde der ved Ordningen af Forelæsningerne være at tage Hensyn dertil. Men ved den herskende ulykkelige Sammenblanden af Tydsk og Dansk kom der noget Skjævt ind i den hele Foranstaltning, idet den ogsaa udstraktes til Kronens tydske Lande, Holsteen, Oldenborg og Delmenhorst. At det imidlertid har været den Virkning, som Patentet vilde have paa den slesvigske Embedsstand, der især har ligget Kongen paa Hjærte, bliver rimeligt, naar man erindrer, at General-Superintendenten i Slesvig, faa Aar efter at Patentet var udkommet, lod indhente Oplysning om, paa hvilke Universiteter de daværende Præster havde modtaget deres Dannelse. En Fortegnelse, forfattet af General-Superintendent Conradi, over Præsterne i Flensborg Provsti med Angivelse af de Steder, hvor de havde

---

som de fleste Kommuner vare fattige. Saameget opnaaede dog Holstein, at ved det senere udstædte Tillægspatent Forpligtelsen til at tage Abgangs-Examen bortfaldt for de Studerende fra Hertugdømmerne. Hans Mening var iøvrigt, at de ogsaa skulde fritages for Examen philosophicum. — Dersom Slesvig den Gang havde staaet under danske Kancelli, hvor ganske anderledes vilde da ikke denne hele Sag været tagen: da vilde ikke Hensynet til Holsteen, Oldenborg og Delmenhorst, for hvilke Patentet ogsaa skulde gjælde, have været en Hindring for at udføre det, der for Slesvigs Vedkommende var forstandigt og rigtigt, medens det kun var libet anvendeligt paa de tydske Landskaber.

studeret, haves fra Aar 1746 [1]). Patentet havde til den Tid endnu ingen Virkning kunnet have paa dem, som vare i Embede, men det Resultat, som Undersøgelsen førte til, nemlig at af 34 Præster i Provstiet kun een udelukkende havde faaet sin Dannelse i Kjøbenhavn, godtgjorde noksom Rigtigheden af det Skridt, Regjeringen havde gjort, og indeholdt en Opfordring til at gaae videre i samme Retning. At imidlertid Kongens Foranstaltning endog i de første Aar ikke blev uden Frugt, derom haves et Vidnesbyrd i den Tale, Langebek holdt i Anledning af Kongens Død [2]). Det hedder heri: „Det er ikke en liden Zirat og Fordeel for det Kongelige Kiøbenhavnske Universitet, at saa mange af Hertugdømernes Børn nu, mere end forhen, her indfinde sig for at studere og legge sig paa de Videnskaber, som de tilforn med ikke mindre Bekostning og ikke større Fordeel hentede paa fremmede Steder. Hvad er det andet end Frugten af det allernaadigste Patent, med hvilket Hans Maiestet den 1 April 1743 i allermildeste Ord indbød den studerende Ungdom i Hertugdømerne . . . . . til at besøge sit Universitet i den Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn."

Det kongelige aabne Brev af 1 April 1743 stod i nogle og tyve Aar i fuld Kraft; men i Aaret 1768 lammedes dets Virksomhed ved Forordningen af 1 Febr., som

---

1) Se ovenfor S. 182—83.

2) Videnskabernes Tab i Koning Christian den Sjettes Dødsfald, en Sørgetale, oplæst den 7 Okt. 1746, S. 58. Det fortjener ogsaa at erindres, at de mange theologiske Studerende, som udgik fra den private Dannelsesanstalt, som den oftere omtalte Provst Balthasar Petersen stiftede i Tønder, og som var i Virksomhed omtrent 1746—62, alle gik til Kjøbenhavns Universitet og her underkastede sig Examen. Se Falcks Archiv, 3ter Jahrg. S. 340.

under Henviisning til den gode Forstaaelse, der ved Overeenskomsten om Mageskiftet var gjenoprettet med den russiske Thronfølger og holsteen-kielske Hertug, gjorde det til Pligt ikke mindre for Studerende fra Hertugdømmet Slesvig end fra den kongelige Deel af Holsteen, at tilbringe tvende fulde Aar ved Kiels Universitet; og endog føiede den Trusel til, at Undladelse heraf vilde medføre Udelukkelse fra al Adgang til Beforbring. Denne mærkelige Forordning, der paalagde Slesvigs tilkommende Embedsmænd den Tvang at søge deres videnskabelige Uddannelse paa et tydsk Universitet, var ene og alene fremkaldt af Omhu for at bringe dette Universitet, der i de holsteen-kielske Hertugers Regjeringstid var kommet i det dybeste Forfald, igjen paa Fode. Den russiske Fuldmægtige ved Underhandlingerne om Magestiftet, den bekjendte **Saldern**, der tillige var Medlem af Regjeringen i Kiel og nøie bekjendt med Universitetets usle Tilstand [1]), lod sig det

---

[1]) I en Skrivelse til „die Landes-Regierung in Kiel" bemærker Saldern, at han strax efter sin Ankomst til Holsteen „sich verschiedentlich über den gegenwärtigen Verfall der Universität zu Kiel öffentlich und privatim in der Versammlung des Vormundschaftl. Regierungs-Conseils mehr als einmal sattsam geäußert". Tilstanden var saa vitterlig slet, at der i de kongelige danske Ministres Svar fandtes „solche unwiderlegliche Wahrheiten", „welche Niemand ohne zu erröten selbst ableugnen kann". Han opfordrer derfor Regjeringen til at tage denne Sag under den alvorligste Overveielse og meddele ham Oplysninger og Forslag; naar dette skeer, vil han (Endesunterzeichnete) „Alles was in seinem Vermögen ist, dahin anzuwenden bemühet seyn, daß dem gegenwärtigen Verfall der Academie abgeholfen und die künftige Aufnahme derselben befördert werde". Det Svar, Saldern modtog herpaa fra **Holmer**, der var Medlem af Regjeringen og senere tillige Kurator for Universitet, begynder saaledes: „Daß die Universität zu Kiel **in einem fast gänzlichen Verfall gerathen sey**, und einer Aufhelfe und Verbesserung bedürfe, **beruhet außer allem Widerspruch**".

nemlig være høist magtpaaliggende at udvirke nogle Bestemmelser i Mageskifte-Traktaten, der kunde tjene til igjen at bringe det kielske Universitet i Opkomst. Dette lykkedes ham ogsaa i den foreløbige Traktat $\frac{11}{22}$ April 1767. Vel paatog Kongen af Danmark sig ved dennes Artikkel XVI. Nr. 3 ikke anden Forpligtelse end at „konservere“ Kiels Universitet og holde dets Privilegier og bestaaende Indretninger i Hævd [1]); men blandt de sex hemmelige Separat-Artikler, som føiedes til Traktaten, indeholdt den ene en Bestemmelse om et tvungent Studium i to Aar ved Kiels Universitet, der medførte Nødvendighed af at udstæde Forordningen af 1 Febr. 1768. Men heldigviis bleve ved den endelige Traktat af 21 Mai (1 Juni) 1773 de fire af hine Separat-Artikler, og deriblandt den om Kiels Universitet, som kun beregnede paa den midlertidige Tilstand og mindre passende for den varige Ordning, der nu skulde indtræde, ved en hemmelig Tillægsakt af samme Dag som Hovedtraktaten satte ud af Kraft, og det herefter overladt Kongen af Danmark at sørge for Kiels Universitet, saaledes som hans Interesse bød det. Ikkun den Forpligtelse, som fandtes i den foreløbige Traktat XVI. Nr. 3 om at „konservere“ Kiels Universitet, o. s. v. blev stadfæstet i Hovedtraktaten [2]). Desuagtet

[1]) Clausen, Recueil des traités, p. 24.

[2]) Clausen, Recueil des traités, p. 92, Art. VII. Ved en Forhandling, som fandt Sted i Kiel mellem Salbern og den danske Fuldmægtige Grev Reventlow vedtoges en Akt den 20 Okt. 1773 (altsaa efter Afslutningen af Hovedtraktaten, men før Storfyrstens Patent om Afstaaelse af Holsteen udstædtes, hvilket skete 16 Nov. 1773). I denne Akt erklæres, at den oftomtalte Art. XVI. Nr. 3 i den foreløbige Traktat skulde staae ved Kraft, som om den her ordret var indført, hvorhos sammes Betydning udvikles nærmere, nemlig: „wird hiedurch ausdrücklich festgesetzet, daß der der Academie zu Kiel ein-

blev dog ikke alene Forordningen af 1 Febr. 1768 bestaaende, men endog nogle Aar efter indskjærpet. Hiin Befaling havde nemlig uagtet den strænge Straffetrusel i de første Aar ingen synderlig Virkning. Efter 6 Aars Forløb fandt derfor det tydske Kancelli det fornødent at bevirke en Indskjærpelse af hiint Bud ved Reskript af 21 Sept. 1774. I den Forestilling, som Kancelliet i den Anledning indgik med til Kongen (14 Sept. 1774), hedder det under Henviisning til

---

mahl beygelegte dos, wovon ein Theil in dem Amte Bordesholm von dem Ersten Stiffter derselben radiciret worden, und der andere Theil mit 2000 Rthlr. Cour. auf Verfügung Ihro Russisch Kays. Mayᵗᵗ. während der Vormundschaftl. Regierung aus der Cammer=Casse hergeflossen ist, ferner zu ewigen Tagen beybehalten werde; — und daß alljährlich die von Ihro Kayserl. Mayᵗᵗ. während der Vormundschaftl. Regierung an die Universitets-Bibliothec zu Kiel alljährlich vermachte Ein Hundert Rthlr. auch zu ewigen Tagen von Ihro Königl. Mayᵗᵗ. abgegeben werden". Heri indeholdes altsaa alle de Forpligtelser, der fra den Dag af paahvilede Kongen af Danmark med Hensyn til Kiels Universitet. — Ifølge en Oplysning, den forrige Minister for Holsteen, L. U. von Scheel, som Kommissarius ved den holsteenske Stænderforsamling 1853 (Zeit. für die Verhandl. der 7ten holst. Provinzialständeversamml. S. 814—15) meddeler, maa der være sluttet en Akt, der giver Kongen af Danmark endnu friere Haand, hvilken Akt Forfatteren dog ikke har seet. L. U. v. Scheel siger nemlig: „Als aber der Definitivtractat abgeschlossen werden sollte, und die Bevollmächtigten zusammentraten, wurde ein Protocoll aufgenommen, in welchem es heißt: Da S. Maj. der König von Dänemark nunmehr alleiniger Herr der Herzogthümer sei, und daher am Besten beurtheilen könne, in wie weit das Interesse seiner Unterthanen das Fortbestehen der Universität erheische, so erlasse S. Czarische Majestät S. Maj. zu Dänemark die in jener Clausel rücksichtlich der Kieler Universität enthaltene Bestimmung". — Det kan endnu bemærkes, at Rusland i Aaret 1849 erkjendte, at Danmark ved Traktaten om Mageskiftet ikke havde paataget sig nogensomhelst Forpligtelse til at lade Kiel blive Fællleds=Universitet for Slesvig og Holsteen.

Forordningen af 1 Febr. 1768: „da man jedoch **aus der bisherigen geringen Anzahl der dortigen Studierenden Ursache zu schließen hat, daß besagter Befehl bisher nicht sehr genau beobachtet worden, so“** o. s. v.

Det er altsaa den danske Regjering, som har hævet Kiels Universitet af det Forfald, hvori det var kommet under den hertugelige Styrelse, og ved dyre Offre af forskjellig Art og til forskjellige Tider igjen bragt det i Opkomst. Hvad Løn har Danmark og den danske Regjering havt derfor? Vi vide det Alle: først den, at de slesvigske Studerende her opdroges til Tydskhed i Sind og Tænkemaade og gjordes fremmede for deres Fædreland og Modersmaal; senere den, at de Unges Begreber om Staten forvirredes af de kielske Læremestre, deres Følelser mod Konge og Fædreland undergroves og forvanskedes, og tilsidst Oprørstanken fostredes hos dem. Denne Løn er vísselig ikke af den Beskaffenhed, at det hos Regjeringen for Fremtiden vil kunne være nogen Anbefaling for en Slesviger, som søger Statens Tjeneste, at han har forberedt sig til denne Tjeneste ved at studere i Kiel.

Den Tvang, der var paalagt de slesvigske Studerende, i to Aar at studere ved et tydsk Universitet, tabte imidlertid ved flere Omstændigheder en Deel af sin Betydning. Bestemmelserne, som indeholdtes i Reskripterne af 6 April 1739 og 24 Nov. 1755, at theologisk Examen ved Kjøbenhavns Universitet efter to Aars foregaaende Studium sammesteds gav Adgang til Ansættelse i Slesvig, vare og bleve nemlig aldrig ophævede, men tværtimod gjentagne Gange, selv efterat Forordningen af 1 Februar 1768 var udkommen, bekræftede og bragte Vedkommende i Erindring. Dette skete ved Reskripter af 30 Nov. 1771 og 15 Sept. 1772; og det Samme erkjendtes, selv efterat den theologiske Examen i Sles-

vig ved Forordning af 6 Aug. 1777 havde faaet en heel ny Indretning og var henlagt til Overkonsistoriet paa Gottorp, i Forhandlinger, som fandt Sted mellem det tydske og danske Kancelli i Sept. 1793 og Marts 1804 [1]). Begge Kancellier erklærede sig enige i at erkjende en fuldkommen Gjensidighed i kjøbenhavnske og slesvigske Kandidaters Berettigelse til Ansættelse i de forskjellige Landsdele [2]). Da det ved et indtruffet Tilfælde viste sig, at man i eet af Slesvigs Provstier lod til ikke ret at kjende Reskriptet af 24 November 1755, befaledes det af tydske Kancelli (21 December 1771), at det paany ved en Omgangsskrivelse skulde bekjendtgjøres for alle Vedkommende. Det var derfor langtfra, at den Ligeberettigelse for kjøbenhavnske og slesvigske theologiske Kandidater, som Frederik den Sjette udtalte i sit Reskript af 5 Nov. 1811 [3]), var noget Nyt; Reskriptet indeholdt tværtimod kun en Stadfæstelse af det, som allerede længe havde bestaaet. Og ligesaa var det kongelige Reskript af 4 Sept. 1820 [4]), som under Gjensidighed gav danske Seminarister Adgang til Skolelærer-Embeder i Slesvig, en ligefrem Anvendelse af Grundsætninger, som længe havde været gjældende. Men at Sligt, hvad enten det var Nyt eller Gammelt, ikke behagede Slesvig-Holstenerne, vil vise sig, naar vi komme til at betragte de slesvigske Stænders Virksomhed og see det tydske Parties Angreb paa Reskripterne af 5 Nov. 1811 og 4 Sept. 1820.

---

[1]) De paaberaabte Reskripter findes tilligemed de tilhørende Akter i Slesv. Min. Arkiv.

[2]) Endogsaa Tentamen hos General-Superintendenten erklærede tydske Kancelli senere (i Skrivelse af 1 Marts 1831) overflødig for kjøbenhavnske Kandidater.

[3]) Systemat. Samml. 4 B. S. 653.

[4]) Smstds. S. 279.

Ligesom Forordningen af 1768 om et toaarigt Ophold ved Universitetet i Kiel som Betingelse for Adgang til Embeder i Slesvig for de geistlige Embedsmænds Vedkommende tabte en Deel af sin Betydning ved de anførte Omstændigheder, saa gjælder det Samme ikke mindre for de juridiske og administrative Embedsmænd ved den Bestemmelse, som Fundatsen for Sorø Akademi af 29 Jan. 1782 (I. § 2.) [1]) indeholder, nemlig at de, som i Sorø havde studeret de politiske, juridiske eller mathematiske Videnskaber og deri bestaaet Examen, skulde nyde lige Adgang til Forfremmelse som de, der vare examinerede ved Universiteterne i Kjøbenhavn eller Kiel. Hvad endelig Lægerne angaaer, da var det chirurgiske Akademi ifølge sin Fundats af 25 August 1786 bestemt til at danne Læger for alle Statens Dele [2]). Der var derfor ingen Embedsstilling i Slesvig, hvortil ikke lovlig Adkomst kunde erhverves, uden at man nogensinde havde hørt et Foredrag i Kiel, end sige studeret der i to Aar.

Men foruden disse Foranstaltninger og Bestemmelser, hvorved det blev muligt ved danske Dannelsesanstalter at vinde Adgang til Befordring som Embedsmand i Slesvig, forekommer der ved flere Leiligheder Udtalelser baade af den øverste Regjering og de høiere Embedsmyndigheder, som vidne om en sund og rigtig Opfattelse af Slesvigs Forhold

---

[1]) Jfr. Bekanntmachung von 31 Mai 1822.

[2]) De chirurgiske Kandidaters Rettigheder tilkomme nu de i Kjøbenhavn examinerede Candidati medicinæ et chirurgiæ. — Man kunde nævne flere saadanne videnskabelige Indretninger beregnede paa den hele Stat, og altsaa ikke mindre paa Slesvig end paa Danmark, saasom de militære Akademier, den militære Høiskole, Forstinstitutet, Kunstakademiet, Veterinærskolen, den polytechniske Læreanstalt o. s. v.

til Danmark og dettes Forskjellighed fra det Forhold, hvori Holsteen stod til Kronen. I nær Forbindelse med det, vi nys have afhandlet, staae de Yttringer, som Frederik den Femte bruger i et Reskript til det theologiske Fakultet i Kjøbenhavn (20 Okt. 1758), i hvilket Kongen saa bestemt som mulìgt udtaler, at **slesvigske** Studenter ere **danske** Studenter og derfor deelagtige i de samme Rettigheder som disse. Ordene lyde: „de indfødte Slesvicenses skulle ikke mindre end **andre danske eller norske Studenter** antages til at nyde Kosten paa Klosteret, saasom Undersaatterne i Slesvig ikke bør ansees for andet, end hvad de virkeligen ere, nemlig **rette Danske og fødte inden Danmarks Riges Grændser**" [1]).

Paa lignende Maade yttrede Regjeringen sig tidligere, under Christian den Femte, naar det i Reskript af 18 Jan. 1671 hedder: „**at ei Nogen af Kongens Undersaatter, som bygge og boe paa den slesvigske Grund, skal være fremmed eller udlændisk her udi Riget Danmark, ... hvorunder Fyrstendømmet Slesvig er beliggende**".

Glemmes bør heller ikke det Ord, som **Frederik den Sjette** udtalte under sit Ophold paa Wiener-Kongressen 1814: „**Hertugdømmet Slesvig hører til det danske Rige og er næsten aldeles dansk**" [2]).

Samme Betragtningsmaade kan man af og til see dukke frem hos de Regjeringsmyndigheder, hos hvilke man ellers ikke havde Grund til at vente den, som Overkonsistoriet paa Gottorp og det tydske Kancelli i Kjøbenhavn.

---

[1]) Fogtmans Reskr. V. 2. 245.

[2]) Wegener, Aktmæssige Bidrag til Danmarks Historie, Antislesv.-holst. Fragm. 15 H. S. 432.

Overkonsistoriet paa Gottorp udhæver i en Betænkning fra 1753 at Slesvig er **„ein annexum des Königreichs Dänemark“**, og udleder deraf, at Statens Kirkehøihed her maatte have en anden Begrundelse end i Holsteen, der var en Deel af det romerske Rige [1]).

Det tydske Kancelli fandt i Aaret 1766, at det holsteenske og slesvigske Ridderskab stode i et ulige Forhold til Kronen, eftersom Slesvig var **„ein Stück und Zubehör von Dänemark“** [2]).

I adskillige Traktater, som i en senere Tid sluttedes med forskjellige tydske Stater, optræder Danmark med Slesvig som en Heelhed i Modsætning til Holsteen. I de fra det udenlandske Departement udfærdigede Akter bruges Udtrykkene: „das Königreich Dänemark und das Herzogthum Schleswig“, eller „die Königlich dänischen nicht zum deutschen Bunde gehörigen Staaten“ [3]).

Ligesom den statsretlige Forskjel mellem Slesvig og Holsteen er iagttagen i de Udtryk, som disse Traktater bruge, saaledes kan man ogsaa finde kongelige Forordninger, hvori Slesvig netop modsættes Kongens tydske Lande. Saaledes Forordningen om dem juridiske Examen af 18 Dec. 1795; heri hedder det § 1: „Die Prüfung dieser Candidaten geschiehet fernerhin, nach Maßgabe ihres Geburtsorts, im

---

1) Se ovenfor S. 261 Anm.

2) Antislesv.-holst. Fragm. 10 H. S. 123 Anm. 15.

3) Her sigtes til en Deel Traktater om Ophævelsen af den saakaldte „Abzugs-Recht“, som Danmark, efter at denne Ret for Holsteens Vedkommende i Forhold til andre tydske Forbundslande var bortfalden ifølge Forbundsbeslutning af 23 Juni 1817, sluttede med flere tydske Stater. De her anførte Exempler ere tagne af Traktaterne af 30 Juli 1832 med Schaumburg-Lippe og af 28 Marts 1836 med Bremen.

Herzogthum Schleswig, von Unserm Obergerichte zu Gottorf, und im Herzogthum Holstein nebst den übrigen deutschen Landen, von Unserer Landesregierung zu Glückstadt". Ligesaa i en Forordning af 13 December 1771, som bestemmer, at „im Herzogthum Schleswig" und „in den Königl. teutschen Landen" „kein Schüler oder Gymnasiast gültig angeworben werden könne"[1]). I et kongeligt Patent af 18 Jan. 1745 om Forhøielse af Udførselstolden for visse Varer, som forsendtes „aus dem Herzogthum Schleswig nach dem Herzogthum Holstein oder nach frembden Oertern", er ikke blot „Holsteen" og „fremmede Steder" stillede jævnsides, men Holsteen er endog sammesteds sat som Udland i Forhold til Slesvig, idet der ogsaa bruges det Udtryk, at Varer forsendes „aus unserm Herzogthum Schleswig entweder nach dem Herzogthum Holstein oder nach andern Oertern außerhalb Landes".

Mærkelig er Forordningen om Indfødsretten af 15 Jan. 1776; den nævner som Indfødte blot Danske, Norske og Holstenere; Slesvigere nævnes ikke; de ere selvfølgelig indbefattede under Danske.

At der i den danske Hær fandtes et sønderjydsk Regiment, fortjener at bemærkes, fordi det i det Mindste viser, at Slesvigs gamle nationale Navne endnu i anden Halvdeel af det 18de Aarhundrede holdtes i Hævd af Regjeringen[2]).

Hvad der her er bemærket, vil vise, at den danske Regjering ikke til enhver Tid eller ved alle Leiligheder var lunken og ligegyldig for Bevarelsen af Slesvigs Nationalitet eller for Vedligeholdelsen af dette Landskabs rette

[1]) Lignende Betegnelser i Verord. 20 Dec. 1771; Plak. 6 Marts 1772, m. fl.

[2]) Det sønderjydske National-Regiment findes opført i Statskalenderen, f. Ex. i den for 1760 S. 83. Dog nævnes charakteristisk nok sammesteds ogsaa et slesvig-holsteensk Regiment.

og naturlige Forhold til Riget. Men der var ingen Eenhed eller Stadighed i disse Bestræbelser, ikke den vedholdende og nøieseende Opmærksomhed, som var fornøden, hvor det gjaldt om at qvæle det giftige Ukrudt, der begyndte at slaae Rod i Slesvigs Jordbund, og som, naar Markens Eier blev efterladende, snart kunde voxe ham over Hovedet. De stærke tydske Elementer, som jævnligen fandtes i Regjeringen selv, og Slesvigs Bestyrelse gjennem det tydske Kancelli, gjorde, at Blikket idelig hildedes, og at man altfor ofte oversaae, at Slesvig i sine sproglige og nationale Forhold saavel som i sin statsretlige Stilling dannede en fuldkommen Modsætning til Kronens tydske Landskab Holsteen.

XXIV.

Slesvigernes nationale Stemning indtil henimod Aaret 1830: de føle sig som Danske og ville ikke være Andet. Den ved Kongeloven grundede Statsforfatning prises som den bedste af alle. Statsretlige og geografiske Forfattere, baade Tydske og Slesvigere, ere enige om, at Slesvig udgjør en Deel af Kongeriget Danmark. En Række af Vidnesbyrd aflagte af Slesvigere, at Danmark er deres Fædreland, dets Lykke og Hæder deres Glæde og Stolthed, dets Ulykke deres Sorg. Tale, holdt i Byen Slesvig 1829 om „die Rettung des Vaterlands durch Niels Ebbesen". Den tydske Nations Vækkelse 1814—15. Danmarks Stilling til Napoleon og England, modsat Tydsklands. Danmarks Svækkelse. Kiels Universitet i Aaret 1815: „die Professoren sind deutsch, die Studenten dänisch gesinnt". Den overstadige tydske National-Begeistring finder et Fristed i Kiel. Dette Universitet bliver Arnestedet for statsopløsende Lærdomme og Stemninger, som gjennem Embedsstanden forplante sig til Slesvig. Vendepunktet indtræder 1830. Brydningen i den national-politiske Stemning i de nærmeste Aar før og efter 1830. B. G. Niebuhrs Dom. Danske Forfattere og Kunstnere fra Slesvig.

Med mere ublandede Følelser kan man derimod betragte Slesvigernes egen Tankegang og Stemning med

Hensyn til deres nationale Forhold gjennem en lang Række af Aar. Det er en mærkværdig og vigtig Kjendsgjerning, at Slesvigerne selv lige til henimod Aaret 1830 have været aldeles fremmede for de Lyster til Adskillelse fra Danmark og Forbindelse med Tydskland, som fra hiin Tid af begyndte at indpodes i dem fra Syden gjennem en Embedsstand, som Kiels Universitet havde opfostret. Der gik gjennem Slesvigerne, indtil de nærmeste Aar før 1830 en afgjort og udelukkende dansk Stemning; Slesvigerne vilde før den Tid ikke være andet, end det de vare, nemlig Danske; deres Land betragtede de for det, som det var, nemlig en Deel af Danmarks Rige; Danmarks Forfatning var ogsaa deres Forfatning, og de vare tilfredse med denne Forfatning; de vare glade, lykkelige og stolte ved at være Danske; der var ingen Tanke i fjærneste Maade om at fornægte deres Fædreland. Dette er en vigtig Kjendsgjerning, som man bør holde fast ved; thi naar man overveier denne Slesvigernes stærke Vedhængen ved Danmark, som først i de senere Aar ved Bestræbelser udenfra er bleven rokket, og tillige den vedholdende, uovervindelige Modstand, som det danske Modersmaal har gjort imod alle Fortydskningsbestræbelser, baade de aabenbare og voldsomme og de underfundige og listigt beregnede: saa finder man heri en stærk Støtte for det Haab, at den Forvildelse, som endnu raader hos en Deel af dette Landskabs misledte og forførte Beboere, efterhaanden vil vige for den i Slesvigernes Natur dybt rodfæstede, i Folkegrunden levende og med Blodet givne danske nationale Følelse, der vel en Tidlang kan trænges tilbage, men ikke kan udslettes eller tilintetgjøres ved en Snees Aars politiske Agitationer. Dette Haab tør ikke døe, selv om den giftige Kilde i Syden, der vel siden 1850 er bleven noget hæmmet

i sit Løb, men ikke stoppet eller standset, endnu i nogle Aar skulde vedblive at sende sine forpestende Vande over dette haardt hjemsøgte Landskab; og det bør styrke Enhver, som har Syn og Sands for Sagens Betydning, til efter den Evne og Leilighed ham er given, utrættelig at arbeide i den gode Gjerning og kjæmpe imod dette Onde, indtil det viger, og Modersmaalet og den sande og sunde Folkelighed omsider vinder Seir. At en saadan Stemning og Opfattelse af de nationale Forhold, som den bestrevne har været herskende hos Slesvigerne, indtil henimod 1830, lader sig godtgjøre ved en Række af Vidnesbyrd, som vi skulle fremføre, og hvis Tal det vil være let at forøge.

Slesvigerne vare tilfredse med den Statsforfatning, de havde tilfælleds med Rigets øvrige Indvaanere, og som hvilede paa Kongeloven. Kongeloven betragtedes nemlig baade af Folk og Regjering som gyldig i Slesvig ikke blot med Hensyn til Arvegangen i Kongehuset, til hvilket Punkt man i den senere Tid ofte har villet have den indskrænket, men i Eet og Alt; og det var saa langt fra, at Slesvigerne i den uindskrænkede Kongevælde saae noget trykkende Aag, at man tværtimod hos dem kan finde Yttringer af lovprisende Beundring og Glæde over denne Forfatning, der kunne stilles ved Siden af hvilkesomhelst Udbrud paa denne Side lille Belt af devot Hengivenhed og ubegrændset Indtagethed for den enevældige Kongemagt. Det forstaaer sig derfor af sig selv, at Jubelfesten, som indfaldt 1760, da hundrede Aar vare forløbne, siden Enevoldsmagten overdroges Danmarks Konger, høitideligholdtes ikke mindre i Slesvig end i det øvrige Rige, og at der udgik kongelig Befaling ogsaa til dette Landskab om paa en høitidelig

Maade at mindes denne vigtige Begivenhed [1]). Det skete ved festlig Klokkeringning, særegen Gudstjeneste, Festtaler i de lærde Skoler o. s. v. I en Tale, som holdtes i Haderslev Skole, for at nævne et Exempel, betragtes Indførelsen af Enevoldsmagten som et Værk af det guddommelige Forsyn, og Taleren seer i dens Vedbliven et Pant for Slesvigs Fremtids Lykke [2]).

Præsten Joh. Fr. Boie i Flensborg holdt en Prædiken, hvis Gjenstand var en Betragtning over „die gerechte Freude der **dänischen Unterthanen** an dem Feste ihres Königes“, og som Grunde for denne Glæde anføres „1) Weil Gott vor hundert Jahren ihrem gottseligen Könige eine unumschränkte Herrschaft gegeben hat. 2) Weil Gott in hundert Jahren, durch die ähnlichen Kinder dieses Königes, diesen Ländern so viel Gutes gethan. 3) Weil sie auch auf die künftige Zeit eine fröhliche Hoffnung haben können“ [3]).

Fra Byen Slesvigs Skole udkom ved samme Leilighed en stor Jubelhymne, hvori Danmarks Lykke prises og Hans Svane og Nansen berømmes [4]). Samme Aar udgaves i

---

[1]) Cirkulære fra den slesvigske Overret af 8 Juli 1760, aftrykt i Beobachter am Sunde, 16 Okt. 1846, S. 166.

[2]) Lorenz Biørensen: „Was kann man sich von der Monarchischen Regierung des glorwürdigsten Oldenburgischen Stammes, und deren segensvollen Dauer für gegründete Hoffnung machen?“ Hadersleben 1760. S. 7 hedder det: „Es kostet nicht viel zu der Ueberzeugung zu gelangen, daß die Einführung der unumschränkten Macht in Dänemark ein Werk der göttlichen Vorsehung gewesen sey“ u. s. w.

[3]) Joh. Fr. Boie, Zwo Predigten am Jubelfeste 1760. Flensburg 1760. S. 6—7.

[4]) Konrektor C. Manicus, Bidrag til den danske Nationalitets Historie i Slesvig, i Steenstrups Danske Maanedskrift, 3 B. 1856, S. 195.

Flensborg et Skrift, der afhandler de forskjellige Regjeringsformers Væsen og Værd [1]). Forfatteren **Josias thor Straten**, der, som han selv paa Tittelbladet siger, var en født Flensborger, er uudtømmelig i at rose Enevoldsmagten, saaledes som den udøvedes af de danske Konger. Han omtaler sig selv som Dansk og priser sine Landsmænd lykkelige ved at være danske Undersaatter og leve under en saadan Forfatning [2]). Ikke meget afvigende fra denne Forfatter er den Stemning og de Anskuelser, som Oldenborgeren **G. A. von Halem**, bekjendt som Historieskriver, i følgende Ord udtrykker i sin i Aaret 1840 udkomne Selvbiografi:

„Man hört die dänische Geschichte und jubelt, wenn die Dänen sich unbedingt der Willkühr ihrer Könige unterwerfen. Wenn mich der helvetische Schwur im Rüttli mit dessen Folgen in Enthusiasmus setzte, so war ich doch, ich muß es gestehen, zu gleicher Zeit stolz darauf, der Unterthan des souverainesten Königs in Europa zu sein, welche letztere

---

1) Josias thor Straten, Systemat. Abhandl. von den Regierungsformen überhaupt und der uneingeschränkten Monarchie insbesondere, o. s. v. Flensburg 1760.

2) En Forestilling om Tonen i dette Skrift kan Indholdsangivelsen til det ellevte Kapittel give. Den lyder saaledes: „In diesem Capitel wird die Dänische Monarchie nach ihrer wahren Gestalt mit dem Montesquevianischen Gemälde einer wohleingerichteten und blühenden Monarchie verglichen; ihre Aehnlichkeit nach den wichtigsten Zügen desselben in Absicht der Erziehung, der Ehre, der Sitten des Monarchen, der Freyheit und Sicherheit der Personen und des Eigenthums ihrer Güter, der festgesetzten Thronfolge, der gemäßigten Eintheilung und Ausübung der Gewalten u. s. w. geprüfet; und nach Anleitung dieser Haupteigenschaften ihre Vorzüglichkeit gleichsam mit Documenten bewiesen. Einige Anmerkungen und Urtheile von der Glückseeligkeit der Dänischen Unterthanen beschließen dieses Capitel".

Empfindung damals wohl die meisten Bewohner der dänischen Staaten mit mir theilen mochten" [1]).

Ogsaa Forfattere, der behandlede Spørgsmaal, hvis Besvarelse paa den ene eller anden Maade forudsatte en nøiere Indgaaen paa de statsretlige Forhold, fremsatte det som en afgjort og utvivlsom Kjendsgjerning, at Kongeloven var gjældende i Slesvig. Saaledes yttrer **W. Chr. Matthiæ** i sin „Beschreibung der Kirchenverfassung in den Herzogthümern Schleswig und Holstein", der udkom i Flensborg 1778, 1. Th. S. 9 om Kongens Høihedsret over Kirken: „**In dem Herzogthum Schleswig** kommt dieses Recht dem Könige vermöge der unumschränkten Souverainität zu, die im Jahre 1660 den 16ten October dem Könige Friederich III für ihn und alle seine Nachkommen von allen Ständen des Reichs übertragen ward". Han anfører derefter de vedkommende Paragrafer af Kongeloven. Om **Holsteen** derimod siger Matthiæ S. 11: „In dem Herzogthume Holstein hat der König über den Theil, den er davon beherrschet, ebendasselbe Recht, **obgleich aus einem andern Grunde**". Han henviser derpaa til Religionsfreden i Augsborg 1555 og den vestfalske Fred 1648.

Aldeles overeensstemmende hermed yttrer sig ogsaa **Chr. Fr. Callisen**, der senere blev General-Superintendent, i sin „Anleitung für Theologie Studirende und angehende Prediger", der udkom 1810, naar han S. 1 siger: „Die Uebertragung dieser letzten Rechte (der Collegial- und Episcopalrechte), die in den meisten protestantischen Ländern stillschweigend geschah, geschah in Dänemark **(wozu das Herzogthum Schleswig von jeher unzweifelbar mit-**

---

[1]) G. A. von Halems Selbstbiographie. Oldenburg 1840, S. 24.

gehörte, und dem das Herzogthum Holstein seit dem 8 Sept. 1806 gleichfalls völlig incorporirt ist), formlich durch die von den Ständen des Reichs dem Könige Friederich III für sich und seine Nachkommen am 16 Oct. 1660 übertragene Souverainetet und die darüber im folgenden Jahr ihm eingehändigte von den Ständen unterschriebene Acte". Han anfører derpaa vedkommende Sted af **Kongeloven** [1]). Ogsaa Juristen **C. A. G. Schrader**, der foredrog Statsretten ved Kiels Universitet, fortjener at nævnes. Han udleder i sin „Lehrbuch der schl.-holst. Landesrechte", som udkom i Kiel 1800, 1 Th. S. 279 det **hele** Slesvigs uadskillelige Forbindelse med Danmark fra **Kongeloven** og Overeenskomsterne med Rusland [2]).

---

[1]) Da Falck havde udfundet, at Slesvig havde en Statsforfatning, der var forskjellig fra Danmarks, men den samme som Holsteens, maatte Yttringer som de, Matthiæ og Callisen havde brugt, forekomme ham et slemt Kjætteri; han undlod heller ikke i sine Skrifter at stikle paa begge, saaledes i Das Herzogthum Schleswig, 1816; S. 121 Text og Note, og i Kieler Blätter, 2 B. S. 85, Anm. Dette blev, som vi skulle see, heller ikke uden Virkning paa Callisen.

[2]) At der har været Tider og Leiligheder, hvor selv **Dahlmann** har anseet det for et Held at staae under **Danmarks Konge** og hos ham har søgt et Værn og en Betryggelse mod de frihedsfjendske Beslutninger og de mistænksomme Indskrænkninger af Lærefriheden paa Universiteterne, som udgik fra den **tydske Forbundsforsamling** i Aaret 1819, derom vidne flere Yttringer, som forekomme i en akademisk Tale, han holdt i Kiel, trykt i Slesvig 1820. Han siger i Anledning af en beroligende Meddelelse, Universitetet i Kiel havde modtaget fra Kongen med Hensyn til de nys udgangne Forbundsbeslutninger, S. 13—14: „Ea vox regia ut animi æstum et ægritudinem aliqvantum lenivit, ita solatio nobis magno fuit luctuoso die, quo, gliscente Europæ malo, libertatem scripturæ Holsati amisimus". Fremdeles: „Nonne grata mente decet percolere, quod novissimis calamitatibus tanto lenius quam alii per-

Der var i den Tid, hvis Grændse vi ovenfor have angivet, ingen Forestilling hos Slesvigerne om, at de ikke vare Danske eller at deres Land ikke var en Deel af Danmarks Rige. I hvilkensomhelst Bog fra den Tid, man slaaer op i, i hvilken der er Tale om Landets og Indvaanernes nationale Forhold, finder man, enten Bogen er skreven af fødte Slesvigere eller af Fremmede, navnlig Tydskere, Stadfæstelse paa den Sandhed, at Slesvigerne ere Danske og Slesvig en Deel, et Landskab, en Provinds, eller hvad man vil kalde det, af Danmark, og Intet har med Tydskland at gjøre. De berømteste tydske Geografer, som **Büsching**, **Caspari**, **Berghaus** og flere ere enige om skarpt at skjælne mellem Slesvig, som de henføre til Kongeriget Danmark og beskrive som en Deel af den jydske Halvø, og Holsteen, hvilket de betegne som en Deel af det tydske Rige [1]).

---

cussi sumus, ut plerisque, nec iniuria, etiam videamur invidendi? Rex noster confidit populo suo; hoc est, de quo gloriemur, in hoc qui spem nostram et salutis sponsionem repositam putet, rem vere existimabit". Ogsaa følgende Ord fortjene at mindes med Hensyn til de Begivenheder, som indtraf ikke saa mange Aar efter, og i hvis Forberedelse Dahlmann selv havde en saa betydelig Deel: . . . . „omnia denique ita comparata, ut si quis apud nos de coniurationibus domesticis fabellam susurret, auremque Dionysii exposcat, non ira, ne contemptu quidem nostro, sola irrisione plebeculæ punitus abeat".

1) At Camden i sin Britannia (Udgaven af 1607, S. 98) kalder Angel „provinciola in regno Daniæ", have vi ovenfor nævnt. Vi kunne hertil føie Franskmanden Barthelemy Roque, som i en topografisk Beskrivelse af Danmark, kaldet Les délices du Dannemarc, tome I. 1747, S. 9 siger, at Danmark bestaaer „du Jutland et des isles de la mer Baltique", mod Syd har til Grændse „le Holstein", og bestaaer af Stifterne: „Sélande, Fyhne, Aarhuus, Aalborg, Viborg, Ripen, Slesvig". Men vi ville helst holde os til tydske Forfattere, da Tydskerne formodentlig ville indrømme, at der ingen Grund er

Holsteneren Niemann, der var Professor ved Universitetet i Kiel, synes næsten at have havt en Forudfølelse af de statsopløsende Lærdomme, der skulde udgaae fra dette Universitet, naar han 1799 ligesom til en Protest herimod saa bestemt udtaler, at Slesvig ikke passende kan kaldes et tydsk Land, at det er en Deel af det danske Arvemonarki, en Pro-

---

til at antage dem for partiske for Danmark, ligesom Flere af dem nyde en saa stor Anseelse for Kyndighed og Indsigt, at deres Vidnesbyrd maa tillægges særdeles Vægt. Den navnkundige tydske Geograf **Büsching** afhandler Holsteens Geografi under Tydskland (den nedersachsiske Kreds), og Grændsen bestemmer han (Erdbeschreib. 9 Theil, S. 435, 7te Ausgabe, 1792) saaledes: „Das Herzogthum Holstein wird gegen Norden durch die Eider und Levensaue vom Herzogthum Schleswig, und also vom **Königreich Dänemark abgesondert.**" Slesvig beskrives under Danmark; Grændsen bestemmes paa lignende Maade, og han bemærker, som tidligere anført, at Slesvig er „ein rechter Theil von Dänemark, wie aus der Geschichte und Verfassung desselben erhellet" (1 Theil, S. 120. 249). Den ikke mindre bekjendte tydske Geograf **Caspari** har i sin Lehrbuch der Erdbeschreibung, sechste Auflage 1806, S. 317, følgende Yttring: „Die Halbinsel Jütland wird . . . . im Süden von Deutschland durch die Eider und den neuen Kanal getrennt, und im Nord- und Süd-Jütland getheilt." Efterat Danmarks Geografi er sluttet, opregner han S. 325 de Besiddelser, som Kronen endnu har, nemlig Holsteen i Tydskland, Trankebar i Asien, Grønland i Amerika o. s. v. Forresten behandles Holsteens Geografi under Tydskland S. 118, og det bemærkes, at Eideren skiller det fra „**dem Königreiche Dänemark**". I det store geografiske Værk af **Berghaus** henføres Slesvig til „**das Königreich Dänemark**" og beskrives derunder. Han bemærker desuden: „In politischer Hinsicht wird Dänemark in 3 **Provinzen** eingetheilt, nämlich in die obengenannten Insel-Stifte, Nord-Jütland und in das Herzogthum Schleswig, die wieder in Aemter zerfallen" (5 B. 1843, S. 688). Holsteen og Lauenborg beskrives under Tydskland, 4 B. 506 flg. Lignende Udtryk og lignende Bestemmelse af Forholdet kan man finde i enhver tydsk Geografi, der udkom før Opøret 1848, og saaledes lærte man indtil den Tid i enhver tydsk

vinds af Danmark og dette dets Moderland [1]). Af **Schyttes** bekjendte Arbeide, Danmarks og Norges naturlige og politiske Forfatning, udkom 1782 en tydsk Oversættelse i

---

Skole. Saaledes hedder det f. Ex. i **C. G. Reichels** geografiske Lærebog, hvoraf 1793 en dansk Oversættelse udkom, S. 36: „**Halvøen Jylland** grændser mod Sønden formedelst Eiderfloden til **Tydskland**"; Holsteens Grændse mod Nord bestemmes paa samme Maade, og Holsteens **Beskrivelse** gives under Tydskland. Ikke anderledes udtrykker **Cannabich** sig i sin bekjendte geografiske Lærebog, (Weimar 1842), naar han angiver den danske Stat som bestaaende af Kongeriget Danmark og de tydske Lande, og til det første regner „die Dänischen Inseln und die große Halbinsel Jütland, welche wieder in das eigentliche Jütland und das Herzogthum Schleswig eingetheilt wird. 1) Das eigentliche Jütland oder Nord-Jütland. 2) Das Herzogthum Schleswig oder Süd-Jütland (S. 134). Gegen Süden trennen es der Kieler Kanal und die Eider von Holstein, **und dadurch Dänemark von Deutschland**". (Citatet af Cannabich anført hos Mørk Hansen, Bidrag til Bedømmelse af Sønderjyllands Sprogforhold S. 43). En anden bekjendt tydsk Geograf **Stein** gaaer endnu videre. Han siger: „Das eigentliche **Dänemark**, also Holstein, Schleswig, die Halbinsel Jütland nebst den sie umgebenden Inseln" o. s. v. Danmark er nemlig her taget i Modsætning til Bilandene. Siden forekommer Benævnelsen „**Südjütland** oder das Herzogthum Schleswig", og der bemærkes: „Der König von Dänemark ist wegen seiner **deutschen** Länder Holstein und Lauenburg Mitglied des deutschen Bundes". Slesvig betegnes følgelig som et **dansk** Land. Dette læses i den 20de Udgave af Steins Geografi, og disse for Slesvig-Holstenere lidet behagelige Lærdomme maae altsaa være meget udbredte hos den tydske Ungdom. Det sees tillige af de Udtryk, som flere af de anførte tydske Forfattere bruge om „Jyllands" Grændser og dets Deling i „Nørre- og Sønder-Jylland", hvor ugrundede de Ophævelser vare, som den slesvigske Stænderforsamling 1838 gjorde i Anledning af det af Trykkefrihedsselskabet udgivne Kaart over „Danmark, Holsteen og Lauenborg", paa hvilket ikke Navnet Slesvig, men Sønderjylland fandtes (Zeit. für die Verh. der Schl. Ständ. 38. 55. 593).

[1]) A. Niemanns Yttringer i Aaret 1799 ere ganske mærkelige for-

Flensborg; at Slesvig her heelt igjennem er behandlet som et danskt Landskab, forstaaer sig af sig selv, og vakte ligesaa lidet Anstød hos Oversætteren, som at Slesvig Bispedømme opregnes blandt de øvrige danske, Fyns, Sjællands, Aalborgs o. s. v.

Strax efter at **Ove Malling** havde skrevet sin saa berømte Bog „Store og gode Handlinger af **Danske, Norske og Holstenere**", blev dette Værk, der allerede i sin Tittel indbefatter Slesvigerne under de Danske, og i hvilket hvert Blad aander en varm fædrelandsk Følelse, oversat af tvende Præster i Angel og udkom i Flensborg 1779 [1]).

I de schlesw.-holst. Provinzialberichte optoges 1793 den Deel af H. O. Scheels bekjendte Værk: Krigens Skueplads,

---

medelst den ligefremme Modsætning, hvori de staae til de oprørske Læresætninger, der senere foredroges ved det samme Universitet, hvorved han var Professor. I sin Handb. der schl.-holst. Landeskunde, der det nævnte Aar udkom i Hamborg, kalder han S. 1 Slesvig „die südlichste **Provinz der dänischen Erbmonarchie**", og **Holsteen „das nordwestlichste Lehn des deutschen Reichs**"; og han finder Benævnelsen „**die deutschen Staaten** des **Königs** von Dänemark" med Hensyn til Slesvig „**nicht sehr passend**". Han bemærker endvidere: „Die beiden Herzogthümer, durch den dänischen und deutschen Gränzfluß die Eider, als zwei **Provinzen verschiedener Reiche**, und neuerlich auch durch den Kanal geschieden, sind Halbinseln; Schlesvig zwischen der Koldinger und Schottburger Aue, Holstein zwischen der Elbe und Ostsee, **jedes mit seinem Mutterlande landfest**". Saaledes lærte man i Kiel 1799 og en Deel Aar endnu; men efter 1815 blev dette et stort Kjætterie, og da kunde man fra Kathederne i Kiel høre Lærdomme som disse: Slesvig er et tydsk Land og bør indlemmes i det tydske Rige; Slesvig har en anden Arvefølge end Danmark, men den samme som Holsteen; Slesvig og Holsteen udgjøre en selvstændig Stat; Slesvig har ikke Danmark til Moderland, men Tydskland er dets „große Vaterland".

[1]) V. Kordes, Schriftsteller-Lexikon, S. 22. 255.

som handler om Slesvig og Holsteen. De første Linier lyde saaledes: „Das Herzogthum Schleswig ist dem größten Theile nach **eine alte dänische Provinz**. Durch die übertriebene Zärtlichkeit der dänischen Könige gegen ihre Kinder und Geschwister wurde sie als ein Lehn vom Reiche abgesondert. Mit Dänemark ward sie wieder vereinigt, wenn entweder der belehnte Fürst selbst den dänischen Thron bestieg oder auch durch Krieg“ [1]).

I Aaret 1779 udkom i Hamborg et Skrift „über das Königliche Dänische Indigenatrecht“. Det er fuldt af Lovpriisninger over de danske Undersaatters lykkelige Kaar og har en lang berømmende Opregning af de udmærkede Mænd, Danmark har frembragt [2]). Forfatteren siger (S. 99—100), Undersaatterne „sind insgesammt **Dänen**“, men kommer dog til at stille Holsteen i Modsætning til Slesvig og det øvrige Rige, idet han søger at imødegaae den Forestilling, „daß das Indigenat zwar den andern dänischen Ländern vortheilhaft seyn könne, aber nicht sowohl **dem Herzogthume Holstein**, weil dieses mit dem benachbarten Teutschlande in so genauer Verbindung stünde“. — I de sidste Aar af forrige Aarhundrede udgave Præsterne i Husum en Skolebog „für Anfänger im Denken und Lesen“. Heri hedder det blandt Andet: „**Unser** König (d. e. Slesvigernes) ist auch Herr von dem ganzen Herzogthum Holstein, das an das Schleswigsche grenzet“ [3]).

---

1) Schl.=Holst. Prov.=Berichte, 1793. 2 B. S. 25.

2) Han bemærker S. 74, at „die Dänen gemeiniglich unglücklich waren, wenn sie von Fremden angeführt wurden, dagegen siegten inländische Anführer. Daher die vielen Siege der Dänen zur See, wo immer Dänen das Commando hatten.“

3) Anført i „Holstenspiegel“, herausgegeben von Prof. P. Hjort. S. 57.

I et Skrift, som udkom i Flensborg 1796, under Tittel „Unterricht für Kinder, die studiren wollen" o. s. v., betegner Forfatteren G. J. Thomsen sit Hjemsted saaledes: „aus dem Amte Tundern, des Herzogthums Schleswig, zum Königreiche Dänemark gehörig". I Anledning af Tusindaarsfesten for Christendommens Indførelse, der for Slesvig havde en særdeles Mærkelighed, fordi det var i dette Landskab, ved den minderige Slie, at Christendommen først forkyndtes for det danske Folk og i det danske Tungemaal, udgaves et Skrift „Ueber die Taufe des Königs Harald Klacks", trykt i Slesvig 1826. Det kaldes paa Tittelbladet: „Eine Schrift für Dänische Bürger und Landleute"[1]). Af Kjøbmand og Raadmand Andresen i Flensborg udkom samme Aar en Kantate „zum tausendjährigen Jubelfeste der in Dänemark verkündeten Christuslehre"[2]). Nogle Aar tidligere (1820) var udkommen en Afhandling af Holsteneren E. Chr. Kruse med Tittel: „Wann ist von den Holsteinern, Dänen und Schweden das tausendjährige Jubelfest des bei ihnen gegründeten Christenthums zu feiern?"

Hvor rodfæstet den Forestilling var hos hiin Tids Mennesker, at Alle, der løde under den danske Konges Scepter, vare Danske, og at der kun var eet Rige, Danmark, med Kjøbenhavn til Hovedstad, derpaa give flere Yttringer af den kielske Professor Joh. Chr. Fabricius et mærkeligt Beviis. Han kalder stadigen Kjøbenhavn „die Hauptstadt"; naar han taler om Danmark og danske Indretninger, bruger han Udtrykkene „wir" og „unser" („Unser herrliche Friedrichs-Hospital" — „bey uns in Kopenhagen"); ja han vil have hele det medicinske Fakultet flyttet fra Kiel til Kjøbenhavn („so

---

1) Det udkom paa Dansk og Tydsk, og var forfattet af Biskop Münter.

2) Lübker und Schröder, Schriftstellerlexikon S. 18.

thäten wir zum Exempel nicht Unrecht, wenn wir die ganze medicinische Facultät der Kieler Academie nach Kopenhagen verlegten. Heben können wir sie nicht ohne sehr beträchtliche Kosten, die schon an Kopenhagen gewandt sind, und eine medicinische Schule ist für unsere Länder völlig hinreichend" [1]). Disse Ord klinge vistnok underligt i en kielsk Professors Mund; men naar man erindrer, at han var en Slesviger, en født Tøndring, der følte sig som Dansk og ikke vidste af noget andet Fædreland at sige end Danmark, saa falde hans Ytringer heelt naturlige.

Slesvigerne vare ikke blot tilfredse med den Statsforfatning, hvorunder de levede, og sig fuldt bevidste, at Danmark var deres Fædreland, men den danske Følelse var ogsaa frisk og levende hos dem: de satte Priis paa at være Danske, vare glade ved at tilhøre dette Folk og bevægedes stærkt ved de sørgelige eller lykkelige Skjæbner, som de skiftende Tider bragte over Danmarks Rige. Mængden af Vidnesbyrdene om denne Folkestemning er saa stor, at man næsten kunde falde paa at troe, at det har været en Trang for Slesvigerne at udtale, at de vare Danske og vilde være det, for at afvende den Mistanke eller Misforstaaelse, som Embedsstandens tydske Dannelse og det i saa mange offentlige Forhold herskende tydske Sprog let kunde give Anledning til. Iblandt de mange Ytringer af denne Art, som indtil den ovenfor nævnte Tidsgrændse komme frem ved den mindste Leilighed, det ene Aar efter det andet, meddeles her nogle, skjøndt det falder vanskeligt blandt det store Tal at vælge, hvilke man helst skal fremlægge for Læseren. De

[1]) Joh. Chr. Fabricii, Policey=Schriften, 2ter Th. 1790. S. 7. 37. 81. 258. 56.

danne en Heelhed med de allerede anførte; det er den samme Grundstemning og den samme nationale Bevidsthed, der ved dem belyses fra forskjellige Sider.

Slesvig har frembragt mange Kunstnere, men næsten ingen Digtere: det Første vidner om Folkets Begavelse, det Sidste forstaae vi let. Fødtes der end Digteraander i Slesvigs Land, kunde det ikke let være anderledes, end at de maatte blive stumme; thi Modersmaalet, gjennem hvilket Digteren alene let og naturligt kan udtale det, der rører sig i hans Sjæl, blev jo snart ved Opdragelsen og Omgivelserne fortrængt af et fremmed Tungemaal: Digtere, som fødtes i Slesvig, vare ikke stort bedre farne end Billedhuggere og Malere vilde være, hvis der hvilede den Skjæbne over hine, at Marmoret under deres Hænder forvandledes til blødt Leer eller haard Flint, og over disse, at Farverne forvirredes for deres Syn, naar de skulde bruge dem. En af de faa virkelige Digtere, som Slesvig har frembragt, er Flensborgeren **Henrik Harries**, Præst i Siversted i det vestlige Angel. Han har beviist, at hans Hjerte var dansk, skjøndt Forholdene førte det med sig, at Tydsk blev hans Digtersprog, og har givet et fuldtonende Udtryk for Slesvigernes danske Stemning i en Sang, som han skrev 1797 og hvis første Vers lyder saaledes:

„O Dania! was glüht bey deinem Namen
mir Wang' und Busen durch?
Ha! es ist Dänenstolz! es ist die Liebe
zu dir mein Vaterland!"

Digtet skildrer derefter i simple yndige Træk den hjemlige danske Natur, og priser med glødende Varme det Herlige, som Danmark har frembragt og endnu eier. Dersom det var

skrevet paa Dansk, vilde det sikkert indtage en Plads blandt vore skjønneste Fædrelandssange [1]).

Harries har ogsaa skrevet en Bog kaldet **den fromme Søfarer.** Allerede Emnet har noget Nationalt, thi Alt, hvad der staaer i Forbindelse med Sølivet, anslaaer nationale Strænge hos den Danske; her nævne vi det imidlertid nærmest for Oversættelsens og Oversætterens Skyld. Der udkom nemlig 1792 i Flensborg samtidig med den tydske Udgave en dansk Oversættelse deraf, som det hedder paa Tittelbladet: „efter Evne fordansket af G. H. Overbeck, Cantor i Flensborg". Overbeck siger, at han har oversat det i et Sprog, „som han saa overmaade elsker," paa det at Skriftet saaledes kunde blive mere almindeligt og nyttigt. Han gjør med følgende Ord Undskyldning for det Mangelfulde i sin Oversættelse: „Overalt maa jeg sige, at det gaaer mig med det kiere danske Sprog, hvilket jeg nu i flere end 30 Aar (næsten ved daglig Flid) har æret og dyrket, ligesom en Beyler, der med al sin Omhyggelighed dog ikke aldeles har kundet indtage den Person, hand elskede saa inderlig, og nu til Belønning for sin Tro-

[1]) Linier som disse:

Halb sichtbar trabt auf deinen grünen Triften
die schwere Rinderschaar,
und edle Rosse, blank und breit gebrüstet,
durchwiehern ihr Gebrüll.

minde uvilkaarligt om bekjendte danske Fædrelandssange. Hans livlige Følelse af den Plads, hans Fædreland indtager i Videnskab og Kunst, udtaler sig i følgende Vers:

Hoch in den Sphären großer Geister schimmern
auch deine Söhn' empor;
und feyernd werden deiner Barden Namen
im Musenhain genannt.

Harries døde 1802, kun 41 Aar gammel; hans Digte udkom i Altona 1804.

skab, i det mindste venter, at hun og hendes Familie ikke skal være vred paa ham, naar hand fremdeles ved hende forsøger at blive lykkelig, om hand end aldrig fik hende".

I Byen Slesvig, den sydligste Kjøbstad i den danske Deel af Hertugdømmet, var Stemningen mod Danmark og Dansk, og Betragtningen af de nationale Forhold indtil 1830 en heel anden, end den blev efter dette Aar. Allerede den lærde Slesviger **Ulrik Petersen**, hvem vi tidligere have omtalt som en fædrelandssindet Mand, opfordrer i den første Deel af det 18de Aarhundrede til at dyrke det danske Sprog[1]). Noget senere i samme Aarhundrede (1753) skrev Rektoren ved Byens lærde Skole en Afhandling om Slægtskabet mellem det danske og tydske Sprog og udhæver ved Afhandlingens Slutning, at der for „Cimbrernes" Vedkommende gaves endnu vigtigere Grunde til at lære det danske Tungemaal, end blot Sprogenes Slægtskab. Ved den Examen, som samme Aar holdtes i Skolen, blev der efter Tidens Skik holdt Taler af øverste Klasses Disciple: fem af disse fremtraadte den ene efter den anden og holdt en Tale til **det danske Sprogs Hæder og Berømmelse**, idet hver af dem fremhævede en særskilt Side ved det danske Tungemaal, som gjorde det vigtigt at tilegne sig det. Rektoren slutter Indbydelsen til overvære Skolehøitiden med det Løfte, at ved næste Leilighed skulde andre Disciple tale: „de sermonis Danici suavitate, facilitate et necessitate". — I Aaret 1773 skrev Skolens Rektor en Ode om „die Glückseligkeit Dänemarks", og flere Skole-Carmina udkom ved den Tid, hvori det hedder: „jauchzet ihr Dänen", „universus populus Danicus" o. s. v.; atter 1785 synger man „von

[1]) Staatsb. Mag. X. 637. Anm.

den Vorzügen Dänemarks". I Aaret 1829 holdtes ved Skolens Afgangsexamen en Tale om „**Rettung des Vaterlandes durch Niels Ebbesen**"! Man maa være enig med den Forfatter, som meddeler dette, naar han siger, at man 10 Aar senere i samme By vilde have betragtet et saadant Emne som udsprunget af en fuldkommen Begrebsforvirring [1]).

Byen Slesvig har endelig frembragt en Kunstner som **Bissen**, i hvis Værker fulde af ædel simpel Skjønhed den danske Aand saa klart afspeiler sig i sin Modsætning til den tydske, og en Forfatter som **Werner Abrahamson**, der af sin medfødte Drift ledes til fortrinsviis at sysselsætte sig med nationale Emner, ved hvis Behandling han vandt et ikke ringe Navn i den danske Litteratur, og som — hvad der ikke er det mindst Mærkelige ved en Mand født i Byen Slesvig — følte sig tilskyndet til djærvt og skaanselsløst at træde op imod den hovmodige Ringeagt, som Tydskerne viste for alt Dansk, paa samme Tid som de med en utrolig Paatrængenhed søgte at vinde Ansættelse og Embeder i Danmark [2]).

Selv Staden Rendsborg har ikke ladet sig uden Vidnesbyrd: i en Ansøgning til Kongen fra Byens Magistrat og Borgerrepræsentanter af Marts 1817 kaldes den „die von jeher so getreue und dem dänischen Zepter so ergebene Stadt und Festung Rendsburg"!

At der selv hos den høiere tydske Embedsstand i Slesvig i hiin Tid levede en loyal Aand og en Hengivenhedsfølelse for den danske Stat og Danmarks Konge, som de Skikkelser, vore Dages Begivenheder have ladet os see,

---

[1]) Konrektor E. Manicus i Steenstrups Danske Maanedskrift, 3 B. S. 193—97.

[2]) Se ovenfor S. 385. Anm.

danne den meest skjærende Modsætning til: derpaa giver den ofte omtalte Adam Struensee os et mærkeligt Exempel, som ingenlunde er eneſtaaende. Han udtrykker i en Tilegnelse til Kong Frederik den Femte — rigtignok i den noget opskruede Tone, som en Tydsker har saa ondt ved at undgaae, naar han taler om sine egne eller andres Følelser — paa følgende Maade sin Glæde over at være **dansk** Undersaat:

„Ich erkenne es in Demuth vor Gott als eine ganz unverdiente Gnade, daß der Herr durch Euer Königliche Majestät in Dero gesegnete Lande mich geführet hat. Gott wird mich treu machen und erhalten bis ans Ende meines Lebens, daß ich den Rest meiner Tage ihm gänzlich widme. Und in der Ewigkeit wird mein Lob nicht aufhören, daß der treue Erbarmer mich in der Zeit meiner Wallfahrt zu einem **Dänischen Unterthan** gemacht hat“ [1]).

Hvilket, man kunde næsten sige, forfærdende Gab er der mellem denne Superintendent og en følgende Superintendent **Nielsen**, som tjente Oprøret, brød sin Troskabsed, veiledede andre til at blive Meenedere, og efter at have været Meenedens Apostel, endte med at optræde offentlig som dens Advokat! [2]).

Der foreligger en Mængde Vidnesbyrd om, at et gjensidigt Tillidsforhold mellem Regjering og Folk, en pa-

---

[1]) I Dedikationen foran Adam Struensees Zergliederung der Predigten und Reden, die gehalten sind zu Altona 1758—59. Zweiter Jahrgang. Altona 1759.

[2]) Maaskee endnu stærkere fremtræder Modsætningen mellem Nielsen og Struensee i nogle Yttringer, som denne bruger i en Visitatsberetning af 24 Sept. 1776 efter et Ophold i en Menighed, hvor han havde forefundet en meer end almindelig opbyggelig Stemning. Han siger: „Ueber diese Gnadenheimsuchung Gottes ist meine

triarkalsk uskyldig Stemning, en levende Fornemmelse af, hvad den gode Borger skylder Konge og Fædreland, og en loyal Redebonhed til at opfylde disse Pligter i det 18de og en Deel af det 19de Aarhundrede har været ligesaa herskende paa hiin Side af lille Belt som paa denne, og denne Stemning finder jævnligen sit Udtryk i Ord og Talemaader, som ofte maae forekomme den nu opvoxende Slægt, der er fremmed for disse Følelser og Stemninger og bevæger sig i en ganske anden Opfattelse af Statslivet og Borgerpligten, paafaldende og underlige, for ikke at sige stødende. Ældre Mænd, der have levet i begge Tidsskifter og gjennemlevet Brydningen, kunne give os mærkelige Oplysninger om dette Forhold. Dette er iblandt Andre Tilfældet med den for ikke mange Aar siden afdøde Rektor ved Slesvigs lærde Skole, Professor **G. F. Schumacher**, der i sine i Slesvig udkomne Optegnelser om sit Liv meddeler mange Træk om Stemninger og Tilstande baade i hans Ungdomstid og i hans senere Levedage, da de undergik saa stor en Forandring. Han fortæller saaledes om et Besøg, Frederik den Sjette som Kronprinds i Aaret 1787 gjorde i Altona, hvor Schumacher paa det derværende Gymnasium fik sin Ungdoms Dannelse. Det var en Høitidsdag for Altona, der var en almindelig Jubel i Staden; Gymnasiasterne iførte deres bedste Prydelser, bragte Kronprindsen om Aftenen, ledsagede af en uendelig Skare af Stadens Indvaanere, et glimrende Fakkeltog, og tilraabte den unge Mand, til hvem Fædre-

Seele voller Freude worden, und ich wünsche von Herzen, daß die gesamten dänischen Lande, und insonderheit die meiner Aufsicht anvertrauten Gemeinen voll Erkenntniß des Herrn werden mögen. Auf diese Weise wird Gott geehret, mein König hat treue Unterthanen, und der Seegen Gottes breitet sich über ein Land aus".

landets Haab knyttede sig, et rungende Leve under Lyd af Pauker og Trompeter og Skin af blussende Fakler; Kronprindsen traadte ud og takkede med venlige Ord alle de Tilstædeværende. Schumacher tilføier herved:

„In unsern Tagen, wo die Jugend König und Königthum verachtet, würde es ein leeres Gauckelspiel sein, bei dem Jeder nur den persönlichen Jubel im Auge hätte. Wir aber waren als Royalisten erzogen, um den Namen König und Kronprinz schwebte uns ein Heiligenschein, und es schien uns etwas wahrhaft Großes und Herrliches, dem künftigen Herrscher so nahe zu treten, auch persönlich von ihm beachtet zu werden" [1]).

Et andet Sted taler han om den theoretiske Begeistring og det stærke Opsving af Følelsen, som den første franske Revolution fremkaldte ogsaa i disse Lande, men bemærker udtrykkelig, at Ingen tænkte paa Efterlignelse; thi „unser Vaterland war damals politisch glücklicher wie die meisten andern Staaten Europas; Sehnsucht nach einem veränderten Zustand war nirgends vorherrschend, und an eigentliche Nachahmung, an Umsturz des Bestehenden dachte bei Uns wohl Keiner im Ernst" [2]).

---

[1]) G. F. Schumacher, Genrebilder aus dem Leben eines siebenzigjährigen Schulmannes, als Beiträge zur Gesch. der Sitten und des Geistes seiner Zeit, Schleswig 1841. S. 100—101.

[2]) Sammesteds S. 196. Hvor langt selv Holstenerne i det 18de og en Deel af det 19de Aarhundrede vare fra den Stemning, som aabenbarede sig hos dem fra Aaret 1830, og hvorlidet endog de havde imod at hedde Danske, derom fremføres flere mærkelige historiske Vidnesbyrd i Holstenspiegel, von einem deutschen Schleswiger, herausgegeben von P. Hjort, Professor, Kjøbenhavn 1850, S. 32—34. 55—62. Ligesaa paa flere Steder i Udtog af Breve om det slesvig-holsteenske Røre i tre Samlinger, udgivne af L. S. Navne. Saaledes f. Ex. i tredie Samling S. 15 berettes, at

De i Aaret 1835 udkomne Leilighedsskrifter i bunden og ubunden Stiil af Slesvigeren Gottlieb Ernst Klausen, født i samme By som Historieskriveren Andreas Høier,

---

Kielerstudenterne 1805 overrakte Kongen et Digt, der endte med den Linie:

„Theurer, friedlicher Dänenfürst".

Næste Vinter gav Adelen en Fest i Kiel med Maskerade, under hvilken En fremtraadte i Neptuns Skikkelse, svingende Dannebroge og erklærende paa tydsk Maal, at dette Flag var ham det kjæreste. — De Træk, som anføres i de to nævnte Skrifter, kunde, hvis det var vor Hensigt at indlade os paa en Skildring af dette iøvrigt meget interessante Forhold, forøges med flere. Kun Eet ville vi her anføre til Oplysning om Stemningen i Kiel og andre holsteenske Stæder, da Efterretningen indløb om Slaget paa Rheden 1801. Det findes i Staatsb. Mag. 2 B., udkommet 1823, S. 401—2. Her hedder det: „In Kiel erließ der Professor Weber einen Aufruf an seine Mitbürger, worauf 1250 Rthlr. eingesammelt und mit der nächsten Post an den Kronprinzen gesandt wurden (til Uddeling blandt de Saarede). In Altona schossen die Mitglieder des Musäums, etwa 140 an der Zahl, in drei Tagen, die Summe von 12,410 Mk. Cour. zusammen. Andre Städte und Districte steuerten nach Verhältniß, und das in Holstein versammelte Armeecorps, welches nicht thätig an dem Kampfe fürs Vaterland hatte Theil nehmen können, brachte 1611 Rthlr. dar. Von den 228,987 Rthlr., welche nach und nach für die Braven des 2ten Aprils eingegangen waren, hatten die Herzogthümer zwischen 50 und 60 tausend Reichsthaler beygetragen. Daß aber, wenn die Umstände es erfordert hätten, die Schleswig-Holsteiner bereit gewesen wären, nicht mit Gelde nur, sondern auch mit persönlicher Aufopferung an dem Kampfe Theil zu nehmen, darf gewiß nicht bezweifelt werden. In Kiel erließ der Polizeimeister Christensen als Oberster des bürgerlichen Militairs, in Auftrag des Magistrats, einen Aufruf an seine jungen Mitbürger, die Waffen zu ergreifen und die Besatzung der Festung Friedrichsort, welche Kiel und den Kanal gegen die Angriffe feindlicher bewaffneter Schiffe deckt, zu verstärken — und fand willige Folge. Dort machte auch der Kammerherr von Brockdorf eine Aufforderung bekannt, welche zunächst an die höheren Stände gerichtet war und die Bildung eines Corps von Vaterlandsvertheidigern beabsichtigte".

Karlum i Tønder Amt, Professor og Rektor ved Gymnasiet i Altona, ere fulde af Yttringer af den varmeste Fædrelandsfølelse, der ingen anden Gjenstand havde end Danmark, og af det loyale Kongen kjærligt hengivne Sind, som udmærker den gamle Tid. Han skrev i Aaret 1794 et Digt kaldet „Dänenfreude", hvis første Vers lyder saaledes:

„Ich freue mich, daß Dänenblut
in meinen Adern schlägt,
daß Dänentreu' und Dänenmuth
in meiner Brust sich regt" [1]).

Da Kronprinds Frederik i Aaret 1797 fik en Søn og Riget en Arving, som Døden alt for snart bortrev, skrev Klausen en Tale, som dog ikke blev holdt, da Budskabet om den unge Prindses Død forinden indtraf. Emnet for Talen var:

„Die feiervolle Theilnahme **des dänischen Volkes** an der häuslichen Freude seines geliebten Kronprinzen und seiner verehrten Kronprinzeßinn über den neugebornen Erben des Thrones sei billig, gerecht, gegründet im Staatsverhältniß der Bürger wie im Fürstencharakter der Aeltern".

I Aaret 1822 oversatte han en dansk Nationalsang af Guldberg, og 1828 forfattede han i Anledning af vor nuværende Konges Ægteforening med Prindsesse Vilhelmine Marie flere Digte, der alle ere gjennemtrængte af den samme Aand, hvorpaa det Foregaaende giver Prøver [2]).

Staternes Skjæbne omskiftes med Tiderne; snart afbrydes Tingenes jævne Gang under Lykkens Medbør af

---

[1]) Gesammelte Gedichte und Vorträge von Gottlieb Ernst Klausen, 1 B. Altona 1835, S. 113.

[2]) Anførte Sted, 2 B. S. 108. 1 B. S. 308. 334 flg.

Seir og Hæder, snart møde Modgang og tunge Tilskikkelser, der nedsænke Alt i Mørke og synes at ville udslukke selv Haabet paa Fremtiden. Danmark har kjendt begge disse Omskiftelser i dette Aarhundrede. Saa modsatte de ere, have de dog det tilfælleds, at de vække den slumrende Folkeaand og knytte Borgerne i det samme Land nærmere til hverandre. Baade Glæden og Sorgen lader dem føle mere levende end ellers, at de ere Børn af Fædre, som i Fortiden ogsaa have deelt og baaret meget Godt og Ondt sammen, at de have et Fælledseie overantvordet fra ældre Dage til Nutiden og et fælleds Haab for Fremtiden. De tunge Tilskikkelser føre Sindet tilbage til Fortidens lysende Minder for i dem at søge Trøst og Opmuntring og Kraft til modig Liden og kjæk Udholden; og hvad Hæderfuldt og Glædeligt Lykken bringer, faaer sin rette Glands og Farve, naar det i Mindet sees sammen med den Stordaad, Fædrene have øvet, og den Lykke, der har fulgt dem. Under saadanne Skjæbner, glædelige eller sørgelige, mødes Fortiden og Nutiden, hele Historien trænger sig sammen i Nuet; og i slige afgjørende Dieblikke rører Folkeaanden sig mægtigt; de Ligegyldige blive deeltagende, de, som vare fremmede for hinanden blive fortrolige, den Høie nærmer sig den Lave, den skarpe Standsforskjel viger; de føle sig Alle som Sønner af een Moder, som Brødre og Arvetagere i det samme Huus. At det er saa, det vide vi Alle; thi vi have selv Alle nylig oplevet det.

At Slesvigerne, som i hele det Tidsrum, vi betragte, aldrig havde glemt, at de vare Danske, endnu mindedes det stærkere ved de Begivenheder, der indtraf 1801 og 1807 og de følgende Aar til 1815, kunde man allerede forud formode og vil finde det bekræftet ved Historien. Disse

Begivenheder fremkaldte den meest levende Deeltagelse hos Slesvigerne og styrkede Bevidstheden om Folke-Eenheden.

Et heelt Billede af Slesvigernes Stemning og varme Fædrelandsfølelse i hiint mærkelige Aaremaal giver **Flensborgeren Chr. Fr. Elvers** os i de Erindringer, han har meddeelt fra sine Ungdomsaar [1]). Han var en Barndoms- og Ungdomsven af **Christian Paulsen**; men deres Veie skilte sig siden; Paulsen vedblev til sin Død at være Dansk, Elvers blev en Tydsker og Slesvig-Holstener; han er nu, eller var for ikke længe siden, i anseelig Embedsstilling i Hessen. Desto umistænkeligere og paalideligere maa hans Vidnesbyrd være. Han omtaler de Indtryk, som Begivenhederne gjorde paa ham og hans Omgivelser, medens han som Discipel opholdt sig i Husum Skole, med følgende Ord:

„Der räuberische Ueberfall Copenhagens von Seiten der Engländer im September 1807 hatte Dänen, Norweger und Schleswig-Holsteiner gleich tief erbittert, die Erinnerung an die glorreichen April-Tage im Jahre 1801 und an den rühmlichen Kampf mit **Nelson** von Neuem geweckt und die Liebe zu König und Vaterland gestärkt und gekräftigt, so daß die schweren Verlüste, welche eintraten, mit Geduld ertragen, die großen Opfer, die man forderte, freudig dargebracht wurden, und Alle sich nur um so inniger an den geliebten Kronprinzen und spätern König Friedrich VI angeschlossen".

Han berører derefter — hvad vi siden ville faae Leilig-

---

[1]) I Indledningen til hans Skrift: Der nationale Standpunkt in Beziehung auf Recht, Staat und Kirche. Kassel 1845. S. XLIII flg. og fl. St.

hed til nærmere at omtale — den Vaklen, der senere indtraadte i Stemningen hos tydskdannede Slesvigere ved den Stilling, hvori Danmark satte sig til Napoleon i Modsætning til Tydskland og England; men derpaa vedbliver han:

„Aber von Neuem erwachte der tiefste Unmuth gegen England, als man vernahm, daß es, statt seinen Flottenraub zu vergüten, in die neue schmachvolle Beraubung unsers Königs, in die Trennung Norwegens von Dänemark gewilligt, und unsern Bernstorf mit seinen Friedens-Anträgen schnöde zurückgewiesen habe. Als nun Schweden und Mecklenburger, die Russisch-Deutsche Legion und zahlreiche Kosacken- und Baschkiren-Schwärme, um die Abtretung Norwegens in Holstein zu erzwingen, zur Schmach der großen Sache des Deutschen Befreiungskrieges, in dieses Land einrückten, und bald auch über die Eider vordrangen, hier jedoch die Dänen auf ihrem Rückzuge nach Rendsburg unter Prinz Friedrich von Hessen bei **Sehestedt** den alten Ruhm Dänischer Tapferkeit bewährten: da durchdrang der glühendste Eifer für die Sache unseres Königs Alt und Jung. Bald erschienen Kosacken-Horden auch in **Husum**. Einige, besonders aus Hamburg und Altona Angesiedelte waren geneigt ihnen auch hier einen Empfang zu bereiten wie in andern Deutschen Städten. Allein die Königlich-Gesinnten, und unter ihnen vor Allen der Kammerrath **Beseler**, waren darüber tief entrüstet und ließen herbe Worte fallen. Wir Jünglinge aber vermochten nicht länger diese feindlichen Gesichter zu ertragen. Schon seit Wochen hatte ich meinem Rector die Schule gekündigt und „den Dienst des jungen Feldjägers" studiert, um, wenn der König, wie wir zuversichtlich hofften, die Jugend ins Feld rief, nicht ganz unvorbereitet zu sein. Kurz vor Weinachten 1813 marschirte

ich nun mit einigen Freunden durch die Kosacken-Vorposten auf Umwegen nach Flensburg, wo noch die Dänen standen. Am ersten Weinachtstage mußten diese, statt vorzurücken, sich weiter zurückziehen. Ich sah die alten Dragoner vor Grimm weinen, und war nur zu geneigt miteinzustimmen, als die guten Aeltern meinem Wunsche mitzuziehen entgegen waren, und die Aufforderung des Königs abzuwarten verlangten. Bald rückte denn auch **Tettenborn** mit seinen Kosacken in Flensburg ein, war jedoch sehr erzürnt, als ihm hier Niemand entgegen kam, und die **Flensburger** auf jeder Weise ihre treue Anhänglichkeit an die Sache ihres Königs zu erkennen gaben . . . . Als der **Kieler Friede** geschlossen war, welcher das altehrwürdige Band zwischen Dänemark und Norwegen, das Prinz **Christian**, der jetzige König, nicht zu erhalten vermochte, zerriß, und nach dem Abmarsch der Schweden die Kosacken neugekleidet, und ihre schwermüthigen Lieder singend, auf ihrer Rückkehr aus dem nördlichen Schleswig durch Flensburg zogen, kehrte auch ich wieder nach Husum auf die Schule zu meinen Studien und meinen dortigen Freunden zurück. Mit diesen wurde besonders der wiederkehrende Jahrestag der „Schlacht bei Sehestedt" jubelnd gefeiert, der einzige Balsam für unser verwundetes patriotisches Herz" . . . . .

Der klinger igjennem disse Erindringer fra Ungdomsaarene, skjøndt Elvers først har nedskrevet dem, efterat han var bleven en Tydsker og Slesvig-Holstener, en saa varm dansk Tone, og Fædrelandsfølelsen udtaler sig saa friskt og livligt, at vi deri have en Maalestok for, hvor stærk og afgjort dansk den almindelige Stemning i Slesvig i hiin Tid har været.

Vi savne heller ikke Vidnesbyrd om det Indtryk, som enkelte Begivenheder frembragte. Digteren Henrik Harries kunde naturligviis ikke blive taus paa den mindeværdige Dag, den anden April 1801, der bragte saa megen Hæder over Danmark; han skrev i Anledning af Slaget paa Rheden en „Kriegslied der Dänen" [1]). Ovennævnte G. E. Klausen forfattede en „Gesang der dänischen Landesvertheidiger" og en Ode om Slaget den anden April [2]). Der var den samme Jubel og Begeistring over vore Sømænds hæderfulde Kamp i Slesvig som i det øvrige Danmark; den bekjendte danske Skuespiller Knudsen drog omkring i Slesvigs Byer, blandt andre ogsaa i Flensborg, og gav Forestillinger til Bedste for de Saarede, og indsamlede derved rige Bidrag [3]).

Den flensborgske Kjøbmand og Raadmand A. P. Andresen skrev et Digt til Minde om Slaget paa Rheden, og Dagen høitideligholdtes siden ved gjenkommende Feste, ligesom ogsaa andre vigtige Begivenheder i de følgende Aar samlede Flensborgs Borgere til festlig Ihukommen af det, som havde Betydning for Fædrelandets Ve og Vel [4]). I de nærmeste Maaneder efter Slaget paa Rheden fandtes en Mængde Artikler i det flensborgske Ugeblad, fulde af den varmeste patriotiske Følelse; næsten hver Uge læstes et eller andet Digt, der udtrykte den herskende Stemning. „Däne-

---

1) Henr. Harries Gedichte, S. 181.

2) G. E. Klausen, Gesammelte Gedichte und Vorträge, 1 B. 219. 228.

3) Christian Paulsen i Dannevirke Nr. 33, 31 Jan. 1839, S. 135.

4) Neues gesellschaftliches Liederbuch, Flensburg 1805, S. 252. Jfr. Lübker und Schröder Schriftstellerlexikon, S. 17—18. Præsten Jensen i Flensborg, med hvem vi siden skulle gjøre nærmere Bekjendtskab i hans Stilling som Præst i Bau, gav ogsaa den Gang Prøver paa sit danske Sind, se sammesteds S. 279.

mark", „Vaterland", „wir Dänen" ere staaende Udtryk. I Byen Slesvig holdt Konrektoren ved den lærde Skole en Tale „til de Heltes Minde, som ved Kjøbenhavn døde den skjønne Død for Fædrelandet, den 2den April 1801"; og i den følgende Tid forekommer „Kjærlighed til Fædrelandet" jævnlig som Æmnet for Skoletalerne [1]). — Under Begivenhederne paa Sjælland i Sommeren 1807 var Posthuset i Flensborg ligesom beleiret af en umaadelig Menneskemasse, hver Gang nogen Efterretning kunde ventes. Bevægelsen i Byen var overordentlig, der dannede sig et frivilligt Jæger-Korps af Borgere; den krigerske Iver var saa stor, at den endog meddeelte sig til de ældre Disciple i den lærde Skole, de øvede sig i Vaaben under Veiledning af en Militær; fædrelandske Sange af Guldberg paa Dansk udbredtes og læstes med Begjærlighed, Bidrag samledes til de Brandlidte og Saarede i Kjøbenhavn [2]). Den herskende Stemning fandt atter ligesom 1801 sit Udtryk i patriotiske Artikler og Digte i det flensborgske Ugeblad. I Byen Slesvig udkom 1808 Betragtninger over Englands Overfald paa Danmark, oversat fra et engelsk Tidsskrift, en af disse hæftige Artikler, som den engelske Opposition udslyngede mod det daværende Ministerium for dets uretfærdige og oprørende Fremfærd mod Danmark [3]). G. C. Klausen skrev et Digt om Ranet af den danske Flaade, i hvilket den Harme, enhver dansk Mand maatte føle, giver sig Luft i al sin Bitterhed [4]).

[1]) Konrektor C. Manicus, anf. St. S. 196.

[2]) Christian Paulsen som Dienvidne, Dannevirke anf. St. Samlede Skrifter 1 B. Biografi ved H. N. Clausen S. 4. Anm. 2 og S. 498. Jfr. Chr. Fr. Elvers, anf. St. S. XVI.

[3]) Betrachtungen über den Krieg mit Dänemark. Aus dem Englischen. Schleswig 1808.

[4]) Der Mordbrandraub der Dänenflotte. Anf. St. 2 B. S. 143 flg.

Heller ikke i de følgende Aar lod Slesvigernes danske Stemning og Bevidstheden om, at de vare Eet med Danmark, sig uden Vidnesbyrd. I en Taschenbuch, som udkom 1811 med det nordiske Navn Veranda (Nutid) findes en „Schlachtgesang der dänischen Seeleute". I samme findes et andet Digt, i hvilket Choret synger:

Feierlich schallet der Jubelgesang
glücklicher Dänen beim Becherklang.

Sidstanførte Digt var forfattet af den angelske Præst Georg Jacobsen, Provst for Flensborg Provsti.

I Aaret 1812 udgav V. G. Franzen, Præst i Nybel i Tønder Amt, senere i Sørup i Angel, „**Die Dannebrog**, ein historisches Gedicht in drei Gesängen" [1]). Hans Hensigt var, som han selv siger i Fortalen: „eine historische **Vaterlandssage** im Gewande der Dichtkunst vorzuführen". Slesvigerne havde den Gang ligesaa lidet som 1818, da Dannebrog kaldes „die alte Landesfahne" [2]), eller i mange følgende Aar, da de med Ærefrygt saae op til Danmarks gamle Banner, under hvilket deres Fædre havde pløiet Havet vidt omkring i Verden snart i fredelig Gjerning snart i blodig Dyst, eller paa Valpladsen kjæmpet for berømmelig Seir eller hæderlig Død, nogen Anelse om, at i Aaret 1848 skulde den røde-sorte-gule Fane vaie paa Slesvigs Sletter og i Slesvigs Byer, og hilses med ugudelig Jubel af Landsforrædere.

Advokat L. A. Gülich skrev i Aaret 1814 et Digt, hvori bl. A. følgende Linier forekomme:

„Freue Dich, **dänisches** Volk! Dein nennst Du Friedrich den Guten.

---

1) Udkom i Friedrichsstadt 1812.

2) Schl.-Holst. Lauenb. Prov. Berichte 1818, S. 127.

Unter den Völkern der Welt — freue Dich dänisches Volk!
War auch . . . halb Europa verheert — Du genossest der Ruh!
An der Elbe Gestad', am Ufer der flutenden Belte
Flehet ein glückliches Volk Segen dem Vater herab" [1]).

Friseren Harro Harring elskede Danmark som sit Fædreland, og fjærnt fra Hjemmet sendte han det sin sønlige Hilsen:

„Vom Meer umwogt im fernen Norden dort,
Sey laut gegrüßt, du Heimathland der Dänen!
Es zog aus deiner Flur mit Allgewalt mich fort
Ein ew'ger Drang, ein heißes, dunkles Sehnen.
Doch fliegt der Geist ins traute Dänenland
Süß träumend oft zum wilden Nordmeerstrand" [2]).

Vi have anført en Række af Vidnesbyrd om Slesvigernes nationale Stemning indtil Aaret 1830, der vise, at de betragtede deres Land som en Deel af Danmarks Rige, at de ikke alene Intet havde imod den enevældige Kongemagt, der gjaldt for dem som for det øvrige Danmark, men tværtimod betragtede sig som lykkelige og betryggede ved denne Forfatning; at det danske Navn var dem kjært, og at de intet bedre eller skjønnere vidste, naar de skulde give sig et Navn blandt Folkenes Mængde; at det danske Riges Symbol, det ærværdige gamle Dannebroge, var dem helligt og dyrebart tilligemed de Minder om tusinde stolte Bedrifter, som det kalder frem for Sjælen, hver Gang dets Farver

---

[1]) Flensburgsches Wochenblatt 1814, Nr. 33. 12 Febr.

[2]) Digtet „Dania" i Harro Paul Harrings Dichtungen, Schleswig 1821, S. 72. Saavidt erindres, blev Harring ogsaa udelukket fra en af de tydske Feste, „weil Deutschland nicht sein Vaterland".

lyse enten paa Skibets Mast eller i Spidsen for danske Krigsskarer; og endelig, at de have omfattet Danmarks Ve og Vel med den Kjærlighed og Deeltagelse, som kun kan findes hos Børn af en fælleds Moder. Disse Vidnesbyrd ere saa mange og forskjellige, saa bestemte og afgjørende, at næppe selv den mindst villige Læser skal kunne forkaste eller vrage dem.

Det seneste i Tiden, vi have anført, er Talen, som holdtes i Byen Slesvig i Aaret 1829 om „die Rettung des Vaterlands durch Niels Ebbesen"; men her staae vi ved et Tidsskifte og Vendepunkt, som indtræder fra Aaret 1830 [1]).

---

[1]) Der bestod rigtignok siden 1812 et Selskab, der efter det Navn det gav sig, vilde see heelt mistænkeligt ud, hvis man den Gang med dette Navn havde forbundet den Betydning, som det fik efter 1830. Det kaldte sig nemlig „die Schleswig-Holsteinische patriotische Gesellschaft"; men med den senere politiske Slesvigholstenisme havde det ikke mere tilfælleds end Navnets Absurditet. At dette Selskab, der for Resten havde meget brogede Formaal, som Skindødes Redning, Fremmen af Jordens Mergling, Bearbeidelse af Landets Historie og Topografi, Forbedring af Fattig- og Skolevæsen o. s. v., i politisk Henseende var aldeles uskyldigt, og netop dannede en Modsætning til slesvig-holsteenske Foreninger efter 1830, fremgaaer ikke blot deraf, at Kongen var dets Protektor og Dronningen dets Æresmedlem, men endmere deraf, at det i Kjøbenhavn talte Medlemmer blandt Mænd af et utvivlsomt dansk Sindelag som nuværende Geheimeraad Collin og afdøde Etatsraad Hvidt, og allermeest deraf, at det overdrog Fortsættelsen af Christianis og Hegewisches „Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein" til den hidtilværende Overlærer ved Roeskilde lærde Skole H. Behrmann, Forfatteren af Christiern den Andens Historie. Dette Selskab var i politisk Henseende ligesaa uskyldigt som et andet, der i Aaret 1798 paatænktes oprettet i Byen Slesvig, men som havde det i danske Øren bedre klingende Navn „die Nordische Gesellschaft".

Det, der længe var forberedt, næret og pleiet ved Kiels Universitet, traadte i dette Aar ud i Livet, løftet frem ved den store Bevægelse, som i Aaret 1830 gik over Europa. Den nye Aand aabenbarede sig som statsopløsende og fjendtlig mod alt Dansk, forvildede Sindene og bragte snart en stor Deel af Slesvigerne til at fornægte det, der for ikke længe siden havde staaet for dem som en klar uomstødelig Sandhed, og lade haant om det, som nylig havde været dem kjært og dyrebart. Forvildelsen vandt Styrke med Aarene og endte i Oprør og Landsforræderi.

Skjøndt Slesvigs danske nationale Stemning bestod usvækket inden for den Tidsgrændse, vi have angivet, saa var der dog i det 19de Aarhundrede indtruffet meer end een Begivenhed, der medførte Fare for, at den nationale Bevidsthed kunde forvirres og den hidtil herskende Stemning forvanskes eller blive usikker. Hertil hørte for det Første, at Holsteen i Aaret 1806 ved det tydsk-romerske Riges Opløsning indlemmedes i Danmark og stilledes i samme Forhold til Riget som Slesvig og ethvert andet Landskab. Den Kløft, som hidtil havde været mellem Slesvig og Holsteen, som hvert for sig staaende under en forskjellig Statshøihed, udfyldtes derved, og det blev vanskeligere at fastholde den skarpe Grændse, som i hele den foregaaende Tid, og ikke mindst af tydske Geografer og Statsretslærere, havde været draget mellem begge Landskaber: Slesvig og Holsteen kunde nu i det Mindste uden Brud paa Statsretten flyde sammen i et Slesvig-Holsteen [1]). Dog varede

---

[1]) I geografiske Skrifter, som udkom i disse Aar, og andre, der beskjæftigede sig med Emner, som sloge ind i Statsretten, findes der naturligviis i Fremstillingen Spor af den Forandring, der var

denne Stilling ikke længe: Holsteen blev 1815 Medlem af den tydske Forbundsstat, og den gamle Grundforskjel i det statsretlige Forhold indtraadte paany. Den kortvarige Forandring efterlod derfor ikke videre Spor, og det Hele vilde være blevet uden Betydning, hvis ikke Andet var traadt til. I den store Kamp, som endtes med Napoleons Fald, fulgte Danmark en lang Tid den franske Keisers Politik, og de Danskes bedste Ønsker løde for hans Vaabens Seir og Fremgang, medens England var Gjenstand for et glødende Had, som Voldsdaaden 1807 havde fremkaldt, og som der har behøvedes meer end en Menneskealder for at dulme eller udslette. Aldeles modsat var Stemningen i Tydskland: Tydskerne hadede Napoleon som den store Verdenstyran, der traadte deres Fædreland i Støvet, og i England saae de Verdens Frelser. Holstenerne deelte denne Følelse — det var naturligt og i sin Orden — men den strakte sig ogsaa til mange Slesvigere, som havde faaet deres Dannelse i Tydskland og ikke kunde nægte den tydske Sag deres Sympathi. Dette fremkaldte en Misstemning, og en Strid i Følelsen, der stundum blev høist smertelig hos Mænd, der ellers vare Danmark varmt hengivne. Det ligger imidlertid i Sagens Natur, at én saadan Misstemning, der beroede

indtraadt. Saaledes f. Ex. i en Beschreibung des Dänischen Staates, der udkom 1811, af Dr. D. J. W. Olshausen, hedder det: „Das Königreich Dänemark begreift eine Halbinsel, welche sich von den Grenzen des Fürstenthums Eutin und des französischen Reichs nach Norden hinauf erstreckt". Dog nævner han de forskjellige Dele, Holstein, Südjütland oder Schleswig, Nordjütland. I Chr. Fr. Callisens ovenanførte Anleitung für Theologie Studirende und Prediger, som udkom 1810, begrundes Kongens Kirkehøihed over Holsteen ifølge Indkorporationsakten af 8 Sept. 1806 paa samme Maade som for Danmark.

paa et øieblikkeligt Forhold, maatte blive forbigaaende, hvis den ikke fra andre Sider fik Næring. At den har været tilstæde, derom foreligge bestemte Vidnesbyrd [1]).

Tydskernes Kamp for at afryste det franske Aag, Napoleons Fald og Gjenskabelsen af et selvstændigt og tilsyne-

---

[1]) Den tidligere nævnte Rektor i Slesvig, G. F. Schumacher, omtaler i sine Genrebilder S. 427 en Reise, han i Aaret 1815 gjorde til Kjøbenhavn, og bemærker derved Følgende: „Der ganze Ton und Zustand in Kopenhagen war fühlbar zweideutig, schwankend. Von dem unglücklichen Bombardement von 1807 her lagen noch vielfach die Trümmer, und die Engländer wurden verflucht, wenn man sie nannte. Hierdurch bildete sich ein Gefühlsinteresse für Napoleon, weil er gleichsam der Gegensatz zu den Engländern war. Napoleon war grade damals von Elba zurückgekehrt. In den Tagen, da ich unterwegs war, fiel die Schlacht bei Waterloo vor, und die Nachrichten folgten mir immer auf den Fuß. Was jedem Deutschen freute: daß der französische Unterdrückungsgeist gebrochen war, durch den nicht nur politisch, sondern auch geistig und wissenschaftlich Deutschland von Neuem würde in Ketten gelegt worden sein, wenn Napoleon bei Waterloo siegte, das ärgerte den Dänen, der es den Engländern nicht gönnte, den Gegner gedemüthigt zu haben. So erregte also die Schlacht bei Waterloo hier keine Freude, und ich mußte aus Klugheit manche Aeußerung meiner Ansicht darüber unterdrücken." — Paa en næsten rørende Maade udtrykte sig det smertelige Brud, som dette Forhold fremkaldte i Følelserne, hos Holsteneren **Matthias Claudius** (Forfatteren til Wandsbecker Boten). Det hedder derom i hans nylig udkomne Levnetsbeskrivelse, Matthias Claudius von Wilhelm Herbst, Gotha 1857, S. 338: „Mehr bekümmerte ihn die Schickung, daß Dänemark im Kampf mit seinem deutschen Vaterland war, daß ein Sieg der guten Sache, für die sein Schwiegersohn (Perthes) litt und sich abmühte, die auch ihm die gute war, seinen geliebten König und Herrn aufs Haupt schlagen mußte. Ueber diesen sittlichen Zwiespalt kam er nicht hinaus, er war und blieb gebrochen. Denn er hatte gegen seinen König . . . . . ein Gefühl wie das der alten Lehnstreue". Ogsaa **Chr. Fr. Elvers** omtaler i sit ovenanførte Skrift „der nationale Standpunkt" S. XLIV. den Vaklen i den offentlige

ladende „enigt" Tydskland, tilveiebragt ikke ved Fyrsterne og deres Hære, men ved det hele Folks Anstrængelse og Reisning, fremkaldte et Sving af den tydske Nationalfølelse, som man forgjæves vil søge paa ethvert andet Punkt af dette søndersplittede Folks Historie. Danmark derimod gik ud af den store Verdenskamp lemlæstet og nedbøiet, det havde kun imod de Ulykker, der saa haardt hjemsøgte det, at sætte det udholdende Mod, den seige Standhaftighed og den Lid til Fremtiden, som altid har udgjort en af det danske Folks skjønneste og betydningsfuldeste Egenskaber og holdt det oppe i de onde Dage. Men hos Tydskerne var nu Alting Prægtigt og Herligt; medens det i lang Tid havde været en Ydmygelse og næsten en Skam at hedde en Tydsker, blev det nu en Ære. Tydskland, eller i det Mindste Dan-

---

Følelse, som indtraadte ved Danmarks Holdning under Tydsklands Befrielseskrig. Han bemærker med Hensyn til den Forbittrelse, som Englands Overfald paa Danmark havde vakt i hele Riget, følgende: „Dennoch war das Verhältniß Schleswig-Holsteins zu England durch Volksart und Abstammung, sowie durch Handel und Verkehr zu alt und innig, als daß eine dauernde feindliche Entfrembung Raum gewinnen konnte. Dazu kam, insbesondere in den deutschen Elementen Schleswig-Holsteins, der durch die Gewaltthätigkeiten in Deutschland hervorgerufener Haß gegen Napoleon, welcher um so geneigter machte die von England widerfahrene Unbill zu vergessen und zu vergeben, und nun mit ihm und den übrigen Völkern gemeinsame Sache gegen Napoleon zu machen. Als daher die ersten Russischen Truppen in dem nah befreundeten Hamburg erschienen, da regte sich auch in Schleswig-Holstein überall die freudigste Theilnahme, und mit Genugthuung hörte man, daß auch schon die dänischen Truppen auf den Elbinseln bei Hamburg mit den Franzosen handgemein geworden seien". Han tilføier dog, som ovenfor bemærket, at den danske nationale Følelse i Slesvig strax levede op igjen i sin fulde Kraft, da man erfarede de nye Uretfærdigheder, som England og de øvrige allierede Magter førte i Skjoldet mod Danmark.

marks trædskeste og farligste Fjende i dette Land, Preussen, var blevet udvidet og styrket; i Danmark derimod var det nordiske Element blevet svækket ved Skilsmissen fra Norge; det tydske Element i Holsteen veiede ganske anderledes i den danske Stat, saaledes som den nu var bleven bestaaren, end medens Danmark var forenet med Norge, ikke at tale om den Tilgift, det Tydske havde faaet ved Lauenborgs Indlemmelse i Staten [1]).

Den nye tydske Begeistring fandt især en frodig Grund hos den opvoxende Slægt; den bragte den med sig til Universiteterne, hvis Lærere omhyggelig pleiede den nye Aand, at den ikke skulde udslukkes, og Tydsklands Haab om Gjenfødelse tabe sig i en Misbyrd. Den var ledsaget af den Overstadighed i Følelsen og den Overskriden af det rette Maal og de rimelige Grændser, som er uadskillelig fra alt Tydsk. Men de tydske Fyrster stækkede inden 5 eller 6 Aar ynkeligen Vingerne paa den unge Begeistring. Universiteter og Universitetslærere sattes under stræng Opsigt, og andre til Øiemedet svarende Forholdsregler toges. Skjøndt det tydske Forbunds Beslutninger ogsaa maatte komme til Anvendelse paa Kiels Universitet, saa bleve de her dog anvendte med en ualmindelig Skaansomhed og Lemfældighed. Frederik den Sjette var en mild Hersker og af Naturen umistænksom, han havde ingen Anelse om den Gift, der fra Kiels Universitet indpodedes i Statslegemet: »Rex noster

---

[1]) Falck havde strax Øie for dette. Han udhæver det i Kieler Blätter, „herausgegeben von einer Gesellschaft Kieler Professoren", 2 B. S. 124, uden Skaansel i Aaret 1815, medens det friske Saar blødte og Adskillelsens Smerte endnu brændte i Danmark og Norge. „Jetzt", siger han, „jetzt, da die Herzogthümer in Verbindung mit Lauenburg fast die Hälfte der Bevölkerung der ganzen Monarchie enthalten, und durch innere Kraft für das Ganze wohl eben so wichtig sind, als das Königreich Dänemark" . . . . .

confidit populo suo, hoc est de quo gloriemur«, sagde Dahlmann 1820 (se ovenfor S. 411). Saaledes skete det, at Kiel blev det Sted, hvor den nye tydske overstadige Aand fik Lov til uhindret at tumle sig — de, der skulde agte paa dens Udskeielser, vare selv smittede af den — og hvor Falck og Dahlmann, snart understøttede af troe Hjælpere, i en lang Række af Aar kunde indplante saa godt som **hele den holsteenske og slesvigske vordende Embedsstand** statsopløsende Lærdomme, forvirre de Unges Begreber om Fædreland og Nationalitet, og fylde deres Hoveder med Fantasistaten Schleswig-Holstein. Under disse Omstændigheder fik de to ovennævnte Momenter, der i sig selv ingen varig Indflydelse havde kunnet øve, deres Betydning. Ophævelsen af den gamle Forskjel mellem Holsteens og Slesvigs Forhold til Riget, varede vel ikke længe; men den ophørte først i det Dieblik, da den tydske Begeistring udfoldede sine vidtstrækkende Vinger, og det Brud i Følelserne, som Danmarks Stilling til Napoleon fremkaldte hos loyale Holstenere og hos tydskdannede Slesvigere, falder i Tiden sammen med Begyndelsen af den nationale Vækkelse i Tydskland.

Naar man i Almindelighed regner den politiske Slesvig-Holstenismes Begyndelse fra Aaret 1815, saa er dette rigtigt, forsaavidt som Grundvolden til den lagdes ved hiin Tid og de forskjellige Kræfter, hvoraf den fremgik, den Gang kom i Bevægelse og samlede sig; men urigtigt vilde det være, hvis man antog, at den strax eller i de første Aar var brudt igjennem og havde vundet nogen almindelig Udbredelse; de Vidnesbyrd, vi have anført om Slesvigernes nationale Stemning lige til henimod 1830, vise det Modsatte. Saadanne dybe Forandringer af Tænkemaaden, som finde Sted der, hvor et Folk opgiver de fra Fædrene arvede

Overbeviisninger, de gamle Forestillinger om Fædreland og Statsforfatning, behøve selv der, hvor Omvæltningen foregaaer indenfor et saadant lille Landskab som Slesvig eller Holsteen, en rum Tid, inden de udvortes kunne blive ret mærkelige. I Slesvig behøvedes der i det Mindste en Deel Aar, inden de af Falck og Dahlmann og deres Embedsbrødre dannede Studerende kunde indtræde i Embeder og forplante de modtagne Lærdomme i en videre Kreds, og inden de politiske Afhandlinger, hvoraf især Falck og Dahlmann udgave mange baade særskilte og i Tidsskrifter [1]), kunde øve nogen afgjørende Virkning paa den offentlige Mening eller forandre den hidtil herskende Opfattelse af de statsborgerlige Forhold. Den Tid, som hengik hermed, 10 til 15 Aar, maa snarere kaldes kort end lang; og man maa tilstaae, at de Kieler Professorer have arbeidet forsvarligt i den Tid, da man veed, at de Studerende i Kiel, baade de holsteenske og slesvigske, endnu i Aaret 1815 vare danskfindede. Dette siger udtrykkelig en tydsk Forfatter, som havde havt Leilighed til paa Stedet at gjøre sig bekjendt med Stemningen, **Adelbert von Chamisso**. „Zu Kiel sind die **Professoren** deutsch, die **Studenten** dänisch gesinnt", ere hans Ord [2]). Rigtignok fik Professorerne Vind i Seilene fra den tydske Patriotismes Opbrusning i de første Begeistringsaar, og de slesvig-holsteenske ridderskabelige Be-

---

[1]) Falcks Skrift om Hertugdømmet Slesvigs Forhold til Danmark og Holsteen, som udkom 1816, hans og flere Ligesindedes Afhandlinger i Kieler Blätter og Kieler Beyträge. Det sidste Tidsskrift trykkedes indenfor Danmarks Grændser, i Byen Slesvig, fordi det tydske Forbunds Censurlove ikke tillode de kielske Professorer frit Sprog nok i Holsteen.

[2]) Adelbert von Chamissos Werke, 1 B. Leipzig 1836, S. 22.

vægelser, der begyndte i dette Aar og for hvilke Professorerne ogsaa gjorde sig til Advokater, gave ligeledes et Stød til, skjøndt det egentlig ikke var Ridderskabet om Nationaliteten, men kun om deres Privilegier at gjøre. Men selv naar man tager Hensyn til det Tryk, som disse Omstændigheder udøvede, maa man dog erkjende, at Bearbeidelsen af de Studerende fra Kieler Professorernes Side har været grundig, kraftig og vel anlagt, siden det kunde gaae saa rask og Stemningen i en halv Menneskealder omvendes til det Modsatte af hvad den havde været. Efterat denne Vending var indtraadt ved Aar 1830, vedbleve de endnu at arbeide en Snees Aar; saa vare de færdige, men saa var ogsaa Oprøret færdigt.

Skjøndt Vendepunktet indtraf 1830, saa var der dog nogle Aar baade før og efter den Tid, i hvilke der foregik en Brydning, saaledes at baade den danske og slesvigholsteenske Betragtning forekommer jævnsides. Det er ikke uden Interesse, at iagttage denne Stemningernes Krydsning.

Der udkom, som ovenanført, i Anledning af Tusindaarsfesten for Christendommens Indførelse i Danmark et Skrift (1820), hvori Talen er om **„Holsteiner, Dänen und Schweden"**, og et andet, trykt 1826 i Byen Slesvig, der paa Tittelbladet siges bestemt for **„Dänische** Bürger und Landleute"; men der udgaves ogsaa i samme Anledning i Flensborg 1825 en Afhandling, der vel paa Tittelbladet har „Dänemark", men inde i Texten taler om **„Dänen und Schleswig-Holsteiner"** [1]). Den for nylig afdøde Provst Aschenfeldt i Flensborg er uden Tvivl en af de

---

[1]) Chr. Aug. Bahnsen, Wann könnte Dänemark das tausendjährige Jubelfest feiern? Flensburg 1825.

første, der har sunget til det schleswig-holsteinske Vaterlands Priis. Der findes af ham i en Taschenbuch **Eidora**, som udkom 1826, et Digt med Overskrift „Mein Vaterland", der begynder med disse Linier:

Mögte nimmer dich vertauschen,
Schleswig-Holstein, Vaterland!

og ender med disse:

Werde stets für dich nur brennen
Schleswig-Holstein, Vaterland!

Da Chr. Fr. Callisen i Aaret 1810 udgav sin Anleitung für Prediger, vidste han, som vi have seet, at „das Herzogthum Schleswig von jeher unzweifelbar zu Dänemark mithört", og han udledede Kongens Kirkehøihed i Slesvig fra Kongeloven; men da han i Aaret 1834 lod en ny Udgave af sin Bog udkomme, var han bleven bragt paa andre Tanker af Falck; nu er der ingen Tale hverken om Kongeloven eller om, at Slesvig hører til Danmark; nu hedder det, at Overdragelsen af Kirkehøiheden er skeet **in den Herzogthümern Schleswig und Holstein** allmählig und stillschweigend!" [1]). Aaret efter at han havde udgivet denne nye „Anleitung" for Slesvigs Præster, blev han udnævnt til deres General-Superintendent.

I Byen Slesvig talte man 1829 om „**die Rettung des Vaterlands durch Niels Ebbesen**", men ikke mere efter den Tid. Efter Aaret 1830 fik Skoletalerne en heelt anden Lyd og Tone; nu forekomme Emner som: „Der Deutsche in seinen Urwäldern," eller: „Ueber die Würde

[1]) Chr. Fr. Callisen, Anleitung für Theologie Studirende und angehende Prediger, zweite vermehrte und verbesserte Auflage. 1834. S. 1.

der deutschen Nation", eller (den bekjendte Samwers Tale) „Was fordert das „Vaterland" vom studirenden Jüngling?" Det var et andet „Vaterland" end det, Niels Ebbesen havde frelst [1]).

Medens det af det Anførte kjendeligt fremgaaer, at den nye slesvig-holsteenske Aand allerede begyndte at røre sig i de nærmeste Aar før 1830 og vedblev at give stærke Livstegn fra sig indtil Stænderforsamlingen aabnede den sin store Tumleplads: saa er der dog paa den anden Side ogsaa Vidnesbyrd om, at den danske, fædrelandske og loyale Anskuelse adskillige Aar efter 1830 gjorde sig gjældende ved Siden af hiin.

Nuværende Rektor i Rendsborg **P. S. Frandsen** udgav i Aaret 1830 en Tale, han havde holdt ved en festlig Leilighed som Lærer ved Gymnasiet i Altona. Forfatteren kjender intet til den „slesvig-holsteenske Stat", han taler kun om „Danmark" eller „Riget". Titlen er: **Das unumschränkte Dänemark das Land der Freiheit".** Det har i sit Indhold og Formaal Lighed med flere af de Skrifter, vi tidligere have nævnt, idet det ligesom disse gaaer ud paa at prise den Lykke, Danmark har nydt og endnu nyder under Styrelsen af uindskrænkede Konger; men Betragtningsmaaden og Beviisførelsen er naturligviis forskjellig, idet den retter sig efter de Anskuelser, som den stigende Oplysning under Tidernes Fremskriden havde gjort gjældende. Forfatteren vil vise, hvorledes Foreningen af de to Ting, som man ellers ansaae for uforenelige, Frihed og Enevoldsmagt, i Danmark havde været muelig og virkelig. Han omtaler

---

[1]) Konrektor E. Manicus i Steenstrups Danske Maanedskr. 3 B. S. 197.

med varm Anerkjendelse de smukke Mindesmærker, som den uindskrænkede Kongemagt i Danmark har reist sig ved Ophævelse af Vornedskab, Stavnsbaand og Livegenskab og Afskaffelse af Slavehandelen; viser hvorledes der under disse Kongers humane og oplyste Styrelse i Danmark har været et langt større Maal af borgerlig Frihed end i de fleste andre Lande; han henpeger derved til den mosaiske Troes Bekjenderes Stilling i Danmark fremfor i andre Lande, selv i dem, der have en fri Forfatning, til Domstolenes fuldkomne Uafhængighed, til Alles Lighed for Retten, til Pressen, som kun er indskrænket ved Lovene, til Regjeringens stadige Bestræbelser for, at alle Statens Borgere efterhaanden maatte blive lige i Byrder og Rettigheder o. s. v. Igjennem dette Skrift af en Gymnasie-Lærer gaaer en Tone fuld af Paaskjønnelse og Anerkjendelse, der er saa fjærn som mulig fra den, der udgik fra Universitetets Lærere.

Imod det oprørske og absurde „Wir Schleswig-Holsteiner" udslyngede nuværende Provst **W. Thieß** i Tolk i Sønder-Angel i Aaret 1830 sit træffende **„Wir Schleswig-Dänen** [1]).

I Aaret 1836 erklærede Harro Harring: „Als Nordfriese in **Dänemark** geboren, bin ich **skandinavischen** Stammes, und meine Nationalität ist die der Skandinavier [2]).

---

[1]) W. Thieß, Arzenei wider die Revoluzionsfieber, eine Predigt, Schleswig 1830. S. 13. Hovedpunkterne, som behandles, ere: Das Elend des Landes, das in Empörung steht gegen seinen König. Der gesegnete Zustand unsers Vaterlandes. Die Pflicht, die uns obliegt gegen unsern König.

[2]) Anført i „Holstenspiegel", herausgegeben von Prof. P. Hjort. S. 66. I Aaret 1844 skal Harro Harring have været med at stifte et skandinavisk Selskab i New-York.

Endnu 1834 findes der i Schl.-Holst.-Lauenb. Prov.-Berichte en Afhandling af Udgiveren **Hartvig Peters**, Diakonus ved Mariekirken i Flensborg, der ganske er holdt i den gamle loyale Tone. Den har til Overskrift „15 Mai 1834", den Dag, da Stænderforordningen udkom, og handler om denne. Forfatteren kjender intet andet Fædreland end Danmark, og ingen anden Forfatning end den Slesvig havde fælleds med Danmark; han priser den Lykke, Slesvig har nydt under de enevældige Kongers milde Styrelse og henviser til Bisskop Svanes bekjendte Tale paa Rigsdagen 1660, hvis skjønne Ord om de oldenborgske Kongers Charakteer og Sindelag han finder, har været en Profeti, der fuldelig er gaaet i Opfyldelse.

Denne hæderlige Mand blev Danmark tro til det Sidste. I Aaret 1847 lod han hiin Afhandling fra 1834 gjenoptrykke i Flensburger Zeitung [1]), og bemærker derved: „Denselben jetzt und hier wieder abdrucken zu lassen, finde ich mich veranlaßt, weil es mir scheint als ob meine neuliche Theilnahme an dem Feste zu Ehren der Abgeordneten Flensburgs, Befremden erregt. Meine politische Gesinnung ist jedoch unverändert dieselbe, wie ich sie vor mehr als 12 Jahren ausgesprochen habe".

Et modsat Exempel frembyder Holsteneren **Klenze**: Strømmen rev ham med sig. I Aaret 1834 udgav han: „Ueber die Staatseinheit des dänischen Staates"; men 1843 kom han frem med: „Die letzten Gründe zwischen den Dänen und Schleswig-Holsteinern, oder staatsrechtlicher Beweis der Staatseinheit Schlesvig-Holsteins".

[1]) Flensburger Zeitung 1847 Nr. 1, Montag den 4 Jan.

Et andet Exempel i samme Retning giver hiin Provst G. Jacobsen i Angel, der i Aaret 1811 talte om „Jubelgesang glücklicher Dänen"; han udbragte paa sine gamle Dage i en offentlig Sammenkomst den berygtede Skaal: „Gott wolle uns behüten, daß wir nicht werden Jüten" [1]).

Digebruddet var skeet 1830, Aabningen blev med hvert Aar større, Strømmen, som udgik fra Tydskland og Holsteen, blev stedse bredere og væltede sine Bølger længere frem, indtil den skyllede ud i det fule Oprør, som efter den Grundløgn, hvorpaa det hviler, kaldes det **slesvig-holsteenske.**

Da der blev Røre i Holsteen og Slesvig 1830, tiljublede Tydskland naturligviis sit Bifald. Dog var der Undtagelser. Til disse hørte en af de store Aander, som Tydskland med Rette er stolt af, hvis Navn gaaer ligesaa vidt i Verden, som videnskabelig Forskning kjendes og holdes i Ære, **Barthold Georg Niebuhr.** Han er rigtignok født i Kjøbenhavn og er optraadt som dansk Forfatter, men Tydskland vil næppe frafalde sit Krav paa ham. Han dømte det slesvig-holsteenske Røre 1830 og med det Samme Oprøret 1848. Han yttrer sig saaledes derom:

„Indignirt über die Wichte, welche in Holstein die großen Erschütterer spielen, möchte ich (äußerte Niebuhr in einem Briefe an Perthes) über diese elenden holsteinischen Geschichten schreiben. Was mich abhält ist das Peinliche, ist das Zerfallen auf immer mit fast allen guten Bekannten und Freunden. Denn außer meiner Schwägerin und Twesten ist jedermann mit der Gimpelei behaftet" [2]).

---

[1]) Christian Paulsens samlede Skrifter, 1 B. S. 687. Provsten var Fader til den fra Oprørstiden noksom bekjendte slesvig-holsteenske Krigsminister Jacobsen.

[2]) Fr. Perthes Leben, 3 B. S. 340.

Dersom Niebuhr yttrede sig saaledes om „die Simpelei" 1830, hvorledes vilde han da ikke have dømt om de Afskyeligheder, som Aaret 1848 førte for Lyset, hvis han da havde levet, og hvad vilde den Slægt, som levede før 1830, om den havde kunnet reise sig af sin Grav, have dømt om sine vanartede Børns Færd i Aaret 1848? En saadan Mands Ord opveier vel hundrede af de Smædeskrifter, som Tydskland i en Række af Aar har udøst over Danmark; og man tør maaskee antage, at der findes flere Mænd i Tydskland, som fordømme, hvad der bør fordømmes, om de end ligesom Niebuhr fattes Mod til at udtale deres Dom.

De Vidnesbyrd, vi have anført om Slesvigernes nationale Stemning indtil henimod 1830, ere fortrinsviis hentede fra Forfattere, som have betjent sig af det tydske Sprog, fordi det om de Slesvigere, der skreve paa Dansk, ikke kan være tvivlsomt, at de følte sig som Danske og betragtede Danmark som deres Fædreland. Men at saa mange Slesvigere, hos hvem den danske Fædrelandsfølelse havde det Liv og den Inderlighed, som vi have seet, udtalte denne Stemning gjennem det tydske Sprog, gjør os tillige en af de mørkeste Sider i de slesvigske Sprogforhold ret anskuelig. Dette Særsyn havde sin Grund deri, at **samtlige Slesvigs høiere Dannelsesanstalter vare tydske**; de, der optraadte som Forfattere, havde gjennemgaaet de tydske lærde Skoler, hvor de underviistes i det fremmede Tungemaal, men aldrig lærte at skrive deres Modersmaal. Intet viser vel mere iøinefaldende, hvilket forsmædeligt Aag, der hvilede paa de danske Slesvigere, og hvor stor en Uret der øvedes mod dem af Landets tydske Bestyrelse, end at de for at udtrykke deres Kjærlighed til deres danske Fædreland

maatte tye til det fremmede Sprog, som Skolen gav dem, medens den forholdt dem deres Modersmaal; men Intet viser heller klarere, hvor dybt denne Kjærlighed maa have været rodfæstet i Sjælen, end at den formaaede at bryde de Lænker, hvormed den tydske Opdragelse og tydske Skoledannelse vilde binde den fædrelandske Følelse. — Ikke mindre vigtig er imidlertid en anden Kjendsgjerning, den nemlig, at **uagtet alle høiere Dannelsesanstalter i Slesvig vare tydske**, saa have dog ikke enkelte, men mangfoldige Slesvigere vidst at overvinde de Vanskeligheder, der vare lagte dem i Veien, og ere blevne **danske** Forfattere; og flere iblandt dem indtage endog en anseelig Plads i den danske Litteratur. Vil man, for at udfinde, i hvad Forhold de Kræfter, der have vendt sig til den danske Litteratur, staae til dem, der ere gaaede op i den tydske, gjennemgaae Lübkers og Schröders Forfatter-Lexikon, der omfatter Tidsrummet 1796—1828, og derved holde sig til den nordligere Deel af Slesvig efter en Linie dragen nordenfor Flensborg, oven for hvilken ikke engang Kirkesproget overalt var dansk, medens de høiere Dannelsesanstalter allevegne vare tydske: kommer man til det mærkelige Resultat, at den danske Litteratur har modtaget rigere og vigtigere Bidrag fra Slesvigere fødte i disse Egne, end den tydske. En sammenlignende Fortegnelse over de danske og tydske Forfattere fra denne Deel af Slesvig vil vise det [1]).

Til den danske Litteratur have Følgende vendt sig:

---

[1]) J. F. Schouws Afhandling i Dansk Ugeskrift, 2 R. 4 B. Nr. 82 er herved for en betydelig Deel benyttet. Forfattere, som kun have skrevet et eller andet ubetydeligt Skrift, ere ladte ude af Betragt-

A. Baggesen, Major (Als). En dansk Statistik og flere militære Skrifter. — H. Ch. Th. Barfoed, Præst (Haderslev A.). Nogle Digte. — H. O. Bjørn, Rektor (Tørning-Len). Mathematisk Forfatter. — C. F. Brorson, Prof. Præst. (Dostrup). En Historie af Krigskunsten. — P. O. Boisen, (Emmerløv ved Tønder). Bisp paa Laaland. Skrifter vedkommende Religion og Skolevæsen.

H. G. Clausen, Stiftsprovst. (Karlum i Tønder A.). Homiletisk Forfatter og geistlig Taler. — C. A. Fabricius, Etatsraad, Kommitteret i Kommercekollegiet (Aabenraa). Skrifter meest af økonomisk Indhold. — C. N. Fallesen, Præst i Kjøbenhavn. (Haderslev A.). Theologisk Forfatter. — F. C. Gutfeldt, Provst. (Haderslev A.). Skrifter af homiletisk og æsthetisk Indhold. Geistlig Taler. — J. L. Heilmann (Haderslev). Adskillige originale dramatiske Arbeider samt en Deel Oversættelser fra Tydsk. H. C. Hammeleff (Haderslev A.). Forestod i mange Aar en Skole i Kjøbenhavn, Skrifter af blandet Indhold, dog ogsaa nogle tydske, og Oversættelser.

J. D. Herholdt, Professor. (Aabenraa). Berømt Forfatter, især i Fysiologien. — J. W. Hornemann, Prof. (Ærø). Berømt Botaniker. — A. Martini (Tønder A.). Forskjellige Digte. — H. A. Martensen (Haderslev A.). Mange Skrifter vedkommende Nautik og Handelsvæsen. — G. N. Nissen, Etatsraad (Haderslev). Adskillige æsthetiske Arbeider i danske periodiske Skrifter, dog ogsaa tydske. — G. H. Overbeck (Lygum-Kloster), er tid-

---

ning; de, der ere fødte i den frisiske Deel af Slesvig ere ikke medtagne.

ligere omtalt for sin levende Kjærlighed til det danske Sprog og Virksomhed for at udbrede Kundskab deri. — **Chr. Paulsen**, Professor i Kiel (Flensborg). Skrifter paa Dansk og Tydsk, meest af juridisk og politisk Indhold [1]). — **C. F. Schmidt**, Have-Inspektør (Als). Skrifter om Skov- og Havevæsenet. — **J. Thomsen**, Etatsraad, Bankdirektør (Als). Skrifter meest af kameralistisk Indhold. — **N. Tychsen**, Apotheker i Kjøbenhavn (Tønder). Chemiske og pharmaceutiske Skrifter. — **Blok Tøxen** (Haderslev A.). En bekjendt dansk Litteratus, der har skrevet Meget baade i Vers og Prosa. — Broderen **Martin Tøxen** har skrevet et dansk Drama, og leveret adskillige Oversættelser.

E. Viborg, Professor, Forstander for Veterinærskolen (Aabenraa A.). Berømt Forfatter i Botanik og Veterinærvidenskaben. — **N. Ch. Viborg**, Direktør for det kongl. Dugmanufaktur paa Blaagaard (Aabenraa A.). Techniske Skrifter og æsthetiske Arbeider. — **A. Wøldike**, Præst (Haderslev). Skrifter om Religiòn og Skolevæsen.

Dersom Oldgranskeren Georg Zoega (født i Daler) ikke maa regnes til de danske Forfattere, saa kan han kun henføres blandt latinske eller italienske, tydsk kan han aldrig blive [2]).

---

[1]) Skjøndt Flensborgere ellers ikke ere medtagne, synes det dog passende at nævne ham, der var en af Forkjæmperne for Danskheden i Slesvig.

[2]) Jeg har tidligere (i en Afhandling, der udgjør 8de Hæfte af Anti-slesv.-holst. Fragmenter) uden Betænkning henført Georg Zoega til danske Forfattere (ligesom J. F. Schouw gjør det i den anførte Artikkel i Dansk Ugeskrift), nærmest fordi Lübkers og Schröders Lexikon, der, som alt bemærket i hiin Afhandling S. 115, er lagt til Grund for denne Sammenstilling af dansk- og tydskskrivende Forfattere fra Slesvig, anfører danske Afhandlinger af Georg Zoega baade i

Gjør man nu under Jagttagelse af de samme Regler en Fortegnelse over de Forfattere fra den nævnte Deel af Slesvig, som have holdt sig til den tydske Litteratur, vil den komme til at indeholde følgende Navne:

G. C. Burchardi (Als). Juridisk Professor i Kiel. Juridiske Skrifter. — **C. F. Ecklon**, Apotheker i Kapstaden

---

Videnskabernes Selskabs Skrifter og i Skandinavisk Museum. Det har imidlertid ved nærmere Undersøgelse viist sig, at Lübkers og Schröders Angivelse er unøiagtig, da der i Skand. Museum kun findes en Anmeldelse af et af G. Zoegas Skrifter, og de Afhandlinger, der findes af G. Zoega i Videnskabernes Selskabs Skrifter (i 1, 3 og 4 B. 1800—1806), ere af ham indsendte paa Italiensk og her oversatte af Münter og Degen. Skjøndt nu denne Feil hidrører fra det tydske Lexikon, og skjøndt det ikke engang ved alle Afhandlingerne i Vidsk. Selskb. Skrifter angives, at de ere oversatte, og uagtet G. Zoegas Henførelse blandt danske Forfattere selv uden Hensyn til hine Afhandlinger — naar man erindrer, at Spørgsmaalet her er, om en Slesviger formedelst den tydske Ungdoms-Underviisning og den tydske Universitetsdannelse har opgivet at skrive i sit danske Modersmaal eller ikke — nærmere beseet vil vise sig ikke at være nogen Feil: saa har dog en unavngiven tydskskrivende Forfatter, der kalder sig „Ein Nordschleswiger", i et nylig udkommet Skrift „Gegensätze und Kämpfe der deutschen und dänischen Sprache im Herzogth. Schleswig, S. 66, taget mig dette meget ilde op: han finder deri „schon einen Mangel an Wahrheitsliebe." De slesvig-holsteenske Forfattere skulde dog endelig vogte sig for, at slaae om sig med „Wahrheit" og „Wahrheitsliebe"; de maae vide, at hele Grunden, hvorpaa den slesvig-holsteenske Bygning hviler, er „Unwahrheit", og paa denne Grund lader der sig slet ikke bygge med „Wahrheitsliebe"; men skal der nu, som man seer, ikke engang lades Rum for Muligheden af ufrivillige Feiltagelser i det Faktiske, men Alt føres hen under Rubrikken „Wahrheitsliebe" eller dens Modsætning: hvilken forfærdelig Ebbe bliver der da ikke i den slesvig-holsteenske „Wahrheitsliebe", hvilke Bjerge af „Unwahrheiten" taarnes ikke ovenpaa hverandre, gjentagne Dag for Dag, Aar ud og Aar ind, uden alt Hensyn til de Oplysninger og Gjendrivelser, som fremkomme, og

(Aabenraa). Botaniske Arbeider, meest paa Latin. — **J. Ch. Fabricius**, Prof. i Kiel (Tønder). Berømt Entomolog. Hans vigtigste og meest betydende Skrifter ere paa Latin.

N. N. Falck, Etatsraad, Professor i Kiel (Emmerlev, Tønder A.). Bekjendt ved mange juridiske og statsretlige Arbeider. — **B. G. Franzen**, (Tønder). Flere digteriske

---

alle fæstede ved dybe og seige Rødder i den sumpede Sandhedsgrund, af hvilken Slesvigholsteinismen er voxet op. — Til Oplysning om G. Zoegas Sprog og Nationalitet tjener Følgende: Han er født i Daler 20 Dec. 1755, et Sogn, der i geistlig Henseende hører under Ribe Stift, i verdslig under Grevskabet Schackenborg, og altsaa kun for saavidt det ligger indenfor Slesvigs geografiske Grændser, kan regnes med dertil. Menigheden var naturligviis reen Dansk, og i dens Kirke og Skoler hørtes intet andet end Dansk; hans Fader var Præst for denne Menighed. Han underviistes imidlertid paa Tydsk og gjorde sine Studier ved tydske Universiteter; det var dog saa langt fra, at han derover glemte sit Modersmaal, at han efter fuldbragte Universitetsstudier en Tidlang var Huuslærer hos en borgerlig Familie i Kjærteminde paa Fyn. I Aaret 1782, kun 27 Aar gammel, begav han sig med offentlig Understøttelse paa en videnskabelig Udenlandsreise, fra hvilken han aldrig vendte tilbage til Fædrelandet; han tog snart sit stadige Opholdssted i Rom indtil sin Død 1809. Men under den store Fjærnelse og i den lange Tid bevarede han en usvækket Kjærlighed til Fædrelandet og vedblev at skrive sit Modersmaal med Lethed og Reenhed. Han indsendte fra Rom i mange Aar, deels til Akademiet i Kjøbenhavn, deels til Kronprinds Frederik, først maanedlig, siden hvert Fjerdingaar, Beretninger om Kunstens og Oldtidsstudiets Tilstand i Italien, nye Opdagelser og litterære eller kunstneriske Frembringelser. Alle disse Beretninger ere skrevne paa Dansk i et let og flydende Sprog. Disse Beretninger, navnlig de større fjerdingaarlige, ere ligesaa mange indholdsrige Afhandlinger om Kunst og Oldsager. Desværre ere de fleste af dem gaaede til Grunde, deels ved Christiansborgs Brand 1794, deels ved Byens 1795 og 1807; kun omtrent et halvthundrede ere bevarede (i det kongl. Bibliothek), og en Deel trykte i Minerva i Aargangene 1798 og 1799, deriblandt dog kun faa af

Arbeider. — **G. Fries**, Kapitain (Tønder A.). Oversættelser fra Dansk og grammatikalske Arbeider. — **H. W. v. Gerstenberg** (Tønder). Poetiske Arbeider. — **A. Ch. Gudme**, Landinspektør (Ærø). En Mængde statistiske Skrifter. — **P. A. Hansen** (Tønder). Astronomisk Forfatter. — **M. Jessen**, (Aabenraa A.). Et Prisskrift om Opdragelses-

---

de mere omfangsrige. Under sin Fraværelse vedligeholdt han en stadig Brevvexling med Hjemmet; blandt dem han jævnligst brevvexlede med, var Biskop Münter og Professor Ramus; det skete næsten udelukkende paa Dansk; til Münter er kun et Par Breve paa Tydsk, og nogle paa Fransk. Dette siger Welcker selv i sin Levnetsbeskrivelse over Zoega, i hvilken han har oversat alle Brevene paa Tydsk. At Zoega ogsaa skrev Tydsk, som han havde lært i sin Ungdom, kan ikke undre Nogen; han skrev ogsaa Italiensk, Fransk, Engelsk. Det er ikke paafaldende, at Zoega skrev Tydsk til Frederikke Brun geboren Münter; men naar Welcker siger, at alle Brevene til hans Familie „sind ursprünglich deutsch", maa her være en Feiltagelse; i det Mindste finder jeg en dansk Brevvexling fra Aar 1785 mellem Fader og Søn trykt i Dansk Minerva for 1819. Deraf slutter jeg, at Familiesproget har været Dansk; og Intet er rimeligere, thi Faderen var Præst for en dansk Menighed, hver Gang han besteg Prædikestolen eller forrettede en kirkelig Handling, brugte han det danske Sprog, sine Embedsindberetninger skrev han paa Dansk, og med hvert Medlem af sin Menighed talte han Dansk. Af alt dette vil „Ein Nordschleswiger" kunne see, at det dog endnu har Noget for sig snarere at henregne Georg Zoega til danske end til tydske Forfattere. Imidlertid vil jeg ikke have Noget imod, at han henføres til italienske eller latinske Skribenter; thi i disse Sprog ere hans Hovedværker skrevne. Hans bassirilievi antichi di Roma ere paa Italiensk; hans Beskrivelse over Kardinal Borgias ægyptiske Mønter, hans Værk om Obeliskerne og hans for det koptiske Sprogstudium vigtige Katalog over Kardinal Borgias koptiske Haandskrifter, ere alle paa Latin. Han har i Haandskrift efterladt en Beskrivelse over Rom, som han forfattede paa Fransk, derpaa omarbeidede paa Tydsk, hvortil, siger Welcker, „vermuthlich der Erbgroßherzog Georg von Meklenburg-Strelitz zunächst Veranlassung war", og som han

væsenet. — G. L. Klausen, Etatsraad, Rektor i Altona (Karlum i Tønder A.). Oversættelser af fremmede (ogsaa danske) Digte, samt egne digteriske Arbeider. — Ch. Kuss (Sønderborg). Forskjellige historiske Skrifter m. m. — A. Ch. Lindenhan (Haderslev). Adskillige Digte. — A. L. J. Michelsen, Prof. i Kiel, nu i Jena (Sundeved).

---

endelig igjen omarbeidede og gav sin fuldendte Skikkelse paa Italiensk. At Zoega af mange Tydskere holdes for en tydsk Forfatter og vel endog for en Tydsker, kommer uden Tvivl deraf, at der er en stor Mængde, som kjende Tittelen „Georg Zoegas Abhandlungen", men et forholdsviis ringe Tal, som have læst Bogen selv. Samtlige Afhandlinger, paa en lille tydsk nær, ere imidlertid, skjøndt det ikke siges paa Tittelbladet, oversatte fra Italiensk. — Der er to Ting, hvorom „Ein Nordschleswiger" kunde faae en gavnlig Belærelse ved at læse Zoegas Levnetshistorie og Breve, nemlig 1) hvad der er en Slesvigers Fædreland, 2) hvilke Følelser man bør have mod dette sit Fædreland; og han vil desuden med megen Opbyggelse kunne erfare, hvorledes en virkelig Fædrelandsfølelse kan holde sig frisk og levende selv under en næsten trediveaarig Fjærnelse fra Fædrelandet. Alt dette kan læres af mange af Zoegas Breve, som findes trykte i Welckers bekjendte Arbeide, og tillige af tvende andre Levnetsbeskrivelser af Zoega, forfattede af hans Landsmænd, en udførlig ved Niels Schow (Vid. Selsk. Skrifter 5 B. 1807—8) og en kortere af A. C. Gierlew (Lærde Efterretninger 1809). Disse Forfattere have tillige det store Fortrin, personlig at have kjendt G. Zoega og levet sammen med ham. Gierlew siger bl. A.: „Sit Fædreland elskede Zoega med Varme, dets Sprog talte han gjerne og med Lethed; og hver værdig Landsmand fandt i ham en Ven...... hvert Minde om Fædrelandet var ham kjert; med Inderlighed deeltog han, skjøndt langt fraværende, i dets Skjebne." — I en Tilskrift, som Zoega forfattede Aaret før sin Død, og hvormed han tilegnede Frederik den Sjette sit sidste Værk, Katalogen over de koptiske Haandskrifter, skriver han sig „Georgius Zoega Danus". Endog fra Dødsleiet lyder der en rørende Røst som Vidne om det danske Sind, han bevarede lige til det Sidste. Vidnesbyrdet kommer fra en umistænkelig Kilde, den tydske Læge Kohlrausch, som behandlede Zoega

bekjendt ved historiske og juridiske Skrifter. — **J. Nissen** (Haderslev A.). Adskillige Digte. — **C. Paulsen** (Tønder). Forskjellige æsthetiske Arbeider. — **A. C. Petersen** (Tønder A.). Astronomisk Forfatter. — **D. Petersen** (Sundeved). Især homiletiske Skrifter og digteriske Arbeider. — **J. M. Schultz** (Haderslev A.). Philologiske Arbeider. — **O. G. Tychsen** (Tønder). Orientalist, skrev meest paa Latin.

Sammenligner man disse tvende Lister med hinanden, vil det vise sig, at ikke blot Antallet af de danske Forfattere overgaaer de tydske, men, hvad der er mere vigtigt, at Betydningen af den Tilvæxt, den danske Litteratur har modtaget gjennem de slesvigske Forfattere er langt større end den, den tydske har vundet ved samme, og tillige at de danskskrivende slesvigske Forfattere langt mere have vendt sig til den egentlig nationale Deel af Litteraturen end de tydskskrivende. Navne som Herholdt, Hornemann, E. Viborg ere en Prydelse for den danske Litteratur, som de vilde være det for enhver anden. Blandt de tydskskrivende vil man have ondt ved at finde noget Navn, der kan stilles ved Siden af hine. Blandt de danske træffer man tvende, H. G. Clausen og F. C. Gutfeldt, der have udmærket sig som Talere, og altsaa havt den Frihed og Lethed i Brugen af Sproget, som vanskelig findes hos Andre end dem, der bevæge sig i

---

i hans sidste Sygdom. Han skriver: „Er floh die jetzige Welt, und war bey der unbedeutenden Aufmerksamkeit, die er der Tagesgeschichte widmete, zu einer Indifferenz darüber gekommen, die nur sein Dänisches Vaterland, dem er dankbar ergeben war, ausnahm, dessen unglücklicher jetziger Zustand, den er gerade vor und in den letzten Tagen seiner Krankheit mit vielen Details erfuhr, unter den moralischen Veranlassungen seines Todes eine der würksamsten gewesen ist".

Modersmaalet. Det er strax paafaldende iblandt de tydske at finde Flere — og deriblandt en af de meest udmærkede, Entomologen Fabricius — som i deres vigtigste Arbeider betjente sig af det unationale latinske Sprog; dette er Tilfældet foruden med Fabricius med Ecklon og O. G. Tychsen; og et Par af de Andre have syslet med Astronomien, den mindst nationale af alle Videnskaber. Der er endnu andre Synderligheder at mærke ved adskillige af de tydskskrivende Forfattere. Rektor G. E. Klausen, skjøndt han skrev Tydsk, brugte netop dette Sprog, som tidligere oplyst, til deri at udtale en varm Kjærlighed til sit danske Fædreland. Det Samme er Tilfældet med B. G. Franzen, hvis Digt „die Dannebrog" af denne Grund ogsaa i det Foregaaende har været berørt. Blandt Gerstenbergs Digte forekommer „Kriegslieder eines königlich dänischen Grenadiers", og om den blandt de tydske Forfattere anførte J. Nissen bemærkes i Lübkers og Schröders Lexikon, at han har skrevet „verschiedene Gedichte .... worunter sich zwei in dänischer Sprache besonders auszeichnen". De fleste af G. Fries's Arbeider ere Oversættelser fra Dansk. Hvad der efter Alt dette bliver tilovers som Bidrag fra den omtalte Deel af Slesvig til den tydske nationale Litteratur, bliver altsaa ikke stort, og en Deel af det, der kan henregnes dertil, bliver tilmed af en saa tvetydig Natur, at en tydsk „Nordschleswiger" kun er daarlig tjent med at tage det til Indtægt. I høieste Grad er dette Tilfældet med E. v. Wimpfens Skrifter; thi, skjøndt han kunde Dansk, valgte han blot det tydske Sprog som det beqvemmeste til at bekjæmpe Danskhedens tydske Modstandere med, følgende som det lader den Regel, med Ondt skal man Ondt fordrive.

Som man let kan tænke, findes der baade før og efter det Tidsafsnit, vi her have holdt os til, og i mere sydlige Dele af Slesvig, end dem vi hidtil have talt om, mange Slesvigere, der have valgt det danske Tungemaal til deres Forfattersprog. Det kan være nok exempelviis at minde om **B. Møllmann** (Flensborg) Professor, Forfatter til en Verdenshistorie; **M. Wøldike** (Haderslev A.), Professor i Theologi og Forfatter af mange theologiske Skrifter; **J. Zoega** (Tønder A.), der leverede botaniske og statsøkonomiske Skrifter; **Werner Abrahamson** (Byen Slesvig), der indtager en betydende Plads som dansk national Forfatter, og hvem vi tidligere have omtalt som en alvorlig Bekjæmper af det tydske Væsen i Danmark; **C. F. Primon** (Byen Slesvig), Forfatter til en Mængde Skrifter meest til underholdende Læsning, ogsaa Digte; **D. Diedrichsen** (Angel), Skrifter af økonomisk og almeennyttigt Indhold; **C. Manicus** (Angel), Arbeider vedkommende Lægevidenskaben og Oldkyndigheden; **H. C. Riegels** (Als), som har skrevet om landøkonomiske Æmner; **G. C. With** (Aabenraa A.), Professor, bekjendt ved mange Skrifter henhørende til Veterinærvidenskaben; **Nis Hansen** (Tønder A.), der længe og vedholdende gjennem Dagpressen kjæmpede mod Slesvigholsteinismen; ligesaa **Fischer** i Aabenraa, der gjorde det Samme som Bladudgiver; men især har **P. C. Koch** i Haderslev gjort sig bekjendt i denne Retning ved det af ham med stor Dygtighed redigerede Blad Dannevirke. Endnu ville vi anføre tvende Navne, der staae saa fast i den danske Litteratur, som ikke mange: Biskop **Martensen** (Flensborg) som theologisk Forfatter og geistlig Taler, og Etatsraad **Forchhammer** (Husum) som Naturkyndig. — Det ligger ikke langt borte ogsaa at minde om **Laurids Skau** (Haderslev A.), bonde-

født og bondeopdragen og i lang Tid levende som Bonde, er han bleven en af de meest veltalende Mænd, som Danmark besidder. Han alene burde kunne overbevise Tydskerne om, hvis de ellers vilde lade sig overbevise, at Slesvigerne baade have bevaret og forstaae at bruge det danske Tungemaal. Blandt de fortydskede Slesvigere kan der nok opstaae Advokater, men Talere ikke.

Sandelig, Danskheden maa have en dyb Rod hos Slesvigerne: vi see paa den ene Side Slesvigere, hvem den tydske Skole- og Universitetsdannelse havde gjort fremmede for Modersmaalet eller i det Mindste berøvet Evne til med Lethed at udtrykke sig skriftlig deri, betjene sig af det tydske Sprog for med hele Følelsens Inderlighed at udtrykke den dem medfødte Kjærlighed til deres danske Fædreland; og vi finde paa den anden Side en Mængde Slesvigere, hvem den tydske Opdragelse ikke engang hindrer i at blive Forfattere i det danske Tungemaal, ja Prydelser for den danske Litteratur.

Der er et andet Tungemaal end det Forfatterne bruge, et Sprog, som ikke bestaaer af Ord, men alligevel taler til Sjælen. Det er det Sprog, som taler til os i Kunstnernes Værker, og ogsaa i dette har Slesvig beviist sin Danskhed. Vi have allerede i en anden Forbindelse nævnt den meest betydende af de Kunstnere, Slesvig har frembragt, den ægte danske **Bissen**, født i Byen Slesvig. Til ham maa vi endnu føie Maleren **Eckersberg**, født i Ullerup i Sundeved, baade fordi han i sig selv var en ualmindelig Kunstner, og fordi han havde en betydelig Indflydelse paa Udviklingen af en egen dansk Kunstskole. Fremdeles **C. A. Lorenzen**, en Alsinger, der har vundet sig et ikke ringe Kunstnernavn. Ogsaa **Asmus Jakob Carstens**, født i St. Jørgensby ved

Slesvig, fik sin Uddannelse i Kjøbenhavn; men han drog siden til Italien og arbeidede meest i Antiken. Der gives foruden disse en Mængde andre slesvigske Kunstnere i forskjellige Retninger, der erkjendte Danmark for deres Fædreland, uddannede sig i Kjøbenhavn og arbeidede her deres hele Liv; men de tilhøre en Tid, der ligger forud for den, da den nationale Retning i Kunsten brød igjennem.

Rettelse:

S. 12. Lin. 3. Tønder Amt, læs: Aabenraa Amt.
S. 247. Lin. 6. dänische, læs: dänische Predigten.